

Т. Н. ЗИЁЗОДА

ТАЪРИХИ УМУМӢ

7

Т. Н. ЗИЁЗОДА

ТАЪРИХИ УМУМИ

(Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ)

Нашри 3-юм

**Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тавсия кардааст**

Душанбе
«Маориф»
2016

ББК-63.3 (2) Я 72

3-57

3-57 Т.Н. Зиёзода. **Таърихи умумӣ.** Китоби дарсӣ барои синфи 7-ум. Душанбе, «Маориф», 2016. 320 сах.

Хонандаи азиз!

Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он бахравар шавед ва онро эҳтиёт намоед. Кӯшиш кунед, ки соли таҳсили оянда ҳам ин китоб бо намуди аслиаш дастраси додору хоҳаронатон гардад ва ба онҳо низ хизмат кунад.

Чадвали истифодаи иҷравии китоб

Истифодаи китоб:

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли хониш	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

МУҚАДДИМА

Хонандагон аз таърихи дунёи қадим ва асрҳои миёна оид ба пайдоишу ташаккули давлат ва ҷомеа дар он замонҳо аллақай маълумот доранд. Он вақт олоти меҳнат такмил ёфта, маданияти моддию маънавии ҷомеа хеле пеш рафта буд. Чунин маълумотҳоро хонандагон ба таври мушаххас ҳангоми омӯзиши таърихи давлатҳои дунёи қадим – Сумеру Акад, Бобулу Ошур, Ҳиндустону Чин, Мисру Ҳеттҳо, Финикияю Фаластин, Ҳахоманишиёну Бохтар, Хоразму Урарту, Юнону Рим, давлатҳои асримиёнагии Сосониёну Руси Киев, Эрону Арабистон, Олмону Италия, Византияю Туркия ва давлатҳои дигар ба даст оварда, барои омӯзиши таърихи нав замина гузоштаанд.

Дар фарорасии давраи нави таърихи башар маданияти Эҳё, кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ, Реформатсияи Аврупо, империяи Византия, инқилоби буржуазии Нидерландия ва инқилоби буржуазии Англия саҳм гузоштаанд. Лекин сабабгори асосии пайдоиши давраи нави маданияти Эҳё мебошад. Давраи Эҳё имконият дод, ки муносибатҳои сармоядорӣ ба вучуд оянд. Пайдоиши муносибатҳои сармоядорӣ ба инсоният кашфиётҳои бузурги ҷуғрофиро ҳада намудааст.

Китоби дарсии мазкур аз пайдоиши муносибатҳои сармоядорӣ, кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ ва инқилоби буржуазии Нидерландия оғоз ёфта, дар миёнаи асри XIX хотима меёбад.

Ҳар як давраи таърихӣ нишонаю хусусиятҳои хоси худро дорад, аз он ҷумла давраи нави инқилоб. Дар охири асрҳои миёна ва оғози давраи нави мардуми Аврупо ба маданияти антиқа рӯ оварданд. Дар ин қитъа давлат аз тобеияти калисо ва дин озод мешавад. Аз асрҳои XVI-XVII сар карда охиста-оҳиста ҷойи истехсолоти сеҳӣ-қосибиро истехсолоти мануфактурӣ ишғол мекунад. Дар асри XVIII бошад, мошинҳои механикии пурмаҳсули қорӣ ихтироъ ва дар истехсолот қорӣ карда шуданд. Дар нимаи дуҷуми ин аср, дар мамлакатҳои пешқадами Аврупо, пеш аз ҳама, дар Англия табaddулоти саноатӣ ба амал меояд, ки он ба ҳаёти ҷомеа таъсири қалон мерасонад. Дар натиҷаи ин раванд гурӯҳҳои иҷтимоии нави – корчалонҳо, соҳибкорон, бонқдорон, коргарони кироӣ ва зиёиёни буржуазӣ ташаккул меёбанд.

Пешрафти нерӯҳои истехсолкунанда қариб дар ҳамаи давлатҳои пурқуввати феодалии буҳрони иҷтимоиро ба вучуд овард. Тар-

зи феодалии идораи давлат ва муносибатҳои истеҳсолӣ ба нерӯҳои истеҳсолкунандаи нав ва табиати табақаҳои ҷадиди иҷтимоӣ мувофиқат намекарданд. Акнун дар муқобили ҳокимияти истибдодӣ асримиёнагӣ нерӯҳои ҷадиди ҷомеа меистоданд. Онҳо дар истеҳсолот, тичорат ва маънавиёт озодии шахсро талаб мекарданд.

Дар асрҳои XVI-XVIII дар Амрикоӣ Лотинӣ, Осиё ва Африқо нерӯҳои истеҳсолкунанда ниҳоят суғурӯ пеш мерафтанд. Дар ин давра, махсусан дар таркиби иҷтимоии ҷомеа ва низоми идораи давлатии мамлакатҳои Осиё ва Африқо қариб тағйироте ба амал наомад. Ин ҳолат ба давлатҳои абарқудрати Аврупо ва ИМА бартариӣ комил муҳайё сохт. Онҳо метавонистанд давлатҳои суғурӯро бе мушкилии зиёд ба мустамликаҳои худ табдил бидиҳанд.

Баъди табодулотӣ саноатии нимаи дуҷуми асри XVIII нерӯҳои истеҳсолкунандаи давлатҳои абарқудрати Аврупо ва ИМА чунон пеш рафтанд, ки майдони фаъолияти онҳо дар дохили давлат тангӣ кард. Ин ҳолат ба сиёсати хориҷии онҳо таъсири бевосита мерасонид. Ба иттиҳодияҳои инҳисорӣ (монополистӣ) муяссар гардид, ки барои ба даст даровардани бозорҳои молфурӯшӣ, манбаҳои ашёи хом ва захираҳои қувваи арзони корӣ сиёсати хориҷии давлатро тағйир диҳанд. Ҳамин тариқ, давлатҳои сармоядорӣ ба давлатҳои империалистӣ сабзида расида, манфиатҳои ширкату бонкҳоро ҳимоя мекарданд.

Барои давлатҳои империалистӣ Амрикоӣ Лотинӣ, Осиё ва Африқо ҷойҳои сердаромад буданд. Англия, Фаронса, Олмон, Италия, Ҳоланд, Русия ва баъзе давлатҳои дигар дар ин қитъаҳо ба забти мустамликаҳо шурӯъ карданд. Агар дар асрҳои XV-XVIII баъзе давлатҳои Аврупо, ба монанди Испания, Португалия, Ҳоланд ва Англия ба як қатор давлатҳои Осиё ва Африқо сар дароварда бошанд, пас дар асри XIX ба мустамлика табдилёбии мамлакатҳои қитъаҳои мазкур ба таври оммавӣ суғурӯ гирифт.

Дар натиҷаи фаъолияти ширкату бонкҳои хориҷӣ дар мамлакатҳои мустамлика қувваҳои истеҳсолкунанда то як андоза пеш рафта, нерӯҳои сиёсии миллиро ташаккул доданд. Ғорати бойиғариҳои миллий ва истисмори бемислу монанди мамлакатҳои мустамлика ҳисси бедорӣ миллий ва шуури истиклолиятҳои мардумро ба вуҷуд овард. Дар натиҷа халқҳои мустамликаҳо ба муборизаи миллию озодихӯй бархостанд.

ФАСЛИ I МАМЛАКАТҲОИ АВРУПО ВА АМРИКОИ ДАР АСРИ XV-НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

БОБИ I ПОЙДОР ШУДАНИ СОХТИ САРМОЯДОРӢ

§1. ПАЙДОИШИ МУНОСИБАТҲОИ САРМОЯДОРӢ

Таназзули сохти феодалӣ. Давраи Эҳё дигаргуниҳои пешқадамро на танҳо дар фарҳанг ба вучуд овард, балки ба пешрафти неруҳои истехсолкунанда ҳам кумак расонида, ҷомеаи феодалиро ба бухрон дучор намуд.

Дар асрҳои XV-XVI ба ҷойи хоҷагиҳои натуралӣ хоҷагиҳои ба бозор робитадошта ба вучуд омаданд. Дар истехсолоти саноатӣ ҳокимияти инҳисорӣ доштани сеҳҳо, шаклҳои нави иқтисодӣ – муносибати иҷоравӣ дар деҳот, рушди саноати ғайрисеҳӣ, тобеияти он ба соҳибкор ва ҷудой дар дохили сеҳҳо пайдо мешаванд. Ин наwgониҳои иқтисодӣ аз тавлиди тарзи нави истехсолот – сармоядорӣ дарак медоданд.

Тарзи сармоядории истехсолот самараноктар баромад. Аз ин рӯ, вай оҳиста-оҳиста ҷойи хоҷагиҳои кӯхнаи каммахсули феодалиро мегирфт. Дар Фаронса, Англия, Олмон, Италия ва баъзе давлатҳои дигари Аврупо сохти сеҳӣ бемайлон таназзул қардан гирифт. Болоравии истехсолот ва васеъшавии бозор баробарии қосибонро аз байн бурд. Ин баробарӣ дар байни қосибон низ рӯ ба таназзул ниҳод. Сеҳҳои нисбатан бой сеҳҳои камбағалро ба худ тобеъ мекунониданд. Баъзе сеҳҳо ба пуррагӣ дар зерӣ таъсири савдогароне монданд, ки молҳои онҳоро бо нархи арзон харида, ба бозорҳои дурдаст бурда, бо нархи қимат мефурӯхтанд. Қисме аз сеҳҳо ба тоҷироне, ки онҳоро бо ашӯи хом таъмин мекарданд, вобаста мешуданд, яъне аксарияти сеҳҳо ба коллективҳои меҳнатии тоҷирон табдил меёфтанд.

Дар охири асрҳои миёна тичорат дар шаҳрҳои Аврупо ривоч ёфт. Масалан, ба иттиҳоди Ганза ғайр аз шаҳрҳои Любек, Гамбург ва Бремен боз қариб 80 шаҳри дигари Олмон дохил буданд. Дар ин шаҳрҳо муносибатҳои тичоратӣ ривочу раванқ ёфтанд. Ғайр аз ин дар шаҳри Лион ва шаҳрҳои музофоти Шампани Фаронса, шаҳрҳои

Лейпсиг ва Франкфурти лаби Майни Олмон, Венетсия Итолиё ва дар як қатор шаҳру мамлакатҳои дигари Аврупо бозорҳои калон – **ярмаркаҳо** кушода шуданд. Тоҷирон аз ғўшаю канорҳои Аврупо ва баъзе шаҳру давлатҳои дигар, аз он ҷумла Осиеи Марказӣ молҳои худро барои фурӯш ба ин ярмаркаҳо оварда, аз он ҷо молҳои барои шаҳру мамлакатҳои худ сермасрифро харидорӣ мекарданд.

Дар қори ярмаркаҳо фаъолияти **саррофон** аҳамияти калон дошт. Онҳо ашхоси хеле дарқорӣ ва асосӣ ба шумор мерафтанд. Бе саррофон қори хариду фурӯши тоҷирон пеш намерафт.

Саррофон **қурб** ва **сифати пули** ин ва ё он давлатро муайян карда, маблағи тоҷиронро бо пули барои онҳо зарурӣ иваз намуда, бо ҳамин хариду фурӯши онҳоро осон мегардониданд. Дар натиҷаи фаъолияти саррофон бонкҳо ба вучуд омаданд. Бонкҳо ҳам амалиётҳои пулии дохилидавлатӣ ва ҳам тичорати байналхалқиро ба низом меда-роварданд.

Бонқдорони аввалини Аврупо итолиёвӣҳо буданд. Вожаҳои «**бонк**», «**банкир**», «**кредит**», «**ломбард**», «**банкнот**», «**банкрот**» ва истилоҳҳои бисёри дигаре, ки ҳамон вақт мавриди истифода қарор гирифта буданд ва феълан ҳам дар амалиёти қорҳои бонкӣ ва молия истифода мешаванд, аз забони итолиёвӣ гирифта шудаанд.

Навгониҳои дар саноат, тичорат ва муносибатҳои пулиро молӣ баамаломата сабабгори таназзули истеҳсолоти феодалӣ шуданд. Ин раванд танҳо мамлакатҳои пешқадами Аврупо ро фаро гирифта буд. Мамлакатҳои дигари ҷаҳон, аз он ҷумла мамлакатҳои Шарқ ҳанӯз дар ҳоби ғафлати асримиёнагӣ қарор доштанд.

Қорхонаҳои сармоядорӣ. Ҳамин ки ба истеҳсолоти сармоядорӣ шароит фароҳам омад, истеҳсоли майдаи қосибӣ ҷойи худро ба он иваз намуд. Шакли аввали истеҳсолоти сармоядорӣ мануфактура буд. Ба сабаби бо техника мусаллаҳ набудан он танҳо аз меҳнати дастӣ истифода мебуд. Дар баробари ин, мануфактура нисбат ба қосибӣ истеҳсолоти калонтар ба шумор мерафт. Дар байни истеҳсолкунандагон он тақсмоти меҳнат вучуд дошт. Дар ҷараёни истеҳсолот ҳар як қорманд танҳо ҳиссаи меҳнати барои ӯ муайяншуда ро иҷро мекард.

Истеҳсолоти мануфактурӣ маҳсулнокии меҳнат ва сифати маҳсулотро хеле баланд кард. Дар ҷунин қорхонаҳо қоргарони қироя қор мекарданд. Баъзе аз онҳо бо мурури замон соҳиби мануфактура мешуданд.

Ду намуди мануфактура мавҷуд буд. Намуди якумро **мануфактураи марказонидашуда** меномиданд. Дар ҷунин қорхона тамоми қорҳои

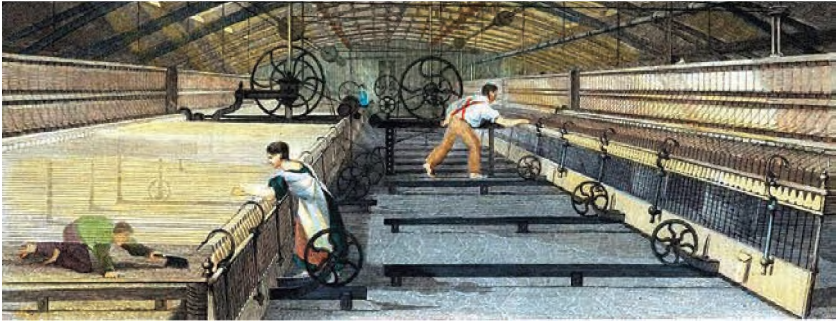
истехсоли маҳсулот дар ҳуди мануфактура иҷро карда мешуданд. Мануфактураи марказонидашуда аз рӯйи баъзе хусусиятҳои худ ба фабрикаи оянда шабоҳат дошт. Шакли дигари онро **мануфактураи пароканда** меномиданд. Мануфактураҳои пароканда нисбат ба мануфактураҳои марказонидашуда сершумортар буданд. Шумо бо онҳо аллакай дар мисоли мануфактураҳои мохутбарории англисӣ, ки дар китоби дарсии «Таърихи асрҳои миёна» инъикос гардидааст, шинос шудаед. Дар чунин мануфактураҳо косибон, кишоварзони камзамин ва ё безамин ба коргарони мануфактураи хонагӣ тақдир меёфтанд. Сохиби мануфактураи пароканда коргарони хонагиро бо ашёи хом таъмин мекард. Ин коргарон маҳсулоти тайёркардашонро ба соҳибкор супорида, музди меҳнат мегирифтанд. Корҳои марбут ба тайёркунии ниҳони мол дар бинои мануфактура ба анҷом мерасиданд.

Дар асрҳои XVI-XVII теъдоди мануфактураҳо хеле афзуд ва дар байни онҳо рақобат ҳам оғоз ёфт. Ин раванд соҳибони мануфактураҳоро мачбур менамуд, ки маҳсулнокии меҳнатро зиёд ва арзиши аслии маҳсулотро кам кунанд. Аз ин рӯ ҳаракат менамуданд, ки дар корхонаи худ аз **техникаи сермаҳсули механикӣ** истифода баранд. Олоти меҳнати пештарро такмил дода, ба самаранокии истеҳсолот муваффақ мешуданд.

Дар асри XV дар саноати бофандагӣ, металлургӣ ва қӯҳканӣ як дараҷа такмили техникӣ ба амал омад. Ихтирои муҳимтарин **дастгоҳ-чархи ресмонресӣ** ва татбиқи он дар саноати бофандагӣ ханӯз дар оғози пайдоиши саноати мануфактурӣ - солҳои 80-уми асри XV ба амал омада буд. Ин олоти қорӣ дар як вақт ду қор – ресидани нах ва калобакунии риштаро иҷро менамуд. Истифодаи чархи ресандагӣ дар мануфактураҳои Англия, Нидерландия, Италия ва Олмон қариб дар як вақт қорӣ гардида, баъд дар давлатҳои дигари Аврупо низ паҳн мешавад.

Дар ин давра дар қорӣ қӯҳканӣ низ навигарҳои техникӣ пайдо шуданд. Чархи бо об ҳаракаткунанда ихтироъ карда шуд. Об ба воситаи қубур ва ноаҳои маҳсули нишебрӯ қорӣ шуда, ба парраҳои чарх бархӯрда, онро мачбур месохт, ки давр занад. Чархи бо об ҳаракаткунанда механизми ба он васлшударо ба ҳаракат мебаровард, ки барои иҷрои қорӣ муайян таъйин гардида буд. Ин мутахарриқи механикӣ имконият фароҳам овард, ки маъдани дар чуқурии зиёд хоҳидаро қанда, ба рӯйи Замин барорад. Истифодаи ин чарх истеҳсоли маъданро зиёд намуд. Ихтирои **қураи домнагӣ** ҳаҷми гудозиши маъданро зиёд намуд. Бо ёрии чархи бо об ҳаракаткунанда ҳарорати қураҳои маъдангудозӣ зиёд карда шуд. Усули домнагии истеҳсоли

1. Мануфактураи моҳутбарории англисии асри XVI

маъдан дар нимаи дуюми асри XV, аввалин маротиба дар Фаронса, Итолиё ва Олмон истифода шудааст.

Пайдоиши унсурҳои сармоядорӣ дар кишоварзӣ. Дар қори кишоварзӣ ҳам баъзе унсурҳои сармоядорӣ тавлид меёфтаанд. Дар Англия, Фаронса, Итолиё, Олмон ва баъзе давлатҳои дигари Аврупо **хоҷагиҳои калони кишоварзӣ** ташкил карда шуданд. Масалан, дар Англия хоҷагиҳои **лендлордҳо** ба вуҷуд омаданд. Худи лендлордҳо бевосита ба кишоварзӣ машғул набуданд, барои ин қор деҳқонони беамин ва ё камзаминро истифода мебарданд. Заминдорони калон аз заминҳои худ ба таври дигар ҳам даромад мегирифтанд. Заминхоёшонро ба **фермерҳои иҷоракор** ба иҷора дода, даромади соф ба даст мебароварданд. Ҳамин тариқ, дар асрҳои XVI-XVII дар мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ **хоҷагиҳои фермерӣ** ба вуҷуд омаданд.

Фермерҳо дар зироаткорӣ аз **тухмпшак** ва **ғаллақӯбакҳои аспӣ** истифода мебарданд. Барои хушконидаи ботлоқ захбурҳо мекофтанд. Ба заминҳои кишт на танҳо поруи чорво, балки поруҳои маъдани низ мепошиданд, ки маҳсулнокии зироатро зиёд мекарданд.

Дар чорводорӣ ҳам баъзе навигариҳо пайдо шуданд. Фермерҳо зоти говҳоро бо роҳҳои сунӣ беҳтар ва саршумори ин гуна чорворо афзун мегардониданд. Фермерҳо ба миқдори зиёд пашм, гӯшт, чарм, раған, панир ва маҳсулоти дигари чорводорӣ истеҳсол карда, ба бозорҳо мебароварданд.

2. Хоҷагии фермер

Ин гуфтаҳо маънои онро надоранд, ки гӯё дар мамлакатҳои Аврупо хоҷагии калони фермерӣ хоҷагиҳои хурду миёнаи деҳқониро танг карда, ҷойи онҳоро ишғол намуда бошанд. Хоҷагиҳои калони фермерӣ дар ба-

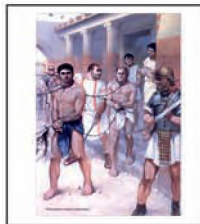
робари хоҷагиҳои хурду миёнаи кишоварзӣ вучуд доштанд. Қисми зиёди маҳсулоти кишоварзиро ҳанӯз ҳам хоҷагиҳои майда ва миёнаи деҳқонӣ истехсол мекарданд. Онҳо маҳсулоти изофаро ба бозор бароварда, талаботи худро бо пул ва молҳои дигар қонеъ менамуданд.

Дар ҳамин давра дар аксарияти мамлакатҳои Шарқ хоҷагиҳои калони кишоварзӣ вучуд доштанд. Соҳибони онҳо заминҳои худро ба хоҳишмандон ба ичора меоданд. Лекин чунин усули истифодаи замин он қадар маъмул набуд. Дар Шарқ асрҳои зиёд аз меҳнати кироя дар зироаткорӣ, боғдорӣ ва чорводорӣ истифода мебарданд. Чунин коргаронро «**чоряккор**», «**панҷяккор**», «**шашяккор**» меномиданд. Андозаи музди меҳнати шахси кирояшуда чӣ қадаре ки бо соҳиби замин маслиҳат шуда бошад, ҳамон тавр пардохта мешуд. Вале ин усули хоҷагидорӣ дар Шарқ ба кишоварзӣ унсурҳои сармоядориро ворид насохт. Кишоварзӣ дар Шарқ бо ин навгонӣ моҳияти натуралии худро гум накард ва аз доираи муносибатҳои истехсолоти феодалӣ берун набаромад.

Пайдоиши буржуазия. Тағйирёбии тарзи истехсолот ва гузариш аз сохти феодалӣ ба сохти сармоядорӣ буржуазияро тавлид сохт. Буржуазия дар муддати кӯтоҳ ба табақаи обрӯманди ҷомеа табдил ёфт. Дар радифи табақаҳои дигари ҷомеа буржуазия ҳам дар шаҳрҳо ва ҳам дар доираи умумимиллии як қатор давлатҳои Аврупо ташаккул ёфта, барои пешрафти ҷомеа хизмати калон кардааст. Масалан, дар ташаккулёбии миллатҳои гуногуни Аврупои асрҳои XVI-XVII мақоми муҳимро иҷро намуд. Истехсолотро мутамарказ кард, мубодилаи молро ба роҳ монд, робитаҳои иқтисодиро дар миқёси мамлакати худ ва сеъ ва мустаҳкам кард, дар ҳаёти сиёсӣ ва фарҳангии ҷомеа мақоми торафт баландтарро иҷро менамуд. Вале бо вучуди ин дар ин давра дар Аврупо ҳокимият дар дасти феодалҳо ва сохти истибдоди мутлақи дворянӣ буд. Дар он шоҳ (корол) дворяни аввали мамлакат ва роҳбари дворянҳо, ҳимоятгари манфиатҳои ин табақа ба ҳисоб мерафт. Буржуазияи навтавлидӣ ба ҳокимияти дворянии королҳо нафъовар буд. Королҳо аз сармоядорони буржуазӣ андоз ситонида, ҳокимияти худро то андозае мустаҳкам мекарданд. Аз ин сабаб корол нисбат ба буржуазияи ҷавон муносибати нек дошт. Буржуазия низ дар аввал нисбати корол даст ба зурварӣ наметад.

Феодалҳои калон рақибони буржуазия буданд, чунки ҳар кадоми онҳо шакли истехсолоти бо ҳамдигар муқобилро ифода мекарданд.

Сармояи буржуазия бемайлон меафзуд. Ин ҳолат диққати ҳокимияти королро бештар ба худ ҷалб менамуд. Робитаҳои нави давлати мутамаркази феодалӣ бо буржуазия мустаҳкамтар мешуданд. Ин

3. Табақҳои аҳолии Англия

робита дар баровардани **вомбарги давлатӣ**, ҷорӣ намудани низоми **андози фиддиягӣ**, сиёсати пуштибонии буржуазия, ёрӣ ба буржуазия дар масъалаи кушодани мануфактураҳо, васеъкунии тичорат ва ғайра ифода меёфтанд. Вале дар нимаи дуюми асри XVI ва асри XVII вазъият тағйир ёфт. Буржуазияи акнун сарватмандшуда барои васеъкунии фаъолияти иқтисодӣ ва дар ҳаёти сиёсии ҷомеа ширкат варзидан кӯшиш ба харҷ меод. Ин ба манфиати табақаи феодалӣ муҳолиф буд. Бинобар ин дар байни ин ду нуру низоъ ба амал омад. Баъзе хусусиятҳои ин муҳолифат дар **реформатсияи Олмон** ва Ҷанги бузурги деҳқонии оғози асри XVI дар Олмону Англия ва баъзе давлатҳои дигар баамаломеда, ки моҳияти умумимиллӣ доштанд, ифода ёфтаанд. Яке аз чунин ҳаракатҳои миллии озодихона (дар нимаи дуюми асри XVI) дар Нидерландия ба амал омад, ки оқибат ба ғалабаи инқилоби буржуазияи миллӣ анҷом ёфт. Натиҷаи ин ғалаба дар Аврупо ташкилҳои аввалин давлати буржуазӣ - Ҷумҳурии Ҳоландия мебошад. Ғалабаи инқилоби буржуазии Нидерландияи солҳои 1566-1609 нишон дод, ки буржуазия ҳамчун нуруй пурзӯри сиёсӣ ба майдони мубориза баромадааст. Инқилобҳои буржуазии оянда низ дар ин бора шаҳодат медиҳанд.

Ҷамаи тағйиротҳои сиёсӣ, ки дар соҳи давлатҳои қадим ва асрҳои миёна ба амал меомаданд, вазъи ҳуқуқии ҷомеаро мувофиқи талаботи аҳоли танзим карда натавонистанд. Оё буржуазия ба ин қор қодир буд? Оё вай метавонист, ки ҷомеаи ҳуқуқбунёд ташкил наояд ва ба ваҳдати сиёсии ҷомеа муваффақ шавад? Ба ин саволҳо натиҷаи фаъолияти буржуазия дар садсолаҳои оянда-асрҳои XVII-XIX ҷавоб медиҳад.

Савол ва супоришҳо:

1. Тавассути кадом далелҳо исбот карда метавонед, ки дар асрҳои XV-XVI дар Аврупо сохти феодалӣ рӯ ба таназзул ниҳодааст? 2. Дар байни сеҳ ва мануфактура чӣ фарқият вучуд дорад? 3. Дар бораи ярмаркаҳо ва мақоми онҳо нақл кунед. 4. Саррофон кӣ буданд ва кадом вазифаро иҷро мекарданд? 5. Чаро дар қори бонкҳо ва молия истилоҳҳо бо забони итолиёвӣ бисёранд? 6. Корхонаҳои аввалини сармоядорӣ чӣ ном доштанд? 7. Дар бораи мануфактураҳои марказонидашуда ва пароканда маълумот диҳед. 8. Коргарони кироя кистанд? 9. Дар асрҳои XV-XVI дар истеҳсолот кадом навигарии техникӣ қорӣ гардиданд? 10. Муносибати байни қорол ва буржуазия дар ибтидо чӣ хел буд? 11. Фарқи байни феодал ва буржуазияро муайян кунед.

§ 2. КАШФИЁТҲОИ БУЗУРГИ ҶУҒРОФӢ

Сабабҳои кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ. Давраи Эҳё ва оғози муносибатҳои сармоядорӣ ба пешрафти тиҷорати аврупоӣ тақдирнок буд. Тоҷирони аврупоӣ ба тиҷорати дохилӣ қаноат накарда, ба мамлакатҳои хориҷӣ рӯ оварданд. Аз давлатҳои Шарқ диққати онҳоро пеш аз ҳама Ҳиндустони афсонавӣ ҷалб намуда буд. Онҳо гумон доштанд, ки дар Ҳиндустон соҳиби тиллою нуқра ва дур-ру ҷавоҳироти зиёд мегарданд. Вале ба тиҷорати Ҳиндустон ва Чин қайҳо боз арабҳо ихтиёрдорӣ мекарданд. Онҳо молҳои аз мамлакатҳои Шарқ бо нархи арзон харидашонро ба тоҷирони итолиёвӣ бо нархи қарорӣ фурӯхта, даромади қалон ба даст меоварданд.

Баъди он, ки соли 1453 туркҳо шаҳри Константинополро ишғол намуданд, тиҷорати аврупоӣ ба давлатҳои Шарқ боз ҳам мушкилтар гардид. Туркҳои Усмонӣ роҳҳои тиҷоратиро ба Шарқ зеро назорати худ гирифтанд. Аз ин рӯ тоҷирони аврупоӣ маҷбур буданд, ки ба Туркия боқи қалон диҳанд. Бо воситаи ин роҳҳо кашонидани мол ба онҳо ғайриқаноатон ба даст меовард.

Роҳи ягона ба Ҳиндустон

4. Португалияҳо дунёро чунин тасаввур мекарданд.

5. Маллоҳи португалӣ бо асбоб ҷойи исти киштиро муайян мекунад.

аз Миср ва баҳри Сурх мегузашт. Вале арабҳо ин роҳро низ ба рӯйи тоҷирони аврупоӣ бастанд. Ин тоҷирон акнун метавонистанд, танҳо то шаҳри Искандарияи Миср омада харидуфурӯш кунанд. Лекин онҳо аз ин тичорат фоидаи ночиз мегирифтанд.

Аз тарафи арабҳо ва туркҳо бастании роҳҳои тичорати аврупоӣён қарорҳои давлатҳои феодалии мутаракқи Аврупоро маҷбур сохт, ки роҳҳои дигари ба

Ҳиндустон рафтани тоҷиронро ҷустуҷӯ намоянд.

Барои ба Ҳиндустон рафтан ба тоҷирони аврупоӣ лозим меомад, ки Африқоро давр зада, ба уқёнуси Ҳинд бароянд ва ё ки ба самти Ғарб ҳаракат карда, ба Ҳиндустон аз Шарқи Дур дохил шаванд. Вале ин роҳҳо ҳанӯз кашф нашуда буданд.

Олимони Аврупо донишҳои асримиёнагиро дар бораи сохти Замин омӯхта, ба хулосае омаданд, ки он монанди тухм аст ва агар ба тарафи Ғарб ҳаракат кунӣ, пас аз муддате аз тарафи Шарқ боз ба ҳамин нуқтаи аввала омада мерасӣ. Акнун барои аврупоӣён вақти он расида буд, ки аз ин донишҳо истифода баранд. Пайдоиши муносибатҳои сармоядорӣ дар давлатҳои Аврупо бозори фурӯши мол ва сарчашмаҳои ашёи хомро тақозо мекарданд. Ин ҳолат ҷустуҷӯии роҳҳои нави ба Ҳиндустон рафтуомад қардани тоҷиронро боз ҳам таъхирнопазир мекардонид.

Кӯшишҳои аввалини сафар ба Ҳиндустон. Аз баҳри Миёназамин қад-қади сохилҳои Португалия ба баҳри Шимолӣ ва Балтика роҳи муҳиме мегузашт. Дар бандарҳои Португалия киштиҳои зиёде лангар мепартофтанд. Тичорати баҳрӣ ва моҳигирӣ машғулияти асосии сокинони маҳалҳои назди соҳили бандарҳо буданд. Дар шаҳрчаҳои ин ҷо баҳрнавардони далеру пуртаҷриба ба қамол мерасиданд.

Аз асри XV сар карда қарорҳои Португалия мунтазам қад-қади сохилҳои ғарбии Африқо ба уқёнуси Атлантик сафарҳо ташкил мекарданд. Соли 1445 онҳо димоғи Сабзро кашф карданд. Сафари дигари онҳо соли 1471 то Гвинея расид. Португалиҳо дар он ҷо зангиҳоро

фиреб дода, газворҳои пастсифату марҷонҳои шишагӣ ва оинаҷоро бо тиллою нуқра ва устухони фил иваз менамуданд. Дар баъзе чойҳое, ки имконият буд, аз қувва истифода бурда, зангихоро зӯран ғулом мегардониданд. Бинобар ин, қисматҳои алоҳидаи сохилҳои ғарбии Африқоро «Соҳили ғулом», «Соҳили тиллоӣ» ва «Соҳили Устухони Оҷ» номгузорӣ кардаанд.

Кӯшишҳои нахустини ёфтани роҳи баҳрии Ҳиндустон бебарор анҷом ёфтанд.

Сафари Бартоломео Диас. Соли 1486 экспедитсияи португалӣ, ки ба он Бартоломео Диас сардорӣ мекард, сохилҳои ҷанубии Африқоро давр зада, ба укёнуси Ҳинд ворид шуд. Вале баҳрнавардон, ки ба сабаби муддати чандин моҳ роҳи пурмашаққати дуру дарозро тай кардан беҳолу бемадор шуда буданд, аз давом додани сафар ба Ҳиндустон даст кашида, ба ватан баргаштанд.

Португалиҳо димоғаеро, ки дар ҷануби Африқо ба дохили хушкӣ даромада буд, «Димоғаи Умед» ном гузоштанд. Онҳо умед доштанд, ки дере нагузашта роҳи Ҳиндустонро кашф хоҳанд кард.

Саёҳати Васко да Гама. Қороли Португалия яке аз манфиатдорони асосии кашфи роҳи Ҳиндустон буд. Ӯ соли 1497 бо сардории Васко да Гама экспедитсияи нав ташкил намуд. Киштиҳои ӯ баҳрнавардони ботачриба доштанд ва барои шинокунии дарозмуддат бо харита ва дигар таҷхизоти зарурӣ мучаҳҳаз буданд.

Баъди чору ним моҳ португалиҳо Африқоро давр зада, аввалин шуда ба сохилҳои шарқии он расиданд. Бурони шадид муқобили ҷараён шинокунии киштиҳоро мушқил мегардонид. Баҳрнавардон аз гармии сӯзони Офтоб азоб мекашиданд. Бисёрии онҳо аз беморӣ вафот карданд. Аз 168 нафар танҳо 55 нафар зинда монд. Ба Васко да Гама муяссар шуд, ки роҳбалади пуртачрибаи баҳрӣ пайдо кунад. Ӯ киштиҳои португалиҳоро аз укёнуси Ҳинд гузаронида, то сохилҳои Ҳиндустон расонид.

Моҳи майи соли 1498 киштиҳои португалӣ дар шаҳри Калкуттаи Ҳиндустон лангар партофтанд. Васко да Гама ба баҳрнавардон амр кард, ки ба сохил баромада, доруворӣ харанд. Лекин рочаи Калкутта португалиҳои ба сохил фурумадаро ҳабс кард. Ҷавобан Васко да Гама якчанд ҳиндуи ашрофоро, ки киштиҳоро тамошо мекарданд, дастگیر намуд. Он гоҳ роча маҳбусонро озод карда, барои халос кардани ҳиндуҳо заврақ фиристод. Вале Васко да Гама ин заврақҳоро бо гулулаборонкунӣ аз тариқи тўпҳо «пешвоз» гирифта, аз баргардонидани асирон саркашӣ мекунад.

Ҳамин тариқ, аврупоиён воридшавии худро ба Ҳиндустон бо

тўппарронӣ ҳабар доданд.

Баъди чанде португалиҳо киштихоро аз доруворӣ пур карда, ба ватан баргаштанд. Маблағи аз ин доруворӣ бадастомада нисбат ба хароҷоти ташкили экспедитсия қариб 60 маротиба зиёдтар буд.

Мустамликаҳои аввалини португалиҳо. Португалиҳо соҳилҳои ғарбӣ ва қисми соҳилҳои шарқии Ҳиндустонро забт карданд. Қороли Португалия дар заминҳои ишғолкарда адмирал Алмейдаро ноибӣ корол (1505-1508) таъин кард. Пойтахти заминҳои ишғолшудаи Ҳиндустон шаҳри Гоа, воқеъ дар қисмати шимолии Калкутта буд. Ноибӣ корол дар ҳамин шаҳр қароргоҳ дошт.

Истилогарони португалӣ баъди забти қисми шарқии Ҳиндустон дар Африқои Шарқӣ ва ҳавзаи уқёнуси Ҳинд ҳам заминҳои зиёдеро ба даст дароварданд, аз он ҷумла дар халиҷи Форс, дар баромадгоҳи баҳри Сурх ба уқёнуси Ҳинд ва дар нимҷазираи Арабистон. Истилогарони португалӣ аҳолии шаҳрхоро қир карда, дар он ҷойҳо барои худ қалъаю истехкомҳо месохтанд. Дар Ҳиндустон нисбати истилогарон меғуфтанд: «Хушбахтона, португалиҳо чун палангу шерҳо камшуморанд, вагарна тамоми насли инсонро қир мекарданд».

Баъди ба даст даровардани ҳавзаи уқёнуси Ҳинд ва як қисми шарқии Африқо португалиҳо киштиҳои арабҳо ва ҳиндухоро ғорат ва ғарқ мекарданд. Баҳрнаврдони асиргирифташонро мекуштанд ва ё ба ғуломӣ мефурӯхтанд. Дар уқёнуси Ҳинд ягон киштӣ бе иҷозати португалиҳо шино карда наметавонист. Португалиҳо аз бартари яроқу аслиҳа ва флоти худ истифода бурда, арабҳоро аз уқёнус танг карда, роҳҳои баҳрии Ҳиндустонро ба даст дароварданд. Баъд, онҳо ҷазираҳои Зонд ва Молукко низ ишғол намуданд. Соқинони ин ҷазираҳо навҳои беҳтарини гиёҳҳои шифобахшро парвариш мекарданд. Истилогарони португалӣ аз аҳолии маҳаллӣ гиёҳҳои шифобахшро бо нархи ниҳоят арзон харидорӣ мекарданд.

Мустамликадорон аҳолии маҳаллии Ҳиндустон ва ҷойҳои дигари ишғолкардаи худро маҷбур мекарданд, ки андоз ва бочро бо доруворӣ пардозанд. Бо ин роҳ онҳо аз мулкҳои шарқӣ даромади калон ба даст мебароварданд.

Португалиҳо ҳаракати худро ба Шарқ давом дода, то ба соҳилҳои шарқии Чин ва Ҷопон рафта расиданд. Заминҳои забткардашонро ба мустамлика табдил доданд.

Кашфӣҳои Христофор Колумб. Вақте ки туркҳо ва арабҳо пеши роҳи тичорати аврупоиҳоро ба Ҳиндустон ва Чин гирифтанд, масъалаи ба ин мамлакатҳо аз тариқи Ғарб сафар кардан аҳамияти калон пайдо намуд. Онҳо исбот кардани шуданд, ки бо ин самт шино

карда, ба Ҳиндустону Чин расидан мумкин аст. Ҳатто ин роҳро нисбат ба роҳҳои шарқӣ кӯтоҳтар мешумориданд. Ин тахмин ба ҳақиқат рост меомад.

Баҳрнаварди нахустини аврупоӣ, ки бо роҳи ғарбӣ ба Ҳиндустон сафар намуд, Христофор Колумб (1451-1506) буд. Ӯ дар наздикии шаҳри Генуяи Италия дар оилаи бофанда таваллуд ёфтааст. Колумб дар ҷавонияш дар яқчанд саёҳати баҳрӣ иштирок карда, баъд ба тартиб додани харитаҳои ҷуғрофӣ машғул мешавад. Колумб то сафар ба Ҳиндустон таҷрибаи бойи баҳрнавардӣ ва дониши хуби ҷуғрофӣ дошт.

Колумб ба Испания кӯчида, барои ба воситаи укёнуси Атлантик ба Ҳиндустон сафар намудан аз корол иҷозат мегирад. Баъди интизори зиёд, ки он 8 сол тӯл кашид, бо сардории Христофор Колумб тобистони соли 1492 се киштии наҷандон калон бо 90 нафар баҳрнавард аз Испания ба роҳ баромаданд. Боди мурод киштиҳоро бо суръати том ба тарафи ҷанубу ғарби Атлантик ҳаракат меод. Ҳафтаҳо пайи ҳам мегузаштанд, лекин аз пеш хушкӣ намебаромад. Мисли пештара дар пеш укёнуси нопадиданори ношинос ба назар мерасид. Баъзе баҳрнавардон ноумед шуда, ба Колумб тақлиф пешниҳод мекарданд, ки ба хона баргарданд. Сарфи назар аз ин Колумб нияти ба қафо баргаштанро надошт ва бо қатъияти ба худ хос киштиҳоро ба пеш ҳаракат мекуноид. Ниҳоят, баъди 70 рӯзи сафар аз дур хушкӣ намудор гардид.

Баҳрнаварде, ки дар манора навбатдор буд, он хушкӣро дида бо овози баланд «Замин!» - гуфта дод зад.

Киштиҳои Колумб ба ҷазирачае наздик шуда, лангар партофтанд. Колумб парчами Испанияро дар соҳил барафрохта, ин ҷазираро мулки қороли Португалия эълон намуд. Сайёҳон дар талоши пайдо намудани тилло буданд. Бо ҳамин мақсад Колумб аз ин ҷо ба сӯи ҷануб роҳ паймуд ва дере нагузашта ҷазираҳои хеле калони Куба ва Гаитиро кашф кард.

Сафари испонӣро хеле мушкил сурат мегирифт. Аз се киштии танҳо яктояш сиҳат монд. Онҳо тавассути ин киштии ба Испонӣ баргаштанд.

Колумб дар ҷазираҳои кашфкардааш одамонро воҳӯрд, ки ранги

6. Христофор Колумб

7. Киштиҳои Х.Колумб уқёнуси Атлантикро убур мекунад.

пӯст ва киёфаашон ба ҳиндуён монандӣ дошт. Дар рафти ин сафар ӯ дар ҳавзаи баҳри Кариб боз ҷазираҳои бисёреро кашф намуда, як қисми соҳилҳои шарқии Амрикоро низ тадқиқ намуд. Вале дар ин ҷойҳо Колумб на тилло ёфтӯ на сарвати дигар.

Христофор Колумб то охири ҳаёташ намедонист, ки қитъаи на-веро кашф кардааст. Ӯ сарзамини кашфкардаашро «Ҳиндустон» ва аҳолиашро «ҳинду» номид. Ҳамин тариқ, аврупоиҳо аҳолии муқими Амрикоро аз он вақт сар карда «ҳинду» меномиданд.

Сафари Америго Веспуччи. Баъд аз сафари Колумб, зодаи Флоренсия Америго Веспуччи (1454-1512) соли 1502 ба Ғарб сафар карда, соҳилҳои шимолу шарқи Амрикоро ҳаматарафа тадқиқ намуда, онро «Замини нав» номид. Соли 1507 Америго Веспуччи дар бораи саёҳатҳои баҳрии худ маҷмӯаи ҳикояҳоашро ҷоп мекунад. Ин китоб дар Аврупо хонандагони зиёд пайдо намуда, машҳур мешавад.

Аз соли 1507 сар карда, ҷуғрофидонҳои аврупоӣ дар харитаҳоиашон қитъаи навкашфкардари «Заминҳои Америго» меномиданд. Минбаъд барои Америкоро чун ибораҳои «Европа», «Азия» ва «Африка» дуруст талаффуз кардан дар вожаи «Америго» ду харфи охириро бо «-ка» иваз карданд, ки дар натиҷа ибораи «Америка» пайдо шуд. Ҳамин тариқ, қитъаи нав Америка (Амрико) ном мегирад.

Тақсимои аввалини мустамликавии ҷаҳон. Кашфиётҳои

8. Америго Веспуччи, ки номи худро ба қитъаи Амрико тухфа кардааст.

ҷуғрофии португалихою испониҳо дар байни Испониё ва Португалия рақобати шадидро ба вуҷуд оварданд. Барои пешгирӣ намудани задухӯрдҳои ҳарбӣ онҳо соли 1494 дар шаҳри Тердесияс ба **қарордоде** имзо гузоштанд, ки мувофиқи он аз қутби Шимолӣ ба қутби Ҷанубӣ хати дарозияш 2053 километр кашида шуд, ки вай аз самти ғарбтари ҷазираҳои «Димоғаи сабз» мегузашт. Ҷамаи заминҳои дар тарафи ғарбии ин хат кашфшуда аз испониҳо ва заминҳои шарқӣ он аз португалиҳо шуданд. Ин тақсимои ҷаҳон **нимкураи Ғарбиро** дар бар мегирифт. Баъди солҳои зиёд рақобати испониҳо ва португалиҳо барои нимкураи шарқии Замин ба миён омад. Бинобар ин соли 1529 дар шаҳри Сарагоса дар байни ин ду давлат қарордоди нав ба имзо мерасад. Мувофиқи он чунин хати доираи нуфуз дар нимкураи Шарқӣ низ кашида мешавад. Он аз 17⁰ ғарбтари ҷазираҳои Молук мегузашт. Ҳамин тавр, дар байни Испания ва Португалия **тақсимои аввалини мустамликавии ҷаҳон** ба амал омад.

Саёҳати давродаври олам. Саёҳати Фернан Магеллан низ дар таърихи саёҳатҳои ҷуғрофӣ аҳамияти бузург дошт. 20 сентябри соли 1519 панҷ киштии Магеллан аз бандари Сан Лукари Испониё ба самти ҷанубу ғарбӣ ба ҷустуҷӯи «ҷазираҳои доруворӣ», яъне ҷазираҳои Мо-

лук баромад. Саёҳати Магеллан аз соли 1519 то соли 1522 давом кард ва аввалин саёҳати давродаври олам буд. Ӯ дар натиҷаи ин сафар як қатор кашфиётҳои бузург кард. Аз ҷумла, гулӯгоҳи Магеллан ва Оташзаминро дар Амрикои Чанубӣ, қазираҳои сершуморро дар Укёнуси бузург (укёнуси Оромро он вақт ҳамин тавр меномиданд), қазираҳои Филиппин ва галаҷазираҳои Зондро кашф намуд.

Мақсади Магеллан ба укёнуси Ҳинд ва қазираҳои он расидан буд. Магеллан ҳангоми саёҳат дар яке аз бархӯрдҳои мусаллаҳона бо халқҳои маҳаллии Филиппин ҳалок мегардад. Аъзои зиндамондаи экспедитсияи ӯ дар як киштии ободмонда ба Испониё баргаштанд. Аз 265 нафар ҳайати экспедитсия танҳо 18 нафар ҷон ба саломат бурд.

Саёҳати Магеллан нишон дод, ки Замин дар ҳақиқат кулӯла аст. Дар натиҷаи ин саёҳат аврупоиён дар бораи укёнуси Ором баъзе маълумотҳои аниқ ба даст оварданд. Ин укёнус то саёҳати Магеллан барои аврупоиён як баҳри чанубии пурасрор тасаввур мешуд.

Кашфиётҳои ҷуғрофӣ дар нимаи дуюми асри XVI ва нимаи аввали асри XVII. Баъди саёҳати давродаври олами Магеллан ҳам кашфиётҳои ҷуғрофӣ идома ёфтанд. Дар нимаи дуюми асри XVI сайёҳони испонӣ ба укёнуси Ором чандин маротиба экспедитсияҳои нав ташкил намуданд. Онҳо мақсад доштанд, ки «Замини номаълуми чанубӣ», яъне Австралияро пайдо намоянд. Дар натиҷаи ин экспедитсияҳо қазираҳои Соломон, қазираҳои Маркиз (дар қисми чанубии Полинезия воқеъ мебошанд) ва гулӯгоҳи Торрес, ки Австралияро аз Зеландияи Нав ҷудо мекунад, кашф гардиданд.

Ҳоланд, ки ин вақт ба мамлақати бузургтарини ҷаҳон табдил ёфта буд, борҳо ба чануби укёнуси Ором экспедитсияҳо ташкил намуд. Ҳамин тариқ, соли 1616 сайёҳи ҳоландӣ Таутан Горн дар чануби Амрико димоғи Горнро кашф мекунад. Барои ҳамин ин ҷо номи «Димоғи Горн»-ро гирифтааст. Дар нимаи аввали асри XVII баҳрнаврдони ҳоландӣ соҳилҳои Австралияро ҳам кашф мекунанд. Аз ҳамин сабаб Австралияи ҳамонвақтаро «Ҳоландияи нав» меномиданд.

Дар тадқиқи соҳилҳои Австралия ва муайян кардани он ҳамчун яке аз қитъаҳои олам, саёҳати Абел Тасмани ҳоландӣ дорои аҳамияти калон буд. Номи ин сайёҳ ба яке аз қазираҳои кашфкардаи ӯ – Тасмания гузошта шудааст. Сайёҳони англис ба Австралия хеле дер – танҳо дар нимаи дуюми асри XVIII қадам гузоштаанд. Ба ин экспедитсияи англисҳо капитан Кук роҳбарӣ кардааст.

Дар асрҳои XVI-XVII дар нимкураи Шимолӣ низ кашфиётҳои ҷуғрофӣ рӯй додаанд. Баҳрнаврдони англис Мартин Фробишер

ва Чон Дэвис солҳои 70-ум ва 80-уми асри XVI дар ҷустуҷӯи роҳи шимолу ғарб ба Чин якчанд маротиба ба соҳилҳои Амрико Шимолӣ экспедитсия ташкил намуданд. Ин экспедитсияҳо имконият доданд, ки дар байни Гренландияю қитъаи Амрико галачазираҳои воқеъ дар уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ (шимолтар аз Амрико) кашф карда шаванд. Дар асри XVII тадқиқот дар самти нимкураи Шимолӣ идома ёфт. Бахрнаварди дигари англис Генри Гудзон Амрикои Шимолро тадқиқ кард. Дар ин ҷо дарё ва халиҷе бо номи ӯ – Гудзон номгузори шудааст.

Дар қисмати шимолу шарқии нимкураи Шимолӣ бахрнавардони ҳоландӣ низ кашфиётҳои бузург карданд. Вилгелм Баренс (бахри Баренс номи ӯро гирифтааст) тадқиқ менамояд. Солҳои 1594-1597 Баренс се зимистонро дар соҳилҳои ғарбии Замини Нав мегузаронад. Ӯ ба ин ҷо бо мақсади ёфтани роҳи шимолӣ ба Чин ва Ҳиндустон сафар карда буд. Ҳангоми зимистонгузаронии охирин ӯ дар ин ҷазира ҳалок мешавад.

Хуллас, дар асрҳои XV-XVII аз Аврупо даҳҳо экспедитсия ба ҳар тарафи кураи Замин баромада, қитъаю ҷазираҳо, баҳру уқёнусҳо, халиҷҳо ва ғайраҳо кашф намуданд.

Савол ва супоришҳо:

1. Чаро кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ зарур шуданд?
2. Арабҳо ва туркҳо ба кашфиётҳои ҷуғрофии аврупоиён чӣ муносибатдоранд?
3. Дар бораи роҳи Ҳиндустонро аз тариқи Африко давр зада гузаштани бахрнавардони Португалия нақл кунед.
4. Чаро бахрнавардони португалӣ яке аз кашфиётҳои худро «Димоғаи умед» номиданд?
5. Дар бораи экспедитсияи Бартоломео Диас чиро медонед?
6. Экспедитсияи Васко да Гама чӣ тавр ба Ҳиндустон рафта расид ва он чӣ тавр онҷо ёфт?
7. Португалиҳо аввал кучоро ба мустамликаҳои худ таъдил доданд?
8. Дар бораи экспедитсияи Христофор Колумб нақл кунед.
9. Америго Веспуччи кист? Номи ӯ ба қитъаи Амрико чӣ робита дорад?
10. Кадом солҳо дар байни Португалия ва Испания тақсмоти аввал ва дуҷуми мустамликавии ҷаҳон ба амал омад?
11. Дар бораи кашфиётҳои ҷуғрофии нимаи асри XVI ва нимаи аввали асри XVII нақл кунед.

9. Ғусли таъмиди насорогардонии аҳолии маҳаллӣ

§ 3. ОҚИБАТҲОИ КАШФИЁТҲОИ БУЗУРГИ ЧУҒРОФӢ

Баъди кашфиётҳои чуғрофӣ. Мақсади асосии ташкили экспедитсияҳо ба мустамлика табдил додани сарзаминҳои кашфкардашуда барои ҳукуматҳои худ буд. Баҳрнавардони португалӣ, испанӣ, ҳоландӣ ва англисӣ заминҳои бисёреро кашф карда, барои ташкили экспедитсияҳои ҳарбӣ роҳҳои муносибро муайян намуданд.

Ба забти заминҳо аввал португалиҳо оғоз намуданд. Пас аз онҳо ба ин қор испониҳо, ҳоландиҳо ва дертар англисҳо шурӯъ карданд. Ба заминҳои кашфкарда ҳазорон нафар португалиҳою испониҳо барои даромади бедарди миён мешитобиданд. Баъди аз нимҷазираҳои Пиреней пеш кардани арабҳо ритсарҳо, ки ҷангро машғулияти пуршарафи худ меҳисобиданд, бекор монданд. Чӣ тавре ки мегӯянд: «Шамшерҳои онҳо дар ғилофҳоишон занг зада, кисаҳоишон ҳолӣ шуда буданд». Дворянҳои кашшоқшуда аз ҳисоби истило ва ғорати мамлакатҳои дигар бойшавиро орзу мекарданд. Бинобар ин аксарияти ҷанговароне, ки дар экспедитсияҳои истилогарона иштирок мекарданд, аз ҷумлаи ин дворянҳо буданд.

Феодалон дар омода сохтани экспедитсияҳои савдогарон ва соҳибони киштиҳо ширкат варзида, аз ҳисоби савдою ғорати мамлакатҳои истилошуда сарватманд мегардиданд. Ба қитъаи Амри-

ко намояндагони калисо низ сафарбар шуда, барои ба дини насронӣ гардонидани аҳолии маҳаллӣ машғул мешуданд. Калисо ҳам як қисми молу сарвати аз мустамликаҳо ғоратшударо аз худ мекард.

Забти Мексика. Дар қитъаи Амрико сарзаминҳои дорои маданияти қадима Мексика ва Перу ба ҳисоб мерафтанд. Ҳукуматдорони испонӣ баъди кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ барои забти ватани астекҳо, майяҳо ва инкҳо экспедитсияҳои ҳарбӣ ташкил карданд. Иштирокчиёни экспедитсияҳои нав дар навбати аввал тилло мекофтанд.

Соли 1519 дастаи 400-нафара бо сардории дворянини испонӣ Кортес ба Мексика ворид шуд. Дар бораи ин шахс ба таври шӯҳӣ мегуфтанд, ки «пулаш кам, вале қарзаш бисёр аст».

Дар байни қабилаҳои сокини Мексика ягонагӣ вучуд надошт. Қабилаҳо, ки ватанашонро астекҳо забт карда буданд, дар ишғол кардани Мексика ба Кортес ёрӣ расониданд. Кортес ҷанговарони қабилаҳои ҳиндуҳо ба дастааш ҳамроҳ карда, ба шаҳри Мехико ҳамла овард. Астекҳо аз тарси савораҳои испонӣ ва гулдурӯси тӯпҳо рӯ ба гурез ниҳоданд (ҳаргиз чунин силоҳро надида буданд). Баъди шикасти аввалин шоҳи астекҳо аз муқобилият бо испаниҳо даст кашид ва Кортес бо дастааш вориди Мехико гардид.

Ҳокими астекҳо шахси содалавҳе буд. Истилогарони испонӣ ӯро бо ҳиллаю найранг асир гирифта, Мексикаро аз номи ӯ идора мекарданд. Испониҳо мардуми маҳаллиро мачбур мекарданд, ки қороли Испонияро эътироф кунанд ва андозро бо тилло супоранд. Онҳо дар қасри шоҳи астекҳо хазинаи махфиеро ёфтанд, ки дар он ҷо асбобу анҷоми тиллоӣ ва ҷавоҳироти зиёд нигоҳ дошта мешуд. Истилогарон сарватҳои дар давоми садсолаҳо ғункардаи ҳиндуёноро ба тороҷ бурданд. Қисми зиёди он ба қороли Испония ва боқимондааш ба Кортес расид.

Астекҳо аз бераҳмию чашмгурӯснагии истилогарон ба дод омада, борҳо даст ба шӯриш заданд. Боре Кортес дар задухӯрди шабона шикаст хӯрда, аз муҳосира бо душвории зиёд халос мешавад. Баъд дастаашро аз ҳисоби испониҳои аз Куба омада ва ҷанговарони ҳинду пурра карда, Мехикоро ихота мекунад. Бо фармони Кортес ба шаҳр додани оби нӯшокӣ қатъ мегардад. Дар натиҷа аз ташнагию гуруснагӣ қариб ҳамаи аҳолии Мехико талаф шуд. Испониҳо ба Мехикои беодам

ворид гардиданд.

Истилои Перу. Сарвари дастаи истилогарони испонӣ Писарро ном дошта, шахси камсавод, бераҳм ва боғайрат буд. Солҳои 1532-1535 ӯ бо дастаи 200-нафара ба Перу ҳучум кард. Писарро шоҳи инкҳоро асир гирифта, барои озод кардани ӯ аз ҳиндуён тиллои зиёд талаб кард. Мувофиқи талаби Писарро хиндуҳо бояд хонаи калонеро пур аз тилло мекарданд. Лекин испониҳо бо фиреб аз хиндуҳо мувофиқи талаби худ тилло ситонида, ваъдахилофӣ карда, шоҳи ҳиндуёнро ба қатл расониданд. Истилогарони испонӣ ибодатхонаҳои қадим ва пойтахти инкҳоро ғорат карданд. Асбобу анҷоми тиллою нукрагини ғаниматгирифтaro, ки аҳамияти калони маданияту таърихӣ доштанд, байни худ тақсим карда, баъд онҳоро мегудохтанд. Ҳамин тавр, испониҳо тамаддуни қадимаю бӣи халқҳои Амрикоро нест мекарданд. Танҳо қисми Амрикои Чанубӣ – Бразилия дар дасти португалиҳо монд. Онҳо ҳангоми ба воситаи соҳилҳои ғарбии Африқо ба чануби Ҳиндустон шино кардан, тасодуфан ба ин ҷо омада, Бразилияро ишғол карданд.

Истилогарони испанӣ дар мустамликаҳои худ заминҳои ҳиндуёнро бо зӯрӣ кашида гирифта, байни худ тақсим мекарданд. Аҳолии маҳаллӣ – ҳиндуёнро ғулом ва ё тобеъ мекарданд. Ҳиндуён дар зери зарбаи тозиёнаи нозирони мустамликадор заминҳои испониҳоро киш-

тукор карда, чорвояшонро мечарониданд.

Меҳнати ҳиндуён, махсусан дар конҳои тиллою нукра ниҳоят тоқатфарсо буд. Наздикони онҳое, ки маҷбуран ба қор ба ин конҳо фиристонида мешуданд, пешакӣ мотам мегирифтанд, зеро медонистанд, ки ин одамон ба хона зиндаю саломат барнамегарданд.

Баъзан ҳиндуён ба истилогарони испонӣ бо усулҳои гуногун муқобилият нишон медоданд. Онҳо ба ғоидаи испониҳо меҳнат кардан нахоста, худкушӣ мекарданд ва ё ба бешаҳои дурдасту қасногузор гурехта, пинҳон мешуданд. Ис-

10. Франческо Писарро

11. Эрнан Кортес, ки Мексикаро забт кардааст

тилогарон хиндуҳои гурезаро чун ҳайвони ваҳшӣ шикор мекарданд. Онҳоро бо ёрии сағҳои шикорӣ дастгир намуда, ба қатл мерасониданд.

Роҳибони испонӣ ҳиндуёро маҷбур мекарданд, ки аз дину оин ва урфу одатҳои аҷдодии хеш даст кашанд. Онҳоеро, ки аз қабули дини насронӣ рӯй метофтанд, дар назди зану фарзандон ба қатл мерасониданд. Калисо дар қори ғулом гардонидани аҳолии таҳҷойии мустамликаҳо ба истилогарон ёрӣ мерасонид. Дар натиҷаи чунин истисмор ва истифодаи усулҳои гуногуни қатл шумораи ҳиндуёни Амрико торафт кам мегардид.

Авҷгирии ғуломфурӯшӣ. Дар натиҷаи куштори зиёди мардуми маҳаллӣ қувваи қорӣ кам шуд. Зарурати ташкили бозорҳои ғуломфурӯшӣ ба миён омад. Точироне пайдо шуданд, ки аз Африқо ба Амрико ғуломони зангӣ оварда мефурӯхтанд. Ба ин қор аввал португалиҳо, баъд испониҳою ҳоландиҳо ва англисҳо даст заданд. Ғуломфурӯшон аз Африқо «молҳои зиндаро» мехариданд ё ки шабонгоҳ деҳаҳои зангиёро муҳосира карда, гирдогирди онро оташ мезаданд, баъд сокинони онро дастгир намуда, ба пояшон завлона зада, ба киштиҳо бор мекарданд. Ғуломфурӯшон аз ин қор дарома-

12. Зангиҳои ғуломи аз Африқо овардашуда

ди калон мегирифтанд. Ҳар сол дар бозорҳои ғуломфурӯшии Амрико садҳо ҳазор ғуломи зангӣ хариду фурӯш карда мешуданд.

Аҳамияти кашфиётҳои бузурги чуғрофӣ. Кашфиётҳои бузурги чуғрофӣ боиси тараққиёти тичорат гардид. Дар байни мамлакатҳои ҳамаи қитъаҳо робитаҳои тичоратӣ ташаккул ёфтанд ва бо ҳамин тичорати ҷаҳонӣ ва вучуд омад. Аврупоиён ба мустамликаҳои кӯчида, бо худ яроку аслиҳа, газворҳои гуногун, зарфҳо ва сару либос меоварданд. Тоҷирон аз Амрико ба Аврупо маҳсулоти гуногун, ба монанди какао ва тамоку оварда, аз Осиё чойи қаҳва хариди мебуданд.

Кашфиётҳои чуғрофӣ роҳҳои тичоратро дигар карданд. Акнун онҳо аз баҳри Миёназамин ба уқёнусҳои гузаштанд. Венетсия ва Генуя, ки марказҳои бузургтарини тичоратӣ, касбу ҳунар ва маданияти аврупоиён буданд, аз роҳҳои нави тичоратӣ дар канор монданд. Акнун тичорат ба мустамликаҳои ба воситаи бандарҳои Нидерландия, Португалия, Ҳоландия ва Англия ба роҳ монда шуд. Шаҳри калонтарини Нидерландия – Антверпен ба маркази бузургтарини тичорати ҷаҳон табдил ёфт. Шаҳри Лиссабон низ яке аз марказҳои калонтарини тичоратӣ ба ҳисоб мерафт. Дар бандарҳои Нидерландия ҳар рӯз аз 200

то 250 киштӣ бор фурувардаю бор мегирифтанд. Антверпен ва Лиссабон барои Аврупо дарвозаҳое буданд, ки тавассути онҳо корвонҳои киштиҳои пурбори мулкҳои хориҷӣ ворид мегардиданд ё ба тамоми ғӯшаю канори ҷаҳон маҳсулот мерафт. Ин киштиҳо аз мустамликаҳо ва Аврупо тиллою нуқра, гиёҳҳои шифобахш ва молҳои дигари қиматбаҳо мекашониданд. Қисми зиёди он сарватҳо ба хазинаи королҳо, феодалҳои испонию португалӣ ва ҳоландию англисӣ ворид мешуданд.

Испониё ва Португалия дар оғози давраи нав мамлакатҳои ақибмонда ба ҳисоб мерафтанд. Онҳо ҳанӯз саноати мануфактурии худро надоштанд. Бинобар ин королу феодалҳои ин давлатҳо тиллою нуқра ва ҷавоҳиротро барои аз мамлакатҳои дигар харидани молҳои зарурӣ сарф мекарданд. Сарватҳое, ки аз давлатҳои дигар, махсусан аз мустамликаҳо ғорат мешуданд, ба қисаи тоҷирон, бонкдорон ва соҳибони мануфактураҳои давлатҳои аз ҷиҳати саноатӣ нисбатан тараққикардаи Аврупо ворид мегардиданд.

Кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ ба пайдоиши мустамликаҳо ва ҳаҷми зиёди истехсоли мол сабаб шуданд. Ин навгониҳо ба ташаккули саноат ва сармоядорӣ кумак расониданд. Гарчанде сохти сармоядорӣ нисбат ба сохти феодалӣ пешқадамтар буд, лекин он ба ҷангҳои истилогаронаи зидди халқҳои Амрико, Осиё ва Африко роҳ кушод. Ҷангҳои истилогарона, дар навбати худ, мустамликадорӣ ва зулми мустамликавиرو ба вучуд оварданд.

Савол ва супоришҳо:

1. Мақсади асосии кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ аз чӣ иборат буд?
2. Аврупоиён ба заминҳои кашфшуда барои чӣ рафтанд?
3. Кортез Мексикаро чӣ тавр забт кард?
4. Испониҳо дар Мексика бо кадом роҳҳо соҳиби тилло ва нуқра шуданд?
5. Писаррои испонӣ ватани инкҳо – Перуро чӣ тавр забт кард?
6. Дар бораи гуломфурӯшӣ дар Амрико маълумот диҳед.
7. Дар бораи кирдори ношоями истилогарони испонӣ дар Перу далелҳо биёред.
8. Кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ чӣ натиҷаҳо ба бор оварданд?
9. Дар бораи аҳамияти кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ фикри худро баён намоед.
10. Аз мавзӯ ӯ хулоса бароред.

§ 4. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ НИДЕРЛАНДИЯ

Соҳти иқтисодии Нидерландия. Дар асрҳои миёна Нидерландия гуфта «Заминҳои поён» - музофотҳои поёноби дарёҳои Рейн, Хаас ва Шелдаи соҳилҳои баҳри Шимолро меномиданд. Як вақтҳо ин заминҳоро «Лотарингияи поён» ном мебуданд.

Дар Нидерландия пешрафти саноат барвақт оғоз ёфтааст. Моҳути Фриз кайҳо боз шуҳрат пайдо карда буд. Саноати моҳубарории Фландрия бошад, дар Аврупо яке аз пешқадамтаринҳо ба шумор мерафт. Дар ин масъала дар асрҳои XIII-XIV бо Фландрия танҳо Флоренсия рақобат карда метавонист. Мардуми шаҳрҳои Англия, Фаронса ва Олмон ба моҳути хушсифати шаҳрҳои Брюгге, Ипр ва Генти Нидерландия ҳасад мебуданд. Чунки сеҳҳо ва мануфактураҳои онҳо ҳанӯз қобилияти истеҳсоли чунин моҳутро надоштанд. Дар асрҳои XV-XVI дар резишгоҳи дарёи Шелдаи Фландрия шаҳри нави саноатно тичоратӣ – Антверпен қомат рост кард. Баъди кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ ин шаҳр ба бандари умумичаҳонӣ табдил ёфт. Антверпен дар баробари тичорат маркази бузурги саноат низ буд. Брюссел ва Брабант шаҳрҳои калони саноатӣ ба ҳисоб мерафтанд. Фландрия ва Брабант аз нигоҳи иқтисодӣ музофотҳои муҳимтарини Нидерландияи Ҷанубӣ буданд.

Музофотҳои Намор, Лен ва Люксембургии Нидерландияи Ҷанубӣ захираҳои бузурги маъдани оҳан доштанд. Аз ин рӯ дар ин ҷо саноати металлургӣ тараққӣ карда буд. Музофотҳои ҷанубу ғарбии Нидерландия – Геннегау ва Артуа ва музофотҳои шимолу шарқии Нидерландия – Гелдерн ва Овериссел асосан ба кишоварзӣ машғул буданд. Дар шимоли Нидерландия, Зеландия, Ҳоландия ва Утрехт музофотҳои нисбатан тараққикарда ба ҳисоб мерафтанд. Дар ин ҷо дар қатори саноати моҳубарорӣ газвору атласбофӣ ҳам тараққӣ карда буд. Ҳоландия асосан музофоти тичоратӣ ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ, ин ҷо ба маркази кишитисозӣ кишитигардӣ ва моҳигирӣ табдил ёфта буд. Шаҳри Амстердами Ҳоландия дар асри XVI босуръат тараққӣ карда, бо Антверпен рақобат мекард.

Дар асрҳои XVI-XVII соҳти иқтисодии Нидерландия феодалӣ буд. Унсурҳои сармоядорӣ нав пайдо шуда, босуръат пеш мерафтанд. Баробари пайдоиши унсурҳои сармоядорӣ табақаҳои нав – буржуазия

ва коргарони кироя ба вучуд омада, ташаккул меёфтанд.

Соҳти сиёсии Нидерландия. Нидерландия аз дахҳо давлатҳои хурди феодалӣ ташкил ёфта буд, ки онҳоро герсогӣ, графӣ, епископӣ ва ғайра меномиданд. Як қисми онҳо ба ҳайати Фаронса ва қисми дигарашон ба ҳайати империяи Олмон дохил буданд. Аз байни ин давлатҳо герсогии Бургундия рӯ ба тараққӣ мениҳад ва дар асрҳои XIV-XV заминҳои зиёди Нидерландияро ба тасарруфи худ мебарорад. Вақте ки герсогии Бургундия тобеи корони Фаронса – Людовики XI мешавад, мулкҳои Нидерландия ба ихтиёри шавҳари Мариии Бургундӣ (духтари Карли Шучоъ) Максимилиан Габсбург мегузаранд. Дар оғози асри XVI дар натиҷаи бастанӣ ақди никоҳи писари Максимилиан – Филиппи I бо Хуана, ки духтари Фердинанди Арагонӣ ва Изабеллаи Кастилӣ буд, Нидерландия мутеи Испониё мешавад.

Соҳти сиёсии Нидерландия дар давраи ҳукмронии Карли V – писари Филиппи I ва Хуан як навъ давраи гузаришро аз сар мегузаранд. Ҳокимияти олии дар дасти сулолаи Габсбургҳо буд. Ҳамаи 17 музофоти Нидерландия иолоти музофотӣ, додгоҳҳои махсуси худ барои табақаҳои маҳаллӣ ва баъзе озодиҳои дигар доштанд.

Дар замони ҳукмронии герсогҳои бургундӣ, аз соли 1464 сар карда дар Нидерландия Иёлотии Кулл (Штатҳои генералӣ) чамъ меомаданд, ки он аз намояндагони музофотҳо иборат буд. Дар замони герсогҳои бургундӣ ва Габсбургҳо ҳаҷми андозро Иёлотии Кулл муайян менамуд. Иёлотии Кулли Фаронса бошад, дар назди корол мавқеи худро пурра аз даст дода буд. Дар асри XVI Иёлотии Кулли Нидерландия низ даъват карда мешуд, вале он ба хоҳиши корол вобаста буд. Карли V имтиёзҳои баъзе музофоту шаҳрҳоро маҳдуд кард. Соли 1539 дар натиҷаи бо фиребу найранг рӯенидани андоз дар шаҳри Гент шӯриш ба амал омад. Ҷавобан ба ин Карли V мардуми ин шаҳро аз ҳама имтиёзҳо маҳрум намуда, ба онҳо ҷаримаи калон андохт.

Карли V дар баробари бедодгарӣ барои мустақкам кардани ҳокимияти худ баъзе чораҳои судманд ҳам меандешид. Ин чорабиниҳо ба марказонидани ҳокимият марбут буданд. Ӯ инчунин сарҳадҳои Нидерландияро васеъ кард. Барои тамоми мамлакат як ҳукумат ва ду шӯроӣ марказӣ – додгоҳӣ ва молиявӣ ташкил кард. Габсбургҳо мамлакатро бераҳмона ғорат мекарданд. Нидерландия беш аз пеш ба Испониё тобеъ мешуд. Габсбургҳо аз халқи Нидерландия андози ниҳоят вазнин ситонида, ба ҷангҳои харҷ мекарданд, ки барои Нидерландия ягон аҳамияте надоштанд.

Габсбургҳоро калисои католикии Нидерландия ҷонибдорӣ мекард. Аҳолии Нидерландия бештар пайрави мазҳаби протестантӣ

13. Филипп II

14. Вилгелми Оранӣ

буд. Дар байни дворянҳо пайравони мазҳаби лютериянӣ ҳам буданд. Қисми зиёди шахриёни камбағал ба мазҳаби анабаптистӣ эътиқод доштанд.

Карли V дар Нидерландия ҳаракати протестантиро бераҳмона пахш мекард. Ӯ ба **инквизиторон** – **епископҳои католикӣ** ҳуқуқ дод, ки бар зидди «мулҳидон» мубориза баранд ва ба муқобили онҳо якчанд амр ҳам баровард. Амри соли 1550 баровардаи ӯ, махсусан, ваҳшиёна буд. Аз рӯйи он амр мардонро бо шамшер қатл карда, занҳоро зинда гӯронида, молу мулки онҳоро мусодира менамуданд. Нисбати онҳое, ки ба «мулҳидон» дасти ёрӣ дароз мекарданд ва ё хайрхоҳ буданд, низ чунин ҷазоро раво медиданд.

Соҳти сиёсии Нидерландия ба ваҳдати миллии ин мамлакат мусоидат намекард. Он барои ба вучуд омадани оппозицияи пурзӯр шароит муҳайё на-муд.

Оғози инқилоб. Баъди вафоти Карли V дар Нидерландия Филиппи II ба сари қудрат омад. Ин вақт мухолифат дар байни буржуазия ва мутлақият пурзӯртар шуд.

Лашкари Испония дар музофотҳои ҷанубии Нидерландия ҷойгир шуда, таъминоти он ба дӯши халқи маҳаллӣ буд. Ин бедодгарӣҳо норозигии мар-

думи Нидерландияро ба вучуд меовард. Ба муқобили ҳуқумати Филиппи II аввалин шуда аъзои Шӯрои давлатӣ, ашрофони калонтарини нидерландӣ – Вилгелми Оранӣ, граф Эгмонт ва Горн баромад карданд. Вилгелми Оранӣ ва ҳамсафони ӯ ба муқобили дар Нидерландия зиёд кардани епископҳо ва ҳокимияти инквизиторӣ баромада, аз вазифа сабукдӯш кардани золимон, бекор кардани амрҳои зидди «мулҳидон» ва даъвати Иёлоти Куллро талаб карданд.

Баромади инқилобии ашрофон ҳаракати доираҳои васеи дво-

15. Хароб гардонидани ибодатгоҳи католикӣ

рянҳоро бар зидди мутлақият ба вучуд овард. Соли 1566 бо чидду чаҳди Вилгелми Оранӣ созмони «**муросон дворянҳо**» ташкил меёбад. Ба ин созмон қариб 2 ҳазор дворян шомил шуд, ки онҳо намояндагони мазҳабҳои калвинӣ ва католикӣ буданд.

5 апрели соли 1566 вакилони дворянҳои муттаҳида ба малика Маргаритаи Пармӣ илтимоснома пешниҳод намуданд, ки дар он ба аълоҳазрат – корони Испониё садоқат доштани онҳо ифода ёфта буд. Дар баробари ин дар санад гуфта мешуд, ки инквизитсия бекор ва Иёлотҳои Кулӣ бетаъхир даъват карда шавад. Маргаритаи Пармӣ аз ташрифи вакилони сершумори дворянҳо ба ҳарос афтод. Аҳли дарбори ӯ, ки асосан испонию англис буданд, ба вакилони дворянҳо, ки аслан нидерландӣ буданд, бо ҳисси нафрат нигоҳ мекарданд. Яке аз дарбориён онҳоро таҳқиромез «гёзҳо», яъне «қашшоқҳо» (бо забони фаронсавӣ) номид. Дворянҳо баъд истилоҳи «гёзҳо»-ро барои номи хизби худ истифода бурданд.

Маргаритаи Пармӣ ваъда дод, ки хоҳиши онҳоро ба таваҷҷуҳи корол мерасонад. Ӯ баъди якчанд рӯз қонун дар бораи сабуктар кардани амри соли 1550-ро эълон намуд. Вале бо талаби қатъии Филиппи II ӯ ин амри худро бо тезӣ бекор кард. Аъзои Шӯрои дворянҳо аз гуфтушунид бо Маргаритаи Пармӣ норозӣ буданд, чунки он натиҷаи дилхоҳ надод.

Харакати зидди мутлақият ҳамоно меафзуд. Буржуазияи калвинӣ

16. Герсог Алба

хам созмонеро бо номи "Муросои тоҷирон" ташкил кард. Ҳаракати калвинчиён чунон суръат гирифт, ки минбаъд таъкиб кардани онҳо ниҳоят мушкил гардид. Дар мамлакат инқилоб оғоз ёфт. Ба ҳаракати зидди мутлақияти испонӣ ва иттифоқчиёни вай калисои католикӣ ва оммаҳои васеи аҳолии Нидерландия ҳамроҳ шуданд.

Ҳаракати зидди сурат (икона)-парастии католикҳо. Чамъомадҳои (ибодаткунӣ) калвинчиён дар шароити болоравии инқилоби буржуазӣ ба гирдиҳамоиҳои сиёсӣ тақдир меёфтанд. Дар чунин чамъомадҳо табақаҳои гуногуни аҳоли – буржуазия, дворянҳо,

устоҳою шогирдони онҳо, коргарони мануфактураҳо ва мардуми камбағал иштирок мекарданд. Нотиқони калвинӣ «суратпарастӣ»-и католикҳоро ба зери танқиди саҳт гирифта, оид ба истиқлолияти Нидерландия шиорҳо ба миён мегузоштанд. Калвинчиён пешгӯӣ мекарданд, ки дере нагузашта давраи табaddулот фаро мерасад ва дар натиҷаи он калисои католикӣ нест карда шуда, ҷойи онро шоҳии «баргузидагон» ва «муқаддасон» ишғол мекунанд. Моҳи августи соли 1566 дар Фландрияи Чанубӣ, Брабант, Ҳоландия, Зеландия ва Фрисландия ҳам шиорҳо паҳн мегарданд. Калисоҳои католикӣ дар ҳама ҷо аз тарафи иштирокчиёни инқилоб ба ҳок яксон карда мешуданд. Калисои католикӣ, махсусан дар Антверпен зарари калон дид.

Аз тарси ҳаракати умумихалқӣ мустамликадорон муваққатан баъзе гузаштҳо карданд. Аз он ҷумла, инквизитсия ва додгоҳҳои гуногуни фавқулода расман ғайолияти худро қатъ карданд. Ба ғайолияти калисои калвинӣ иҷозат дода шуд. Вале бар зидди несткунандагони «суратҳо» (иконаҳо) дастаҳои қиркунанда равон карда мешуданд.

Филиппи II меҳост, ки аз ҳаракати зиддикатоликӣ истифода бурда, тамоми Нидерландияро ишғол намояд. Ӯ иҷрои ин нақшаи худро ба уҳдаи Герсог Алба вогузошт. Алба бо лашкари 10-ҳазорнафараи хуб таълимгирифта ба қаламрави Нидерландия дохил мешавад.

Қуштори Алба ва баромади Гёзҳо. Дар Нидерландия Алба Маргаритаи Пармиро иваз карда, дар мамлакат режими саҳт ҷорӣ намуд. Ҳабскунӣ оммавии муҳолифони ҳукмронии Испония ва қатлу мусодираи молу мулки онҳо оғоз ёфт. Тобистони соли 1568 Алба Эгмонт

17. «Шӯрои хунин» ҳукми қатл мебарорад

ва Георгро қатл кард. Яке аз пешвоёни буржуазияи калвинӣ бургомистри Антверпен Ван-Стрален тавассути эшафот (дастгоҳи қатлкунӣ) қатл карда шуд. **Трибунали фавқулода**, ки номи расмиаш «Шӯрои пажӯҳиши ошӯбҳо» буд ва ба он ҳуди Алба сардорӣ мекард, барои гунаҳгорон танҳо як ҷазо - қатлро раво медид. Бо ҳукми трибунали фавқулодда зиёда аз 8 ҳазор нидерландӣ қатл карда шуд. Албатта ӯ бо ин кирдори худ меҳост, ки на танҳо муқовимати инқилобӣ, балки ҳар гуна оппозитсияро низ нест кунад. Вай ният дошт, ки Нидерландияро ба ғуломи ҳалқабаргӯши Испониё табдил диҳад, то ки он на ба қарорҳои Иёлоти Кулл, балки мувофиқи иродаи қароли Испониё андоз пардозад.

Ин вазъияти тоқатнопазир Вилгелми Ораниро водор намуд, ки ба мулкҳои олмонии худ равад. Теъдоди зиёди дворянҳо, буржуазия, косибон, коргарон ва деҳқонон ба мамлакатҳои ҳамсоя - Англия, Фаронса ва Олмон фирор карданд. Чунин ҳолат якҷанд сол давом кард. Як қисми иштирокчиёни ҳаракати инқилобӣ мамлакатро тарк карда, ба роҳзанони баҳрӣ табдил ёфта, ба киштиҳои испонӣ ҳамла мекарданд. Қисми дигарашон дар ҷангалҳо пинҳон шуда, ба гарнизонҳои начандон калони испонӣ ҳучум карда, ба онҳо зарари калон меоварданд. Вилгелми Оранӣ аз Олмон бар зидди Алба лашкар кашид. Лекин комёб шуда натавонист. Тобистони соли 1572 дар шимоли мамлакат шӯриши калон ба амал омад, ки ба он гӯзҳо роҳбарӣ мекарданд. Ин воқеа ба оғози муборизаи инқилоби умуминидерландӣ ибтидо гузошт. Ҳарчанд Алба дар мубориза бар зидди халқи шӯришбардошта муваффақият дошт, вале мавҷи инқилоби нидерландихоро нест карда натавонист. Бинобар ин ба Испониё бозпас хонда шуд.

Оғози шикасти Испания. Ба ҷойи Алба генерал Рекезенс таъйин гардид. Вале ба ӯ низ муяссар нашуд, ки инқилоби буржуазии Нидерландияро паҳш кунад, то ки вазъи сиёсии ин мустамликаи Ис-

пониёро ба эътидол оварад. Гузаштқуниҳои зиёд низ акнун натиҷаи дилхоҳ намедоданд. Ҳокимияти Рекезенс дер давом накард. Ӯ баҳори соли 1576 вафот кард. Аскарони испонӣ баъди ин ба бадахлоқӣ дода шуда, ба ғоратгарии қуштори бемислу монанд даст заданд. Чавобан ба ин дар маркази Нидерландия – шаҳри Брюссел шӯриши калон ба амал омад. Иёлоти Кулл, ки дар ин шаҳр чамъ омада буд, ҳокимиятро ба даст гирифт.

Интизоми қушунҳои Испонӣ дар Нидерландия боз ҳам бадтар шуд. Испониҳо маркази иқтисодии Нидерландия – шаҳри Антверпенро пурра ғорат намуда, оташ заданд. Ин воқеа музофотҳои чанубиро водор намуд, ки ба Нидерландияи Шимолӣ дасти мадад дароз кунанд. 8 ноябри соли 1576 намояндагони музофотҳо дар шаҳри Гент созишнома қабул карданд. Мувофиқи ин созишнома нерӯҳои Чануб ва Шимол муттаҳид шуданд.

Ҳокими нави (испони) Нидерландия Дон Хуан – бародари Филиппи II дар ин музофот худро бегона ҳис мекард. Иёлоти Кулл бо шарте ёро эътироф карданд, ки қарордоди Гентро риоя намояд. Дон Хуан авомфиребона ин қарордодро эътироф кард. Баъди ба Брюссел дохил шудан фармон дод, ки лашкари Испонӣ аз он ҷо бароварда шавад. Ин амр фиреби маҳз буд. Ӯ ният дошт, ки дар Нидерландия ҷангро давом диҳад. Халқи Нидерландия бар зидди Дон Хуан муборизаро қатъ накард.

Иттифоқҳои Аррас ва Утрехт. Инқилоби озодихоҳона мавқеи ҳамаи музофотҳои Нидерландияро муайян намуд. 6 январи соли 1579 дворянҳои Артуа ва Геннегау дар шаҳри Аррас дар анҷумани муттаҳидаи худ қарордоди махсусро бо номи «**Иттифоқи Аррас**» қабул карданд. Дар он гуфта мешуд, ки ризоият тавассути қороли қонунӣ - Филиппи II ба даст дароварда мешавад. Ҳокими нави Нидерландия Александр Фарнезейи Парнӣ ин иттифоқномаро бо имзои худ тасдиқ намуд. Фарнезей ваъда дод, ки аз ин музофотҳо лашкари Испонӣ мебарорад ва ба онҳо озодии пештараашонро бармегардонад.

Музофотҳои шимолӣ ин забонякқунии хоинонаи Артуа ва Геннегауро бо испониҳо мушоҳида карда, 23 январи соли 1579 намояндагони онҳо дар Утрехт қарордоди худро имзо гузоштанд. Ин санад «**Иттифоқи Утрехт**» ном дошта, иттифоқи абадӣ ва ҷудонашавандаи музофотҳои шимолро тасдиқ кард. Вай пули умумӣ, ченакҳои дарозӣ ва вазн, сиёсати умумии ҳарбӣ ва хориҷиро барои ҳамаи музофотҳои муттаҳида муайян намуд. Иттифоқи Утрехт Иёлоти Куллро ҳокимияти олии эълон кард, ки он аз намояндагони ҳамаи музофотҳои ба феде-

ратсияи нав дохилшуда иборат буд. Ба ин иттифок дар ибтидо панҷ музофот – Ҳоландия, Зеландия, Утрехт, Геддерн, Фрисландия ва баъд шаҳрҳои калони Фландрия ва Брабант – Гент, Ипр, Брюгге, Антверпен, Брюссел ва Бреда низ дохил шуданд.

Иттифоқи Утрехт дар ибтидо ҳокимияти Филиппи II-ро эътироф мекард, вале Иёлотҳои Кулл изҳор кард, ки ҳокимияти Филиппи II дар музофотҳои муттаҳида барҳам дода шавад. Бо ҳамин Нидерландияи Шимолӣ ҳарчанд расман эълон нашуда бошад ҳам, дар амал ба ҷумҳурии табдил ёфт. Аз ҳамон вақт сар карда давлати нав Ҳоландия ном гирифт.

Ҷанги истиқлолиятҳои дар Нидерландияи Шимолӣ. Дар ҳаракати озодихонаи Нидерландия Вилгелми Оранӣ мақоми калон дошт. Бинобар ин қарори Испониё барои нест кардани ӯ муқофоти калон эълон кард. 10 июни соли 1584 аз тарафи қотиле, ки Филиппи II раво карда буд, ин шахс ба қатл расонида шуд. Қатли Вилгелми Оранӣ ба инқилоби Нидерландия зарбаи сахт зад. Испониё баъди ин куштор ба ҳуҷум гузашта, шаҳрҳои Брюгге, Гент, Брюссел ва Антверпенро ишғол намуданд. Дар чунин шароити вазнин Иёлотҳои Кулл маҷбур шуд, ки пуштибонии Англияро қабул намуда, аз он ёрии ҳарбӣ пурсад. Соли 1585 ноиби маликаи Англия Елизавета граф Лейстер бо қушуни 7600-нафара ба Нидерландия дохил мешавад. Лейстер дар ин ҷо чун истилогар рафтор намуда, боиси нафрати мардум гардид ва дере нагузашта маҷбур шуд, ки Нидерландияро тарк кунад.

Муваффақиятҳои Испониё ин дафъа дар Нидерландия кӯтоҳмудат буданд. Ҳазинаи қарори Испониё ҳолӣ шуда буд. Ин ҳолат ба ӯ имкон намерасид, ки ба шимол бомуваффақият лашкар кашад. Иёлотҳои Кулл ба испониё муқовимати шадид нишон медод. Писари Вилгелми Оранӣ – Мориси Оранӣ қобилияти баланди лашкаркашӣ нишон дода, қушунҳои Нидерландияро аз нав сохта, онҳоро хуб ба ҷанг омода намуд. Соли 1588 лашкари ноҳияҳои шарқӣ бар зидди қушунҳои испанӣ ба ҳуҷуми ҷавобӣ гузашт.

Бебарории лашкаркашии «Армадаи мағлубнашаванда»-и зидди Англия испониёро маҷбур сохт, ки амалиётҳои ҳарбии худро дар Нидерландия суст кунанд. Баъди вафоти Герсог Александри Пармӣ Мориси Оранӣ муваффақияти калони ҳарбӣ ба даст овард. Ӯ қисми зиёди музофотҳои шимолро аз испониё тоза кард. Бахрнавандони ҳоландӣ ба мустамликаҳои Испониё ва Португалия зада мебароманд. Муборизаи Нидерландия бар зидди Испониё акнун аз хушкӣ ба баҳру уқёнусҳо гузашт. Дар чунин шароит Нидерландияро шикаст додани Испониё имконнопазир буд.

Обрӯю эътибори байналхалқии Нидерландия сол то сол баланд мешуд. Англия ва Фаронса низ давлати Нидерландияро эътироф карданд. Испониё ҳам маҷбур шуд, ки вазъияти навро ба ҳисоб гирад. Соли 1609 дар байни Иёлотҳои Қулли Нидерландия ва Испониё ба муддати 12 сол созишномаи сулҳ ба имзо расид. Мувофиқи он Испониё истиқлолияти Нидерландияи Шимолиро эътироф кард. Вале дар байни Ҳоландия ва Испониё аз нав ҷанг оғоз ёфт. Лекин аз он Испониё фоида ба даст оварда натавонист. Дар Конгресси Вестфал, ки он соли 1646 баргузор гардид, Испониё истиқлолияти Иттифоқи Музофотҳои Шимоли, яъне Ҳоландияро пурра эътироф намуд.

Аҳамияти инқилоби буржуазии Нидерландия. Инқилоби буржуазии солҳои 1566-1609-и Нидерландия аҳамияти бузурги таърихӣ дорад. Пеш аз ҳама, он аввалин инқилоби муваффақиятнокӣ буржуазӣ мебошад. Дар натиҷаи ғалабаи ин инқилоб, аввалан халқи Нидерландия аз тобеияти Испониё озод шуд. Дувум, Ҷумҳурии Музофотҳои Шуттаҳида, яъне Ҳоландия ташкил ёфт.

Дар инқилоби буржуазии Нидерландия табақаҳои гуногуни ҷомеа-дворянҳо, буржуазия, зиёиён, коргарон, қосибон, кишоварзон ва қисми ватандӯсти рӯхониённи масеҳӣ, пеш аз ҳама, калвинчиён ширкат варзида, ғалабаи Нидерландияро бар Испониё таъмин намуданд. Дар Ҳоландия ба сари ҳокимият буржуазияи миллӣ омад.

Инқилоби буржуазии Нидерландия баъзе рӯкҳои ҳокимияти демократӣ-Иёлотҳои Қулл ва ҳокимияти додгоҳиро ба вуҷуд овард. Дар мамлакат ҳокимияти истибдодии мутлақияти испонӣ барҳам хӯрда, сохти ҷумҳуриявӣ идоракунии давлат ба миён омад.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар музофоту шаҳрҳои алоҳидаи Нидерландия кадом намудҳои истеҳсолот таракқӣ карда буданд?
2. Кадом шаҳрҳои Нидерландия аз ҷиҳати тиҷорат ва саноат пеш рафта буданд?
3. Сохти сиёсии Нидерландия пеш аз инқилоб чӣ тавр буд?
4. Нидерландияро қароли Испониё чӣ тавр идора мекард?
5. Иёлотҳои Қулл чӣ хел мақом буд?
6. Карли V барои мустақкам қардани ҳокимияти худ чӣ чораҳо меандешид?
7. Карли V чаро калисои католикиро пуштибонӣ мекард?
8. Мулҳидон кистанд ва чаро Карли V бар зидди онҳо мубориза мебард?
9. Инқилоби буржуазии Нидерландия кай ва чӣ тавр оғоз ёфт?
10. Дворянҳо ва буржуазияи нидерландӣ чӣ хел сомонҳои инқилобӣ ташкил намуданд?
11. «Гёзҳо» кистанд?

12. Ҳаракати зидди «суратпарастӣ»-и католикҳо чӣ тавр сурат гирифт ва он чӣ натиҷа дод? 15. Герсог Алба Нидерландияро чӣ тавр идора мекард? Ў бар зидди халқ чӣ хел бедодгарихоро раво медид? 14. Қарордодҳои «Иттифоқи Аррас» ва «Иттифоқи Утрехт»-ро шарҳ диҳед. Онҳо аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд? 15. Дар Нидерландияи Шимолӣ чанги истиқлолиятҳои чӣ тавр сурат гирифт? 16. Испониё истиқлолияти Музофотҳои Муттаҳида-Ҳоландияро кай пурра эътироф кард? 17. Дар бораи аҳамияти ғалабаи инқилоби буржуазии озодихонаи Нидерландия фикри худро баён намоед.

§ 5. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ АНГЛИЯ

Сабабҳои инқилоб. Дар нимаи аввали асри XVII дар Англия мануфактураҳо хеле зиёд шуданд. Онҳо молҳои гуногун истеҳсол мекарданд. Нисбат ба давлатҳои дигари Аврупо дар Англия зиёдтар моҳут, ангишт ва ғайра истеҳсол карда мешуд. Истеҳсоли моҳут соҳаи асосии саноати Англия буд. Он ба соҳибкорон ва хазинаи давлат даромади калон меод. Аз ин сабаб дар Англия гӯсфандпарварӣ зиёд шуд. «Деворгарӣ» (дар бораи ин шумо дар синфи 6 маълумот ба даст овардед) ба истеҳсоли пашм ва моҳут ёрии калон расонид. Махсусан, мануфактураҳои моҳутбарорӣ дар деҳот хеле афзуданд. Дворянҳо сол то сол ба ин соҳаи сердаромад бештар майл карда, дар мулкҳои худ мануфактураҳои моҳутбофӣ месохтанд ва дар онҳо аз меҳнати кирои истифода мебарданд.

Дар натиҷаи тараққиёти сармоядорӣ шаҳрҳои Англия ободу зебо мегардиданд. Аҳолии онҳо зиёд мешуд. Дар он давра Англия ҳамагӣ 5,5 млн нафар аҳоли дошт ва зиёда аз 25 фоизи он дар шаҳрҳо сокин буданд. Махсусан аҳолии шаҳри Лондон тез меафзуд. Дар он қариб 500 ҳазор нафар одамон сокин буданд.

Аҳолии шаҳрҳо ба маҳсулоти кишоварзӣ эҳтиёҷ доштанд. Ин дар навбати худ ба пешравии кишоварзӣ таъсир дод. Доду гирифт дар байни шаҳру деҳот ривож ёфт. Истеҳсолоти кишоварзӣ маҳсулотро барои фурӯштан истеҳсол мекард. Аз ин сабаб бисёр дворянҳо хоҷагии худро ба роҳи сармоядорӣ мутобик мекарданд. Ин дворянҳоро «**дворянҳои нав**» меномиданд. Онҳо дар мулкҳои худ мануфактураҳо сохта, ба бозор маҳсулоти саноатии тайёр ва нимтайёр мебароварданд. Ин раванд шумораи буржуазия ва коргарони кироиро зиёд кард. Аз ҳама муҳимаш он буд, ки деҳотро ба **муносибатҳои сармоядорӣ** кашид. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, тартиботи феодалии идоракунии мамлакат ба тараққиёти иқтисодии Англия халал расонида, намегузошт, ки сохти

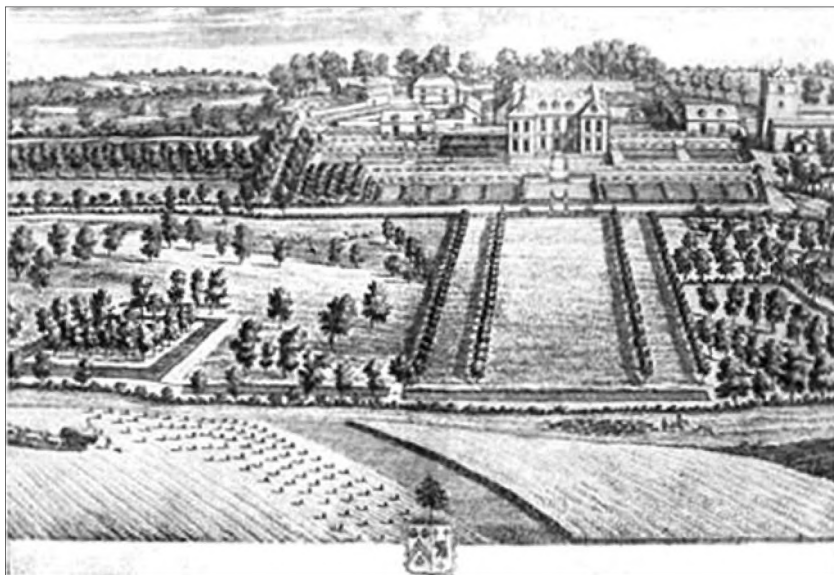
18. Лондон. Қалъа

сармоядорӣ бо суръат таракқӣ кунад, муносибатҳои молиқон пулӣ авҷ гиранд. Сарфи назар аз ин мушкилиҳо охира-охира дар иқтисодиёти Англия унсурҳои сармоядорӣ пайдо шуда, ташаккул меёфтанд. Акнун Ҷумҳурии Ҳоландия дар симои Англия рақибӣ сазовор пайдо намуд.

Сулолаи Стюартҳо, ки дар Англия аз асри XVII ҳукмронӣ мекард, ба мустаҳкам кардани ҳокимияти мутлақ майл дошт. Ин корро аввал намояндагони яқуми ин хонадон Яқови I (1608-1625) ва баъд Карли I (1625-1649) амалӣ намуданд. Ҳарчанд дар Англия парламент вучуд дошт, Стюартҳо бо он кам маслиҳат мекарданд. Барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ ва пурра кардани хазинаи королӣ Стюартҳо мунтазам андозҳои нав чорӣ менамуданд ва дар ин бора аз парламент иҷозат намерӯсиданд. Шахсонеро, ки аз сиёсати корол норозигӣ баён менамуданд, ба маҳбус мебартофтанд. Аз роҳи пешгирифтаи Стюартҳо парламент норозӣ буд. Маъруфтарин аъзои парламент, ҳуқуқшиносону нотиқон, ба монанди Пим Гемпдон худсарихон королро маҳкум менамуданд. Соли 1628 парламент ба корол «Талабнома дар бораи ҳуқуқ»-ро пешниҳод намуд. Тавассути он парламент аз корол талаб кард, ки андозҳои парламент тасдиқнакардари бекор кунад ва ба ҳабсқуноҳои худсаронаву ғайриқонунии мардум хотима диҳад.

Дар аввал Карли I ваъда дод, ки «Талабнома»-ро ба инобат мегирад. Вале ғайриҷашмдошт соли 1629 парламентро пароканда намуда, дар зарфи 11 соли минбаъда онро дигар даъват накард ва давлатро бепарламон танҳо идора мекард. Ҳамин тариқ, дар Англия ҳокимияти мутлақи Стюартҳо ба вучуд омад.

Сабаби дигари инқилоби буржуазии англис он буд, ки **калӣсон**

19. Мулки заминдори калон

англиканӣ аз калисои католикӣ ҷудо шуд. Оммаи халқ «дворянҳои нав» ва буржуазияи ба мазҳаби пуританӣ (аз калимаи юнонии «пурус» - «тоза» гирифта шудааст) майл доштанд. Ба ҷойи калисои папаи Рим корол калисоро тавассути **епископҳо** идора мекард. Калисои англиканӣ дар ихтиёри худ замини бисёр дошт. Он аз деҳқонон андози даҳяк ситонида такаҷоҳи ҳокимияти феодалӣ ва королӣ буд.

Пуританҳо ба маросимҳои дабдабаноки калисои англиканӣ зид буданд. Онҳо тарафдори чунин калисое буданд, ки маросимҳояш харочоти зиёд надошта, ба мардум бори гарон наорад. Пуританҳо мардумро тарғиб менамуданд, ки ҳокимияти епископҳоро нарасанд. Калисои англиканӣ тартиботи феодалиро ҳифз менамуд. Он тартиботи мавҷударо хости Худо ва королро дар Замин расули Худо меҳисобид.

Дар Англия баробари тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунандаи сармоядорӣ ду табақаи нави ҷамъиятӣ ташаккул меёфт – **буржуазия** ва **коргарони кироя**. Онҳо дар мубориза бар зидди ҳокимияти мутлақи королӣ иттифоқҷӯ буданд. Дар шикастани тартиботи феодалӣ, пеш аз ҳама, буржуазия манфиатдор буд. Бинобар ин инқилоби дарпешистодаи Англия моҳияти буржуазӣ дошта, мақсадҳои онро ифода менамуд.

Оғоз ва рафти инқилоб. Корол вазъияти баамаломадаро ба

ҳисоб гирифта, 13 апрели соли 1640 парлумони навро даъват намуд, ки он дер фаъолият накард. Карли I бо сабаби гапнодаро буданаш 6 июни ҳамон сол онро пароканда кард. Ин парлумон дар таърихи Англия «**Парлумони кӯтоҳмуддат**» ном гирифтааст.

Баъди пароканда кардани «Парлумони кӯтоҳмуддат» дар Лондон ва баъзе шаҳру маҳалҳои дигар ошӯбҳои оммавӣ сар заданд. Корол аз ин ба ҳарос афтида парлумони навро даъват намуд. Ӯ кӯшиш намуд, ки ба он ҳарчи зиёдтар ҷонибдорони содиқи худро дохил намояд. Вале ба парлумони чадид ҳам бештар намояндагони буржуазия ва дворянҳои нав интиҳоб шуданд. Ҳамин тариқ онҳо дар интиҳоботи парлумонӣ ғалабаи қатъӣ ба даст оварданд. Ин парлумон аз 3 ноябри соли 1640 то 20 ноябри соли 1653 кор кард ва дар таърихи Англия он ҳамчун «**Парлумони дарозмуддат**» машҳур аст.

Ба Карли I лозим омад, ки аксарияти талабҳои Парлумони дарозмуддатро иҷро намояд. Аз он ҷумла, ӯ маҳбусони сиёсиро озод ва андозҳои худсарона ҷорикардаашро бекор кард. Ба ин нигоҳ накарда, **оппозитсия** аз корол норозӣ буд.

Дар ҳамин вақт дар Ирландия шӯриш ба амал омад. Парлумон аз корол хоҳиш кард, ки онро пахш кунад. Вале ӯ ин корро ба ҷо наовард. Баъди ин парлумон королро ба хоинӣ муттаҳам кард. Зиддият дар байни королу парлумон ва тарафдорони онҳо рӯз то рӯз тезу тунд мешуд. Корол ин парлумонро низ пароканда карданӣ шуд. Аз ин овоза аъзоёни парлумон ва оммаи халқ бохабар шуданд. Охирҳои моҳи октябри соли 1641 анбӯҳи бисёрҳазорнафараи мардуми Лондон ва гирду атрофи он бинои парлумонро барои аз корол ғимоя намудан ихота карданд. 3 январи соли 1642 корол бо дастаи мусаллаҳ ба саҳни парлумон ҳозир шуд, то ки роҳбарони оппозитсияро ба ҳабс гирад. Вале онҳо аллакай дар шаҳри Лондон пинҳон шуда буданд. Парлумон ҳам қароргоҳи худро ба он ҷо кӯчонида, қорашро идома дод. Ҳазорон нафар мардум аз гӯшаю канори Англия бо чизе, ки тавонистанд, мусаллаҳ шуда, барои дастгирӣ ва дифоъ аз парлумон ба Лондон раҳсипор шуданд.

Лашкар, ки сарфармондеҳи он Карли I буд, барои парлумон хавфи калон дошт. Корол метавонист онро бар зидди парлумон истифода барад. Аз ин рӯ парлумон бо қарори худ королро аз вазифааш ҳалӣ кард. Карли I бе қувваи ҳарбӣ монда, ба шимоли Англия фирор кард ва дар он ҷо дастаҳои мусаллаҳи «кавалер» (савораҳо)-хоро дар атрофи худ муттаҳид кардан гирифт. Ӯ бар зидди парлумон ба ҷанг тайёри меконид.

22 августи соли 1642 Карли I бар зидди парлумон ҷанг эълон кард. Нерӯҳои ҳарбии парлумон рӯз то рӯз зиёд мешуданд ва аксари-

яти оммаи халқ онро дастгирӣ мекард. Вай аз маблағ ҳам таъмин буд, зеро вилоятҳое, ки парлумонро дастгирӣ мекарданд, аз панҷ чор ҳиссаи андози умумии мамлакатро медоданд ва ин маблағ акнун дар ихтиёри парлумон буд. Дар аввали ҷанг қувваҳои ҷарбии корол нисбат ба неруҳои ҷарбии парлумон бисёру хубтар мусаллаҳ ва таълимгирифта буданд.

Мухорибаи аввал байни онҳо 23 октябри соли 1642 дар маҳаллаи Эҷхил ба амал омад. Дар он 14 ҳазор нафар афсару аскар аз тарафи Карли I ва 10 ҳазор афсару аскар ва ихтиёриён аз тарафи парлумон иштирок намуданд.

Ин муҳориба ба парлумон пирӯзӣ наовард, вале корол ҳам дастболо нашуд. Барои пурзӯр шудан Карли I ирландиҳоро ба тарафи худ кашид. Парлумон бошад, бо Шотландия иттифоқ баст. Мухорибаҳои халқунандаи Карли I ва парлумон дар пеш буданд.

20. *Оливер Кромвел*

21. *Кромвел булути королро мебурад*

22. Мучассамаи ёдгории
муҳорибаи Нэзби

кари парлумонро аз нав сохт. Ў лашкари «**Намунаи нав**»-ро ташкил намуд, ки аз лашкари қаблӣ фарқи калон дошт. Бо чидду ҷаҳди Кромвел лашкари хуб мусаллаҳшуда ва дорои интизоми сахттарин ташкил карда шуд. Сарвари нави ҷарбӣ нисбат ба аскарону афсарон хушмуомила, вале серталаб буд. Зердастон фармонҳои Кромвелро бе ҷуну ҷаро иҷро мекарданд, зеро онҳо медонистанд, ки танҳо лашкари

23. Ҷон Лилберн

Оливер Кромвел. Дар байни вакилони парлумон шахси аз ҳама нотарсу қавиירוда, доно ва нотиқи оташинсухан Оливер Кромвел ба ҳисоб мерафт. Кромвел аз вазъи ҷорӣ хуб бохабар буд. Ба он баҳои дуруст ҳам дода метавонист. Барои ғалабаи парлумон нақшаҳои самараноктаринро пешниҳод менамуд. Бинобар ин Кромвел дар муддати кӯтоҳ ходими намоёни инқилоби буржуазии англис гардид. Ў дар байни оммаи мардум обрӯю эътибори калон пайдо намуд.

Парлумон Оливер Кромвелро фармондеҳи лашкар таъин кард. Вай дар санъати ҷарбӣ ҳам дониши хуб дошт. Кромвел лашкари боинтизому хуб мусаллаҳшудаю ба таври аъло таълимгирифта метавонад ба рақиб ғолиб ояд. Кромвел ба онҳое, ки вазифаҳои хизмати худро нағз иҷро намекарданд, ҷазои саҳт меод. Бо роҳбарии Кромвел парлумон соҳиби лашкари зафарманд гардид.

Оливер Кромвел ба оммаи халқ тақия мекард. Аксарияти афсарони лашкари «**намунаи нав**» аз байни мардуми одӣ буданд. Ў беҳтарин сарбозон, собиқ қосибон, деҳқонон ва коргаронро ба ин вазифа таъин мекард ва аксарияти онҳо ба ҳубӣ аз уҳдаи ин вазифаи масъулиятнок мебароманд.

Муҳорибаи Нэзби. Лашкари

Оливер Кромвел ҳақиқатан ҳам лашкари «намунаи нав» буд. Дар мухорибаи маҳаллаи Нэзби 14 иони соли 1645 ӯ «кавалерҳо»-ро пурра мағлуб кард. Корол тавассути гурехтан начот ёфт. Артиллерия, корвон ва чандин ҳазор нафар кавалерҳо ба «лундасарҳо» (лашкари парлумонро ҳамин хел меномиданд, чунки бемӯйи сар буданд) асир афтоданд. Аз шикасти қатъӣ тарсида, Карли I пинҳонӣ аз қороли Фаронса ёрӣ пурсид. Барои ин қораш Карли I хоин эълон карда шуд.

Соли 1646 Карли I дар Шотландия пинҳон шуд, вале шотландиҳо ӯро дастгир карда, ба парлумони Англия фуруҳтанд.

Ҳаракати Лилберн. Лилберн ном публисисти сиёсӣ дар Англия ба **чанги шахрвандӣ** ва **ҳаракати баробарихоҳон** роҳбарӣ мекард. Ӯ ва тарафдоронаш талаб мекарданд, ки ба ҳама ҳуқуқи баробари интихоботӣ дода шавад. Лилберн зидди **моликияти хусусӣ** буд. Ӯ талаб мекард, ки моликияти қалон дар байни мардум баробар тақсим карда шавад. Вале ҳуқумати феълӣ, ки аз табақаи болоии лашкар ва парлумон иборат буд ва танҳо манфиати буржуазия ва дворянҳои навро ифода менамуд, Лилбернро дастгирӣ накард. Баъдтар Лилберн аз Англия пеш карда шуд. Полкҳое, ки ӯро дастгирӣ мекарданд, шӯриш

24. Қатли Карли I Стюарт

бардоштанд, вале Кромвел онҳоро пахш кард.

Натиҷаҳои инқилоби буржуазии англис. Дар рафти ҷанги шаҳрвандӣ лашкари парлумон нисбат ба ҳуди парлумон инқилобитар шуда буд. Аз ин сабаб вай барои парлумон хавфнок гардид. Барои ҳамин парлумон қарор дод, ки лашкарро пароканда кунад. Аз ин роҳбарони лашкар бохабар шуданд.

Охирҳои соли 1648 полковник Прайд бо дастаи начандон калон ба маҷлисоғоҳи парлумон дохил шуда, **вакилони безътимдро** аз он ҷо пеш кард. Табаддулоте, ки парлумон амалӣ намудан мехост, ба ноқомӣ анҷом ёфт. Баъди ин дар парлумон аксариятро муҳолифони Карли I ташкил намуданд. Дар масъалаи тақдири Карли I дар парлумон яқдилӣ набуд. Як гурӯҳ тарафдори қатли корол буданд, қисми дигар – зидди он, вале ҷонибдорони ба қатл расонидани Карли I зиёдтар буданд. Оливер Кромвел низ ба ҳамин гурӯҳ шомил буд.

Суди олие, ки онро парлумон ташкил карда буд, Карли I -ро ба қатл маҳкум кард. Ҳукми қатл 30 январи соли 1649 иҷро карда шуд.

Парлумон Англияро **ҷумҳурӣ** эълон кард. Вале ин иқдом аҳволи халқро беҳтар накард. Мамлакатро буржуазия ва дворянҳои нав идора мекарданд.

Дар як муддати кӯтоҳ лашкари парлумон аз лашкари инқилобӣ ба лашкари истилогар табдил ёфт. Ва барои забт кардани Ирландия ба қор бурда шуд. Дар натиҷаи ин ҷанг Англия қариб тамоми Ирландияро ишғол кард.

Баъд аз қатли корол деҳқонон тез-тез шӯриш мебардоштанд, зеро дар байни онҳо тарафдорони Карли I хеле зиёд буданд. Барои парлумон вазъияти хавфнок ба амал омад. Парлумон бо роҳбарияти лашкар ва дворянҳои нав забон як кард, ки ҳокимиятро пурра ба Кромвел супорад. Ин воқеа дар охири соли 1658 ба вуқӯъ пайваст. Парлумон Кромвелро лорд-протектор («протектор»-ҳомӣ)-и Англия эълон кард. Дар амал ҳокимияти **лорд-протектор** диктатураи ҳарбӣ буд. Бо ҳамин дар Англия сохти ҷумҳуриявӣ барҳам хӯрд.

Баъди якҷанд сол мавқеи буржуазия ва дворянҳои нав нисбати лорд-протектор тағйир ёфт. Ба онҳо мутлақият бештар маъқул буд. Барои ҳамин ҳокимияти Кромвелро бо мутлақияти муътадил тағйир додани шуданд. Бо ин мақсад бо писари Карли I - Карли II пинҳонӣ забон як карда, соли 1660 (баъди вафоти Кромвел) ӯро ба тахти Англия шинониданд. Ҳамин тавр, дар Англия мутлақият аз нав барқарор карда шуд.

Споартҳо мехостанд, ки дар Англия мисли пештара ҳокимияти мутлақияти комил вучуд дошта бошад, вале онҳо дар вазъияти феълӣ

парлумонро рад карда наметавонистанд. Бо вучуди ин Карли II барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ баъзе чораҳо андешид. Бо розигии парлумон ӯ палатаи лордҳоро аз нав барқарор кард. Инчунин калисои англиканиро аз нав давлатӣ кунонид. Арбобони зиёди инқилоб аз тарафи корол ба қатл расонида шуданд.

Хавфи аз нав пурра барқароршавии мутлақият рӯз то рӯз зиёд мешуд. Дар лаҳзаи охирин буржуазия, дворянҳои нав ва парлумон пеши роҳи онро гирифтанд. Онҳо барои ба тахту тоҷи корони Англия соҳиб шудан ҳокими Ҳоландия – Вилгелми Ораниро, ки аслан бо Стюартҳо хешӣ дошт, даъват карданд. Ӯ соли 1688 бо лашкараш ба соҳили ҷанубии Англия ворид шуда, ба сӯи Лондон ҳаракат намуд. Лашкари корони Англия ба тарафи Вилгелми Оранӣ гузашт. Ҳамин тариқ парлумон Вилгелми Ораниро соҳиби тахти корони Англия намуд ва дар баробари ин ҳокимияти ӯро маҳдуд кард.

Соли 1689 парлумон «**Қонун (билл) дар бораи ҳуқуқ**»-ро қабул кард, ки мувофиқи он ҳокимияти корол дар Англия **мутлақияти маҳдуд (мутлақияти конституционӣ)** эълон карда шуд. Акнун корол ҳақ надошт, ки қарорҳои қабулкардаи парлумонро бекор кунад, андозҳоро худсарона қорӣ намояд ё ки лашкар ҷамъ кунад.

Аҳамияти инқилоби буржуазии англис. Инқилоби буржуазӣ тавассути парлумон мутлақияти комилро дар Англия барҳам дод. Акнун корол ҳокимияти маҳдуд дошт. Аксарияти вазифаҳоро парлумон ба уҳдаи худ гирифт. Корол маҷбур буд, ки ба парлумон ва қонунҳои қабулкардаи вай иттиҳод кунад. Ҳуқуқи вазифаҳои корол дар Конститутсияи Англия муайян карда шуд.

Тартиботи феодалиро дар Англия инқилоби буржуазии солҳои 1648-1649 қариб пурра барҳам дод, ҳуқуқҳои мардумро васеъ кард. Масалан, деҳқонон дигар ба помешикону дворянҳо тобеъ набуданд. Онҳо соҳиби замин шуданд.

Инқилоби буржуазии англис нотамои монд. Ин сабаб дошт. Дворянҳои нав ҳанӯз пурра ба буржуазия табдил наёфта буданд. Вале инқилоб ба решаи тартиботи феодалӣ теша зад.

Инқилоби буржуазӣ барои ташаккули минбаъдаи ҷомеаи сармоядорӣ ва демократӣ аҳамияти ҳалкунанда дошт. Парлумон дар амал олоти рушди муносибатҳои сармоядорӣ дар Англия гардид.

Инқилоби буржуазӣ соҳаи кишоварзии Англияро ҳам ба роҳи сармоядорӣ даровард. Саноат тез тараққӣ мекард. Он барои ба амал омадани табодулотҳои саноатӣ дар Англия шароити мусоид фароҳам овард. Қоғаз қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолии феодалиро қувваҳои истеҳсолку нанда ва муносибатҳои истеҳсолии сармоядорӣ ишғол кардан гирифтанд.

Ҳуҷҷат

Фармон дар бораи Карли I

Дода шуд ба суди олий оид ба тафтишу баровардани ҳукм нисбат ба Карли I Стюарт, корони Англия, 29 январи 1649.

Бо сабаби он ки Карл Стюарт-корони Англия ба содир кардани ҷинояти зидди давлат ва гуноҳҳои вазнини дигар гунаҳгор карда шудааст ва алайҳи ӯ рӯзи шанбеи гузашта суди мазкур ҳукм баровардааст, ки... барои ҳамин шумо вазифадор карда шудаед, ки ҳукми мазкурро дар қўчаи қушод, дар назди Уайтхол пагоҳ, 30 январ, байни соатҳои 10-и пагоҳӣ ва 5-и баъд аз зухри ҳамон рӯз ба чо расонед.

Савол ва супоришҳо:

1. Мануфактура дар Англия чӣ тавр тараққӣ карда буд?
2. Тараққиёти мануфактура ба ободу зебошавии паҳрҳои Англия чӣ тавр таъсир расонид?
3. Чаро парлумон аз Стюартҳо норозӣ буд?
4. Дар бораи калисои англиканӣ чӣ маълумот доред?
5. Чаро корол парлумонро пароканда кард?
6. Сабабҳои асосии инқилоби буржуазии англисро маънидод кунед.
7. Дар бораи тараққиёти сармоядорӣ дар Англия чиро медонед?
8. Кихоро «пуританҳо» меномиданд?
9. Парлумони қўтоҳмуддат кай ба қор шурӯъ кард ва ба кадом муваффақиятҳо ноил гардид?
10. Чаро Карли I Парлумони дарозмуддатро пароканда карданӣ шуд?
11. Дар бораи Оливер Кромвел нақл кунед. Дар бораи лашкари «намунаи нав»-и ӯ чиро медонед?
12. Карли I бар зидди парлумон кай қанг эълон кард ва он бо чӣ анҷомид?
13. Гӯед, ки инқилоби буржуазии англис чӣ натиҷаҳо дод ва аҳамияти он дар чист?

§ 6. ТАШКИЛЁБИИ ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМРИКО

Аҳволи мустамликаҳо. Дар шимоли қитъаи Амрико мустамликаҳои Англия воқеъ гардида буданд. Англисҳо соли 1607 бо номи Вирҷиния мустамликаи аввалини худро ташкил карданд. Аз Англия деҳқонони безамин, хунармандон ва мардуми касбу кори гуногун барои рӯзгузаронӣ ба он ҷо ҳичрат мекарданд. Дар байни муҳочирон пуританҳо хеле зиёд буданд, зеро ҳокимияти Стюартҳо ба онҳо фишор меовард. Аз ҳисоби кашида гирифтани заминҳои аҳолии муқими

25. ИМА. Истеҳкоми Хеймс. Соли 1607

Амрико истилогарони англис охиста-охиста шумораи мустамликаҳои худро то ба 13 адад расониданд.

Иқтисодиёт дар мустамликаҳо сол то сол инкишоф меёфт. Дар Каролинаи Ҷанубӣ ва Ҷорҷия хоҷагиҳои ғуломдорӣ барпо гардиданд. Дар киштзорҳо асосан тамоку, найшакар ва индиго парвариш мекарданд. Дар Пенсилвания, Нию-Йорк, Нию-Ҷерси мардум ба зироатпарварӣ машғул буданд. Дар сохилҳои баҳр ҳунармандӣ ва киштисозӣ тараққӣ мекард. Дар Нию-Гемпшир, Массачусетс, Коннектикут ва Род-Айленд, ки дар Шимол воқеъ гардида буданд, ҳунармандӣ ва мануфактура инкишоф меёфтанд. Қисми аҳоли ба моҳигирӣ ва баҳрнавардӣ машғул буд.

Аз мустамликаҳо ба Англия мӯина, тамоку, моҳӣ, чӯбу тахта ва оҳан меоварданд. Муҳоҷирон ҳиндуёнро азобу шиканча меоданд, аз ҷойҳои муқимиашон пеш мекарданд.

Дар мустамликаҳои амрикоии Англия ғуломфурӯшӣ васеъ паҳн гардида буд. Ин қор ба ғуломфурӯшон даромади калон меод. Дар бозорҳои ғуломфурӯшӣ ҳар сол садҳо ҳазор зангии ғуломро ба заминдорон (плантаторон) мефурӯхтанд. Вазъияти сафедпӯстони мустамликаҳо низ хуб набуд.

Дар мустамликаҳо муносибатҳои феодалӣ ҳукмрон буданд. Аз ин тартибот, пеш аз ҳама, Стюартҳо фоида меиданд. Заминдорони калони англис аз иҷорагирандагон андози калон меситониданд, ки дар натиҷа бештари онҳо қашшоқ мешуданд. Дар шаҳрҳо ҳам мардуми камбағал бисёр буд. Камбағалони шаҳр ва иҷорагирандагони деҳотӣ ҳаракат мекарданд, ки ба тарафи ғарби Амрикои Шимолӣ ҳиҷрат на-муда, фермери мустақил шаванд.

Идораи мустамликаҳо дар дасти ҳукуматдорони англис буд. Дар

26. *Мухочирон*

ҳар мустамлика корол губернаторро таъин мекард. Мустамликаҳо дар парлумони Англия намояндаи худро надоштанд. Онҳо беҳуқуқ буданд. Бе ризоияти парлумони Англия мустамликаҳо ҳуқуқи қабули қонунро надоштанд. Худсарихои губернаторон ва аъёну ашрофи англис сабаби шӯришҳои сершумори фермерҳо ва қосибону хунармандон мегардиданд. Мустамликаҳо талаб мекарданд, ки ба онҳо ҳуқуқҳои сиёсӣ дода, ҳокимияти губернаторро маҳдуд карда, ҳуқуқҳои худидоракунии мустамликаҳо васеъ карда шаванд. Дар асри XVII ва ибтидои асри XVIII аз тарафи қороли Англия нисбати мустамликаҳо оид ба қушодани мануфактура, истеҳсол ва содироти маснуоти моҳутӣ ва молҳои дигари гуногун қонунҳои зиёде қабул карда шуд. Савдои мустамликаҳо ба ҳориҷа тавассути савдогарони миёнарави англисӣ хеле барвақт манъ шуда буд. Вале баъдтар мустамликаҳо саркашӣ карда, ба ҳориҷа мустақилона мол мебароварданд. Дар иёлотҳои шимолӣ Амрико дар ибтидо ба ҳама манъкуниҳо риоя намекарданд ва оҳиста-оҳиста дигар ба онҳо аҳамият ҳам намедоданд. Вале аз соли 1761 сар карда ҳукумати Англия риояи онҳоро талаб кард ва қонуне баровард, ки мувофиқи он судҳо ва мардуми мустамликаҳо вазифадор карда шуданд, ки ба гумрук дар кофтуков ва мусодираи молҳои қочок (контрабанда) ҷӯри расонанд.

Точирони англис рӯирист талаб карданд, ки дар мустамликаҳо мануфактураҳо баста шаванд. Инқилоби саноатие, ки дар Англия дар ин айём оғоз ёфт, имконият фароҳам овард, ки ҳаҷми фурӯши молҳои саноатӣ дар он тарафи уқёнус зиёд карда шавад. Маҳз чунин кор ба соҳибкоруни сармоядорони англис даромади калон меод.

Иқтисодиёти мустамликаҳои Амрикои Шимолӣ дар нимаи аввали асри XVIII сарфи назар аз ҳамаи маҳдудиятҳои, ки мустамликадорон ба вучуд оварда буданд, тез тараққӣ мекард. Дар байни мустамликаҳо робитаҳои иқтисодӣ фарҳангӣ торафт мустаҳкамтар мешуданд. Мардум намехостанд, ки дигар тобеи Англия бошанд. Дар шимолӣ Амрико бо мурури замон махсусиятҳои хоси равонӣ урфу одат, фарҳанг, тарзи зиндагӣ ва ғайра миллати нав ташаккул меёфтанд.

Қарорҳои минбаъдае, ки корол ва ӯ парлумони Англия нисбати мустамликаҳо қабул мекард, фарорасии ҷанги озодихонаро дар шимолӣ Амрико торафт наздик мегардониданд. Соли 1773 короли Англия Георг III фармон баровард, ки мувофиқи он мардуми мустамликаҳо минбаъд ҳақ надоштанд, ки заминҳои ғарбии қӯҳҳои Аллеганро худсарона аз худ карда, ба фермерӣ машғул шаванд. Соли

27. Соли 1770 сокинони Бостонро тирборон кардани аскарони англис

28. «Чойнӯший дар Бостон». Соли 1773

1765 парлумони Англия ба зиммаи мардуми мустамликаҳо барои ҳар як доду гирифти савдо, хуччат, рӯзнома, чопи эълонҳо ва ғайра андози нишонпулӣ (герби)-ро зам намуд. Вале мардуми мустамликаҳои ши-моли Амрико бо қатъият муқобили ин амри корол баромаданд.

Дар охирҳои соли 1773 воқеас ба амал омад, ки он «Чойнӯшии Бостон» номида шудааст. Сокинони Бостон пероҳани ҳиндуй ба бар карда, пинҳонӣ ба киштии пурбори дар бандар лангарпартофта баро-мада, аз бордонҳои он қуттиҳои чойро, ки аз тоҷирони англис буданд, ба об партофта гирифтанд. Ин хабарро шунида, англисҳо алайҳи бостониҳо чазодихӣ ва манъкуниҳои навро ба қор бурданд. Ин рафто-ри мустамликадорон қосаи сабри мардумро лабрес кард.

Соли 1774 дар Филадельфия Конгресси якуми намояндагони як қатор мустамликаҳои америкоии Англия баргузор гардид. Он даъ-ват намуд, ки дар мустамликаҳо хариди молҳои англисӣ манъ карда шавад. Аз ин иқдом тоҷирони англис ба ҳарос афтоданд, чунки ҳам тоҷирон ва ҳам хазинаи корол зарар меид. Ин буд, ки қороли Англия андози нишонпулиро бекор кард.

Дар байни аҳолии мустамликаҳои америкой ва лашқари Англия низ муносибатҳо тезу тунд гардиданд. Бисёриҳо талаб мекарданд, ки он аз мустамликаҳо бароварда шавад. 2 марти соли 1770 дар Бостон аскарони англис ба анбӯҳи калони одамон барои он оташ кушоданд, ки онҳо ба ҳоли ишон хандида буданд. Дар натиҷа чандин усто ва баҳрнавард куштаю захмдор шуд. Ин ҳодиса қаҳру ғазаби мардуми шаҳро ба вуҷуд овард. Бо талаби қатъии онҳо лашқари Англия аз

шаҳри Бостон бароварда шуд.

Дар нимаи аввали солҳои 70-ум дар мустамликаҳои шимолӣ Амрико ҳаракат барои ҷудошавӣ аз Англия пурзӯр гардид. Пейн ном демократи буржуазии англис, ки соли 1774 ба Филадельфия сафар карда буд, ҷумҳурии муस्ताқили демократӣ эълон карда шудани мустамликаҳоро гарму ҷӯшон табрик кард. Дар ин бора ӯ андешаҳои худро дар памфлете, ки «Ақли солим» ном дошт, ифода намудааст.

Оғози ҷанги истиқлолиятҳои. Муборизаи мусаллаҳонаи мустамликаҳои Англия дар Амрикои Шимолӣ бахори соли 1775 оғоз ёфт. 19 апрел дастаи калони аскарони англис бо мақсади нест кардани силоҳхонаи чирикҳои Бостон аз тарафи Конкорд раҳсипор шуданд, вале аллакай дер шуда буд. Мустамликачиён силоҳхоро кайҳо дар ҷойи дигар пинҳон карда буданд. Вақте ки дастаи аскарон ба қафо бармегашт, чирикҳои камингирифта ба сӯйи онҳо оташ кушоданд. Дар ин муҳориба 273 нафар низомии англис куштаю захмдор шуд. Лашкари корол бетартибона ақиб нишаст. Чирикҳо дар ин муҳориба аз усули ҷанги пароканда хуб истифода бурданд. Лашкари корол аз усули кӯҳнаи ҷанг, яъне дар як хат саф кашида, ҳучум кардан истифода бурда, шикаст хӯрд.

Муҳорибаи назди Конкорд мардуми мустамликаҳоро ба ватандӯстон (**виғҳо**) ва ақсулинқилобчиён (**лоялчиён**) ҷудо кард. Даре нагузашта дар наздикии Бостон урдугоҳи калони чирикӣ ташкил карда шуд, ки дар он ҷо аз тамоми ғӯшаю канори мамлакатҳо зиёда аз 20 ҳазор нафар ихтиёриён ҷамъ шуданд. Мустамликачиён тайёр буданд, ки ватани худро аз англисҳои аҷнабӣ озод кунанд.

Моҳи майи соли 1775 дар Филадельфия Конгресси дуҷуми мустамликаҳои англисии Амрикои Шимолӣ кушода шуд. Иштироккунандагони ин конгресс тарафдори он буданд, ки мустамликаҳо аз Англия ҷудо шаванд. Конгресс лашкари аз ҳисоби чирикҳо ташкилкардaro ҳамчун лашкари худ шинохт ва ба сарфармондеҳии

29. Ҷорҷ Вашингтон

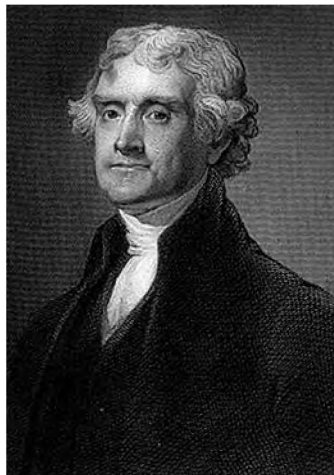

30. Халқи шӯришбардошта ҳайкали корони Англияро сарнагун месозад

он заминдори калони Виржиния Чорч Вашингтонро (1732-1799) таъйин намуд. Вашингтон чанде пештар дар амалиётҳои ҳарбии зидди фаронсавиҳо ва хиндуҳо ширкат варзида, худро ҳамчун лашкаркаши соҳибистеъдод нишон дода буд.

Дар Амрикои Шимолӣ ҳаракати ҷудоихоҳӣ пурзӯр мешуд. Каролинаи Шимолӣ ва Виржиния дар бораи аз Англия ҷудо шудани худ хабар доданд. Баъди ин дар Конгресс ҷонибдорони аз Англия ҷудошавии мустамликаҳо бар муқобилони он бартарӣ пайдо намуданд.

4 июли соли 1776 Конгресс «Эъломия дар бораи истиқлолият»-ро қабул кард, ки муаллифи асосии он Томас Чеферсон (1748-1826) буд. Т.Чеферсон заминдори вирчинӣ, адвокат, демократи буржуазӣ, яке аз маъруфтарин ходимони инқилоби буржуазии истиқлолиятҳои Амрикои Шимолӣ мебошад. Дар Эъломия гуфта мешуд, ки зулми мустамликавӣ бо ҳуқуқҳои табиӣ инсон муҳолиф аст. Бинобар ин мустамликаҳо дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико муттаҳид гардида, «Давлатҳои озод ва соҳибистиқлол»-ро ташкил менамоянд.

31. Томас Чеферсон

Рафти инқилоб. Барои амалиётҳои ҳарбӣ мустамликадорон флоти пузӯр доштанд. Киштиҳои ҳарбии англисҳо бо тӯпҳои худ дар соҳилҳо амалиётҳои ҳарбии сарбозонро дастгирӣ мекарданд. Англисҳо лашкари зиёд надоштанд. Барои ҷанг алайҳи амрикоӣҳо 29 ҳазор нафар аскарӣ зархаридро аз князҳои немисӣ оварда буданд. Дар аввали ҷанг нерӯҳои ҳарбии англисҳо нисбат ба мустамликачиён зиёдтар буданд. Бар зидди лашкари 80-ҳазорнафараи корол Ҷ. Вашингтон ҳамагӣ 18 ҳазор аскарро муқобил гузошта тавонисту халос. Он ҳам бошад, доимӣ набуд. Дар ҳайати лашкари Вашингтон омаду рафти аскарон бисёр буд. Ба ин нигоҳ накарда, Ҷ. Вашингтон тавонист, ки тепҳои муҳими атрофи Бостонро ишғол намояд. Даре нагузашта лашкари мустамликаҳо англисҳо рақиб кард, ки аз Бостон ақибнишинӣ кунанд. Ин шаҳр аз англисҳо озод карда шуд. Баъди ин лашкари корол дар зери роҳбарии генерал Гоу ба ҷониби Ниу-Йорк ҳаракат намуда, онро ишғол кард. Вашингтон лашкари инқилобии худро ба Трентон бурд, то ки ба англисҳо зарбаи ғайриҷашмдошт зада, бо ҳамин пеши роҳи идомаи ҳуҷуми онҳоро бигирад. Вале тобистони соли 1777 ба англисҳо мӯяссар шуд, ки Филадельфияро ишғол намоянд. Дар ин пирӯзӣ ба онҳо флот ёрии калон расонид.

Конгресс қўшиш намуд, ки инқилоби озодихонаи мустамликаҳо мамлакатҳои мутараққии Аврупо дастгирӣ намоянд. Бо ин мақсад Конгресс Бенҷамин Франклинро, ки шахси машҳури Амрико буд, ба ин қитъа равон кард. Қороли Фаронса Людовики XVI муборизаи озодихонаи мустамликаҳои Амрико дастгирӣ кард. Бо ҳамин

32. Шӯриши Даниел Шейс

ӯ хост, ки қасди худро аз Англия бигирад. Фаронса дар забти мустамликаҳо бо Англия рақобат мекард. Қороли Фаронса ният дошт, ки заминҳои амрикоии худро аз Англия бозситонад.

Аз Фаронса ва Испониё ба ёри инқилобгарони Амрикоӣ Шимолӣ ихтиёриёни зиёде омаданд. Ҳукумати Фаронса ба Вашингтон ба маблағи 21 миллион ливр қарз ҷудо намуд. Баъд аз ғалабаи музаффаронаи Вашингтон ва иттифоқчиён дар назди Саратога Фаронса ИМА-ро ҳамчун давлати мустақил ба расмият шинохта, бо он иттифоқ ва созишномаи тижоратӣ бастанд.

Фаронса ва Испониё аз ҷониби ИМА дар бахр ҳам алайҳи Англия ба ҷанг даромаданд. Флоти онҳо дар гирду атрофи мустамликаҳо ва дар тамоми бахру уқёнусҳои ҷаҳон ба киштиҳои Англия ҳамла мекарданд. Флоти Англия ба ҷойи расонидани ёрӣ ба лашкари дар мустамликаҳои Амрико буда, акнун ба мудофияи мулкҳои англисӣ гузашта буд.

Вазияти лашкари Англия рӯз то рӯз вазнин мешуд. Баъди он ки англисҳо дар Саратога шикаст хӯрданд, қувваҳои асосии худро ба ҷануб бурданд. Вале дар он ҷо ғайриҷаҳидошт аҳволи онҳо хеле вазнин мегардад. Лашкари сарфармондеҳи англисҳо Корнваллис аз тарафи кӯшунӣ Вашингтон ва лашкари Фаронса (сарфармондеҳаш генерал Рошамбо) муҳосира ва 19 октябри соли 1781 таслим шуд. Баъд аз як сол ҳукумати Англия қарор дод, ки ба ҷанг хотима дода, бо ИМА дар бораи сулҳ гуфтушунид оғоз кунад. Ҳамин тариқ, мустамликаҳои шимолӣ Амрико ғалаба ба даст оварданд.

Дар ИМА барои моликият, замин, мустақилияти иёлот ва ғайра ҷараёнҳои гуногуни ҷамъиятӣ байни ҳамдигар муборизаро давом меоданд. Дар натиҷа чандин шӯриш ба амал омад. Яке аз калонтарин шӯришҳо дар Массачусетс солҳои 1786-1787 бо сардории Даниел

33. Ба имзо расидани Эълomiaи Истиқлолият. 4 июли соли 1776

Шейс ба амал омад. Шӯришчиён талаб мекарданд, ки қарзҳои онҳо аз эътибор соқит, замин моликияти умумихалқӣ ва барои ҳама дастрас эълон карда, ба камбағалон бепул дода шавад. Ҳазорон нафар фермерҳо дар зери парчами Шейс муттаҳид шуда, барои ҳуқуқҳои худ мубориза мебуданд. Онҳо мехостанд, ки бо истифода аз яроқ ба мақсадҳои худ ноил шаванд. Вале онҳоро ҳукуматдорон тирборон карда, маҷбур намуданд, ки пароканда шаванд. Моҳи феврالی соли 1787 дастаи Шейс торумор карда шуд. Худи ӯ асир афтод. Суд Шейсро ба қатл ҳукм кард.

Қабули Конститутсияи ИМА. Соли 1787 маҷлиси махсуси намоёндагони иёлот (**Конвенти муассисон**) дар шаҳри Филадельфия Конститутсияи ИМА-ро қабул кард. Конститутсияи ИМА-ро ҷумҳурӣ эълон намуд. Мувофиқи ин санад сардори давлат ва ҳукумат президент мебошад, ки ӯ аз тарафи интихобкунандагон ба муҳлати 4 сол интихоб карда мешавад. Конститутсия ба президенти ИМА ваколатҳои васеъ дода буд. Ӯ роҳбари лашкар ва флот буда, ҳуқуқи таъйин кардани мансабдорони олиро дар ихтиёри худ дошт. Дар асоси ин конститутсия президенти нахустини ИМА Чорч Вашингтон интихоб гардид.

Мақоми олии қонунгузори ИМА **Конгресс** ҳисоб мешуд, ки он аз ду палата – **Палатаи намоёндаҳо** ва **Сенат** иборат буд. Дар Сенат намоёндаҳои баробар – ҳар иёлот дунафарӣ ва дар Палатаи намоёндаҳо

34. Бенҷамин Франклин

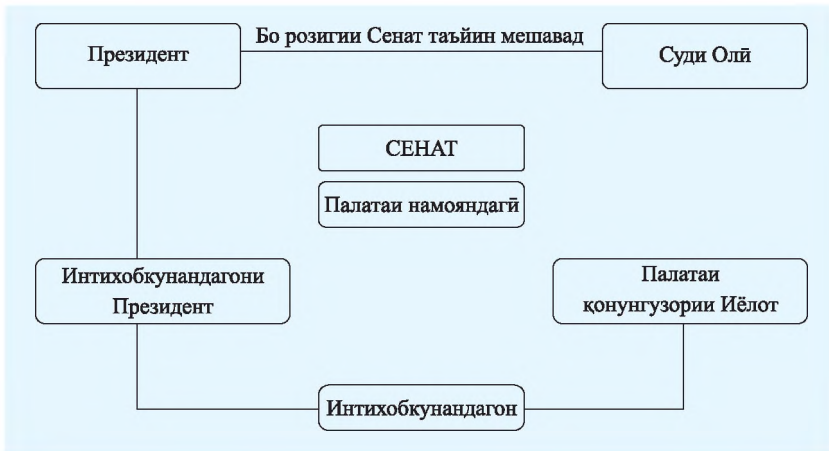
вакилон мувофиқи шумораи аҳолии иёлот интихоб карда мешуданд.

Суди олии ИМА ваколатҳои калон гирифт. Аъзои он аз тарафи президент яқумра таъйин карда мешуд. Суди олии муайян мекард, ки ин ва ё он қонун ё худ амали ҳукуматдорон ба конститутсия мувофиқат мекунад ё не? Дар сураати ба конститутсия муҳолиф будан Суди олии метавонист қонуни қабулкардаи Конгресс ва амали ҳукуматдоронро манъ кунад.

Қабули Конститутсияи ИМА қадами бузурге буд дар таъмини ҳуқуқҳои мардум, иёлот ва дар бунёди ҷомеаи демократӣ. Он баъди зиёда аз 228 соли қабул шуданаш ҳам ба мардум

ва давлати ИМА хизмат карда истодааст. То имрӯз ба Конститутсия 26 тағйироту иловаҳо дохил карда шудаанд.

Аҳамияти муборизаи инқилобии озодихонаи ИМА. Ҷанги

35. Конгресси Иёлоти Муттаҳидаи Амрико

истиклолиятҳои мустанликаҳои Англия монанди асосии инкишофи мустанликони онҳоро аз байн бурд. Зулми мустанликавиरो барҳам зад. Дар натиҷаи ҷанг қӯшиши истилогарони англис, ки мехостанд дар

мустамликаҳо тартиботи феодалиро барқарор кунанд, барбод рафт. Унвонҳои дворянӣ ва дигар тартиботу анъанаҳои феодалӣ дар ИМА бекор карда шуданд. Мулкҳои калоне, ки ба муқобилони инқилоб тааллуқ доштанд, мусодира шуданд. Дар натиҷаи ғалабаи инқилоби истиқлолиятҳои ва қабули конститутсияи давлати калони демократӣ – ИМА ташкил ёфт. Вале инқилоб нотамои монд. Он ғуломдориро дар ин давлат барҳам наод.

Сарфи назар аз маҳдудиятҳои худ ҷанги инқилобии мустамликаҳои шимолии Амрико барои истиқлолият дар роҳи муборизаи буржуазия бар зидди феодализм ва ташкили давлати демократӣ воқеаи бузурги таърихӣ мебошад. Бояд тазакур дод, ки инқилоби озодихонаи мустамликаҳои дар Амрикои Шимолибудаи Англия дар зери таъсири ғояҳои инқилоби буржуазии англисии асри XVII ба амал омадааст. Дар навбати худ инқилоби буржуазии мустамликаҳои амрикоии Англия ба инқилобҳои минбаъдаи буржуазии давлатҳои Аврупо замина гузошт.

Ҳуҷҷатҳо

1. Ҳисоботи рӯзнома дар бораи «Чойнӯшии Бостон»

1 декабри соли 1773

... «Ҳиндуҳо» (чӣ тавре, ки онҳоро он вақт ном мебуданд) ба сӯйи бандар рафтанд, ба он ҷое, ки киштиҳои пур аз бор истода буданд. Аз ақиби онҳо садҳо одамон равон шуданд, то ки амалиёти фараҳбахши тамошобоби онҳоро мушоҳида кунанд. Онҳо, «ҳиндуҳо» бо тезӣ ба киштии капитан Холл рафта, аз бордонҳо қуттиҳои чойро кушода, ба об партофтанд. Навбат ба киштии капитан Брюс расид. Сипас, бо киштии капитан Коффин низ ҳамон хел рафтор карданд. Онҳо чунон бо тезӣ кор мекарданд, ки дар зарфи ҳамагӣ 3 соат 342 қуттии чойро шикаста, чойҳои онро ба об партофтанд. Дар натиҷа дар халиҷ мадд ба вучуд омад. Дар болои об қуттиҳои шикаста ва чой дар масоҳати хеле калон, аз соҳили ҷанубии шаҳр то Дорчестер Нек шино мекарданд. «Ҳиндуҳо» тамоми чораҳоро андешиданд, ки сокинони шаҳр чойҳоро надузданд. Ҳангоме диданд, ки якчанд нафар одам кӯшиши як миқдори чойро гирифта, ба хонаҳояшон бурдан до-ранд, ҳамон лаҳза аз дасташон гирифта, нисбати онҳо дағалӣ ҳам карданд. Ҳарчанд дар болои киштиҳо номгӯи молҳо хеле зиёд буданд, «ҳиндуҳо» ба онҳо даст нарасониданд. Аз тарафи онҳо ба моликияти хусусӣ ҳамин хел диққати калон дода шуд. Вақте ки қулфи начандон калони овозаи киштии як капитанро шикастанд, худи ҳамон лаҳза ба ӯ қулфи дигарро равон карданд.

2. Президент Вашингтон

Яке аз охири қонунҳои қабулкардаи анҷумани Конфедератсия таъйин намудани интихоботи президент дар таърихи 4 март соли 1789, рӯзе буд, ки ҳукумат таъсис хоҳад ёфт. Номи як шахс – Чорч Вашингтон ба сифати роҳбари нави давлат вирди забони тамоми мардум шуд ва ӯ 23 апрели соли 1789 якдилона президенти Иёлоти Муттаҳида интихоб гардид. Бо суханҳое, ки минбаъд ҳамаи президентҳо қасам ёд мекарданд, Вашингтон қасам хӯрд, ки вазифаи президентиро бо камоли эҳтиром иҷро менамояд ва тамоми қудрати худро барои «нигоҳ доштан, муҳофизат ва ҳимояи Конститутсияи Иёлоти Муттаҳида хоҳад бахшид».

Вақте ки Вашингтон ба иҷрои вазифа шурӯъ намуд, конститутсияи нав анъана ва афкори ҷамъиятии тарафдор надошт. Илова бар ин, ҳукумати нав бояд сохтори худро ташиқил менамуд. Андозҳо муайян нашуда буданд. То таъсис ёфтани рӯки додгоҳӣ, қонунҳо амалӣ шуда наметавонистанд. Қувваҳои мусаллаҳ хеле камшумор буданд. Қувваҳои ҷарбӣ баҳри вучуд надоистанд.

Конгресс бо зудӣ вазоратҳои корҳои хориҷию молияро бо сардории Томас Чеферсон ва Александр Ҳамилтон таъсис дод. Илова бар ин, Конгресс рӯки додгоҳии федералиро бо сарварии Додгоҳи Олӣ, раси Додгоҳи Олӣ ва панҷ аъзои он се додгоҳи ҳавзагӣ ва 18 додгоҳи ноҳиявӣ таъсис дод. Одатан, Вашингтон пеш аз қабул намудани қарор бо шахсоне, ки ақидаи онҳоро хеле қадр менамуд, маслиҳат карданро лозим мешуморид. Кабинети президент таъсис ёфта, ҳамаи сардорони вазоратҳои Конгресс таъсиснамуда аъзои он буданд.

Масоҳати кишвар мунтазам меафзуд ва муҳоҷират аз Аврупо зиёд мешуд. Амрикоҳои ба тарафи ғарб ҳаракат мекарданд: Нию Игландиҳо ва пенсилваниҳо ба Оҳайо, виржиниҳо ва королиниҳо ба Кентукки ва Теннесси. Фермаҳои хубро бо нархи арзон харидан мумкин буд. Сахроҳои васеи ҳосилхез дар қисматҳои шимоли Нию-Йорк, Пенсилвания ва Виржиния ба зудӣ ба ноҳияҳои бузурги галлакорӣ табдил ёфтанд.

Бо вучуди он ки бисёри маҳсулот ҳанӯз дар хона тайёр карда мешуд, инқилоби саноатӣ ба Амрико ҳам омада расид. Массачусетс ва Род - Айлэнд асоси саноати бофандагиро гузошта буданд. Коннектикут ба маркази сохтани қуттиҳои қалъагӣ ва соатсозӣ табдил ёфт. Нию-Йорк, Нию-Черсӣ ва Пенсилвания когаз, шиша ва оҳан истеҳсол менамуданд. Кишитисозӣ чунон раванқу ривоч ёфта буд, ки

дар баҳрҳо киштиҳои Иёлоти Муттаҳида нисбат ба Британия ҷойи дуҷумро шиғол мекарданд. Ҳатто пеш аз соли 1790 киштиҳои Амрико ба Чин мӯина фурухта, аз он ҷо ҷой, абрешим ва молҳои дигарро меоварданд.

Дар ҷунин вазъияти фавқулода барои пешрафти кишварро ҳабири хирадмандонаи Вашингтон хеле зарур буд. Ӯ ҳукумати миллӣ ташиқил намуд, роҳҳои ҷо ба ҷо кардани муҳочиронро дар ноҳияҳои, ки пештар дар дасти Британия ва Испониё буданд, ҳал кард, вазъиятро дар ноҳияҳои сарҳадиши шимолу зарб ба эътидол овард ва дохилишавии иёлоти нав - Вашингтон (1791), Кентукки (1792) ва Теннесси (1796) ташиқил намуд. Ниҳоят дар муроҷиатномаи хайрбодии худ Вашингтон кишварро ба ҷустуҷӯи «иттифоқи мунтазам бо мамолики хориҷӣ» ҳидоят кард. Ҷунин маслиҳати Вашингтон ба муносибати Амрико бо давлатҳои дигар барои наслҳои баъдина таъсири калон дошт.

Савол ва супориш:

1. Аҳволи мардуми мустамликаҳои амрикоии Англия ҷӣ тавр буд? 2. Чаро мардуми мустамликаҳои аз ҳукумати Англия норозӣ буданд? 3. Иқтисодиёти мустамликаҳои ҷӣ тавр тараққӣ мекард? 4. Чаро дар солҳои 60-уми асри XVIII муносибати байни мустамликаҳои ва Англия тезтунд шуд? 5. Дар бораи сабабҳои инқилоби истиқлолиятҳои мустамликаҳои дар шимоли Амрико будаи Англия нақл кунед. 6. «Чойнӯшии Бостон»-ро шарҳ диҳед. 7. Ҷанги истиқлолиятҳои мустамликаҳои ҷӣ тавр оғоз ёфт? 8. Дар бораи қарорҳои Конгресси дуҷум чихоро медонед? 9. Бенҷамин Франклин чаро ба Аврупо рафт? 10. Дар бораи мағлубшавии Англия нақл кунед. Кадом сол Англия аз ҷанги зидди ИМА даст кашада, бо он дар хусуси сулҳ ба гуфтушунид оғоз намуд? 11. Оё дар мағлубшавии Англия Фаронса ва Испониё саҳм доранд? 12. Ғалабаи инқилоби озодиҳононаи мустамликаҳои дар шимоли Амрико воқеъ будаи Англия ҷӣ аҳамият доштанд? 13. Аз нақша мақомоти олии ҳокимияти давлатиро дар ИМА шарҳ диҳед? Кай конституцияи ИМА қабул карда шудааст?

§ 7. ҒАЛАБАИ ИНҚИЛОБИ БУЗУРГИ БУРЖУАЗИИ ФАРОНСА

Назариячиёни буржуазӣ. Инкишофи сармоядорӣ ва рӯ ба таназзул ниҳодани сохти феодали асоси моддӣ ва назариявии идеологҳои

36. *Монтеске*

Фаронса гардид. Онҳо боқимондаҳои крепостнойчигӣ, маҳдудиятҳои тичоратӣ, саноатии сохти мавҷударо ба зери танқиди саҳт гирифтанд. Файласуфон, иқтисоддонҳо ва шоирону нависандагон ҳам ба ҳокимияти мутлақи Фаронса зид буданд. Онҳо боисрор аз ҳукуматдорон талаб мекарданд, ки маҳдудиятҳои пеши роҳи соҳибқорӣ бартараф, ба дахлнопазирии моликияти хусусӣ кафолат дода ва шахс комилан аз зулми феодалӣ озод карда шавад. **Назариячиёни буржуазӣ** дар тараққиёти ҷомеа ақлу хирад, маориф ва илмро дар ҷойи аввал мегузоштанд. Онҳо ғояҳои пешқадами башардӯстиро ташвиқу

тарғиб намуда, дар амал мардумро ба инқилоби буржуазӣ тайёр мекарданд.

Монтеске (1689-1755). Шар Монтеске писари амалдори дворянин, яке аз **маорифпарварони** машҳури Аврупо буд. Ӯ дар асарҳои худ «Мактубҳои форсӣ» (1721) ва «Дар бораи рӯҳи қонунҳо» (1748) иллатҳои ҳокимияти мутлақ-худсарихоӣ ҳокимияти қоролӣ, бадахлоқии аҳли дарбор ва асилзодагон, ҷангҳои беадолатонаи фео-

далиро ба зери танқиди саҳт мегирад ва масҳара мекунад. Монтеске ҳукумати қоролро барои он маҳқум мекард, ки вай ба гардани халқ андозҳои вазнинро бор кардааст.

Монтеске ҳокимияти мутлақи маҳдуди **конститутсиониро** (наздик ба соҳти сиёсии Англия) беҳтарин соҳти давлатӣ мешуморад. Ӯ хусусан ба дахлнопазирии моликияти хусусӣ ва озодии шахс, имқонияти иҷро карда тавонистани ҳар он чизеро, ки «қонун манъ накарда бошад» аҳамияти қалон меод. Ақидаҳои Монтеске рӯҳияи буржуазии миёнаҳол ва дворянҳои пешқадам, қонибдорони мутлақияти маҳдудкардашударо ифода мекард.

37. *Вольтер*

Гояҳои озодихоҳӣ ва инсондӯстии ӯ қариб дар тамоми Аврупо ва берун аз он ҳам паҳн гардида буданд.

Волтер (1694-1778). Гояҳои пешқадами Волтер ба тартиботи феодалӣ зарбаи сахт заданд. Ӯ муаллифи асарҳои зиёди сиёсӣ, таърихӣ, достону романҳо ва повесту пиесаҳо, ба монанди «Тачриба дар бораи рӯҳ ва урфу одати халқҳо», «Луғати фалсафӣ», «Асри Людовики XVI», «Кандид» ва ғайра мебошад. Ӯ бо ақидаҳои инсондӯстонаи худ дар байни мардуми тараққиҳох обрӯю эътибори бузург пайдо кард. Танқиди тартиботи феодалӣ, тарзу услуби равшану сабуки асарофарӣ ӯро ҳамчун «ҳукмрони афкор»-и одамони пешқадами замони худ маълуму шуҳратманд гардонид.

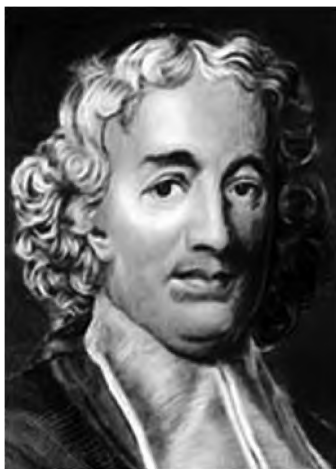

38. Жан Жак Руссо

Волтер ҳамчун фашкунандаи ҷаҳолатпарастии калисо, масхаракунандаи имтиёзҳои феодалҳо шинохта шуда буд. Гояҳои Волтер ақидаҳои буржуазии калон ва дворянҳои пешқадамро, ки онҳо маҳдуд кардани худсариҳои ҳокимияти мутлақ, суғ кардани таъсири калисои католикӣ ва бекор кардани тартиботи феодалиро мехостанд, вале аз оммаи халқ метарсанд, ифода менамуд. Танқиди ҳокимияти мутлақ ва калисои католикӣ барои наздикшавии инқилоб дар Фаронса ва мамлакатҳои дигари Аврупо замина гузошт.

Руссо (1712-1778). Жан Жак Руссо идеологи буржуазии майдаи асри XVIII буд. Ӯ дар оилаи соатсози швейтсарӣ ба дунё омадааст. Дар хурдсолӣ падараш ӯро ба заргаре ба шогирдӣ медихад, вале Руссои ҷавон аз назди ӯ мегурезад. Баъд аз сарсонии саргардонҳои зиёд ва шугълварзӣ ба касбу кори гуногун Руссо вазифаи котибии сафоратхонаи Венетсияро соҳиб шуд. Лекин ин вазифа ба ӯ маъқул набуд. Бинобар ин дере нагузашта ба кори адабӣ машғул мешавад.

Дар асарҳои худ Руссо бадахлоқӣ ва ифроткории дворянҳоро маҳкум карда, мардумро ба ҳалолхӯрию хоксорӣ даъват менамуд. Ба андешаи ӯ одамон баробарҳуқуқ таваллуд шудаанд ва ҳақ доранд тарзи идоракунии давлатиро интиҳоб ва ё бекор кунанд, золимонро аз ҳокимият дур созанд. Ба ақидаи Руссо ҷомеаи мулкдорони хурди баробарҳуқуқ ва бе бою камбағал ҷомеаи беҳтарин мебошад. Ӯ бар он ақида буд, ки танҳо моликияти хурд қонунӣ ва боадолат аст. Ба-

39. Меле

40. Дени Дидро

рои хамин ҳам мардумро барои бекор кардани моликияти феодалҳо ва маҳдуд кардани молу мулк ва карру фарӣ сармоядорон даъват мекард. Руссо ин ақидаҳои хешро дар рисолаи «Дар бораи сабабҳо ва пайдоиши нобаробарӣ» (1754) ва «Дар бораи созишномаи ҷамъиятӣ» (762) баён намудааст.

Ғайр аз номбурдагон Меле, Дидро, Мабли ва маорифпарварони дигар низ буданд, ки инқилоби буржуазии Фаронсаро бо ғояҳои инқилобӣ мусаллаҳ намудаанд.

Жан Меле (1664-1729) тарафдори барҳам додани моликияти хусусӣ ва имтиёзҳои истисморгарон буд. Ӯ манфиатҳои камбағалони деҳотро ифода мекард. Меле ақидаҳои хешро дар «Васиятнома»-и худ инъикос намудааст, ки он баъд аз вафоти ӯ чоп шуд.

Дидро (1713-1784) ба инқилоби буржуазии Фаронса асоси фалсафӣ гузоштааст. Вай ақидаҳои худро дар «Мактуб ба нобиноён ва насихат ба биноён» баён намудааст. Инчунин бо ҳамкориҳои гурӯҳи олимони асари бисёрчилдаи «Энсиклопедияи илм, санъат ва касбу ҳунар»-ро ба чоп тайёр кардааст. Ин асар ба маърифати инқилобии мардуми Фаронса ёрии калон расонид.

Мабли (1709-1785) ифодакунандаи манфиатҳои буржуазияи майда,

муқобили зиндагии бодабада, тарафдори сохти ҷумҳуриявии давлат буд, ки дар он корол ҳам ҷой дошта бошад, яъне ӯ чун Руссо мутлақияти маҳдудкардашударо ҷонибдорӣ мекард.

Сабабҳои инқилоб. Дар охири солҳои 70-ум ва аввали солҳои 80-уми асри XVIII дар Фаронса вазъияти инқилобӣ ба амал омад. Сабаби асосии он зиддияти байни қувваҳои истеҳсолкунандаи нав ва муносибатҳои истеҳсолии феодалӣ буд.

Акнун буржуазияи Фаронса дигар бо ҳокимияти мутлақ ва тар-

тиботи феодалии он созиш кардан на-
мехост. Косаи сабри халқ ҳам лабрез
шуда буд, зеро корол Людовики XVI та-
вассути андозҳои сершумор халқро аз
ҳад зиёд истисмор менамуд.

Корол бодабада зиндагӣ мекард.
Гурӯҳи сершумори амалдорони дарбор
ҳам аз ин бенасиб набуданд. Харҷи давлат
муттасил зиёд мешуд. Дар натиҷа хази-
наи корол ҳолӣ шуд. Дар шароити ному-
соид худсарона ҷорӣ намудани андозҳои
нав барои ҳокимияти королӣ ва ҷомеаи
феодалии Фаронса хавфнок буд. Баъд аз
175 сол Людовики XVI қарор дод, ки бо
мақсади ҷорӣ кардани вомбарг (заём) ва
андозҳои нав Иёлоти Кулдро даъват на-
мояд (аз соли 1614 королҳои Фаронса Иёлоти Кулдро даъват накарда
буданд). Аммо даврае, ки корол Фаронсаро яққаву танҳо идора мекард,
қайҳо гузашта буд.

Дар вақти интиҳобот, мувофиқи иҷозати корол, аз ҳамаи
табақаҳои мардуми Фаронса ба вакилӣ номзадҳо пешниҳод карда ме-
шуданд. Ҳангоми пешбарии номзадҳо ба вакилӣ дар Иёлоти Кулл мар-
дум ҳақ дошт, ки ба номзадҳо супориш бидиҳад. Дар супоришҳои худ

41. Людовики XVI

42. Лувер

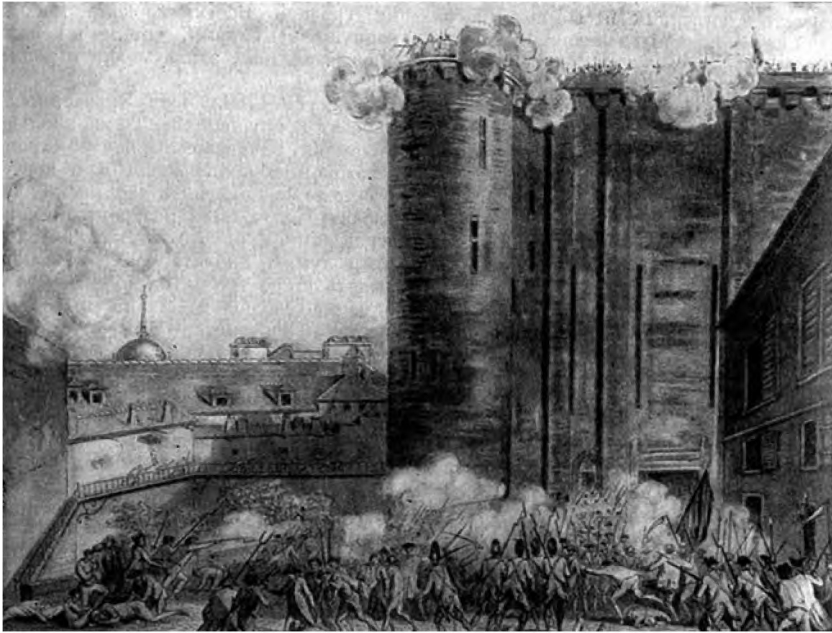

43. Намояндагони табақаи сеюм

буржуазия, деҳқонон, коргарон ва ҳунармандон аз тартиботи феодалӣ шикоят карда, барҳам додани онро талаб мекарданд. Аз даъват карда шудани Иёлотӣ Қулл мардуми захматкаш умеди калон дошт.

Дар арафаи инқилоби буржуазӣ дар Фаронса табақаҳои болоии ҷомеа дигар ба таври кухна давлатро идора карда наметавонистанд. Табақаҳои поёнии ҷомеа ҳам минбаъд ба мисли пештара ба истисмори ҳокимияти феодалӣ ва феодалон тоқат кардан намехостанд. Дар мамлакат вазъияти инқилобӣ пухта расид.

Арафаи инқилоб. Рӯҳияи инқилобии табақаҳои поёни баъди интиҳобот боз ҳам баландтар шуд. Людовиқи XVI аз ин дар ҳарос афтада, Иёлотӣ Қуллро дар Париж даъват накард. Бо пешниҳоди ӯ он дар Версал кушода шуд. Ин воқеа 5 майи соли 1789 ба вуқӯъ омад. Вакилони Иёлотӣ Қулл ба гурӯҳҳо тақсим шуданд. 300 нафар вакили дворян дар минбар ва дар паҳлуи онҳо вакилони рӯҳониён ҷой гирифт-

44. Гирифта шудани Бастилия

та буданд. Вакилони ин ду табақа сару либоси боҳашамату рангоранг доштанд. Рӯҳониён каллапӯши анъанавии динӣ ва дворянҳо кулоҳҳои бо пари товус орододашуда пӯшида буданд. Дар поёни онҳо 600 нафар вакили табақаи сеюм (буржуазия, коргарон, кишоварзон ва косибон) ҷой гирифта буданд.

Мувофиқи анъана дар маҷлис корол кулоҳи худро ба сар монда, ба тахт нишаст. Вакилони табақаҳои дворянҳою рӯҳониён ба корол пайравӣ карда, кулоҳҳои худро ба сар карданд. Вале вакилони табақаи сеюм ҳангоми ба маҷлисоҳ даромадани корол аз ҷойҳои худ нахестанд ва қисми зиёди онҳо ҷуръат карда кулоҳҳои худро ба сар пӯшиданд. Ин рафтори бочуръатонаи вакилони табақаи сеюм нафрати корол ва дворянҳою рӯҳониёнро ба вучуд овард.

Аксари мардуми Фаронса ба табақаи сеюм тааллуқ доштанд. Вакилони ин табақа бартарии худро нисбати табақаҳои якуму дуум хуб ҳис карда буданд.

Людовики XVI дар назди вакилон нутқ эрод намуд. Тартиби овоздиҳие, ки онро корол ба ҳозирин пешниҳод кард, қаҳру ғазаби вакилони табақаи сеюмро ба вучуд овард. Мувофиқи он дар вақти

овоздихӣ бояд аз ҳар як табақа як нафар иштирок мекард. Азбаски дворянҳо ва рӯхониён тарафдори корол буданд, ҳар таклифи Людовики XVI ба ҳисоби 2:1 ба Ҷоаки корол ва иттифоқчиёни ӯ ҳал мегардид. Ин таклифи королро вакилони табақаи сеюм қабул накарданд. Бо ҳамин иҷтимоии Иёлоти Қулл кори худро қатъ кард.

Моҳи июн вакилони табақаи сеюм дар маҷлиси алоҳида ҷамъ омада, худро Маҷлиси миллӣ эълон карданд. Баъд овоздиҳии беадолатонаи тоифагиро бекор карданд. Бо фармони Людовики XVI дар Версал маҷлисоҳои онҳо баста шуд. Қисми пешқадами вакилони дворянҳо аз ин боҳабар шуда, бо онҳо ҳамроҳ шуданд. Маҷлиси миллӣ худро Маҷлиси муассисон эълон намуда, ба таҳияи Конститутсияи Фаронса шурӯъ намуд.

Людовики XVI хост, ки алайҳи Маҷлиси муассисон қувва истифода барад. Барои ин ӯ пинҳонӣ тайёрӣ ҳам медид. Ба корол вакилони табақаҳои якум ва дуум ёвар буданд. Даре нагузашта ин иттифоқчиён ба Версал аз Париж лашкар оварданд. Ин хабар зуд ба Париж расид ва мардум бар зидди мутлақият бархост. Издиҳомии калони халқ, – ҳар кас бо чизе ки тавонист, мусаллаҳ шуда, ба сӯйи қалъаи Бастилия равон шуд. Дастаҳои мусаллаҳи буржуазия ва аскарони рӯхонии инқилобидошта ҳам ба шӯришчиён ҳамроҳ шуданд. Ин воқеа 14 июли соли 1789 ба амал омад. Паррон-паррон сар шуд. Мардум тавассути тўпҳо ва силоҳ ба муҳосираи Бастилия сар карданд. Шӯришгарон дарвозаи қалъаро шикаста, ба дарун ворид шуданд. Он рӯз Бастилия фатҳ карда шуд. Гирифта шудани Бастилия оғози инқилоби буржуазии Фаронса буд.

Ба сари ҳокимият омадани буржуазияи калон. 14 июли соли 1789 дар Фаронса мутлақият пурра сарнагун нашуд. Ҷарҷанд корол Людовики XVI сардори давлат буд, қонунҳоро Маҷлиси муассисон мебаровард. Ҳокимият ба дасти буржуазияи калон гузашт. Буржуазия барои гирифтани ҳокимият бештар тайёр буд. Идоракунии шаҳри Париж ҳам ба дасти буржуазияи калон гузашт. Дар ин шаҳр буржуазияи калон Горди миллии худро ташкил намуд.

Дар тамоми маҳалҳои мамлакат ва хусусан дар шаҳрҳои он буржуазияи калон ба мардум таъяс карда, ҳокимиятро ба дасти худ мегирфт.

Қариб тамоми Фаронсаро мавҷи шӯриши деҳқонон фаро гирифт. Онҳо қалъаҳои сенорҳои худро муҳосира карда, ба ҳок яксон мекарданд. Сенорҳоро гунаҳгорони асосии бадбахтии худ меҳисобиданд. Дар қалъаҳои сенорҳо деҳқонони шӯришбардошта китобҳоеро, ки қарзҳои деҳқонон сабт карда шуда буданд, пайдо намуда, несту нобуд

45. Эълomiaи хуқуқи инсон
ва шаҳрванд

мекарданд.

Як қисми дворянҳо аз мамлакат гурехтанд. Онҳое, ки дар Фаронса монданд, ба деҳқонон гузашт мекарданд. Маҷлиси миллий тартиботи феодалиро дар мамлакат бекор кард. Як қисм имтиёзҳои сенорҳо бекор карда шуданд. Масалан, ҳуқуқи дар замини деҳқонон шикор кардани онҳо.

«Эълomiaи хуқуқи инсон ва шаҳрванд». Маҷлиси миллий «Эълomiaи хуқуқи инсон ва шаҳрванд»-ро қабул кард. Дар он ҳокимияти олӣ - миллат эълон карда шуд. Ҳокимияти корол дуюмдараҷа гардид. «Эълomia...» Фаронсаро ҳокимияти маҳдуди конституционӣ

эълон кард. «Эълomia...» ботантана эълон кард, ки одамон озод таваллуд шудаанд ва онҳо то охири умр озод мемонанд. Ба ҳама ҳуқуқҳои баробар дода шуд. Ин иқдом имкон намедод, ки акнун касе барои худ имтиёзҳои махсус гирад. Ҳамаи имтиёзҳои табақавии ҷомеаи феодалии Фаронса барҳам дода шуданд.

«Эълomia...» дар амал сохти демократии ҷомеаи буржуазиро эълон намуд. Дар он махсус қайд гардида буд, ки «моликияти хусусӣ дахлнопазир ва муқаддас аст». Бо вучуди баъзе маҳдудиятҳои худ «Эълomiaи хуқуқи инсон ва шаҳрванд» дар мубориза барои ҷомеаи демократӣ аҳамияти умумичаҳонӣ дошт. Он дар Фаронса ба сохти феодалӣ зарбаи ҳалокатовар зад.

Рафти инқилоб. Баъди гирифтани Бастилия Маҷлиси муассисон ва корол дар Версал буданд. Мардум талаб карданд, ки онҳо ба Париж оянд. Моҳи октябри соли 1789 издиҳомии калони буржуазия, деҳқонон, коргарон ва хунармандони мусаллаҳ дар Версал қалъаеро, ки корол зиндагӣ мекард, ихота намуданд. Людовики XVI маҷбур шуд, ки барои ба Париж рафтан розӣ шавад. Маҷлиси муассисон ҳам ба Париж кӯчид.

Ҳарчанд ки Маҷлиси миллий дар мамлакат тартиботи феодалиро бекор кард, ҳанӯз он ба таври пурра манфиати халқро ифода намекард. Баҳори соли 1791 Маҷлиси миллий дар бораи манъ кардани шӯришҳо ва ташкилҳои иттифоқҳои коргарони кироя қонун қабул кард. Дар он

46. Роҳнаймои оммаи халқ ба Версал. Октябри соли 1789

барои вайрон кардани ин қонун ҳаёс ва ҷарима муқаррар карда шуд. Дар асоси қонунӣ нав аскарон ҳуқуқ доштанд, ки шӯришгаронро тирборон кунанд.

Ба тахти қоролии Фаронса дар баробари Людовики XVI авҷи маънавияти Мария Антуанетта низ соҳиб буд. Малика умед дошт, ки ба инқилоби буржуазии Фаронса зарба зада хоҳад шуд. Людовики XVI бо ҳамроҳии ҳамсараш шабонгоҳ махфӣ аз Фаронса фирор карданӣ буданд. Вале писари нозири почта, ки қиёфаи қороли Фаронсаро борҳо дар тангаҳо дида буд, аз ин боҳабар шуда, Людовики XVI ва Мария Антуанеттаро дастگیر карда, ба Париж оварданд. Халқ талаб мекард, ки қорол аз тахт фуруварда шавад. Маҷлиси муассисон тарсид, ки ин қор ба шӯриши умумихалқӣ оварда мерасонад. Бинобар ин вай бо фиреб ба мардум эълон кард, ки Людовики XVI ва Мария Антуанетта ҳақиқатан гурехтанд ва феълан дар Париж нестанд.

Норозигии мардум аз Маҷлиси муассисон рӯз то рӯз меафзуд. Моҳи июли соли 1791 дар Париж намоиши бисёрҳазорнафара барпо гардид. Намоишчиён дар майдони Марс ҷамъ омада буданд. Маҷлиси муассисон ва мири шаҳри Париж алайҳи онҳо Горди миллиро равон карданд. Он намоишчиёнро тирборон кард. Дар натиҷа мардуми зиёде куштаю захмдор шуд.

Конститутсияро, ки Маҷлиси муассисон қабул карда буд, моҳи сентябри соли 1791 ба эътибор даромад. Мувофиқи он дар мамлакат мутлақият боқӣ монд. Ҳуқуқи интихоботӣ танҳо ба мардоне дода шуд, ки синнашон ба 25 расида бошад ва онҳо бояд музди меҳнати

серӯзаашонро ҳамчун андози солона ба хазинаи давлат бисупоранд. Аз 25 млн нафар аҳолии Фаронса танҳо 4,3 млн. нафар ҳуқуқи интихоботӣ доштанд.

Оммаи мардум аз ин конститутсия норозӣ буд ва инқилобро но-тамом ҳисоб мекард. Вале ҳоло дар назди инқилоби буржуазии Фаронса масъалаи дигар - муҳофизат аз истилогарони ҳоричӣ меистод.

Ҳуҷҷат

Аз «Эълонияи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд»

Маҷлиси миллий... ҳуқуқҳои зерини инсон ва шаҳрвандро эътироф ва эълон мекунад:

1. *Одамон озод ва баробарҳуқуқ таваллуд мешаванд. Фарқиятҳои ҷамъиятӣ танҳо ба фоидаи умум асос ёфта метавонанд.*

2. *Мақсади ҳар як иттифоқи сиёсӣ – нигоҳ доштани ҳуқуқҳои табиӣ ва ҷудонашавандаи одам мебошад. Ин ҳуқуқҳо аз инҳо иборатанд: озодӣ, моликият, бехатарӣ ва муқобилият ба зулм.*

3. *Манбаи тамоми ҳокимияти олий ҳамеша миллат мебошад. Ягон муассиса, ягон шахс ҳокимиятеро, ки бевосита аз миллат нагирифта бошад, ба амал бароварда наметавонад.*

4. *Озодӣ ва ҳуқуқи иҷрои он аз ҷама гуна кор, ки ба дигарон зарар намерасонад, иборат аст...*

6. *Қонун ифодаи хоҳиши умумӣ мебошад... Қонун бояд барои ҷама баробар бошад...*

10. *Ягон кас аз ақидаи худ, ҳатто барои эътиқодҳои динӣ, агар зуҳуроти онҳо тартиботи ҷамъиятии қонунан муқарраршударо вайрон накунад, набояд дар ҷароҳат бошад...*

17. *Азбаски моликият ҳуқуқи вайроннашаванда ва муқаддас аст, пас бояд ҳеҷ кас аз он маҳрум набояд, ғайр аз мавридҳои, ки зарурат ҷамъиятӣ талаб мекунад.*

Савол ва супоришҳо:

1. Назариячиёни буржуазӣ чаро тартиботи феодалӣ ва ҳокимияти королро дар Фаронса зерини танқиди саҳт гирифтанд?
2. Дар бораи маорифпарварони буржуазӣ - Монтеке, Волтер, Руссо, Меле ва дигарон маълумоти муҳтасар диҳед.
3. Сабабҳои инқилоби буржуазии Фаронсаро шарҳ диҳед.
4. Чаро вакилони табақаи сеюм ба корол эътироз баён карданд?
5. Инқилоби буржуазии Фаронса чӣ тавр оғоз ёфт?
6. Қалъаи Бастилия кай ва чӣ тавр гирифта шуд?
7. Маҷлиси миллий чӣ хел фаъолият кард? Муносибати корол Людовики XVI-ро ба он муайян кунед.
8. Буржуазияи калон барои ба сари ҳокимият омадан аз Маҷлиси миллий чӣ тавр истифода бурд?
9. «Эълонияи ҳуқуқи инсон

ва шахрванд»-ро шарҳ диҳед. Барои ин аз хуччати овардашуда истифода баред. 10. Людовики XVI ва Мария Ангуанетта чаро фирор карданд? 11. Дар бораи тирборонкунии мардум дар майдони Марс нақл кунед. 12. Дар бораи моҳият ва нуктаҳои асосии конститутсияе, ки онро Маҷлиси муассисон қабул кард, нақл кунед. 13. Фаронса мувофиқи конститутсияи соли 1791 чӣ ном гирифт? 14. Аз мавзӯи ҳулоса бароред.

§ 8. БАРХҶҶРДҲОИ ШАДИДИ НЕРУҲОИ ИНҚИЛОБИИ ФАРОНСА ВА ХАТАРИ БЕРУНА

Клубҳои инқилобӣ. Баъди оғози инқилоб дар Париж ва шаҳрҳои дигари Фаронса клубҳои инқилобӣ ташкил ёфтанд. Рӯзномаҳо ба чоп шурӯъ намуданд. Тирамоҳи соли 1789 «Ҷамъияти дӯстони конститутсия» ташкил шуд, ки он баъдтар номи «Клуби яқобинчиён»-ро гирифт. Аъзои ин клуб дар китобхонаи дайри Яқови Муқаддас ҷамъ меомаданд. Барои ҳамин клуб ин номро гирифтааст. Ба он ҷонибдорони дигаргунсозиҳои буржуазӣ-демократӣ, аз он ҷумла Сийес, Барнав, Робеспьер, Марат ва дигарон аъзо буданд.

Аъзоёни «Клуби яқобинчиён» барои дохилшавӣ 12 ливр ва 24 ливр аъзоҳақӣ месупориданд. Дар клуб масоили мухталифи инқилоб мавриди баррасӣ ва баҳсу мунозира қарор дода мешуданд. Аз сабаби баланд будани ҳаҷми пули дохилшавӣ ва узвият ба он ҳамаи хоҳишмандон қабул шуда метавонистанд.

Яке аз арбобони намоёни инқилоб Максимилиан Робеспер (1758-1794) дар клуб бо нутқҳои инқилобӣ роҳҳои мубориза бар зидди

47. Максимилиан Робеспьер

тартиботи феодалиро бедодгариҳои ҳокимияти королро нишон меод. Ҳамин буд, ки дар муддати кӯтоҳ Робесперро аксарияти халқ ҳамчун яке аз шахсони намоёни сиёсатмадор ва ҷасуру донишманди инқилоб шинохтанд.

Клуби дигари инқилобиеро, ки дар музофоти Жиронда ташкил шуда буд, «Клуби жирондачиён» меномиданд. Ин клуб ба корол наздик буд. Аъзои клуби жирондачиён аз халқ метарсиданд. Онҳо ҳатто ният доштанд, ки бо корол Людовики XVI забон як кунанд.

Соли 1790 мардуми заҳматкаш ҳам

клуби худро ташкил карданд, ки номи «Корделерчиён» (миёнбастагон)-ро гирифт. Қароргоҳи ин клуб дар даири корделерҳои Фаронса воқеъ гардида буд. Дар «Клуби корделерчиён» адвокат Чорч Дантон (1759-1794), журналист Камил Демулен ва инқилобчиёни дигар баромад карда, ба ҳозирин мақсаду вазифаҳои инқилобро мефаҳмониданд ва хоҳиш мекарданд, ки онҳоро дастгирӣ кунанд.

Солҳои 1790-1791 роҳиб Клод Фоше ба «Махфили иҷтимоӣ» асос гузошт. Дар он адибон ва таблиғотчиёни дигари демократия, ки мақсаду мароми ҳимояи оммаи камбағалро доштанд, аъзо буданд. Онҳо бо номи «Алфози оҳанин» рӯзномаи худро чоп мекарданд.

Клуб ва созмонҳои, ки дар рафти инқилоб ташкил ёфта буданд, ҷаъолият мекарданд, дар як вақт мақоми хизбҳои сиёсиро иҷро менамуданд. Ҳар кадом манфиати гурӯҳҳои алоҳидаи аҳолиро ифода менамуданд ва дар муайян кардани мақсадҳои инқилоб ва усулҳои муборизаи инқилобӣ ҳисса мегузоштанд. Онҳо аввалин шуда дар Фаронса ба оғоз ёфтани гуногунии (плюрализми) ақидаҳо асос гузоштанд.

Марат ва рӯзномаи ӯ «Дӯсти халқ». Соли 1789 дар байни мардум рӯзномаи «Дӯсти халқ» обрӯю эътибор пайдо кард. Ӯ ғояҳои демократӣ ва инсондӯстиро тарғибу ташвиқ мекард. Ин рӯзномаро Жан Пол Марат (1743-1793) табиб, писари омӯзгори камбағал ва публицист ташкил карда буд. Ӯ дар рӯзномаи худ манфиатҳои моликиятдорони майдари ҳифз менамуд.

Марат ҳамчун шахси хоксору меҳнатдӯст, самимию хушғуфтор ва ҳалим ба мардум зуд маъқул шуд. Ҳама ӯро бо эҳтирому самимият «дӯсти халқ» меномиданд.

Марат маҳдудиятҳои фармону амрҳои Мачлиси муассисонро бо

48. Чорч Дантон

49. Жан Пол Марат

далелҳои раднашаванда дар саҳифаҳои рӯзномааш фош мекард. Ӯ қайд карда буд, ки қонунҳои Маҷлиси муассисон дар бобати аз тарафи мардум харидани уҳдадорихои феодалӣ ва бекор карда шудани сохти феодалӣ, ки онро «Эъломияи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд» эълон дошт, муқобили маҳз аст. Марат ҳам корол ва ҳам он табақаҳои буржуазiero, ки барои дар Фаронса бунёд кардани чомеаи боадолат ва демократӣ монё мешуданд, фош мекард. Душманон аз ӯ харос доштанд ва номи ӯро бо қаҳру ғазаб ба забон мегирифтанд. Вале Марат аз онҳо наметарсид ва ба халқ то охири умр содиқ монд.

Оғози ҷангҳои инқилобӣ. Маркази тачовузи мамлакатҳои хориҷӣ алайҳи инқилоб дар доҳили Фаронса буд. Дар наздикии сарҳад, дар шаҳри Кобленс, аксулинқилобчиён бо дастгирии Австрия қувваҳои мусаллаҳ ташкил намуданд ва аз шоҳҳои Аврупо талаб карданд, ки ба тачовузи зидди Фаронсаи инқилобӣ оғоз кунанд. Англия ва Русия ба ин ҷанг Австрия ва Пруссияро мекашиданд. 7 феввали соли 1792 ин давлатҳо муқобили Фаронса иттифоқ бастанд ва лашкари 20-ҳазорнафараи муштраки худро барои забти Фаронса равон карданд. Ба ин иттифоқи аксулинқилобӣ чанде аз давлатҳои дигари немисӣ ҳам дохил гардиданд. Онҳо гумон доштанд, ки лашкаркашӣ ба муқобили Фаронсаи инқилобӣ хеле осон ба даст хоҳад омад.

Ҷонибдорони короли Фаронса хоҳони ин ҷанг ва муқобилонаш бар зидди он буданд. Муқобилон бар он ақида буданд, ки ҳучуми лашкари хориҷӣ инқилобро боз ҳам тезу тунд хоҳад кард. Аз ин рӯ мақсад гузошта шуд, ки аксулинқилоб дар Кобленс торумор карда шавад. Якобинчиён ва жирондачиён гумон надоштанд, ки бар зидди Фаронсаи инқилобӣ иттиҳоди калони давлатҳои аксулинқилобиро ташкил кардан мумкин аст.

Ҳукумати Фаронса талаб кард, ки Австрия лашкари худро аз сарҳадҳои он дур кунад. Вале императори нави Австрия Франс инро рад намуд ва изҳор кард, ки ӯ дар он сурат ин корро хоҳад кард, ки агар Конститутсияи Фаронса ба ғоидаи корол Людовики XVI тағйир дода шавад. Албатта ин корро Маҷлиси муассисон карда наметавонист, чунки он ба «Эъломияи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд» муҳолиф буд. Инчунин масъалаи пешниҳодкардаи короли Австрия даҳолати рӯйирист ба корҳои доҳилии Фаронса буд. Аз ин рӯ Маҷлиси муассисон алайҳи Австрия ҷанг эълон кард.

Ҷанг аз тарафи аксулинқилобчиёни аҷнабӣ беадолат ва аз тарафи мардуми Фаронса мубориза барои озодии ватан буд. Ҳукумати буржуазии Фаронса маҷбур шуд, ки ҳам бар зидди тартиботи феодалӣ дар доҳили мамлакат ва ҳам бар зидди душманони хориҷии инқилоб мубориза барад.

50. Париж. 10 августи соли 1792

Як қисми афсарони баландрутбаи ашрофзодаи лашкари Фаронса ба ватан хиёнат карданд. Малика Мария Антуанетта нақшаҳои амалиётҳои лашкари Фаронсаро пинҳонӣ ба австриягӣ мефиристад. Лашкари Пруссия аз ин рӯҳбаланд шуда, дере нагузашта бо сардории герсог Брауншвейг ба Фаронса дохил шуд.

Хавфе, ки ба сари Фаронсаи инқилобӣ омада буд, дар байни мардум рӯҳбаландии бемислу монанди ватандӯстиро ба вучуд овард. Хавфи таҷовузи хоричиро шунда, дахҳо дастаҳои гордчиён ба сӯйи Париж раҳсипор шуданд. Аз ҳисоби онҳо урдуи калоне ташкил карда шуд.

Аз лаҳзаи мусоид истифода бурда, корол вазирони жирондациёнро ба истеъфо раван кард. Вале ҳазорон нафар сокинони Париж – коргарон, гордиёни миллӣ ва косибон қасри королро муҳосира намуда, талаб карданд, ки ӯ вазирони жирондациёнро ба ҳукумат баргардонад. Корол маҷбур шуд, ки талаби онҳоро қонеъ гардонад. Онҳо суруҳҳои инқилобӣ хонда, мардумро ба муборизаи зидди таҷовузкорон даъват менамуданд. Он рӯзҳо, хусусан садои «Марселеза» дар тамоми мамлакат танинандоз гардида буд.

Шӯриши 10 август. Маҷлиси муассисон баъди калавишҳои зиёде хитобномаи «Ватан дар хатар»-ро эълон кард.

Маълум буд, ки корол ба Фаронса ва халқи худ хиёнат кардааст. Бисёриҳо талаб мекарданд, ки мутлақият барҳам дода шавад. Маҷлиси қонунгузор аз қиёми халқ метарсид ва намехост, ки алоқаи худро аз Бурбонҳо пурра биканад. Қасри королро горди швейтсарӣ муҳофизат

мекард. Вазъиятро хуб омӯхта, инқилобчиён ба хулосае омаданд, ки королро танҳо ба воситаи шӯриш аз тахт дур кардан мумкин аст.

Тайёрӣ ба шӯриш дар як канори шаҳр оғоз ёфт. Шаби 9 ба 10 августи соли 1792 садои табли чанг баланд шуда, мардумро ба ишғоли қасри корол даъват намуд. Мардум дастаҳои мусаллаҳи Коммунаи Парижро ташкил намуданд. Дастаҳои Коммунаи Париж ва 20 ҳазор исёнгар қасри королро муҳосира намуда, баъд ба он дохил шуданд. Дар дохили қаср муҳорибаи калон ба амал омад. Баъди задухӯрди шадид қасри корол ба дасти шӯришчиён гузашт. Қариб 500 нафар куштаю захмдор шуданд. Мутлақият шикаст хӯрд. Тарафдорони Людовики XVI-ро ба ҳабс гирифтанд. Маҷлиси қонунгузор королро аз ҳокимият маҳрум намуда, ба маҳбаси Тампл партофт.

Эълони Ҷумҳурияти Фаронса. Пруссиягиҳо қалъаи Лонгвиро ишғол намуда, Верденро муҳосира карданд. Дар ин лаҳзаи душвор Шӯрои Коммунаи Париж фармон дод, ки бонги хатар зада, сафарбарии умумии ихтиёриён ташкил карда шавад. Устоҳо аз зангӯлаҳои калисоҳо ва дайрҳо тӯп месохтанд. Қисми фидоён барои лашкар хӯрок ва барои аспҳо ему хошок тайёр мекарданд.

Фаронсаविҳо алайҳи Пруссия лашкари дигари худро бо сардории генерал Дюмуре ва Келлерман равон карданд. Ин генералҳо тавонистанд, ки дар назди деҳқадаи Валми бар лашкари душман ғалаба ба даст оранд. Қӯшунҳои Пруссия аз хоки Фаронса берун карда шуданд.

Рӯзи задухӯрд дар Валми, яъне 20 сентябри соли 1792, дар Париж маҷлиси Конвенти миллӣ кушода шуд. Ба ҳайати он 750 вакил дохил буд. Қарори аввали Конвенти миллӣ аз ҳокимият маҳрум кардани корол ва қарори дуюм ҷумҳурӣ эълон кардани Фаронса мебошад.

Сиёсати жирондачиён ба вазъи ҳарбии мамлакат вобаста буд. Онҳо муносибати худро нисбат ба Бурбонҳо низ аз ҳамин нуқтаи назар муайян мекарданд. Ғалаба бар таҷовузкоронро жирондачиён ба нафъи худ истифода бурданӣ буданд. Агар дар чанг Фаронса шикаст мехӯрд, онҳо тайёр буданд, ки бо таҷовузкорон хоинона сулҳ банданд.

Мавқеи суботкоронаро дар Конвент гурӯҳи вакилони инқилобию демократии монтанярҳо (маънояш «кӯҳ») ишғол намуданд. Сардорони онҳо Дантон, Робеспер ва Марат буданд. Ҳарчанд онҳо дар Конвент ақаллиятро ташкил медоданд, дар Коммунаи Париж обрӯю эътибори калон доштанд.

Ба Конвент муяссар шуд, ки муборизаро бар зидди таҷовузкорон дуруст ташкил кунад. 6 октябри соли 1792 як қисми лашкари Фаронса бо сардории Журдан лашкари Австрияро торумор кард ва тамоми Белгияро ишғол намуд. Лашкари дигари Фаронса соҳилҳои Рейн, Са-

воя ва Нитсаро ишғол кард. Ин музофотҳо дар вазъияти ботантана ба Фаронса ҳамроҳ карда шуданд.

Қатли корол. Дар бораи тақдири корол Людовики XVI баҳсу мунозира авҷ гирифт. Маълум буд, ки жирондачиён тавассути ғалаба дар фронт диққати мардумро аз ӯ дур мекарданд. Вале ҳаракати оммавӣ барои ба суд додани корол ба нуқтаи олии худ расид. Жирондачиён мегуфтанд, ки корол шахси суднашаванда аст ва биноан Конвент ҳақ надорад, ки ӯро суд бикунанд. Дар ҳар сурат онҳо намехостанд, ки мавҷи инқилоб аз нав барқарор кардани мутлақиятро кушода бимонанд. Монтанярҳо, ки онҳоро клуби якобинчиён ва Коммунаи Париж дастгирӣ мекарданд, талаб намуданд, ки ба корол ҷазо дода шавад. Аз Коммунаи Париж вакилон ба Конвент ҳозир шуда, қатли Людовики XVI-ро талаб намуданд. Сипас вакилон истинтоқи ошкорои королро ташкил намуда, гуноҳи ӯро пурра исбот карданд. Ӯ ба суди Конвент дода шуд. Марат ва дигарон талаб карданд, ки қарори Конвент дар бораи қатли Людовики XVI бо роҳи овоздиҳии ном ба ном ба ҷо оварда шавад, то ки ба дурӯябозии жирондачиён роҳ дода нашавад. Ба ҳамин восита бо аксарияти овозҳо Конвент королро ба қатл ҳукм кард. 21 январи соли 1793 ҳукми қатл ба иҷро расонида шуд. Қатли корол, пеш аз ҳама, шикасти калони клуби жирондачиён буд.

Баъд аз ғалаба бар Австрия ва қатли Людовики XVI Англия муносибати дипломатии худро бо Фаронса канд. 1 феввали соли 1793 Конвент алайҳи Англия ҷанг эълон кард. Даре нагузашта ба иттифоқи Англия, Пруссия ва Австрия бар зидди Фаронса Испониё, шоҳигарихои Сардиниё, Неапол ва аксар давлатҳои хурди олмонӣ ҳам дохил шуданд. Баҳори соли 1793 лашкари Австрия дар Неервинден лашкари Фаронсаро торумор кард. 6 апрел Конвент барои мудофиаи мамлакат **Кумитаи Начоти ҷамъиятиро** интихоб намуд. Жирондачиён рӯз то рӯз ифротитар мешуданд. Онҳо мехостанд, ки Марат ва роҳбарони Коммунаи Парижро маҳв созанд.

Халқ дар атрофи якобинчиён ва Коммунаи Париж муттаҳид мешуд, то ки пеши роҳи сӯиқасди жирондачиёнро гирад. Клуби якобинчиён, корделерчиён ва Коммунаи Париж ба ҳулосае омаданд, ки жирондачиён аз ҳокимият дур карда шаванд.

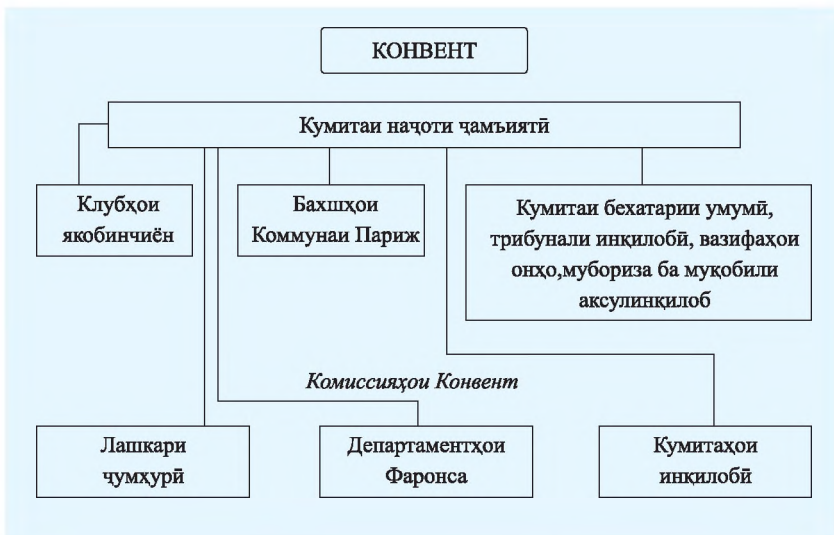
Аз 31 май то 2 июни соли 1793 дар Париж шӯриши калон ба амал омад. Шӯрои Коммунаи Париж ба сарфармондеҳии Горди миллӣ якобинчӣ Анриоро таъйин кард. Дар зери парчами ӯ беш аз 100 ҳазор нафар одам ҷамъ омад. Жирондачиён ва қисми «ботлок» - и Конвент хостанд, ки бо Анрио гуфтушунид кунанд. Вале ӯ рад кард. Маҷлиси Конвент шурӯъ

шуд ва яқобинчиён аз он 23 вакили жирондациёнро бароварда, ба ҳаёс гирифтанд. Бо ҳамин ҳукмронии жирондациён ба охир расид.

Диктатураи яқобинчиён. Шӯриши 31 май – 2 июни соли 1793 ва ҳаёс кардану аз Конвент пеш кардани жирондациён нуқтаи олии инқилоби буржуазии Фаронса буд. Давраи диктатураи инқилобии демократии яқобинчиён фаро расид. Ҳамин тариқ, ҳокимият ба дасти қисми аз ҳама инқилобитарини буржуазия даромад. Яқобинчиён ба деҳқонон, ба аҳолии камбағали шаҳр тақия мекарданд.

Ҳокимият ба дасти яқобинчиён дар вазъияти хеле мушкил гузашт. Ин вақт дар Лион, Бордо ва Марсел ҳокимият ба дасти аксулинқилоб гузашта буд. Дар Вандей муқобилони инқилоб – роялчиён шӯриш бардоштанд. Қисми жирондациён ба музофотҳо гуруҳта, мардумро ба исён тайёр мекарданд. Дар натиҷа, аз 83 музофот 60 тояшро шӯриш фаро гирифт. Аз хориҷи кишвар ҳавфи ҳуҷуми нави таҷовузкорона таҳдид мекард. Дар ин ҳолат яқобинчиён бояд қатъӣ амал мекарданд. Чораҳои мушаххас зарур буданд, ки мардум ба Конвент бовар кунанд ва мубориза бар зидди аксулинқилоби дохиливу хориҷӣ пурзӯр карда шавад.

Конвент 24 июни соли 1793 конститутсияро қабул кард. Дар он ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд – баробарӣ, озодӣ, бехатарӣ моликиятдорӣ, озодии суҳан, матбуот, маълумоти умумӣ, иҷрои

эътиқодҳои динӣ, ҳуқуқи ташкил кардани ҷамъиятҳои мардумӣ, дахлнопазирии моликияти хусусӣ ва озодии соҳибкорӣ эълон карда шуд.

Конститутсияи соли 1793 асосҳои демократияи буржуазӣ ва инчунин Фаронсаро ҷумҳурии ягонаи ҷудонашаванда эълон кард.

10 июли соли 1793 Кумитаи Наҷоти Ҷамъиятӣ аз нав интиҳоб гардид. Ба ҳайати КНҶ Робеспер дохил карда, Дантон аз он бароварда шуд.

Ин вақт алақайи жирондачиёну роялчиёни алайҳи яқобинчиёни террорро сар карда буданд. 14 июл роялчизан Шерлотта Кордэ, ки бо жирондачиёни алоқаи зиҷ дошт, тавонист ки бо фиребу найранг Маратро ба қатл расонад. Баъди ин ҳукумати яқобинчиёни маҷбур шуд алайҳи аксулинқилобчиёни таъқиботро пурзӯр кунад. 27 июл Конвент дар бораи ҷорӣ намудани ҳукми қатл фармон баровард. Баъди ин дар ҳама ҷойи мамлакат бар зидди аксулинқилобчиёни мубориза сар шуд.

Диктатураи яқобинчиёни ҳамаи талаботҳои деҳқонро дар бораи барҳам додани зулми феодалӣ иҷро намуд, андозҳои беподош барҳам дода шуданд. Ба деҳқонон заминҳои ҷамоавӣ барғардонида шуданд, ки онҳоро то саршавии инқилоб дворянҳо аз халқ кашида гирифта буданд. Деҳқонон ба моликиятдорони озод табдил ёфтанд. Бартариҳои яқобинчиёни нисбати дигар нерӯҳои инқилобӣ дар он буд, ки дар мамлакат ҳама тартибот ва уҳдадориро феодалиро нест карданд ва бо ҳамин барои худ тақяғоҳи пурзӯре пайдо намуданд.

Мақомоти ҷазодихии диктатураи яқобинчиёни Кумитаи Наҷоти Ҷамъиятӣ ва Трибунал буданд. Режими диктатураи яқобинчиёни дар шароити муборизаи шадид алайҳи аксулинқилоби хориҷӣ ва дохилӣ ташаккул меёфт.

52. Жак Эбер

53. Шаметт

Рафти фаъолияти минбаъдаи диктатураи яacobинчиён нишон дод, ки дар байни онҳо ягонагӣ нест. Ин диктатура дар таркиби худ дорои се чараён буд. Ҳар яки он нисбати сиёсати инқилобӣ дар мамлакат нуқтаи назари худро дошт. Ба яке аз чараёнҳо Робеспер ва Сен - Жюст роҳбарӣ мекарданд. Ба гурӯҳи дигар роҳбарони Коммунаи Париж Шометт ва Эбер, ба гурӯҳи сеюм бошад, Дантон ва Камилл Демулен сарвар буданд. Мубориза дар байни онҳо чунон тезу тунд шуд, ки акнун Конвенти ба буржуазияи нав тобёбуда тавассути Кумитаи Наҷоти Чамъиятӣ ва Трибунал роҳбарони яacobинчиёнро ба гуноҳҳои гуногун гунаҳкор намуд. Ҳамин тавр трибунал 24 март соли 1794 аввал Эбер ва Шометтро бо ҳамроҳии 18 нафар, 5 апрел Дантону Демулен ва тарафдорони онҳоро ба қатл расонид.

Табаддулоти 9 термидор. Чӣ тавре ки дар боло ишора шуд, аксари аъзои Конвент ба буржуазияи нав тааллуқ доштанд. Онҳо режими яacobинчиёнро чораи муваққатӣ медонистанд. Акнун онҳо барои аз дасти яacobинчиён гирифтани ҳокимият ба амалиёти қатъӣ гузаштанд.

Тобистони соли 1794 қисми зиёди монтаняро, ки диктатураи яacobинчиёнро дастгирӣ мекарданд, дар атрофи «ботлоқ»- и Конвент муттаҳид шуданд. Охиста - охиста блоки яacobинчиён пароканда шуд

54. Басти шудани клуби яacobинчиён шаби 10 Термидор

ва дар Конвент бар зидди диктатураи якобинчиён сӯиқасд тайёр шудан гирифт. Сӯиқасдчиёни асосӣ Тельен, Фрерон, Баррас ва якчанд нафари дигар буданд. Онҳо дар рафти инқилоб тавассути ханнотию дуздӣ бой шуда буданд. Ин афрод барои мансаб ва боигарӣ ба ҳар гуна чиноят тайёр буданд.

Аз тайёрии табаддулоти аксулинкилобӣ Робеспер бохабар шуд. Ӯ дар клуби якобинчиён баромад карда, даъват намуд, ки ҳайати Кумитаи Начоти Чамъиятӣ нав карда шавад. Вале рӯзи дигар, 9 термидори соли 2-юми чумхӯрӣ вақте ки Сен - Жюст дар Конвент баромад мекард, сӯиқасдчиён дастони худро боло бардошта, шӯру ғавго бардоштанд. Бо талаби Тельен Конвент дар бораи ҳабси бисёре аз роҳбарони Коммунаи Париж қарор қабул кард. Аз он чумла, тавассути овозҳои «ботлок» сӯиқасдчиён қарор карданд, ки Робеспер, Сен-Жюст ва дигарон ба ҳабс гирифта шаванд. Дар натиҷаи фишори Горди миллӣ он рӯз термидорчиён ҳабсшудагонро озод карданд. Ин вақт Робеспер ва ҳамсафони ӯ ба мусолиҳакорӣ роҳ доданд. Аз лаҳзаи барои худ қулай истифода бурда, термидорчиён озодшудагонро аз нав ба ҳабс гирифтанд. Рӯзи дигар термидорчиён сари 22 нафар, аз он чумла Робеспер, Сен-Жюст, Кутон ва дигаронро аз тан ҷудо карданд.

Табаддулоти аксулинкилобии 9 термидор буржуазияи калонро аз нав ба сари ҳокимият оварда, ба диктатураи инқилобӣ- демократии якобинчиён хотима гузошт.

Ҳуҷҷат

Аз Конститутсияи 24 июни соли 1793

1. Мақсади ҷомеа ҳушбахтии умум аст. Ҳукумат муқаррар менамояд, ки ҳифзи ҳуқуқҳои ҷудонопазири инсон таъмин карда мешавад.

2. Моҳияти ин ҳуқуқҳо: баробарӣ, озодӣ, бехатарӣ, моликият.

3. Ҳамаи одамон табиатан дар назди қонун баробаранд.

4. Қонун ифодаи раӣи озод ва ботантанаи умум мебошад.

5. Дар дастрас будани вазифаҳои чамъиятӣ ҳама баробарҳуқуқанд...

7. Ҳуқуқи ифода намудани фикрҳо ва ақидаҳои худ чӣ тавассути матбуот ва чӣ ба воситаи дигар, ҳуқуқи якҷоя чамъ шудан, ба оромӣ риоя кардан ва озодона адо кардани мувофиқаҳои динӣ манъ карда намешаванд...

9. Қонун бояд озодиҳои чамъиятӣ ва инфиродиро аз зулми ҳукмронон муҳофизат намояд.

10. Ҳеч кас набояд гунаҳгор карда шавад, дастгир карда шавад

ва ё ҳабс карда шавад, гайр аз он ҳолатҳое, ки дар қонун нишон дода шудаанд...

Савол ва сунорини:

1. Дар бораи клубҳои сиёсии Фаронса нақл кунед. 2. Дар бораи Марат чиро медонед? 3. Таҷовузи давлатҳои хориҷӣ алайҳи инқилоби буржуазии Фаронса чӣ тавр оғоз ёфт? Оё ба он Людовики XVI ва Мария Антуанетта ҳамроҳ буданд? 4. Мардум чӣ тавр ба муҳофизати ватан бархост? 5. Шӯриши 10 августи соли 1792 чӣ тавр ба амал омад? 6. Дар бораи мавқеи Конвент нисбати воқеаҳои акеулинқилобӣ нақл кунед. 7. Диктатураи яқобинчиён чӣ тавр барпо шуд? 10. Кай Фаронса ҷумҳурӣ эълон карда шуд? 8. Дар бораи Конститутсияи соли 1793-и Фаронса чиро медонед? 9. Табаддулоти 9 термидор чӣ тавр ба амал омад? 10. Фикри шахсии худро дар бораи марҳалаи мазкури инқилоби буржуазии Фаронса баён кунед?

§ 9. ФАРОНСА ДАР АҲДИ БОНАПАРТ НАПОЛЕОН

Сиёсати хориҷии термидорчиён. Яқобинчиён ба ҷангҳои истилогарона муқобил буданд. Даврае, ки Фаронса ҷангҳои боадолатона мебуд, ба охир расид. Акнун вай дар зери ҳокимияти термидорчиён ҷангҳои истилогаронаро оғоз мекунад.

Давлатҳои иттифоқи зидди Фаронса шикаст хӯрданд. 5 апрели соли 1795 дар шаҳри Базел, Пруссия ва Испониё бо Фаронса сулҳ бастанд. Мувофиқи шартномаи ин сулҳ ҳукумати Пруссия ба Фаронса ҳамроҳ карда шудани соҳилҳои ҷаби дарёи Рейн ва заминҳои дигари забткардаи вайро эътироф намуд. Минбаъд лашкари Фаронса набояд ба шимолу ғарбии Олмон ворид шавад. Инчунин заминҳои испаниӣ ҷазираи Гаити ба Фаронса гузаштанд.

Буржуазии Фаронса ният дошт, ки як қатор давлатҳои Аврупо ба худ тобеъ кунад. Соли 1795 Ҳоландияро забт кард. Белгия ва резизиҳои дарёи Шелд ба Фаронса ҳамроҳ карда шуданд. Дар айни замон ҷанг бо Австрия ва Англия идома дошт.

Сиёсати хориҷии термидорчиён аз ҷангҳои истилогарона иборат буд.

Ҳукмронии директория. 22 августи соли 1795 Конвенти термидорчиён конститутсияи навро қабул кард. Ин конститутсия танҳо ба андоздихандагон ҳуқуқи интихоботӣ дод. Яъне сатҳи молу мулкӣ

интихобкунандагон аз нав барқарор карда шуд. Интихобкунандагон бояд мулки ғайриманқул дошта, синнашон на камтар аз 25- сола бошад. Ҳайати қонунбарор аз ду палата иборат буд - Шӯрои панҷсадаи қонунбарор ва Шӯрои қуҳансолон. Ҳар сол аз панҷ як ҳиссаи ҳайати қонунгузор нав карда мешуд. Шаҳрдорӣ (мунисипалитет) дар шаҳрҳои калон барҳам дода шуд.

Аз қонуни нави интиҳоботӣ мардум ва хусусан қонибдорони аз нав барқароркунии сулолаи Бурбонҳо - роялчиён норозӣ буданд. Онҳо аз норозигии омма истифода бурданд. Бар зидди директория оҳиста - оҳиста исён ғуфта мерасид, ки нуруи асосии он роялчиён буданд.

5 октябри соли 1795 роялчиён хостанд, ки ба исёни омма роҳбарӣ кунанд. Зиёда аз 20 ҳазор нафар одам дар назди бинои Конвент чамъ омада, талаб карданд, ки декрет дар бораи интиҳобот бекор карда шавад. Барои паҳш кардани исён директория ба генерал Бонапарт Наполеон (1769-1821) муроҷиат кард. Ба ӯ сарфармондеҳии лашкари дар Париж буда супорида шуд. Бо фармони Наполеон дар наздикии бинои Конвент тўпҳо ғузошта шуданд. Садои аввалини тўпҳо мардумро пароканда кард.

Наполеон худ ташнаи обрӯ ва мансаб буд. Бо ин қораш ӯ хост, ки ба Конвент маъқул шавад. Торумори шӯриши 5 октябр ӯро ба мақсад расонид. Директория ҳам ҳис кард, ки генерал Наполеон тайёр аст ӯро аз оммаи мардум ва қонибдорони Бурбонҳо ҳифз кунад.

Баъди шикасти исён низ аҳволи директория чандон хуб нашуд. Ҳуқмронии қисми буржуазияи қаллоб норизогии мардумро ба вучуд овард. Аз ин рӯ вай ба шахсияти пурқуввате эҳтиёҷ дошт, ки манфиатҳояшро боэътимод ҳимоя карда тавонад. Ин ғуна шахс Наполеон буд.

Буржуазияи ҳуқмрон диққати асосиро барои аз ҳисоби қанғҳои истилогарона бой шудан равон карда буд. Бо ин мақсад соли 1796 дар зери роҳбарии Наполеон лашкари Фаронса аз қўхҳои Алп ғузашта, ба Итолиё ҳучум кард. 10 майи ҳамон сол қўшуни Австрия дар наздикии Лоди торумор карда шуд. Наполеон Ломбардияро ишғол намуда, ба тарафи Вена ҳаракат кард. Австрия маҷбур шуд, ки бо Фаронса сулҳ

55. Бонапарт Наполеон

бандад ва ба Фаронса ҳамроҳ шудани соҳилҳои чапи дарёи Рейн ва Белгияро эътироф кунад.

Ҳамин тариқ, Наполеон як қатор давлатҳои Аврупоро забт намуда, сипас флоти Фаронсаро ба ҷазираи Малта бурд. Баъди забти ин ҷазира ба ҷониби Миср ҳаракат кард. Ӯ қўшуни Мисрро торумор намуда, бар зидди Сурия лашкар кашид, вале онро ишғол карда натавонист. Даре нагузашта флоти пурзўри англисии адмирал Вилсон бо ёрии туркҳои усмонӣ ба он ҷо расида, 1-уми августи соли 1798 дар соҳилҳои Миср эскадраи Фаронсаро шикаст дод. Англисҳои киштиҳои Фаронсаро сўзонида, дар баҳри Миёназамин ғарқ карданд.

Аз англисҳои шикастхўрдани Наполеон ва аз даст додани давлатҳои забтшудаи Шарқи Наздик обрӯи директорияро боз ҳам пасттар кард. Аз соли 1799 сар карда фаъолияти ҳаракати демократияхоҳон дар Париж аз нав вусъат пайдо кард. Ширкаткунандагони ин ҳаракат мехостанд, ки фаъолияти клуби яқобинчиёноро аз нав эҳё кунанд. Ғайр аз ин, шикасти Фаронса дар ҷанг кўшиши сўйқасди роҷлчиёноро аз нав ба вучуд овард. Дар ҷунин вазъият буржуазияи калон бори дигар хост, ки дасти пурзўреро пайдо намояд, яъне дасте, ки пеши роҳи дар Фаронса аз нав барқарор шудани ҳокимияти Бурбонхоро гирифта тавонад. Буржуазия (директория) ҳокимиятро ба ҷунин шахс супориданӣ буд.

Табаддулоти 19 Брюмер. Дар байни доираҳои маъруфи буржуазияи калон нақшаи табаддулоти давлатӣ ва барпо намудани диктатураи ҳарбӣ ба миён омад. Барои амалӣ намудани ин мақсад ба онҳо Наполеон маъқул буд. Вақте ки Бонапарт дар Сурия буд, хабари дар Италия шикаст хўрдани қўшуни Фаронсаро шунда, боқимондаи лашкар ва флоташро ба холи худ партофта, ба Фаронса баргашт. Табаддулотчиён ба ӯ умед доштанд.

Мувофиқи нақшаи табаддулот овоза паҳн карда шуд, ки яқобинчиён шўриш бардоштаанд. Баъд, гўё, ки барои бехатарӣ, ҳайати Маҷлиси қонунгузор ба маҳаллаи шимолии шаҳр Сен-Клу кўчонида шуд. 9 ноябри соли 1799 бинои Маҷлиси қонунгузор тавассути қўшунҳои Наполеон муҳосира карда шуд. Аввал ӯ хост, ки Шўрои панҷсада ба мардум дар бораи ба конституция даровардани тағйирот хабар диҳад. Вале вакилон ба ӯ бо шиори «Нест бод ситамгар!» ҷавоб гуфтанд. Баъди ин аскарон ба маҷлисгоҳ дохил шуданд. Вакилон аз тарс ба ҳар гўшаю канори шаҳр гурехта пинҳон шуданд. То бегоҳии ҳамон рӯз тамоми вакилонро бо зўрӣ дар маҷлисгоҳ ҷамъ карда, бо роҳи таҳдид маҷбур карданд, ки дар бораи пароканда кардани директория қонун қабул намоянд ва ҳокимиятро ба се консул - Бонапарт,

56. Наполеон дар ҷхотаи маршалҳо ва генералҳои худ

Роже ва Сийес бидиҳанд. Дар амал Бонапарт яккаю танҳо ба диктатураи ҳарбии мутлақ соҳиб шуд.

Табаддулоти наполеонии 9 ноябри соли 1799 дар таърихи Фаронса бо номи «18 брюмер» машҳур гаштааст.

Забт намудани мамлакатҳои Аврупо. Яке аз иштирокчиёни ҷаҳони ҷанги зидди Фаронса Русия буд. Ба лашкари Русия А.В. Суворов сарфармондеҳӣ мекард. Дар арафаи табаддулоти 18 брюмер дар байни давлатҳои иттиҳоди зидди фаронсаӣ муҳолифат ба вучуд омад ва дере нагузашта ин иттиҳод пароканда шуд. Барои ҳамин А.В. Суворов лашкари худро аз Итолиё бароварда ба ҷониби Русия ҳаракат кард. Бонапарт бошад, аз ин лаҳзаи хуб истифода бурд. Ӯ ба тезӣ лашкар ҷамъ намуд. Баъд онро бо роҳҳои душвори кӯҳҳои Алп ба Итолиё бурд. Наполеон 14 июни соли 1800 дар муҳорибаи назди Маренго кӯшуни Австрияро торумор кард. Кӯшуни дигари Фаронса бо сардорӣ генерал Моро ба Бавария рафта, 3 ноябр дар он ҷо лашкари Австрияро пурра торумор намуд. Баъди ин воқеа ҳукумати Австрия маҷбур шуд, ки бо Фаронса созишномаи сулҳро ба имзо расонад. Наполеон Итолиёро ба лӯхтак табдил дод. Дар он ҷо ба ҷойи Ҷумҳурии Тсизалпа Ҷумҳурии Итолиёӣ ба Фаронса тобеъбударо ташкил намуд.

Наполеон бо шоҳи Русия Павели I барои он забон як қардани шуд, ки дар он вақт дар байни Русия ва Англия муҳолифат ба амал омада буд. Ӯ нақшаи тақсими Туркияро ба шоҳи Русия пешниҳод кард. Павели I барои аз Ҳиндустон пеш қардани англисҳо ба он ҷо дастаи калони казакҳоро раво кард. Вале он дар роҳ ба ноқомӣ ду-

чор шуд. Даре нагузашта Павли I бо Пруссия, Дания ва Шветсия созиш баста, муносибатҳои Русияро аз Англия канд. Вале 12 март соли 1801 Павли I кушта шуд. Шоҳи нав Александри I муносибатҳои дипломатии Русияро бо Англия аз нав барқарор намуд. Чунин вазъият Наполеонро маҷбур сохт, ки моҳи октябри соли 1801 бо Русия шартномаи сулҳ ва созишномаи махфӣ ба имзо расонад. Ин созишнома ба мулкҳои олмонӣ, давлатҳои итолиёвӣ ва қаламрави дигар дахл дошта, ба манфиатҳои Англия зарба мезад. Англия яққаю танҳо монда, маҷбур шуд, ки бо Фаронса сулҳ бандад. Мувофиқи ин созишномаи сулҳ Наполеон уҳдадор шуд, ки вазъияти феълии марзии Аврупоро эътироф кунад.

Ҳар ду тараф – Англия ва Фаронса аз шартҳои созишнома норозӣ буданд ва даре нагузашта ҷанги Фаронса муқобили Англия ва давлатҳои дигари Аврупо аз нав оғоз шуд. Фаронса рақибии асосии худ – Англияро дар ҷандин муҳорибаҳо шикаст дод ва ба истилои Итолиёю Олмон шурӯъ намуд. Дар Фаронса бошад, муқобилони Наполеон рӯз то рӯз зиёд мешуданд. Хусусан роялтиён ба табаддулоти зидди Наполеон тայёрӣ медиданд. Ў аз ин сӯиқасд бохабар шуда, роҳбарони онро қатл кард ва моҳи майи соли 1804 худро императори Фаронса эълон намуд. Баъди ҷанде вазифаи императории Фаронса ба Наполеон меросӣ эълон карда шуд.

Ҷанги Фаронса бо давлатҳои Аврупо соли 1805 аз нав оғоз ёфт. Ин дафъа муқобили он Англия, Русия, Австрия ва шоҳигарии ҳар ду Ситилия ҷанг мекарданд. Онҳо мақсад доштанд, ки лашкари Фаронсаро аз Олмон, Итолиё, Швейсария ва Ҳоланд пеш карда, дар ин давлатҳо тартиботи пештараро аз нав барқарор кунанд. Вале Фаронса ҳанӯз ҳам аз ҷиҳати ҳарбӣ пуқувват буд. 20 декабри соли 1805 дар Улм лашкари австриягии генерал Макро муҳосира намуда, торумор кард. Вале флоти Фаронса дар баҳр шикаст хӯрд. Онро флоти Англия бо сардории адмирал Нелсон дар димоғаи Трафалгар торумор намуд. Худи Нелсон ҳалок гардид. Баъд аз ин Наполеон аз баҳри хучум ба Англия гузашт. Лекин аз мақсади торумор кардани қӯшунҳои Австрия ва Русия даст накашид. Пруссия мавқеи бетарафиро ишғол намуд. Аз ин ҳолат Наполеон истифода бурд. Ў ба қороли Пруссия музофоти Ганноверро ваъда дода, лашкари худро ба Австрия дароварда, шаҳри Венаро ишғол кард.

Лашкари иттифокчиён – Австрия ва Русия дар Чехия ба ҳамдигар ҳамроҳ шуданд, вале 2 декабри соли 1805 аз тарафи лашкари Наполеон торумор гардиданд. Баъди шикастхӯрии Австрия маҷбур шуд, ки дар шаҳри Братислава бо Фаронса сулҳ бандад. Акнун Наполеон дар

амалиёти минбаъдаи худ дар Олмон ва Итолиё озод буд ва касе ба ӯ халал намерасонд.

Бо ин чангҳои Фаронсаи наполеонӣ қатъ нагардиданд. Баъд аз он ки ӯ қўшунҳои Австрияро торумор кард, дигар Пруссияро ба назари эътибор намегирифт. Наполеон Ганноверро ба Фаронса баргардондани буд. Пруссия аз хавфи истило шудан тарсида, бо Русия ва Англия иттифоқ бафт. Соли 1806 ба ин иттифоқ Шветсия низ дохил шуд. Наполеон аз ин иттифоқи ҳарбӣ натарсида, бартариҳои худро нисбати давлатҳои Аврупо эҳсос намуд ва Англияро дар муҳосираи иқтисодӣ эълон кард. Ин иқдом даъвои ҳукмронии ҷаҳон шудани Наполеонро дошт. Давлатҳое, ки бо Англия тичорат мекарданд, киштиҳои онҳо аз тарафи флоти Фаронса несту нобуд ва молашон талаву тороч карда мешуданд.

Баъди ишғоли Берлин Наполеон лашкари худро бар зидди Русия равон кард. Моҳҳои феврал – июни соли 1807 лашкари рус дар якҷанд муҳорибаи пурра шикаст хӯрд. Шикасти лашкари ҳукумати Александри I - ро водор намуд, ки бо Фаронса дар бораи сулҳ гуфтушунидро оғоз кунад. 7 июли соли 1807 дар Тилзит ин созишнома ба имзо расид.

Баъди аз ҷанг баромадани Русия Наполеон ҷангҳои худро дар Аврупо идома дод ва онҳо то арафаи ҳуҷум ба Русия қатъ нагардиданд.

24 июни соли 1812 Наполеон бо лашкари 640 – ҳазорнафараи худ аз дарёи Неман гузашта, ба Русия ҳамла кард, вале ҷангро ба русҳо бохт (рафти ин ҷанг дар мавзӯи « Русия дар чоряки аввали асри XIX » инъикос гардидааст).

Ғалабаи русҳо бар фаронсаविҳо дар империяи бузурги Наполеон муборизаи миллию озодихоҳиро ба вучуд овард. Иттифоқчиён ҳам рӯхбаланд шуданд. Империяи Наполеон барҳам мехӯрд. Аз ғарб

57. Наполеон баъди аз ҳокимияти маҳрум шудан

58. *Лейпсиг. Мухорибаи халқҳо*

ба пешвози лашкари аз Русия рондашудаи Фаронса артиши Пруссия баромад. Иттифоқчиёни дигари Русия ҳам ба муборизаи зидди Фаронсаи наполеонӣ шуруъ карданд. Онҳо дар наздикии шаҳри Лейпсиги Олмон бо лашкари боқимондаи Бонапарт вохӯрданд ва дар ин ҷо муҳорибаи калоне доир гардид. Ин муҳориба 16-19 октябри соли 1813 ба вуқӯъ омад, ки он дар таърих «Муҳорибаи халқҳо» ном гирифтааст. Дар ин муҳориба лашкари Наполеон пурра торумор гардид. Худи Наполеон бо дастаи начандон калоне гурехта ба Париж омад. Дар Париж ӯ ба саволи «Канӣ лашкари ту?» ҷавоб дод, ки «Лашкар нест!».

31 марти соли 1814 лашкари иттифоқчиён ба Париж ворид шуд. Наполеон аз тоҷу тахт даст кашид. Бо талаби иттифоқчиён дар Фаронса ҳокимияти Бурбонҳо аз нав барқарор карда шуд. Баъд аз ин бо корони Фаронса Людовики XVIII созишномаи сулҳи Париж ба имзо расонида шуд. Мувофиқи он ғайр аз Нитса, қисми Савойя ва якҷанд қалъаи сарҳадие, ки Наполеон забт карда буд, баргардонида шуд. Фаронса ба сарҳадҳои давлатии соли 1792- и худ баргашт.

Конгресси Вена. Тирамоҳи соли 1814 216 нафар вакили мамлакатҳои Аврупо дар Конгресси байналхалқии Вена ҷамъ омаданд, ки масоили ҷанг ва сулҳро дар ин китъа ҳал намоянд. Дар он шоҳи Русия Александри I, канслери Австрия Меттерних, вазир-президенти Пруссия Гарденберг ва вазирҳои корҳои хориҷаи Фаронса Талейран иштирок карданд.

Ҳалли асосии ҳамаи масъалаҳо дар дасти ҳайати вакилони Русия, Англия ва Австрия буданд. Мақсади асосии иштирокчиёни Конгресси Вена аз нав барқарор кардани сулолаҳои пештараи королҳо ва ҳокимияти дворянҳо, ба манфиати ғолибон тақсим кардани Аврупо ва мубориза ба муқобили ҳаракатҳои нави инқилобӣ буд. Мамлакатҳои ғолиб дар қарорҳои худ манфиати халқҳоро ба инобат намегирифтанд.

Мувофиқи қарорҳои Конгресси Вена ҷазираи Малта, ҷазираи Сейлон ва мустамликаи Кап дар Африқои Ҷанубӣ ба ихтиёри Англия гузаштанд. Фаронса дар забтқунии мустамлика ҳамчун рақиби асосии Англия суғуст шуд. Ин муваффақияти асосии Англия буд. Русия шохигарии Лаҳистонро соҳиб шуд.

То ин вақт дар Олмон дахҳо давлати хурду калон мавҷуд буд. Қисме аз онҳо ба давлатҳои калонтари олмонӣ муттаҳид гардиданд ва бо ҳамин иттифоқи давлатҳои Олмон ба вуҷуд омад. Вале он хеле суғуст буд. Вилоятҳои нисбатан бойи Рейн ва Вестфалияро Пруссия тобеи худ кард. Заминҳои ғарбии Лаҳистонро низ ғасб намуд.

Заминҳои Австрия аз ҳисоби мулкҳои шимолии Итолиё низ ваъе шуданд. Ҳокимияти сулолаи ҳукмронии аввала дар Пемонт аз нав барқарор гардид. Белгия бошад, бо Ҳоланд ҳамроҳ карда шуд. Дар харитаи сиёсии Аврупо тағйиротҳои дигар низ ба амал омаданд. Кон-

59. Конгресси Вена

гресс Фаронсаро ба сарҳадҳои аввалааш баргардонид. Ба зиммаи Фаронса 700 миллион франк товони ҷанг бор карда шуд. Барои эҳтиёт қарор дода шуд, ки муваққатан, то адо кардани товони ҷанг лашкари иттифоқчиён дар шимоли Фаронса нигоҳ дошта шавад.

Шоҳи Русия таклиф пешниҳод намуд, ки барои пешгирӣ кардани ҳаракатҳои инқилобӣ ва ҳифзи мутлақияти мамлакатҳои Аврупо бо номи «Иттифоқи муқаддас» иттифоқи ҳарбию сиёсӣ ташкил карда шавад. Дар ҳамин конгресс ба ҳуҷҷати ин иттифоқ намоёндагони Русия, Австрия, Пруссия ва давлатҳои дигари иштирокчиин он имзо гузоштанд. Англия ба «Иттифоқи муқаддас» дохил нашуда бошад ҳам, онро дастгирӣ мекард. Ормонҳои ин иттифоқ аллакай солҳои 20-уми асри XIX дар Неополитан, Пемонт ва Испания истифода бурда шуданд. Вай мутлақияти ин давлатҳои феодалиро аз инқилоб муҳофизат намуд. Роҳбари «Иттифоқи муқаддас» дар амал Русия ба ҳисоб ме-рафт. Он баъди ғалаба бар Фаронса ба жандарми Аврупо табдил ёфта буд.

Фаронса, ки дар давраи ҳукмронии Бонапарт Наполеон дар ҷангҳои сершумор бар давлатҳои пурзӯри Аврупо ғалаба ба даст оварда, империяи калонро ташкил карда буд, оқибат шикаст хӯрд. Дар натиҷа дар Фаронса ва мамлакатҳои истилошуда мутлақият аз нав барқарор карда шуд.

Дар ин давра инқилобҳои буржуазие, ки дар як қатор давлатҳои Аврупо пухта расида буданд, муваққатан таназзул карданд.

Ҳуҷҷатҳо

1. Таркиби сенатус - консулт аз 28 флореали соли XII (18 майи соли 1804)

Моддаи 1. Идоракунии ҷумҳурӣ ба император супорида мешавад, ки ӯ мансаби императори фаронсавиҳоро қабул мекунад.

Адолати судиро аз номи император шахсони мансабдоре, ки онҳоро ӯ таъйин мекунад, ба ҷо меорад.

Моддаи 2. Наполеон Бонапарт консули якуми мазкури ҷумҳурӣ, императори фаронсавиҳо мебошад.

Моддаи 3. Мансаби императорӣ меросӣ буда, он ба меросхӯри хунӣ ва аз ҳама калони насли мардонаи Наполеон Бонапарт тааллуқ дорад.

2. Мақтуби Александри I ба модараш Мария Фёдоровна (сентябри соли 1808)

...Тилзит чораи дамгирии муваққатие мебошад. Он барои як дам нафасросткунии озод имконият медиҳад, то ки дар вақти пурқимат

мо воситаҳо ва қувваҳоямонро афзун намоем... Барои ин мо бояд ба таври ниҳоят махфӣ тайёри бинем ва дар бораи силоҳ ва тайёриамон ба мардум доду фиғон набардорем, ба муқобили он касе, ки боварӣ надорем, суҳан нагуем...

3.Баъд аз муҳорибаи Ватерлоо аз ҳокимият даст кашидани Наполеон (эълomia ба мардуми Фаронса(22 июни соли 1815)

Фаронсавиҳо! Барои ҳифзи истиқлолияти миллӣ ҷангро оғоз намуда, мехостам, ки тамоми қувваю воситаҳоро барои баланд бардоштани обрӯи миллат истифода барам. Ман асос доштам ба галаба бовар кунам, бинобар ин ба эътирозномаҳои ҳукуматҳо, ки ба номи ман равон карда мешуданд, аҳамият намедодам.

Аз афташ вазъият тағйир ёфтааст. Ман худро қурбони бадҳоҳони Фаронса мекунам. Оё онҳо самимианд, ки дар бораи душмани шахсии ман будани худ изҳор мекунанд!

Ҳаёти сиёсии ман ба охир расид ва ман писарамро ҳамчун Наполеони II императори фаронсавиҳо эълон мекунам.

Вазирони ҳозира муваққатан шӯрои давлатӣ ташиқил медиҳанд. Ғамхорӣ дар ҳаққи писарам маро водор месозад пешиҳод намоям, ки ин шӯро бе таъхир бо тартиби қонун мансаби регентиро таъсис намояд. Барои наҷоти ҷамъият ва нигоҳдории истиқлолияти миллӣ муттаҳид шавед.

Савол ва супоришҳо:

1. Наполеон сиёсати хоричии Фаронсаро ба кадом самт равона кард?
2. Конститутсияи наво, ки онро термидорчиён қабул карданд, аз конститутсияи пештара чӣ фарқият дошт?
3. Директория мамлакатро чӣ тавр идора мекард?
4. Бо кадом роҳ Наполеон императори Фаронса шуд?
5. Дар бораи ҷангҳои истилогаронаи Наполеон дар солҳои 1799-1807 нақл кунед.
6. Конгресси байналхалқии Вена харитаи сиёсии Аврупоро чӣ тавр тағйир дод?
7. Тақдири Наполеон чӣ хел ҳал шуд?
8. Бо кадом мақсад ҳокимони мутлақи Аврупо «Иттифоқи Муқаддас»-ро ташиқил доданд?
9. Мақсади асосии Конгресси байналхалқии Вена аз чӣ иборат буд?
10. Кадом давлат жандарми Аврупо шуд?
11. Дар бораи шахсияти Наполеон Бонапарт хулоса бароред.
12. Аз ҳуҷҷатҳои мавзӯ чӣ фаҳмидед?

§ 10. РУСИЯ ДАР АҲДИ ПЁТРИ I

Ақибмони Русия. Русия дар асри XVII назар ба Англия, Фаронса ва баъзе мамлакатҳои дигари Аврупо ақиб монда буд. Русия дар як вақт Аврупоро аз истилои муғулҳо наҷот дода, худ зиёда аз 200 сол дар зери зулми хонҳои муғул монд. Ба мардум зарур буд, ки шаҳро деҳоти аз дасти муғулҳо ба хок яксоншударо барқарор ва касбу ҳунарро аз нав эҳё ва ривочу равнақ диҳанд.

Русия ҳамчун мамлакатҳои дигар парокандагии феодалиро аз сар гузаронида, бо мушкилиҳои зиёде аз нав муттаҳид гардид.

Дар аввали асри XVII тачовузкорони хоричӣ ба Русия дохил шуда, зиёда аз 10 сол онро талаву тороч намуданд. Барои аз нав барқарор намудани Русия вақти дуру дароз лозим буд.

Ақибмони Русия сабабҳои дигар ҳам дошт. Русия бандарҳои баҳрии қулай ва флот, саноати тараққикарда ва лашкари хуб мусаллаҳу таълимгирифта надошт. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, дар Русия барои тараққиёти иқтисодию харбӣ заминаю захираҳои калон мавҷуд буданд.

Дар ин давра чанде аз мамлакатҳои пуриктидори Аврупои Ғарбӣ ба забти мустамликаҳо шурӯъ карда буданд. Дар чунин вазъият эҳтимолияти ба мустамлика табдил додани Русия аз тарафи давлатҳои Аврупои Ғарбӣ ба миён омад.

Русия мамлакати феодали – крепостной буда, дар иқтисодиёт бо мушкилиҳои зиёде муносибатҳои сармоядорӣ тавлид меёфтанд. Барои тараққиёти онҳо дар мамлакат ҳанӯз шароити зарурӣ муҳайё набуд.

Ба сари ҳокимият омадани Пётри I. Пётри I (солҳои ҳукмронии 1682-1725) дар синни 12-солагӣ подшоҳ эълон карда шуд. Вале бо сабаби хурдсол будан ба ҷойи ӯ мамлакатро апааш София идора мекард. София шахси бахилу кӯхнапараст буд. Аз ин рӯ ба навовариҳое, ки ба ҳаёти мамлакат дохил мекарданд, зид мебаромад.

Аз байн чандин сол гузашт. София ҳамоно Русияро аз номи Пётри I идора мекард. Пётри I соли 1689 вақте ки ба синни 19 қадам гузошт, хост, ки тахту тоҷи подшоҳии Русияро ба даст дарорад. София ба ин роҳ додани набуд. Ба Пётри I лозим омад, ки ба тарафдорони худ така карда, Софияро маҷбур кунад, ки ба истеъфо равад. Подшоҳи ҷавон фармон медиҳад, ки мӯйи сари Софияро тарошида, ӯро ба дайр фирстонанд.

Дар назди Пётри I вазифаҳои хеле вазнину масъулиятнок меис-

тоданд. Тамоми соҳаҳои ҳаёти мамлакат дигаргуниҳои куллиро талаб мекарданд, то ки Русия аз давлати ақибмондаи феодалӣ ба яке аз мамлакатҳои пуриктидори Аврупо табдил ёбад.

Русия ба сохилҳои баҳрӣ эҳтиёҷи зиёд дошта, бе ташкили тижорати баҳрӣ тараққӣ карда наметавонист. Ҳамаи давлатҳои мутараққии Аврупои Ғарбӣ аз қадим дорои бандарҳои кулай ва (ба ёд оред Юнон, Рим, Фаронса, Ҳоланд, Испониё, Англия ва ғайра) флоти пурқуввати ҳарбию тижоратӣ буданд. Тавассути он ба хориҷа мол мебароварданду ба мамлакати худ мол меоварданд. Флот яке аз воситаҳои бозэтимоди муҳофизати мамлакат ва лашкаркашиҳо алайҳи мамлакатҳои дигар низ буд. Русия фақат сохилҳои аврупоии баҳри Сафедро дар ихтиёри худ дошт. Он дар як сол 6-7 моҳ ях карда, баста мешуд. Бе сохилҳои баҳрӣ (Балтикаю Сафед) Русия қоматашро рост карда наметавонист.

Ба Пётри I лозим омад, ки аввал таҷрибаи давлатдорӣ мамлакатҳои пешқадами Аврупои Ғарбро омӯзад. Ӯ ба касбу ҳунар, киштисозӣ, силоҳсозӣ, маърифат ва ғайра диққати калон меод. Дар ин кор зиракӣ, зехни баланд, ғайрат ва чуръат ба ӯ ёвар буданд.

Соли 1697 гурӯҳи калони сафирони рус ба мамлики Аврупо раҳсипор шуданд. Дар байни онҳо Пётри I чун «тўпчий полки Преображенский» бо ному насаби Пётр Михайлов низ буд. Баробари ҳалли масъалаҳои зиёд ӯ мехост, ки дар Аврупо бар зидди Туркия иттифоқчи ёбад. Пётри I дар Ҳоланд, Белгия ва Англия бисёр касбу ҳунархоро, аз он ҷумла санъати киштисозӣ, аслиҳасозӣ ва ғайраро омӯхт. Дар ин хусус имтиҳон ҳам супорида, ҳуччати расмӣ гирифт. Ғайр аз ин, ба Пётри I муяссар шуд, ки Дания ва Лаҳистонро дар муборизаи оянда бар зидди Туркия ба тарафи Русия кашад.

60. Пётри I

61. София

Пётри I фоидаи сафари Аврупоро дарк карда, хост, ки дар он чо чанд муддати дигар бимонад. Вале бо сабаби шӯриши стрелетсҳо маҷбур шуд, ки зуд ба ватан баргардад. Ӯ ба стрелетсҳо ҷазои сахт дод.

Баъди ба Русия баргаштан Пётри I ба азнавсозии мамлакат камар баст. Дар баробари ин Пётри I барои ба даст даровардани баҳрҳои Балтика ва Сиёҳ ба ҷанги зидди Шветсияю Туркия тайёрӣ медид.

Ҷанги Шимолӣ. Дар давраҳои қадим як қисми заминҳои назди баҳри Балтика ба Новгороди Русия тааллуқ дошт. Вале баъдтар аксари онҳоро Ордени Ливон ва шведҳо забт карданд. Иван Грозний ба муқобили Шветсия 25 сол ҷанг кард, вале ба ӯ муяссар нашуд, ки заминҳои назди Балтика ва ҳуди баҳри Балтикаро ба даст дарорад. Баръакс, мавқеи Шветсия дар Балтика боз ҳам мустаҳкамтар гардид ва он ҳатто ният дошт, ки Новгород, Псков ва Архангелскро ҳам забт кунад. Чунин вазъият аз Пётри I талаб мекард, ки дар шимоли мамлакат хеле бо қатъият амал кунад.

Пётри I ба муқобили Шветсия бо Саксония, Лахистон ва Дания иттифоқ баст ва тирамоҳи соли 1700 бар зидди Шветсия ҷанг эълон кард, ки он 21 сол (то соли 1721) давом карда, номи «Ҷанги шимолӣ»-ро гирифт.

Дар муҳорибае, ки охириҳои тирамоҳи соли 1700 байни лашкари Русия ва Шветсия дар наздикии қалъаи Нарва ба амал омад, лашкари русҳо сахт шикаст хӯрд. Лашкари Шветсия дар зерини қароргириҳои корони ҷавон Карли XII нағз мусаллаҳ ва таълим гирифта буд, бар қушуни русҳо бо осонӣ дастболо шуд. Лашкари рус нағз мусаллаҳ набуд ва таҷрибаи қароргириҳои ҷангӣ ҳам надошт. Як қисми сарбозони лашкари русҳо аҷнабӣ буданд ва дар вақти муҳориба ба тарафи душман гузаштанд. Шикасти назди Нарва ба русҳо ва хусусан ба Пётри I сабақи қалон дод. Ӯ барои хуб мусаллаҳ кардан ва таълим додани лашкар шурӯъ кард.

Карли XII гумон дошт, ки лашкари Пётри I бо ҳамин шикаст хӯрд. Бинобар ин бо лашкараш ба Лахистон дохил шуд. Пётри I аз чунин мавриди мусоид истифода бурда, лашкари нав ҷамъ кард. Ба лашкар афсарони таҷрибанок таълим меоданд. Корхонаҳои (мануфактураҳои) ва заводҳои киштисозӣ сохта шуданд. Вале фулузот намерасид. Пётри I фармон дод, ки зангӯлаҳои қалисоҳои ва дайрхоро ғудохта, аз онҳо тӯп созанд. Тӯпсозҳои аз зангӯлаҳои қариб 300 тӯпи нав сохтанд. Тирамоҳи соли 1702 лашкари рус дар сарғаҳи дарёи Нева қалъаи мустаҳкамро ишғол намуда, шаҳри пирӯзии нахустинро ҷашид. Дар он чо шаҳри Орешск воқеъ буд, ки он ба сарзамини Новгород тааллуқ дошт. Пётри I баъди ишғоли он чунин гуфта буд: «Ин

чормағзак ачаб мустаҳкам буд. Лекин Худоро шукр, ки онро шикастем». Баъд онро Пётр Шлисселбург (шаҳр-калид) номид. Ҳоло бошад, ин шаҳр Петрокрепост, яъне Қалъаи Пётр ном дорад.

Дар соҳили чанубии баҳри Балтика бандари баҳрӣ бунёд кардан лозим омад. Пётри I ба бинокорон супориш дод, ки дар ҷазираи Заячийи соҳили рости дарёи Нева таҳқурсии қалъаи Петропавловскро гузоранд. Ӯ ният дошт, ки дар наздикии он бандари баҳрӣ бунёд кунад. Ин шаҳр соли 1703 тавлид ёфта, ба худ номи Петербург ва баъдтар Санкт - Петербург (шаҳри Пётри Валӣ)-ро гирифт. Вай дар оянда яке аз шаҳрҳои ободу зебо ва пойтахти нави Русия гардид.

Мухорибаи Полтава. Соли 1708 Ҷанги Шимолӣ аз нав авҷ гирифт. Амалиётҳои он аввал дар Белоруссия ва баъд дар Украина гузаштанд. Карли XII бо гетмани Украина Мазеппа пинҳонӣ забон як кард. Моҳи сентябри соли 1708 дар наздикии деҳаи Лесная Белоруссия лашкари Русия дастаи пурзӯри лашкари шведҳоро торумор кард. Дар ин мухориба русҳо 7 ҳазор аробаи пур аз бори ҷангию хӯроқвории шведҳоро ғанимат гирифтанд. Торумори пурраи шведҳо наздик мешуд. Пётри I ғалабаи русҳоро дар мухорибаи назди Лесная «модари мухорибаи Полтава» номид.

Пётри I шахсан дар тартиб додан ва амалӣ кардани нақшаи мухорибаи Полтава иштирок кард. Бо фармони ӯ лашкарро дар ҷойҳои зарурӣ ҷо ба ҷо карданд. Истеҳкомҳои ҷоратарафаи заминӣ-истеҳкомҳоро сохтанд. Хуллас, русҳо ба мухорибаи дарпешистода ҳаматарафа тայёрӣ دیدанд.

Пагоҳии 27 июни соли 1709 мухорибаи Полтава оғоз ёфт. Онро шведҳо сар карданд. Аскарони рус дар ибтидо ақиб нишаста, дар паси истеҳкомҳо пинҳон шуданд. Карли XII гумон кард, ки русҳо ақибнишинӣ карда истодаанд. Шведҳо ба таъқиби лашкари русҳо сар карданд. Вале баъд аз он ки онҳо ба истеҳкомҳо наздик шуданд, аскарони рус ба сари лашкари шведҳо борони тирро рехтанд. Шведҳо бетартибона ба сӯи ҷангал гурехтанд.

Дар ҷандин ҳучуми ин мухориба Карли XII дастболо шуд. Вале оқибат русҳо ғалаба ба даст дароварданд. Дар ин мухориба шведҳо зиёда аз 9 ҳазор аскару афсари худро талаф дода, қариб 3 ҳазор нафарашон асир афтоданд. Русҳо 1345 нафар афсару аскари худро талаф дода, 3300 нафарашон захм бардоштанд.

Шведҳо рӯ ба гурез ниҳоданд. Ҷангоми аз дарёи Днепр гузаштан қариб 16 ҳазор нафари онҳо асир афтоданд. Ҳамин тариқ, дар мухорибаҳои хушкӣ шведҳо пурра шикаст хӯрданд.

Ғалабаи флоти рус. Тобистони соли 1714 флоти рус дар

62. Мухорибаи Полтава. Таслимишавии шведҳо.

наздикии димоғаи Гангут, ки дар нимчазираи Ханкои Финляндия воқеъ гардидааст, ба флоти шведҳо рӯ ба рӯ шуд. Пётри I қарор дод, ки душманро бо роҳи фиреб мағлуб қунад. Дар ҷойи танги нимчазира ба сохтани пули ғулаҷӯбӣ шурӯъ кард. Шведҳо гумон карданд, ки Пётри I тавассути он киштиҳоро ба соҳили нимчазира фуруварданист. Карли XII як қисми флоташро ба он ҷо равон кард. Бо ҳамин русҳо бар шведҳо бартарӣ пайдо намуданд. Дар натиҷа дар Гангут флоти русҳо бар флоти шведҳо ғалабаи калон ба даст овард.

Флоти русҳо дар ҷазираи Гренгам низ бар флоти шведҳо ғалабаи қатъӣ ба даст овард. Соли 1721 дар шаҳрчаи Ништадти Финляндия байни Русия ва Шветсия созишномаи сулҳ ба имзо расонида шуд. Мувофиқи он Русия заминҳои Латвия, Эстония, соҳилҳои дар назди Петербург будаи халиҷи Фин ва як қисми Корелияро ба даст даровард. Бандарҳои Рига ва Ревел (Таллин) ҳам ба Русия гузаштанд.

Русия ба мақсади деринаи худ расид. Дар шимол соҳиби роҳи баҳрӣ шуд. Ин бошад, мавқеи байналхалқии Русияро пурзӯр кард.

Пётри I ғалабаашро дар Шветсия дар пойтахти нави Русия-шаҳри Петербург ботантана қайд кард. Ӯ Русияро империя ва худашро император эълон кард.

Ислоҳоти давлатии Пётри I. Пеш аз ҳукмронии Пётри I Русия

лашқари доимӣ надошт. Вақте ки ягон давлат ба Русия ҳучум мекард, баъд лашқар ғун карда мешуд. Пётри I лашқари доимӣ ташкил намуд. Қўшуни стрелетсҳо дар баробари хизмати ҳарбӣ ба корҳои косибӣ ва тичорат низ машғул буд. Дар шароити нав чунин лашқар ба ғалаба кодир набуд. Пётри I полкҳои Преображенский ва Семёновскийро ташкил кард. Хизмат дар ин полкҳо кори пуршараф ҳисобида мешуд. Шумораи умумии лашқари Русияро (бо ҳамроҳии казакҳо) Пётри I то ба 300 ҳазор нафар расонид.

Пётри I дар он давра флоти пурзӯре ташкил кард. Он аз 439 киштии белдор, 207 киштии бодбондор, 80 киштии калони ҳарбии бо тўпҳои пуриқтидор мусаллаҳ ва фрегатҳо (киштиҳои ҳарбии сабуки тезгард) иборат буд. Дар флоти рус он вақт то 28 ҳазор нафар баҳрнавард хизмат мекард.

Тарзи идоракунии давлатӣ ба талаботи замон ҷавоб дода наметавонист. Пётри I Думаи бояриро, ки он ҳеч самарае надошт, пароканда карда, ба ҷойи он Сенатро иборат аз 9 нафар ташкил намуд. Ба зимаи Сенат корҳои давлатӣ супорида шуданд. Масалан, вақте ки Пётри I ба ҷанг ва ё ба ҷойи дигар мерафт, тамоми ваколатҳои ӯро Сенат иҷро мекард.

Аз давраи Ивани IV сар карда муассисаҳои марказии давлатии «приказҳо» меномиданд. Ба ҷойи он Пётри I коллегияҳоро ташкил кард. Вазифаҳои ҳар як коллегия возеҳу равшан муайян карда шуда буданд. Масалан, ба корҳои мудофияи мамлакат ва корҳои хориҷӣ се коллегия роҳбарӣ мекард: коллегияи корҳои хориҷӣ, коллегияи ҳарбӣ ва коллегияи баҳрӣ. Се коллегияи дигар мутасаддии молияи давлатӣ буданд: камерколлегия ба даромад роҳбарӣ мекард; статколлегия ҳисобу китоби ҳама хароҷотҳоро ба уҳда гирифта буд; коллегияи тартибот ба даромаду хароҷот назорат менамуд.

Як коллегия ба корҳои судӣ машғул буд. Коллегияи мулкӣ (вотчинагӣ) ба меросӣ будани замин назорат мекард.

Пётри I аз ҳисоби рӯҳониёни олимартаба коллегияи Синоди Муқаддасро ташкил дод, ки он ба корҳои динӣ ва калисо роҳбарӣ мекард.

Пётри I бо номи «Чадвали рутбаҳо» қонуни махсусе баровард. Онҳое, ки дар лашқар хизмат мекарданд, бояд 14 зинаи хизмати ҳарбиро тай менамуданд, аз рӯйхатгирандагони коллечҳо сар карда то фелдмаршалу генерал-адмиралҳо. Ин чадвал сифати лашқари Русияро хеле хуб кард. Низомиён акнун барои соҳиб шудан ба рутбаи навбатии ҳарбӣ бояд хуб хизмат мекарданд ва маҳорати зарурии ҳарбӣ нишон медоданд.

Дар Русияи давраи Пётри I шумораи амалдорони давлатӣ хеле зиёд

шуд. Мақсади он мустаҳкам кардани дастгоҳи давлатӣ буд. Ҳокимияти олии давлатӣ дар дасти император ва дворянҳо буд. Дар чоряки аввали асри XVIII дар Русия мутлақияти пурра барқарор гардид.

Тараққиёти фарҳангии Русия дар аҳди Пётри I. Русияро бе рушди фарҳанг дар қатори мамлакатҳои пешқадами Аврупо тасаввур намудан мушқил буд. Инро Пётри I ба хубӣ дарк мекард. Аз ин рӯ дар ин чода Пётри I заҳмати зиёде ба харҷ дод. Ӯ дар Маскав мактаби олии бахрӣ кушод. Дар он чо устодон ба донишҷӯён аз фанҳои риёзӣ, ҳандаса ва фанҳои дигар таълим меоданд. Баъдтар онро ба шаҳри Петербург кӯчонида, ба Академияи ҳарбӣ табдил дод. 42 мактаби «рақамӣ» кушода шуд. Дар Маскав мактабҳои махсуси тиббӣ низ таъсис ёфтанд. Аз ҳисоби давлат ҷавонони болаёқат барои идомаи таҳсил ба давлатҳои хориҷӣ фиристонида мешуданд.

Пётри I таълимро дар мактабҳо барои дворянҳо ҳатмӣ эълон кард. Ӯ ҳатто барои ҷавондворянҳо чунин қонидаро ҷорӣ намуд: «Риёзиро намедонӣ, ҳақ надорӣ зан гирӣ».

Барои мактабҳо ва умуман барои мардум китобҳои зиёде лозим буданд. Аз ин сабаб дар Маскав ва Петербург матбааҳои нав сохта шуданд. Аз охири асри XVII то соли 1725 дар Русия қариб 600 номгӯй китобҳои гуногун ҷоп шуданд.

Соли 1700 Пётри I солшумории аврупоиро дар Русия ҷорӣ намуд. Акнун солшуморӣ дар ин чо низ аз соли таваллуди Исо оғоз гардид. Бо фармони император бори аввал дар Русия осорхона - кунсткамера ташкил карда шуд, ки дар он чо ашёҳои нодир ба намоиш гузошта мешуданд.

Соли 1724 Пётри I ба фармоне имзо гузошт, ки мувофиқи он бояд дар Русия Академияи илмҳо ташкил карда мешуд. Ин фармон баъд аз вафоти ӯ иҷро гардид.

Баромадани рӯзномаи аввалин дар Русия («Ведомостҳо...», 2 январи соли 1703), нахустин театри оммавӣ (соли 1702 дар Майдони сурхи ш. Маскав), ҷорӣ намудани сару либос ва расму оинҳои аврупоӣ ва дигар навгониҳои маданият дар ҳаёти Русия дар чоряки аввали асри XVIII бо номи Пётри I зич алоқаманд аст.

Дар солҳои ҳуқумронии Пётри I Русия аз ҷиҳати иқтисодию ҳарбӣ ва фарҳангӣ ба як қатор мамлакатҳои пешқадами Аврупо наздик шуд. Вале мисли пештара тараққиёти сармоядорӣ дар ин чо суғур ба назар мерасид. Ба он сохти крепостной, ки дар мамлакат зиёда аз 220 сол боз давом мекард, монёе мешуд.

Хуҷҷат

Муайян карда шуд, бигзор, дар вақти ғоибии ман (Пётри I) барои идоракунии давлат дар ҳайати ҷаноби граф Мусин – Пушкин, ҷаноби Стрешнев, ҷаноби княз Пётр Галитсин, ҷаноби княз Михайло Долгоруков, ҷаноби Племянников, ҷаноби Григорий Болконский, ҷаноби Самарин, ҷаноби Василий Апухтин, ҷаноби Мелников, обер - секретари Сенат Анисим Шукин Сенат ташкил карда шавад.

(Аз китоби « Хрестоматия по истории СССР». М. Просвещение, 1967, саҳ. 244-245).

Савол ва суноришҳо:

1. Аз чӣ сабаб Русия аз мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ, махсусан аз Англия, Фаронса ва Ҳоланд ақиб мемонд? 2. Зарурати ҳарчи тезтар ба тағйиротҳои иқтисодию иҷтимоӣ рӯ овардани Русия дар чӣ буд? 3. Пётри I чӣ тавр ба тахти подшоҳии Русия соҳиб шуд? 4. Пётри I бо кадом мақсад ба хориҷа сафар кард? 5. Чаро ҷанги шимолӣ сар зад? 6. Пётри I барои ғалаба бар шведҳо чӣ корхоро ба сомон расонид? 7. Шаҳри Санкт-Петербург кай бино ёфт ва он барои Русия чӣ аҳамият дошт? 8. Дар бораи рафти муҳорибаи Полтава ва натиҷаи он нақл кунед. 9. Ғалаба дар Шветсия ба русҳо чӣ фоида овард? 10. Ислоҳоти Пётри I барои Русия чӣ аҳамият дошт? 11. Дар пешравиҳои маданияти Русия Пётри I чӣ хизматҳо кардааст? 12. Фикри худро дар бораи Русияи замони Пётри I баён намоед.

§ 11. РУСИЯ ДАР ҚОҶАКИ АВВАЛИ АСРИ XIX

Сиёсати дохилии мутлақияти подшоҳӣ. Дар ибтидои асри XIX дар натиҷаи муборизаи гурӯҳҳои дворянӣ дар Русия табaddулоти дарборӣ ба амал омад. Дар арафаи шаби 12 марти соли 1801 гурӯҳи сӯиқасдчиён, асосан афсарони горди императорӣ ва як қисми дарбориён дохили қаср гардида, шоҳи Русия Павел I-ро дар ҷойхобаш ба қатл расониданд. Ба тахти подшоҳӣ писари ӯ Александри I (1801-1825) нишаст.

Александри I монанди пешгузаштагонӣ худ ҳокими мутлақ, ҷонибдори сохти крепостной, ифодакунанда ва дифоъгари манфиатҳои дворянҳо буд. Вай чун дастнишондаи гурӯҳи сӯиқасдчиён аз аввал нисбати салтанати падар бо усулҳои хеле нозук ва эҳтиёткорӣ амал мекард. Бо мақсади ба тарафи худ кашидани доираи васеи дворянҳо ваъда дод, ки «бо қонун ва таъби дили Катеринаи II», ки дар байни

дворянҳо обрӯи ниҳоят баланд дошт, ҳукмронӣ хоҳад кард. Дворянҳои дар замони ҳукмронии Павели I аз дарбор рондашударо авф карда, қисмашонро ба дарбор баргардонид. Омаду рафти хориҷиёро ба Русия осон ва сензураро сабук кард.

Ин тадбирҳо ҳарчанд ба асоси сохти мутлақияти подшоҳӣ дахле надошта бошад ҳам, вале ғамхории подшоҳи нав – Александри I- ро нисбати тобеонаш нишон медод.

Аз ибтидои асри XIX масъалаи ҳуқуқи крепостнойӣ чиддӣ гардид, зеро норозигии деҳқонон аз мутлақияти подшоҳӣ рӯз аз рӯз авҷ мегирифт. Фуруҳтани деҳқонон, ки хеле маъмул ва ба ҳукми анъана даромада буд, одамони пешқадами замонро ба ғазаб меовард. Ҳатто кӯдаконро аз оилаҳояшон ҷудо карда мефуруҳтанд. Вале ҳукумат ба ҷойи он, ки сохти крепостнойиро бекор кунад, танҳо бо манъ кардани эълони фуруши деҳқонон дар рӯзномаҳо маҳдуд мегардид. Дворянҳо илочи берун аз ин қонун амал карданро ба осонӣ ёфтанд: минбаъд матбуот дар бораи «ба киро» додани деҳқонон хабар медод, ки ин маъноӣ фуруҳтани крепостнойҳо дошт.

Соли 1808 Александри I дар бораи «Ғаллақорони озод» қонун баровард, ки мувофиқи он помешикон ҳақ доштанд деҳқонони крепостнойро танҳо ё ки аҳли деҳаро бо заминҳояшон ба ивази пардохти пул озод кунанд. Дар тамоми давраи ҳукмронии Александри I камтар аз як ғоизи деҳқонони крепостной озод карда шуданд. Сарфи назар аз ин, фармони шоҳ аҳамияти калон дошт: ҳукумат имконияти аз ғуломии крепостнойӣ озод шудани деҳқононро расман эътироф намуда, шартҳои ин озодӣ ва ҳуқуқҳои табақаи нави аҳоли- «ғаллақорони озод»- ро ба доираи қонун даровард.

Ислоҳот дар идораи давлат ва маориф зарур буд. Дастгоҳи марказии ҳокимияти давлатӣ аз нав сохта шуд. Ба ҷойи коллегияҳои аз тарафи Пётри I ҷоришуда вазоратҳо ташкил карда шуданд, ки вазир ҳамчун сардори ягона бевосита ба император итоат мекард. Вазоратҳо дар маҳалҳо муассисаҳои тобеи худро доштанд. Чунин сохтори ҳокимияти давлатӣ имконият медод, ки ба ин ва ё он соҳаи идораи давлатӣ беҳтар роҳбарӣ карда шавад. Вазоратҳои ҳарбӣ, баҳрӣ, қорҳои хориҷӣ, маориф, молия ва ғайра ташкил ёфтанд.

Сенат мақоми олиӣ додгоҳии империя гардид. Ғайр аз ин ба зиммаи Сенат вазифаи риоя намудани қонун дар мамлакат ва бурдани назорат аз болои ғайрияти мақомоти маъмурӣ гузошта шуда буд.

Шӯрои давлатӣ, ки соли 1810 ташкил ёфта буд, мақоми олиӣ идораи империяи Русия гардид. Ба ҳайати он вазирон ва амалдорони калон дохил мешуданд, ки онҳоро император таъин ме-

кард. Дар Шӯрои давлатӣ (дар назди император мақоми машваратӣ дошт) лоиҳаҳои қонунҳои нав ва масъалаҳои муҳимтарини давлатӣ муҳокима мешуданд. Қарори Шӯро танҳо пас аз тасдиқи император ба ҳукми қонун мебаромад.

Ислоҳоти идораи давлатӣ ва минбаъд мутамарказонидани идораи империяи Русия ба пурзӯршавии ҳокимияти мутлақ кумак расонид. Афзудани дастгоҳи амалдорон ва пурзӯршавии мақоми онҳо дар ҳаёти ҷамъиятии сиёсии мамлакат натиҷаи ислоҳоти Александри I буд. Мақомоти марказии ҳокимияти давлатӣ, ки дар ибтидои асри XIX таъсис ёфта буд, бо тағйиротҳои ночизе то инқилоби соли 1917 вучуд дошт.

Ислоҳоти соҳаи маориф аҳамияти калон дошт. Барои тайёр кардани мутахассисон ва амалдорони сершумори соҳибмаълумот теъдоди мактабҳои олии ва миёна хеле зиёд карда шуд. Дар Қазон, Харков, Петербург, Дерпт (Тарту) донишгоҳҳо ва якчанд литсей (аз рӯйи барномаи таълимии ба ин донишгоҳҳо наздик) кушода шуданд. Масалан, чунин литсей дар деҳаи Сарское Село таъсис дода шуд, ки дар он ҷо А. С. Пушкин таҳсил намудааст. Дар маркази музофотҳо гимназияю омӯзишгоҳҳои нав кушода шуданд. Дар пешрафти мактаби ибтидоӣ низ корҳои ҷашмрас ба анҷом расонида шуданд.

Сиёсати хориҷии Русия. Оғози асри XIX барои Русия давраи хеле мураккаб буд. Ҳанӯз дар охири асри XVIII мутлақияти подшоҳӣ ба муборизаи зидди Фаронсаи инқилобӣ кашида шуд. Ба ин мубориза Англия сарварӣ мекард, ки буржуазияи он рақиби (буржуазияи) Фаронса буд ва кӯшиши дар бозорҳои ҷаҳонӣ ҳукмрон шудан дошт. Русия ба ин мубориза дохил гардида, ҳадафҳои худро мудофиа карданӣ буд.

Соли 1804 Бонапарт Наполеон худро императори Фаронса эълон намуд. Вай ба манфиати буржуазияи калони мамлақати худ амал карда, сиёсати забткоронаи хориҷиро оғоз кард ва кӯшиши зиёд ба харҷ дод, ки тамоми Аврупоро ба Фаронса тобеъ кунонад. Ташкил ёфтани империяи Фаронса боиси ғулом гардидани халқҳои зиёди Аврупо гардид. Сиёсати истилогаронаи Наполеон дар як қатор мамлақатҳо ҷангҳои миллию озодихонаро ба вучуд овард.

Дар ибтидои асри XIX Русия аввал бо ҳамроҳии Англияю Австрия ва баъд бо якҷоягии Англияю Пруссия ба муқобили Бонапарт Наполеон ба ҷанг даромад. Ин ҷангҳо барои иттифоқчиён бемуваффақият анҷом ёфтанд ва ҳукумати Русия маҷбур шуд, ки соли 1807 ба бастанӣ сулҳи Тилзит розӣ шавад (дар ин бора ва оид ба баъзе масъалаҳои марбут ба ҷанги Фаронса муқобили Русия шумо аз мавзӯҳои ба Фа-

ронса бахшидашуда иттилоъ доред).

Мувофиқи ин шартнома Русия аз ҷиҳати қаламрав зарар на-
дид. Императорон ба ҳамин қарор омаданд, ки Наполеон дар Ав-
рупои Ғарбӣ ва Александри I дар шимол ва ҷанубу шарқии Аврупо
ҳуқуқи озодона амал карданро доранд. Ҳамин тариқ, императорони
Фаронса ва Русия аҳд карданд, ки ба ҳамдигар ҳалал намерасонанд ва
дар баробари ин ба муқобили Англия иттифоқ бастанд. Ин шартно-
ма бештар ба Фаронса ғоидаовар буд. Русия мувофиқи он уҳдадор
шуд, ки ба муҳосираи қитъавии (континенталии) Англия ҳамроҳ ме-
шавад. Моҳияти ин муҳосира чунин буд: Наполеон ба Англия зарбаи
ҳалокатовар зада наметавонист, чунки баҳр Англияро аз Фаронса ҷудо
мекард ва дар баҳр флоти Англия ҳукмрон буд. Инро ба назар гирифта
Наполеон хост, ки ба иқтисоди Англия тавассути иттифоқчиёни
худ зарба занад. Бо мақсади аз қитъаи пурра ҷудо кардани Англия,
савдо кардани тамоми давлатҳои Аврупоро бо Англия манъ кард,
яъне муҳосираи қитъавии Англияро ташкил намуд. Мувофиқи шар-
тномаи Тилзит Русия чун дигар мамлакатҳои Аврупо маҷбур буд, ки
робитаҳои тиҷоратии худро бо Англия қананд.

Аз ҳисоби заминҳои аз Пруссия ҷудокардаи Лахистон (Полша),
ки дар амал ба Фаронса тобеъ шуда буданд, герсогии Варшава таъсис
дода шуд. Дар шахсияти герсогии Варшава Наполеон барои ба Русия
ҳучум кардан тақиягоҳи қуллай ба даст овард.

Созишномаи сулҳи Тилзит устувор набуд. Наполеон аз он норозӣ
буд, ки дар Аврупо ҳукмронии мутлақи Фаронсаро муқаррар карда на-
тавонист. Наполеон сулҳи Тилзитро чун лаҳзаи дамгирӣ пеш аз ҳучум
ба Русия ҳисоб мекард.

Аз тарафи дигар, созишномаи сулҳи Тилзит ба доираи васеи
дворянҳо ва тоҷирони рус, ки барои савдо бо Англия манфиатдор бу-
данд, маъқул нашуд. Қатъи гардонидани ин тиҷорат ба иқтисоди Русия
зарари қалон меовард.

Ҳукумати Русия шартномаи сулҳи Тилзитро барои мустаҳкам
намудани мавқеи худ дар соҳилҳои баҳри Балтика истифода ме-
бурд. Соли 1808 Русия бо Шветсия ҷанг сар кард, ки он бо ишғоли
музофотҳои, ки дар онҳо финҳо сокин буданд, анҷом ёфт. Дар он ҷо
князии бузурги Финляндия ташкил ёфт, ки он дар ҳаёти Русия идора-
қунии муҳторро соҳиб шуд. Ин ғалаба мавқеи байналхалқии Русияро
мустаҳкамтар кард.

Ҷанги ватани соли 1812

Сабабҳои ҷанг. Баъди сулҳи Тилзит (солҳои 1807- 1812) дав-

раи ниҳоят пурзӯру тавоно шудани империяи Наполеон буд. Ҳамаи мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ, ғайр аз Англия, торумор карда шуданд. Баъзе мамлакатҳо ба ҳайати Фаронса дохил шуда, баъзеи дигар тобеи он гардиданд. Мамлакатҳои калон, масалан, Австрия ва Пруссия маҷбур буданд бо Наполеон иттифоқ баста, ба Фаронса дар сиёсати истилогаронаи вай ёрии иқтисодӣ ва ҳарбӣ расонанд. Ба назар чунин менамуд, ки орзуи ҳукмрони ҷаҳон шудани Наполеон амалӣ мегардад. Дар китъаи Аврупо танҳо Русия (сарфи назар аз шартномаи Тилзит) сиёсати берунаи худро давом медод ва барои пурра ғулом гардидани халқҳои Аврупо як дараҷа монеа мешуд. Барои ин Наполеон ба ҷанги нави зидди Русия тайёри медид.

Нақшаҳои императори Фаронса ниҳоят калон буданд. Вай мехост, ки Русияро на фақат аз ҷиҳати ҳарбӣ торумор кунад, балки онро ба қисмҳои алоҳида пора-пора карда, ба як давлати дуҷумдараҷа ва аз ин ҳам паस्तтар табдил диҳад ва агар муяссар гардад, онро пурра ишғол намояд.

Наполеон ба ҷанги зидди Русия тайёри дида, тамоми иқтисодиёти Фаронса ва мамлакатҳои истилошудаи Аврупоро ба эҳтиёҷоти ҳарбӣ сафарбар кард. Дар оғози асри XIX Фаронса аз ҷиҳати тараққиёти иқтисодӣ яке аз давлатҳои пешқадамтарини Аврупо ба ҳисоб мерафт. Вай фақат аз Англия ақиб мемонд. Наполеон ба ташкил кардани артиши бузурги 1 миллиону 200- ҳазорнафара муваффақ гардид. Ба он ҳамаи қувваҳои ҳарбии мамлакатҳои истилокардари низ ҳамроҳ намуд. Ин артиш аз лашкари 590-ҳазорнафараи русҳо ду баробар зиёд буд.

Вазъияти ҳарбии Русия. Фарқияти артишҳо ин буд, ки дар Фаронса дар рафти инқилоби буржуазӣ артиши оммавӣ созон ёфт, уҳдадорӣ умумӣ ҳарбӣ ҷорӣ гардид, яъне ҳамаи мардони синни даъватшаванда уҳдадор карда шуданд, ки дар артиш хизмат кунанд. Ин чора имкон дод, ки дар вақти ҷанг шумораи артиш хеле зиёд шавад. Дар Русия бошад, тартиботи рекрутии ба артиш сафарбаркунӣ вучуд дошт: аз 1000 нафар аҳолии ҷамоа аз 5 то 7 ва баъзан аз он ҳам зиёдтар мардонро ба хизмати ҳарбӣ сафарбар мекарданд. Муддати хизмат дар артиш 25 сол буд. Дар ин муҳлат аскарҳо пир ва касалманд шуда, ба истеъфо мебаромаданд. Қисми боқимондаи аҳоли тайёрии ҳарбиро намегузаштанд, зеро помешикон додани қувваи кории худро намехостанд. Бинобар ин дар вақти ҷанг зиёд кардани артиши қобилиятнок аз имкон берун буд.

Ғайр аз ин, вазъияти Русия боз аз он ҷиҳат вазнин буд, ки вай дар як вақт дар Қафқоз бар зидди Эрон (солҳои 1804-1813) ва дар Бал-

кан бар зидди Туркия (солҳои 1806-1812) чангҳои дуру дароз мебурд. Сарфармондеҳи артиши русҳо М.И. Кутузов тавонист, ки то ба Русия ҳуҷум кардани Наполеон бо Туркия чангро анҷом бидиҳад.

Ҳуҷуми Наполеон ба Русия. Баҳори соли 1812 Бонапарт Наполеон беш аз нисфи лашкари худ, яъне зиёда аз 600 ҳазор нафарро ба сарҳадҳои ғарбии Русия наздик овард. Асоси ин артишро горди кӯҳна- собиқадорони дар чангҳои бисёрсола санҷидашудаи Наполеон, ки шахди мағлубиятро наҷашидаву ба заковати ҳарбии сарлашқари худ бовар доштанд, ташкил меод. Ба лашқар маршалҳои бомаҳорати дар чангҳои қаблан шуҳратёфтаи Наполеон сардорӣ мекарданд. Ба ҳайати ин артиши бузург ҷузъу томҳои лашқари мамлакатҳои дигари Аврупои истилогардида - Олмон, Австрия, Лаҳистон, Ҳоланд ва ғайра дохил буданд. Онҳо қувваи артиши Фаронсаро дучанд гардониданд.

Моҳи июни соли 1812 лашқари Фаронса бе эълони ҷанг, аҳдшиканона ба хоки Русия дохил шуд. Наполеон дар фармони худ дар арафаи ҳуҷум гуфта буд: «Аскарҳо, ҷанг сар шуд! Русия нигарони сарнавишти худ аст, тақдир он бояд ҳал шавад!».

Наполеон қарор дода буд, ки зарбаи асосиро ба Маскав мезанад. Бо ин маънӣ ӯ гуфта буд: «Агар Киевро ишғол кунам, Русияро аз пояш медорам, агар Петербургро забт кунам, аз сари Русия медорам, Маскавро, ки ишғол намудам, дили онро аз қор мебарорам». Дар ҷунин вазъият ҳайати фармондеҳии лашқари рус ба артиши Наполеон танҳо 200 ҳазор аскарро афсарро муқобил гузошта тавонисту халос. Як қисми лашқари рус, ҷунун ки гуфта шуд, бар зидди Эрон ва қисми дигар дар Балкан муқобили Туркия мечангид, ки он танҳо моҳи майи соли 1812 ба итмом расид. Як қисми артиш дар гарнизонҳои сершумори сарҳади пароканда буд. Наполеон, ки аз ҷиҳати шумораи лашқар афзалият дошт, мехост артиши Русияро муҳосира карда, бо як зарбаи саҳт дар сарҳад зафар ёбад, яъне дар муҳорибае, ки нерӯҳои асосии ҳарбии ҳар ду тараф ширкат меварзанд, Русияро торумор кунад. Ҷунин усул дар чангҳои зидди Австрия ва Пруссия ба Наполеон ғалаба оварда буд.

Омодагии фармондеҳии лашқари рус. Лашқари Русия то саршавии ҷанг ба се артиш тақсим шуда, асосан қад-қади сарҳадҳои ғарбии мамлакат ҷойгир буд. Фармондеҳии артиши Рус дар бораи ба қадом самт равона намудани зарбаи асосии Наполеон маълумоти аниқ надошт. Артиши 1-ум таҳти фармондеҳии вазири ҳарбӣ генерал Михаил Богданович Барклай де Толли дар Литва қад- қади дарёи Неман, дар ҷанубтари он артиши 3-юм дар сари роҳи Киев зери роҳбарии генерал Александр Петрович Тормасов ҷойгир шуда буданд.

Ҳайати фармондеҳии артиши Рус дар бораи ҷӣ тавр бурдани ҷанг фикри ягона надошт. Аз ин рӯ, нақшаи ягонаи амалиёти ҷангӣ ҳам омода набуд. Баъзе генералҳо таклиф мекарданд, ки якбора ба ҳучум гузашта, амалиёти ҷангиро ба хоки Лаҳистон гузаронанд; баъзеи дигар таклиф пешниҳод мекарданд, ки Наполеонро дар назди сарҳад мунтазир шаванд; гурӯҳи сеюм бартарии қувваи душманро ба назар гирифта, ба дохили мамлакат ақибнишинӣ карда, баъд бо тайёрии пухта ба ҳучуми ҷавобии умумӣ сар карданро афзалтар мешумориданд.

Дар артиши Русия набудани фармондеҳии ягона амалиёти ҳарбиرو хеле душвор мегардонид. Даставвал вазифаи сарфармондеҳиро Александр I ба зиммаи худ гирифт. Вале чун сарлашқари боистеъдод ӯ ба роҳбарии амалиётҳои ҷангӣ танҳо ҳалал мерасонид. Оқибат ӯро розӣ кунониданд, ки артишро тарк намояд. Вале сарфармондеҳи нав таъйин нашуда буд. Вазифаи сарфармондеҳиро Барклай де Толли иҷро менамуд.

Артиши рус аз ҷиҳати рӯҳияи ҷангӣ ва ватандӯстӣ пурқувват буд, чунки он барои ватани худ мубориза мебард. Дар байни қумандонҳо ҳамсаф ва шогирдони А.В. Суворов, ки аз ин лашқаркаши машҳури рус хеле хуб таълим гирифта буданд, кам набуданд. Аз ҷиҳати силоҳ ва таълими ҳарбӣ лашқари рус аз лашқари фаронсавиҳо камӣ надошт. Аз ҷиҳати миқдори силоҳи вазнин бошад, артиши Русия аз Фаронса ҳатто бартарӣ дошт.

Дар роҳи иҷрои мақсад. Артиши пароканда ва камқуввати рус ба задухӯрди ҳалқунандаи наздисарҳадӣ қодир набуд. Чунин муҳориба бо нобудшавии артиши Русия анҷом ёфтаниш мумкин буд. Ҳайати фармондеҳи рус вазъиятро санчида, фармон дод, ки ҳар се артиш ақибнишинӣ кунанд.

Дар навбати аввал зарур буд, ки артишҳои 1-ум ва 2-юм муттаҳид шаванд, то ки Наполеон онҳоро дар алоҳидагӣ торумор накунад. Наполеон бо ҳар роҳу восита ба муттаҳид шудани ин артишҳои рус ҳалал мерасонид. Артиши Барклай де Толли ва Багратион дар наздикии Витебск муттаҳид шуданӣ буданд. Вале ба Наполеон муяссар гардид, ки роҳи ба шимол ҳаракат кардани артиши 2-юмро бурад. Бинобар ин ба ҳар ду артиш лозим омад, ки ҷудо ақибнишинӣ кунанд.

Артиши рус ҷангҳои саҳти мудофиавӣ бурда, қафо ништа, нерӯҳои душманро беҳолу бемадор мекард ва пеши ҳаракати душманро бозмедошт. Ҳангоми ақибнишинӣ аз ҳисоби фидоӣ сафи артиши рус меафзуд. Ҳазорон ватандӯст баҳри ҳифзи истиқлолияти Русия ба артиш мепайвастанд.

Нақшаи аввалини Наполеон барбод рафт. Ба вай муяссар нашуд,

ки дар аввали чанг артиши русро дар алохидагӣ торумор кунад. Ҳанӯз дар Витебск ба Наполеон лозим омад, ки барои аз нав ба тартиб овардани қисмҳои худ ду ҳафта таваққуф намояд. Аз фурсат истифода бурда, корпуси алохидае, ки барои муҳофизати роҳи Петербург ҷудо буд, ба лашкари фаронсавиҳо, ки самти Петербург – Псковро рахна кардани буд, шикаст дод. Ин ғалабаи аввалини русҳо буд.

Дар охири моҳи июл артишҳои 1-ум ва 2-юми русҳо дар наздикии Смоленск яқоя шуданд. Дар ин ҷо ба лашкари рус лозим омад, ки дар зери роҳбарии генералҳо Дохтуров, Неверовский, Раевский ва дигарон дар давоми ду рӯз қаҳрамонона чанги нобаробар баранд, то ки барои муташаккилона ақиб нишастани қувваҳои асосӣ имконият пайдо шавад. Ишғол кардани шаҳри қадими рус барои душман хеле гарон афтод. Фаронсавиҳо дар наздикии Смоленск қариб 20 ҳазор нафар аскарро афсари худро талаф доданд.

Ҳанӯз дар Смоленск Наполеон дарк намуд, ки давом додани чанг барои ӯ оқибатҳои вазнин дорад. Вай кӯшиш намуд барои бастанӣ сулҳ гуфтушунид кунад, вале он натиҷае набахшид. Вай ният дошт, ки дар Смоленск зимистонро гузаронида, соли оянда аз нав ба ҳучум мегузарад. Вале ин нақша иҷронашаванда буд.

М.И. Кутузов – сарфармондеҳи артиши рус. Барои ғалабаи артиши рус лашкаркаше лозим буд, ки ба ӯ чанговарон ва халқ боварӣ дошта бошанд. Чунин лашкаркаш дар Русия танҳо шогирд ва ҳамсафи А.В.Суворов Михаил Илларионович Кутузов (1745-1813) буд. Вай хизмати ҳарбиро аз афсари хурд сар карда, то ба рутбаи генерал ва фелдмаршал расид. Дар чангҳои иштирок карда, чандин бор саҳт захмдор шуда буд. М.И. Кутузов чун лашкаркаши боистеъдод ва часур ҳанӯз дар чангҳои қаблӣ ном бароварда буд. Ба истеъдоди вай А.И. Суворов баҳои баланд додааст.

63. М. И. Кутузов

Сарфармондеҳ таъйин шудани Кутузов артиши русро рӯхбаланд кард. Кутузов аскаронро ба ғалаба боваркунонида тавонист. Вай эҳсос намуд, ки ин набард ба чанги умумихалқӣ табдил ёфтааст. Артиш дар шахсияти халқ тақиягоҳи пурзӯре дошт. Баъди сарфармондеҳ таъйин гардидани М.И. Кутузов дарҳол рӯҳияи артиш дигар

шуд. М.И. Кутузов фавран задухӯрди калон гузаронида наметавонист: лашкар дар чангҳои мудофиавии хунин ва ақибнишиниҳои дуру дароз хеле хаста шуда буд. Зарур буд, ки лашкари эҳтиётро ба хати фронт наздик оранд. Ба артиши рус лозим омад, ки ақибнишинии худро давом диҳад.

Мухорибаи Бородино. Артиши рус 120 км дуртар аз Маскав, дар деҳаи Бородино қарор гирифт. М.И. Кутузов қарор дод, ки дар ин деҳа мухорибаи калон барпо кунад. Таносуби қувваҳо баробар набуд. Лашкари рус 120 ҳазор одам ва 624 тӯп, артиши Наполеон 155 ҳазор одам ва 585 тӯп доштанд.

Мухорибаи Бородино субҳи 26 августи соли 1812 оғоз шуд. Қарибиҳои соати 5 хангоми дамидани субҳи содиқ садои тири аввалин шумида шуд. Наполеон аввал қувваҳои асосии худро ба қаноти чапи артиши русҳо, ба истехкоми Багратион равон кард. Маҳз дар ҳамин чо чанги шадид авҷ гирифт. Наполеон умед дошт, ки артиши Багратионро торумор намуда, fronti русҳоро раҳна месозад ва ба ақибгоҳи артиши 1-уми русҳо мегузарад. Ба истехком сели оташ фуру рехт, ба ин чо қариб тамоми артиллерияи фаронсавиҳо оварда шуд. Мухориба барои истехкомҳои Багратион қариб 7

соат давом кард. Муҳофизони ҳасури он то дами марг мардонагӣ нишон медоданд. Дар ин мухориба Багратион саҳт захмдор шуд. Фақат дар нимаи дуҷуми рӯз, баъди ҳамлаи ҳаштум фаронсавиҳо истехкоми Багратионро ишғол карданд. Бо вучуди ин, ба Наполеон муяссар нашуд, ки хати мудофиаи артиши русҳоро раҳна созад

Наполеон инчунин натавонист мавқеи марказиро, ки дар он чо низ чангҳои шадид мерафт, ба даст дарорад. Аскарони фаронсавиҳо борҳо ба батареяи Раевский ҳамла карда, хостанд, ки онро ба даст

64. П.И.Багратион

65. М.Б.Барклай де Толли

66. Мухорибаи Бородино

дароранд, вале ҳар дафъа ба шикаст дучор мешуданд.

М.И. Кутузов орому хунсардона ва оқилона ба лашкари рус роҳбарӣ мекард. Ба минтақаҳои муҳими муҳориба сари вақт ёрӣ мерасонид, афсаронро дилбардорӣ мекард, бо рафтори худ ба ғалаба боварӣ мебахшид. Фармондеҳони соҳибистеъдод А.П.Ермолов, К.Ф. Тол ва дигарон ҳамеша дар паҳлуи М.И. Кутузов буданд.

Дар айни авҷи муҳориба қисмҳои савораи генералҳо М.И. Платов ва Ф.П. Уваров бо фармони Кутузов ба ақибгоҳи артиши Наполеон ҳучум карданд. Дар ақибгоҳ пайдо шудани лашкари рус дар сафҳои фаронсавӣ бетартибӣ ва тарсу ваҳм ба вучуд овард.

Муҳориба қариб 15 соат – то бевақтии шаб давом кард. Наполеон маҷбур шуд, ки лашкарашро ба мавқеҳои пеш аз муҳориба баргардонад. Лашкари рус бошад, вазифаи дар наздаш гузоштаро сарбаландона ба ҷо овард. Душманро аз ғалаба маҳрум сохт, нақшаҳои вайро барбод дод. Фаронсавӣ дар муҳорибаи Бородино қариб 50 ҳазор аскарро афсари худро талаф доданд. Талафоти русҳо низ қариб ба 40 ҳазор нафар мерасид.

Шикасти пурраи Наполеон. М.И. Кутузов қарор дод, ки муҳорибаи Бородиноро идора намуда, ақиб нишинад ва ба муҳорибаи оянда хуб тайёрӣ бинад. Подшоҳ Александри 1 ва аҳли дарбори ӯ аз Кутузов муҳорибаи навро талаб мекарданд. 2 сентябри соли 1812 дар машварати ҳарбӣ, ки дар деҳаи Филии назди Маскав баргузор гардид, Кутузов дар назди генералҳо чунин вазифа гузошт: ё муҳорибаи навро оғоз намуда, артиш ва тамоми мамлакатро ба зери хавф гузорем, ё худ Маскавро бе ҷанг ба душман монда равем? Аксарияти генералҳо

ба барор гирифтани мухорибаи нав боварӣ надошта бошанд ҳам, ба мухориба розӣ шуданд. Кутузов баъди шунидани суханони афсарон гуфт, ки Маскавро ба душман гузошта ақиб менишим. «Аз даст рафтани Маскав маънои додани Русияро надорад. Вале агар артиш торумор шавад, Маскав ва Русия нобуд мегарданд»- таъкид намуд ӯ.

2-юми сентябр артиши Рус аз Маскав бароварда шуд. Аз паси вай қисми зиёди аҳоли низ Маскавро тарк кард. Наполеон ба шаҳри ҳоли дохил гардид. Ватандӯстони маскавӣ гурӯҳ-гурӯҳ ва танҳо-танҳо дар кӯчаҳои шаҳр ба душман муқобилият нишон медоданд, вале душманон онҳоро дастгир карда мепарронданд.

Фаронсавиҳо Маскавро тороҷ намуданд. Аскарҳо ба ҳавлиҳо даромада сокинонро, ки фурсати аз шаҳр рафтан наёфта буданд, ғорат мекарданд, мекуштанд, анборҳои хӯрокворӣ, мағозаҳо ва майхонаҳоро талаву тороҷ менамуданд. Дар шаҳр сӯхтор ба амал омад. Қисми зиёди шаҳр сӯхт. Лашкари Наполеон ба артиши ғоратгар ва бадахлоқ табдил ёфта буд.

Дар Маскав ва шаҳру навоҳии дигаре, ки фаронсавиҳо ишғол карда буданд, ба таври васеъ ҳаракати чирикӣ паҳн шуд. Чирикҳо ба душман талафоти калон ба бор меоварданд. Артиши «мағлубнашаванда»-и Бонапарт Наполеон рӯҳан шикаст хӯрда буд. Он дигар ба ғалаба боварӣ надошт.

Кутузов аз Маскав ақиб нишаста, қувваҳои асосиашро ба чанубтари он, ба деҳаи Тарутино бурд. Бо ин кор артиши Рус пеши роҳи чануб – роҳи заводҳои силоҳбарории Тула ва Калугаро ба рӯйи Наполеон баст. Артиши рус барои ба ҳучуми ҷавобӣ гузаштан мавқеи муфидро ишғол намуд.

Артиши Рус дар урдугоҳи Тарутино се ҳафта дам гирифта, қувваҳои эҳтиётӣ ва артиллерияшро ба низом даровард. Ба сафи он лашкари ихтиёрӣ дохил гардид.

Артиши Фаронса дар Маскав худро чун дар қалъаи муҳосирашуда ҳис мекард. Наполеон фаҳмид, ки ҷангро бо Русия бохтааст. Ӯ ҳангоми дар Маскав буданаш се маротиба кӯшиш кард, ки бо Кутузов ва Александри I дар бораи сулҳ гуфтушунид кунад, вале ҷавобе нагирифт. Наполеон қарор дод, ки Маскавро тарк кунад. Кӯшишҳои аз Тула ва Калуга гузаштани Наполеон тамоман барбод рафтанд. Лашкари Русия дар наздикии Тарутино дар Малооярославетс ба фаронсавиҳо шикаст дода, пеши роҳи Калугаро баст. Ин задухӯрд фармондеҳони артиши фаронсавиҳоро маҷбур кард, ки бо роҳи харобшудаи Смоленск ақиб нишинанд. Дар вақти ақибнишинӣ низ фаронсавиҳо талафоти калон доданд. Ҳангоми аз дарёи Барезина гузаштан қариб 30

ҳазор аскару афсари худро аз даст доданд.

Моҳи декабри соли 1812 Наполеон танҳо қисми артиши худро аз сарҳади Русия гузаронид. Артиши Русия бар артиши таҷовузкори Бонапарт Наполеон ғалаба кард.

Шӯриши декабристон

Сиёсати иртиҷоии мутлақият. Аракчеевчигӣ. Баъди ҷанги ватании соли 1812 дар Русия давраи тираи иртиҷоии ҳукумати подшоҳӣ оғоз ёфт. Мутлақият мекӯшид, ки ғалаба бар Наполеонро барои манфиатҳои худ ва мустаҳкам кардани ҳокимият истифода барад. Зулму истибдоди пулис шадид ва бераҳмонатар мешуд, афкори пешқадами ҷамъиятӣ ва омӯзгорони пешқадами донишгоҳҳо таъқиб карда мешуданд, дар ҷомеа ғояҳои калисои православі бештар ҷорӣ мегардиданд. Ҳукумат шӯришҳои дехқононро бераҳмона паҳш мекард. Ин сиёсат аракчеевчигӣ номгузори шудааст, ки он аз номи шахси наздики шох, сармушовири ӯ А.А. Аракчеев гирифта шудааст.

Генерал Аракчеев шахси дағалу бераҳм, хушомадгӯи подшоҳ буда, барои иҷрои ҳар як фармони вай ҳозир буд. Ҷи тавре ки мегӯянд, агар фармон шавад, ки «салларо биёр – калларо меовард». Ин хислати ӯ ба Александри I хуш омад. А.А.Аракчеев дар ҳукумати подшоҳӣ соҳиби мартабаи баланд ҳам буд. Ӯ ҳимоятгари асосии сиёсати иртиҷоии подшоҳ гардид.

Бо фармони Александри I Аракчеев бошишгоҳҳои ҳарбӣ ташкил намуд. Бо мақсади камтар кардани хароҷоти артиш ҷузъу томҳои алоҳидаро ба дехот кӯчонида, фармон баровард, ки на танҳо ба хизмати ҳарбӣ, балки ба киштукори замин низ машғул шаванд. Аҳолии ин деҳаҳо ба қатори бошишгоҳҳои ҳарбӣ гузаронида шуданд. Дехқонон маҷбур буданд, ки хизмати ҳарбиро иҷро карда, дар айни замон ба кишоварзӣ низ машғул шаванд. Дар бошишгоҳҳои ҳарбӣ қору зиндагӣ бо фармони унтер-офитсерону афсарон иҷро карда мешуданд.

Машқҳои беҳисоб, меҳнати вазнин, ҷазои саҳт, беҳуқуқии комил ҳаёти сокинони бошишгоҳҳои ҳарбиро аз бадарға ҳам бадтар карда буд. Сокинони бошишгоҳҳои ҳарбӣ борҳо бар зид-

67. Павел Иванович Пестел

ди зулму ситами аракчеевчигй шӯришҳо бардоштанд.

Аввалин созмонҳои махфӣи декабристон. Баъд аз ғалаба ва баргаштани артиш ба ватан дар байни афсарони ҷавони равшанфикр маҳфилҳои инқилобӣ ташкил ёфтанд. Соли 1816 гурӯҳи афсарони ҷавон созмони махфӣи «Иттифоқи наҷот» ё худ «Ҷамъияти писарони содиқ ва вафодори Ватан»-ро ташкил карданд. «Иттифоқи наҷот» дар назди худ вазифа гузошта буд, ки дар Русия ҳуқуқи крепостно-иро барҳам зада, мутлақияти подшоҳии мавҷударо бо мутлақияти конституционӣ иваз мекунад. Вале созмон тарзи ба амал баровардани мақсадҳои дар назди худ гузоштаре равшан накарда буд. Як қисми аъзои созмон ҳангоми ивазшавии император ба вориси ӯ пешниҳод кардани талаботҳои худ, қисми дигар ба қатл расонидани подшоҳро тақлиф мекарданд ва ҳатто нақшаи мушаххаси сӯиқасдро низ тайёр карда буданд.

Соли 1818 ба ҷойи «Иттифоқи наҷот» декабристони оянда созмони нав «Иттифоқи бехбудӣ»-ро ташкил карданд. Ин созмони махфӣ қариб 200 нафар аъзо дошт. Он ҳамагӣ се сол фаъолият карда, қорҳои зиёдро ба сомон расонид.

«Иттифоқи бехбудӣ» созмони нисбатан муташаккилтар ҳам буд. Он барнома ва оинномаи худро дошт. Барномаи созмон мувофиқи ранги муқоваи он «Иттифоқи сабз» номида шуда буд. Аъзои «Иттифоқи бехбудӣ» дар баромадҳо ва асархояшон сохти мутлақияти Русияро ба зери танқид гирифта, худсарии помещикон ва ришвахӯрии амалдорноро ошкор намуда, вазнинии ҳаёти мардумро нишон медоданд.

Ҳаракати инқилобӣ дар мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ паҳн мешуд. Он декабристонро водор намуд, ки тезтар ва боқатъият амал кунанд. Соли 1820 «Иттифоқи бехбудӣ» қарор кард, ки дар Русия ҳокимияти ҷумҳуриявӣ ташкил карда шавад. Ин қарори хеле муҳим буд. Иҷрои он сохти сиёсии ҷомеаи Русияро тағйир меод.

«Иттифоқи бехбудӣ» ба ҳаракати инқилобӣ дар Русия асос гузошт.

«Ҷамъияти ҷанубӣ» ва «Ҷамъияти шимолӣ». Декабристон, ки дворянҳои инқилобӣ буданд дар назди худ мақсад гузоштанд, ки шӯриш бардошта, бо ин роҳ ба ҳадафҳои дар наздашон гузошташуда расанд. Лекин «Иттифоқи бехбудӣ» ба шӯриш сардорӣ карда наметавонист, чунки дар ҳаёти он бисёр одамони сустиродаю ноустувор ва ҳатто ақидаҳояшон бо ҳам мухолиф буданд. Аз тарафи дигар, қисме аз аъзои ин созмон бо роҳи инқилоб амалӣ шудани барномаро наметавониданд.

Аз мавҷудияти «Иттифоқи бехбудӣ» ҳукуматдорон бохабар шуданд. Аз ин сабаб он худро пароканда эълон кард. Солҳои 1821-

1822 дар асоси он созмонҳои нави махфии декабристон ташкил шуданд. Дар Украина «Чамъияти чанубӣ» ва дар Петербург «Чамъияти шимолӣ» таъсис ёфт. Ин ду иттифоқ худро узви як ташкилоти махфӣ меҳисобиданд. Вазифаи муҳими ин чамъиятҳо таҳия намудани конститутсияи Русияи оянда буд. Лоихаи конститутсияро дар «Чамъияти чанубӣ» П. И. Пестел ва дар «Чамъияти шимолӣ» Н. М. Муравёв таҳия намуданд.

П.И. Пестел ба лоихаи конститутсияи худ, ки онро «Ҳақиқати Рус» номидааст, барҳам додани мутлақият, ҳуқуқи крепостной ва дар Русия барпо намудани ҳокимияти чумхуриявиро дохил намуда буд.

Барномаи Н.М. Муравёв ҳам баъди ғалабаи инқилоб фавран барҳам додани ҳуқуқи крепостнойро дар назар дошт. Барномаи Муравёв нисбат ба лоихаи Пестел як дараҷа беҳтар буд. Мувофиқи он Русия на чумхурӣ, балки мутлақияти конститутсионӣ эълон карда мешуд. Мақоми олии конунгузор Вечеи халқӣ-парлумони дупалатагӣ ҳисоб мешуд. Дар сари ҳокимияти иҷроия император меистод, ки он амалдори олии давлатӣ ба шумор мерафт.

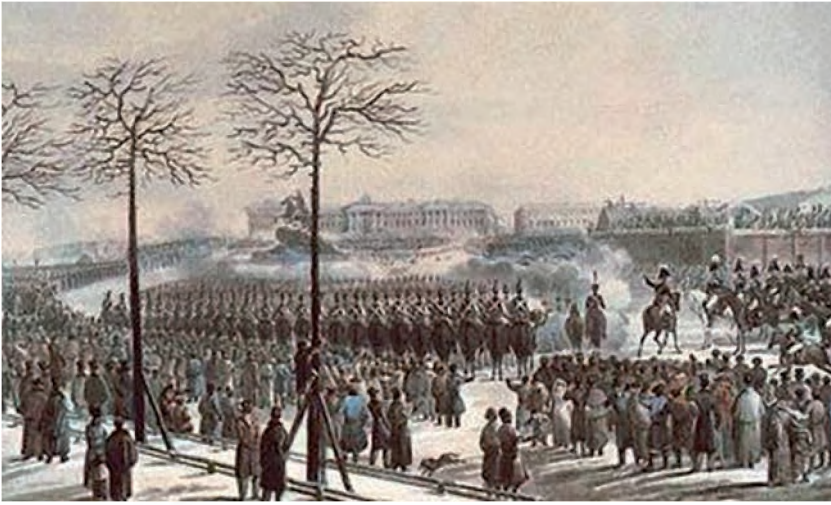
Ҳар ду барнома лоихаҳои инқилоби буржуазӣ буданд.

Солҳои 1823-1825 ҳам «Чамъияти шимолӣ» ва ҳам «Чамъияти чанубӣ» ба шӯриш тайёри медиданд ва ният доштанд, ки онро тобистони соли 1826 амалӣ гардонанд. Вале ғайричашмдошт воқеае ба амал омад, ки онҳо маҷбур шуданд ба шӯриш як сол барвақттар оғоз кунанд.

Шӯриш дар Майдони Сенати Петербург. Моҳи ноябри соли 1825 хангоми саёҳат дар чануби Русия (дар Таганрог) император Александри I ногаҳон вафот кард. Азбаски ӯ фарзанд надошт, бародараш Константин мебоист вориси тахт мешуд. Аммо ӯ ханӯз хангоми дар қайди ҳаёт будани Александри I ба Ҷоиди бародари хурдӣ - Николай аз тахти подшоҳӣ даст кашида буд. Аммо аз тахт даст кашидани Константинро на ҳама медонист.

Баъди вафоти Александри I аз тахт даст кашидани Константин эълон карда нашуд. Қўшун ва аҳоли ба Константин савганд ёд карданд. Вале ӯ аз тахт даст кашидани худро эълон кард. Аз ин рӯ 14 декабри соли 1825 дубора рӯзи савгандёдкунӣ ба Николай эълон карда шуд.

Пагоҳии барвақти он рӯз декабристон барои ба назди бинои Сенат бурдани қисмҳои ҳарбии ба онҳо содиқ ба сарбозхона ҳозир шуданд. Якумин шуда ба Майдони Сенат полки горди Маскав тахти фармондеҳии декабристон - бародарон Михаил ва Александр Бестужевҳо ва Дмитрий Шепин – Ростовский ҳозир шуданд. Баъд, баъзе

68. Шӯриши декабристон дар Майдони Сенати Петербург

чузбу томҳои дигари ҳарбӣ ба майдон омаданд. Дар майдон қариб се ҳазор аскар ва маллоҳ чамъ омаданд. К.Ф. Рилеев, Е.П.Оболенский, М.И. Пушкин, П.Г.Каховский, В.К. Кюхелбекер ва бисёр декабристони дигар низ дар майдон ҳозир буданд. Вале нақшаи дар арафаи шӯриш тартибдодашударо ба амал бароварда натавонистанд. Ба савгандёдкунии сенаторҳо ҳалал расонидан муяссар нашуд. Сенат ва Шӯрои давлатӣ то омадани шӯришгарон ба номи Николай савганд ёд карда буданд. Полковник Трубетской, ки роҳбари шӯриш таъйин шуда буд, ба майдон ҳозир нашуд. Фақат бегоҳирӯзӣ роҳбари нави шӯриш князь Оболенский интиҳоб карда шуд.

Дар Майдони Сенат декабристон фаъолият нишон надоданд, яъне ба ҳучум нагузаштанд. Қасри зимистона ва силоҳҳои оташфишонро ба даст надароварданд. Ба халқи дар майдон чамъомада мурочиат низ накарданд. Онҳо шояд аз ҷалб кардани халқ ба шӯриш тарсиданд. Мардум нисбати декабристон хайрхоҳ буданд.

Николаи I ба бартарии нерӯҳои худ бовар накарда, борҳо шӯришгаронро розӣ қунониданӣ мешуд, ки таслим шаванд. Вай барои гуфтушунид ба назди онҳо генералҳо, метрополит ва бародари худ Михаилро фиристод. Лекин ин кор натиҷаи мусбат надод. Баъд ӯ генерал-губернатори Петербург М. А. Милорадовичро раво кард. Ҳангоми суҳбати ӯ бо аскарон декабрист П.Г.Каховский бо шоф вайро саҳт захмдор кард.

Дар ин вақт Николайи I бо қўшунҳои ба худ содиқ Майдо-ни Сенатро муҳосира намуд. Чанд маротиба саворагони горд ба шўришгарон ҳучум карданд, вале онҳо ҳучуми аскарони подшоҳро зада гардониданд. Николайи I умед дошт, ки шўришгарон таслим мешаванд, вале онҳо таслим нашуданд. Баъди ин подшоҳ фармон дод, ки шўришгарон аз тўпҳо тирборон карда шаванд. Тирборонкунӣ дар байни шўришгарон дудилагиро ба вучуд овард. Ин буд, ки аскарон пароканда шудан гирифтанд. М.А. Бестужев хост, ки аскаронро дар болои дарёи Неваи яхкарда саф кашонда, қалъаи Петропавловскро ишғол кунад. Лекин ин кор ба ӯ муяссар нагардид. Дар ин лаҳза яхи дарё аз зарбаи тўпҳо шикаст ва аскарҳо дар дарё ғарқ шуданд. Қарибҳои шом шўриш пурра пахш карда шуд.

Шўриши «Чамъияти чанубӣ». Аъзои «Чамъияти чанубӣ»- и декабристон дертар шўриш бардоштанд. Баъд аз он ки шўриш дар Петербург пахш карда шуд, дар охириҳои моҳи декабри соли 1825 дар наздикии маҳаллаи Василково, ки 80 км дуртар аз шаҳри Киев воқеъ гардидааст, полки пиёдаизомии Чернигов шўриш бардошт. Ба шўриш аъзои «Чамъияти чанубӣ» Сергей Муравёв – Апостол ва Михаил Бестужев – Рюмин сардорӣ мекарданд. Пестел дар он ширкат варзида нагавонист, чунки ӯро ҳукуматдорон ҳанӯз 13 декабр ба зиндон партофта буданд.

Декабристони чануби мамлакат ҳам майли ба ҳучум гузаштанро надоштанд. Онҳо намуҳостанд, ки мақсадҳои худро тавассути силоҳ ба даст дароранд. Аъзои «Чамъияти чанубӣ» ҳам боварӣ доштанд, ки ҳукумат онҳоро мефаҳмад ва конститутсияи пешниҳоднамудаашонро ҷонибдорӣ мекунад ва бо ҳамин дар мамлакат сохти ҷумҳуриявии ҳокимият барпо мегардад.

Аз бефаъолияти аъзои чамъият истифода бурда, баъди якҷанд рӯз ҳукумати Николайи I шўриши полки Черниговро низ пахш кард.

Чазои декабристон. Ҳукумати подшоҳӣ декабристонро авф накард. Вай ба онҳо бераҳмона чазо дод. 579 нафар иштирокчиҳои шўриш ба истинтоқ кашида шуд. Зиеда аз 100 нафари онҳо ба муддатҳои гуногун бадарға ва ё барои зиндагии доимӣ ба ҷойҳои шароиташ хеле вазнини Сибир маҳкум шуданд. Рутбаи афсарони зиёдро ҳамчун чазо то ба аскарӣ қаторӣ паст фуруварданд. П.И.Пестел, С.Муравёв – Апостол, М.П. Бестужев - Рюмин, П.Г.Каховский ва К.Ф.Рилеев ба қатл ҳукм карда шуданд. Мувофиқи ҳукми додгоҳ ҷаллодон онҳоро бо усули ваҳшитарини асримиёнагӣ-чорпоракунӣ қатл карданӣ буданд. Лекин дар лаҳзаи охири Николайи I ин усули қатли декабристонро бекор кард. 13 июли соли 1826 онҳо дар қалъаи Петропавловск ба дор овехта шуданд.

Ҳуҷҷатҳо

Ёддоштҳои афсари рус Ф.И. Глинка дар бораи муҳорибаи Бородино(иқтибос)

Замин менолид, мегурид, ҷанговаронро аз хоб бедор менамуд. Замин меларзид, вале дилҳо ором буданд. Ҳамин тавр, муҳорибаи бемислу монанди Бородино 26-уми август сар шуд. Борони гулӯлаҳо, ки виззасанон аз болои хаймаи мо мегузаист, ману рафиқамро аз хоб бедор кард. Аз ҷойҳои худ хеста дидем, ки байни мо ва онҳоро тумани гафс фаро гирифтааст. Шафақи субҳ медамид. Душман садҳо тӯп оварда, моро тирборон мекард. Бомбаю гулӯлаҳо жола барин мерехтанд. Ҳама чоро таркишу садои гулдурроси тӯп фаро гирифта буд. Як қисми хаймаҳо чаппа мешуданду қисми дигарашон аланга мегиританд. Аскарон барои гирифтани яроқ шитофта, худашонро ба отаи мезаданд. Ин ҳодиса дар миёнаҳои майдони ҷанг рӯй мебуд. Аммо дар қаноти чапи мо кайҳо боз аз гулдурроси доими тӯпу яроқҳои хурд даҳшате ҳукмфармоӣ мекард. Нисфи зиёди ин рӯзи даҳшатоварро ман гоҳо дар назди батареяи асосӣ, ки дар он ҷо олимақом М. И. Кутузов ҳузур доист, гоҳ дар сари роҳе, ки заҳми ярадоронро мебастанд, гузаронидам. Қариб 400 ҳазор ҷанговари беҳтарин дар ҷойи танге қариб сар ба сар зада, бо ҷасорати бе мислу монанд мечангиданд. 2000 тӯп беист гулдуррос мезад. Гирду атроф дилхарошиона мегурид ва ба назар чунин менамуд, ки гӯё аз шиддати муҳориба Замин меларзид. Фаронсавиҳо девонавор ба ҳар сӯ медавиданд. Русҳо чун садди устувор дар ҷояшон меистоданд. Баъзеҳо мехостанд ҳамаи ин дарду ранҷ ва лашкарқашии тӯлонӣ зудтар хотима ёбад. Онҳо хазинаи ваъдакардари ба даст оранду тамоми ҳаловати ҳаётро дар пойтахти машҳури қадима чашианд; дигарон аз хотир фаромӯш намекарданд, ки онҳо худӣ ҳамин пойтахт, дили Русия ва модари шахрҳоро муҳофизат мекунанд.

Эълomia ба халқи рус (Барномаи декабристон, ки дар арафаи шӯриш тартиб дода шудааст)

Дар эълomiaи Сенат оварда мешавад:

1. Барҳам додани ҳокимияти пешина.
2. Таъсиси ҳокимияти муваққатии интихобӣ то барқароркунии ҳокимияти доимӣ.
3. Чопи озод ва аз ҳамин сабаб барҳамдиҳии цензура.

4. *Озодиш ба ҷо овардани расму оини динҳои гуногун.*

5. *Барҳам додани ҳуқуқи моликиятдори ба одамон.*

6. *Баробарҳуқуқии ҳамаи табақаҳо дар назди қонун ва аз ин рӯ барҳам додани судҳои ҳарбӣ ва ҳама гуна комиссияҳои судӣ. Ҳамаи корҳои судӣ аз онҳо бевосита ба ихтиёри судҳои шаҳрвандӣ мегузаранд.*

7. *Эълон кардани ҳуқуқи ҳар як шаҳрванде, ки ба кори дилхоҳаш машғул шуданист ва бинобар он дворянин, савдогар, мешанин, деҳқон ҳама баробар ҳуқуқ доранд ба хизмати ҳарбӣ, шаҳрвандӣ ва динӣ дароянд, яклухт ё чакана савдо кунанд, андозҳои муайян диҳанд. Ҳар як шахс ҳар гуна моликият, аз ҷумла замин ва ҳавлиро, чӣ дар деҳот ва чӣ дар шаҳр харида метавонад; бо дигарон ҳар гуна шартнома бандад, дар суд мубоҳиса кунад...*

8. *Ҷамъ кардани андоз аз ҳар сари аҳоли ва бақияи онҳо.*

9. *Барҳам додани даъвати аскарҳо ва боишишгоҳҳои ҳарбӣ.*

10. *Кам кардани муҳлати хизмати ҳарбӣ барои рутбаҳои поёни ва муайян кардани он баъди баробар кардани хизмати ҳарбӣ барои ҳамаи табақаҳо ба амал бароварда мешавад.*

11. *Истеъфо додани ҳамаи шахсоне, ки 15 сол хизमत кардаанд; бекор кардани рутбаи поёни.*

12. *Таъсиси роҳбарони волостӣ, уездӣ, губерниягӣ, вилоятӣ ва тартиби интиҳоби аъзои ин роҳбарият, ки он ҳамаи амалдорони то ин дам аз тарафи ҳукумати шаҳрвандӣ таъйинишавандаро бояд иваз кунанд.*

13. *Мурофиаҳои ошкорои судӣ.*

14. *Ба ҳайати судҳои ҷиноятӣ ва шаҳрвандӣ ҷалб кардани вакилони халқ, ки интиҳоб шудаанд...*

2. Нақли декабрист М.А. Бестужев дар бораи шӯриши

14 декабри соли 1825 дар майдони Сенати Петербург

Шофи ман кайҳо дар ғилоф буд. Ман дар фосилаи байни кореи (каресакфашии лашкар: чор колоннаи тиёдагард, ки росткунҷа ё мураббаъ зич саф кашидаанд) Маскав ва колоннаи экипажи Горд кулоҳамро маҳкам пӯшида, дастонамро дарҳам кашида истода будам ва зери лаб суханҳои Рилеевро такрор мекардам, ки мо аз озодӣ нафас мегирем; ман бо андуҳ ҳис мекардам, ки ин нафасгирӣ мушикл шуда истодааст! Озодиш мо ва нидоҳои аскарон беиштар ба фиғону нолиши шахси муранда монанд буд! Дар ҳақиқат мо аз ҳар тараф ихота шуда будем, беҳаракатӣ ақлҳоро карахт мекард; рӯҳафтода будем, зеро таваққуф дар ин арса алакай нисфи мағлубият аст. Ба

замми ин шамоли тез хуни аскар ва афсарони дер боз дар ҳавои кушод истодаро карахт мекард. Ҳучум бар зидди мо ва тирпаррониҳои мо қатъ гардиданд; нидои «ура»-и аскарҳо торафт кам ва паст ме-гардид. Рӯз торик мешуд. Ногаҳон мо дидем, ки полкҳои рӯ ба рӯи мо истода ба ду тараф ҷудо мешаванд ва батареяи артиллерӣ бо даҳони бозаш, ки дар торикии шом базӯр ба назар мерасид, дар байни онҳо ҷойгир мешавад.

Савол ва супоришҳо

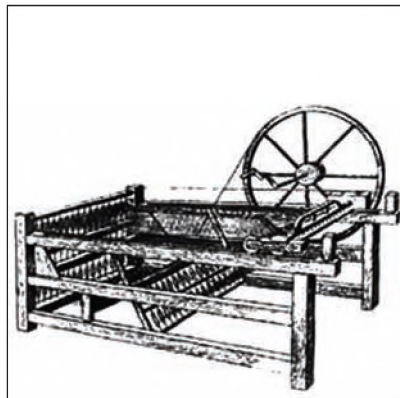
1. Александри I чӣ тавр ба тахту тоҷи подшоҳии Русия соҳиб шуд? 2. Александри I дар идораҳои давлатӣ ва маориф чӣ хел ислоҳот гузаронид? 3. Моҳияти «Муҳосираи китъавӣ» (континенталӣ)-ро нисбати Англия маънидод кунед. 4. Дар бораи созишномаи сулҳи Тилзит (байни давлатҳои Фаронса ва Русия) чӣ гуфта метавонед? 5. Андешаатонро дар бораи сабабҳои ҷанги байни Русия ва Фаронсаи соли 1812 баён намоед. 6. Чаро артиши Русия дар аввали ҷанг ақибнишинӣ кард? 7. Нақшаи Наполеон чӣ тавр барбод рафт? 8. Чаро Шурӯи Ҷарбӣ қарор кард, ки Маскав ба душман дода шавад? 9. Чаро М.И. Кутузов ва Александри I тақлифҳои Наполеонро оид ба гуфтушунид дар бораи сулҳ бечавоб монданд? 10. Лашкари Фаронса аз хоки Русия кай ва чӣ тавр ронда шуд? 11. Аракчеевичӣ чист? 12. Дар бораи тапшикҳои «Чамбияти шимолӣ» ва «Чамбияти ҷанубӣ» ва мақсаду мароми онҳо нақл кунед. 13. Вафоти Александри I ба нақшаи декабристон чӣ тағйирот дохил намуд? 14. Дар бораи шӯриши декабристон дар Петербург ва дар Василковои наздикии Киев (Украина) нақл кунед. 15. Николай декабристонро чӣ хел ҷазо дод? 16. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§12. ТАРАҚҚИЁТИ САРМОЯДОРӢ ВА ОҚИБАТҲОИ ОН ДАР ДАВЛАТҲОИ АВРУПО

Ба вучуд омадани саноати калон дар Англия. Аз рӯи ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ Англия аз мамлакатҳои дигар пеш гузашта буд. Флоти Ҷарбӣ ва тичоратии он дар баҳру уқёнусҳо ҳукмронӣ мекарданд. Дар натиҷаи афзоиши босуръати саноати калон истеҳсолоти косибӣ оҳиста-оҳиста таназзул кард. Саноат талаботро ба фузулот зиёд намуд. Ноҳияҳои нави саноатӣ бунёд ёфта, ободу зебо гардиданд. Дар шимолу ғарб ва маркази мамлакат фабрикаву заводҳои зиёд қомат афрохтанд. Дар Уэлси Ҷанубӣ истеҳсоли ангиштсанг афзуд. Киштисозӣ босуръат тараққӣ кард. Шаҳри Лондон ба яке аз шаҳрҳои калонтарини тичоративу молиявии ҷаҳон табдил ёфт.

69. Дастгоҳи ресандагии дастӣ

70. Дастгоҳи ресандагии механикии «Хенни»

Ба тараққиёти саноати калон роҳи оҳан ёрии калон мерасонид. Соли 1825 дар Англия аввалин роҳи оҳан сохта шуд. Баъди ин сохтани роҳи оҳан дар як қатор мамлакатҳои дигари ҷаҳон суръат гирифт. Он ба тараққиёти босуръати минбаъдаи сармоядорӣ шароити хуб фароҳам овард.

Дар ибтидои асри XIX дар Англия зиёда аз нисфи маҳсулоти саноатиро корхонаҳои калону миёна истехсол мекарданд. Ин корхонаҳо маснуоти аз ҷама муҳимтарин, ба монанди дастгоҳҳо, таҷҳизоти фабрикаву заводҳо, паровозҳо, киштиҳои буғӣ, мохуту матоъ ва ғайраро истехсол мекарданд. Дар байни корхонаҳо рақобат ба вучуд омад. Як қисми онҳо дар натиҷаи рақобат тамоман барҳам хӯрда, қисми дигар ба корхонаҳои калон муттаҳид мегардиданд. Дар истехсолот акнун мақоми асосӣ аз кишоварзӣ ба саноат гузашт.

Табаддулоти саноатӣ дар Англия. Бухрони барзиёдистехсолкунӣ. Табаддулоти саноатӣ дар Англия нимаҳои дуҷуми асри XVIII оғоз ёфта, дар нимаи аввали асри XIX ба авҷи тараққиёти худ расид. Як қисми саноат аз истехсолоти мануфактурӣ ба истехсолоти машинӣ гузашт.

Яке аз муҳимтарин ихтироот, ки аслан ба табаддулоти саноатӣ ибтидо гузоштааст, дастгоҳи бофандагӣ мебошад. Ихтироъкор Чон Кей, ки аввал бофанда буд, соли 1733 мокуеро ихтироъ кард, ки дар натиҷа маҳсулнокии кори бофанда зиёда аз ду баробар афзуд.

Бофанда ва дуредгар Чеймс Харгривс аз Ланкшири Шимолӣ соли 1764 чархи ресмонресиро такмил дода, ба он номи духтараш «Ченни»-ро дод. Ин дастгоҳ дар як вақт ду корро иҷро мекард: 16-18

адад риштаро ҳам мересид ва ҳам калоба мекард. Дар натиҷаи такмили ин дастгоҳ маҳсулнокии меҳнати ресанда қариб 20 маротиба афзуд.

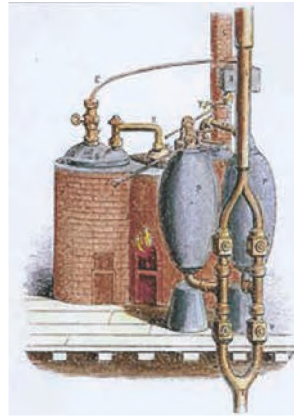
Соҳибкор Ричард Аркрайт аз ихтирои Харгривс хуб истифода бурд. Ҷули соли 1771 корхонаи калоне сохта, онро бо мошини «Ченни» ва дастгоҳҳои дигари сермаҳсули бо чархи обӣ ҳаракаткунанда таҷҳизонид. Бо ҳамин, аввалин маротиба корхонае сохта шуд, ки он фабрика ном гирифт. Истеҳсол дар он тавассути мошинҳо ба амал бароварда мешуд. Дар ин фабрика то 300 нафар одам кор мекард. Баъди сохтани фабрикаи Аркрайт дар Англия дар зарфи 20 сол зиёда аз 150 чунин фабрика сохта шуд, ки онҳо охиаста-охиаста истеҳсолоти мануфактурии каммаҳсулро танг карда бароварданд.

Соли 1784 лаборанти Донишгоҳи Глазго Чеймс Уатт мошини ҳаракатдиҳанда (двигател)-ро ихтироъ кард. Баъди ин гузариш аз мануфактура ба истеҳсолоти фабрикий бо суръати тез аввал дар Англия ва баъд дар мамлакатҳои дигар оғоз шуд.

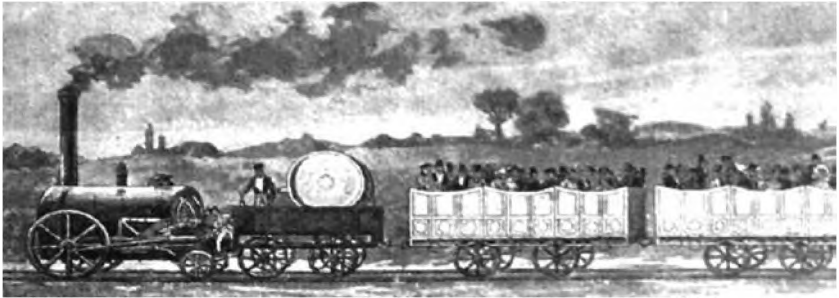
Соли 1807 Роберт Фултон ном механики амрикоӣ аввалин шуда киштии буғиро ихтироъ кард. Соли 1814 бошад, муҳандиси худомӯз Чорч Стефенсон аввалин паровозро сохт, ки он дар як соат то 10 км ҳаракат мекард. Паровоз аввал бе роҳи оҳан ба роҳ дароварда шуд. Баъд онро ба болои релсҳо гузоштанд. Дар натиҷа он бори бисёрро аз як ҷой ба ҷойи дигар мекашонид.

Табаддулоти саноатӣ ба пешрафти истеҳсолоти саноатӣ оварда расонид. Дар натиҷа як қисми мол харидор намеёфт, чунки истеҳсоли он зиёд шуда, бухрони барзиёдистеҳсолкунӣ ба амал меовард. Яке аз аввалин бухрони барзиёдистеҳсолкунӣ дар Англия соли 1825 ба амал омад, ки он қариб ҳамаи соҳаҳои саноат, аз он ҷумла саноати бофандагиро ҳам фаро гирифт. Дар натиҷаи ин бухрони иқтисодӣ корхонаҳои зиёде баста, ҳазорон коргар аз кор пеш карда шуданд. Ин коргарон сафи армияи бекоронро зиёд намуданд. Бухрони иқтисодӣ дар мамлакат муборизаи иҷтимоиро тезу тунд намуд. Дар баъзе корхонаҳо корпартоиҳо ба амал омаданд.

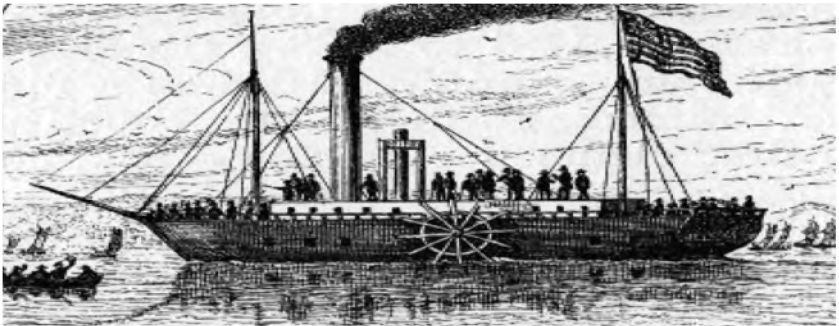
Ҳаракати ҷартистӣ дар Англия. Соли 1836 дар Лондон созиши коргарон ташкил ёфт, ки ба он радикали майдабуржуазӣ Уилям Ловетт роҳбарӣ мекард. Ин созмон талаб кард, ки ба ҳама мардоне, ки

71. Бузургболғаи буғӣ

72. Қаторои Манчестер-Ливерпул

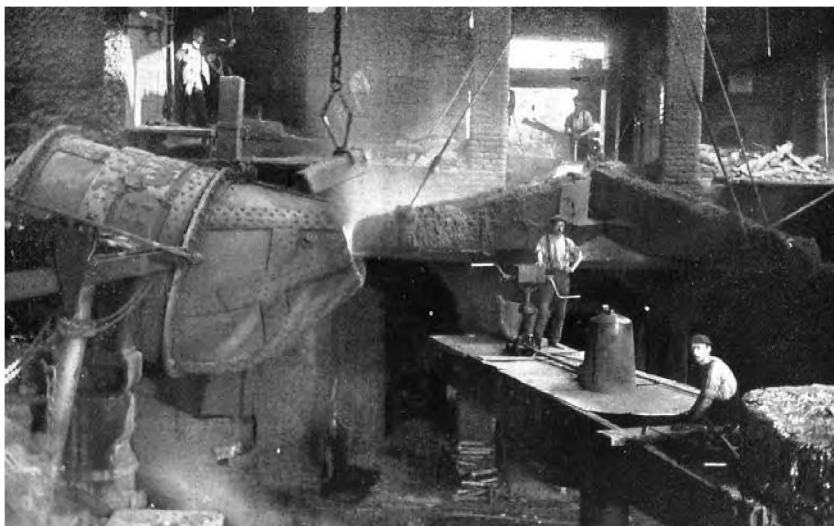

73. Киитии бугии Фултон. Соли 1807

синнашон ба 21 расидааст ва дар зарфи 6 моҳ сокини муқимӣ мебошанд, ҳуқуқи интихоботӣ дода, сатҳи дорویی молу мулки номзадҳо ба вакилии парлумон бекор карда шавад. Солҳои 1836-1838 дар Англия бухрони нави иқтисодӣ ба амал омад. Дар натиҷаи он нарху наво паст ва содироти мол кам шуд. Бухрон, махсусан ба саноати бофандагӣ, кишоварзӣ, ангиштистехсолкунӣ ва истехсоли фулуз зарбаи саҳт зада, аҳволи коргаронро вазнин кард. Ин ҳолат дар Англия ҳаракати пурзӯри коргариро ба вуҷуд овард, ки он номи «ҳаракати чартистӣ»-ро гирифтааст.

Соли 1838 **чартистон** талабномаи аввалини худ – **Хартияи миллиро** кор карда баромаданд. Дар хартия ҳукумати Англия барои он маҳкум карда мешуд, ки вай ба ғайри ақаллият кор карда, манфиати аксарияти мардумро поймол мекард.

27 юни соли 1838 ҳазорон нафар коргарон дар майдони Нью-касл бо парчамҳои барафроста сурудхонон ба Лондон рафтанд, то ки талабҳои худро ба парлумон пешниҳод кунанд. Вале он натиҷае надод.

74. Конвертори Бессмер

Чартистон дар Лондон дар анҷумани худ усулҳои муборизаро муайян намуданд. Як гурӯҳ чартистон зери роҳбарии У.Ловетт муборизаи осоиштаро роҳи асосии мубориза ҳисоб мекарданд. Инҳо ҷонибдорони «Неруи ахлоқӣ» ва зидди истифодаи қувва буданд. Қисми дигари чартистон – асосан коргарони корхонаҳои калони саноатӣ ҷонибдори тарзи инқилобии мубориза, яъне тарафдори «Неруи ҷисмонӣ» буданд. Ба ҳайати ин ҷараён арбобони намоёни чартистон, ба монанди О. Коннор ва О. Брайн дохил буданд. О.Брайн мегуфт, ки истисмори коргаронро бе барҳамдиҳии моликияти хусусӣ ҳам аз байн бурдан мумкин аст. О. Коннор боварӣ дошт, ки воситаҳои осоиштаи мубориза барои аз тарафи парлумон қабул карда шудани Хартияи миллӣ оварда намерасанд.

Моҳи июни соли 1839 чартистон **Хартияи якуми миллиро** мураттаб сохтанд, ки дар зери он 1 миллиону 280 ҳазор нафар одам имзо гузошт ва онро дар вазъияти ботантана ба парлумон супориданд. Барои дастгирии хартия дар тамоми мамлакат чамъомаду гирдиҳамоиҳои бисёре барпо гардиданд. Дар шаҳри Бирменгем ҳатто ошӯбҳои коргарон ба амал омаданд. Ҳукуматдорон 80 нафар коргаронро раҳс карда, шаҳро дар вазъияти муҳосира эълон намуданд. 12 июли соли 1839 бо вучуди вазъияти ноором парлумони Англия Хартияи якуми миллиро рад кард.

75. Яке аз арбобони ҳаракати чартистӣ, сотсиалист Гарни

Моҳи майи соли 1842 чартистон ба парлумон **Хартияи дуҷуми миллиро** пешниҳод намуданд, ки ба зери он 3 миллиону 300 ҳазор нафар имзо гузошта буд. Дар ин хартия алайҳи нобаробарии иҷтимоӣ, хусусан музди меҳнати ночизи коргарон эътироз баён карда мешуд. Талаби дигари хартия бекор карда шудани қонун дар бораи камбағалони соли 1834 қабулшуда буд. Ин қонун коргаронро маҷбур мекард, ки барои музди меҳнати камтарин ҳам кор кунанд. Парлумон Хартияи дуҷуми миллиро ҳам рад кард.

Аз сабаби сар задани бухрони нави иқтисодӣ дар миёнаҳои солҳои

40-ум ҳаракати чартистии таназзулкарда аз нав авҷ гирифт. Соли 1845 «Ҷамъияти кишоварзии чартистон» ташкил ёфт. Мақсади он татбиқи нақшаи ислоҳоти замини аз тарафи О. Коннор пешниҳодкарда буд. Ин нақша дар назар дошт, ки давлат замини лендлордхоро харида, ба қитъаҳои хурд-хурд тақсим карда, ба коргарон бидиҳад. Ҷарчанд аъзои «Ҷамъияти кишоварзии чартистон» ба 300 ҳазор нафар расида бошад ҳам, аз сабаби ҳаёли будани нақшаҳоаш зуд рӯ ба таназзул ниҳод ва ниҳоят соли 1848 барҳам хӯрд.

4 апрели соли 1848 Конгресси навбатии миллии чартистон баргузор гардид. Чартистон дар ин конгресси худ қарор қабул карданд, ки 10 апрели соли 1848 ба парлумон аз нав талабномаи Хартияи миллиро пешниҳод намоянд. Вале ҳамон рӯз ҳукумат ба Лондон лашкар даровард. Бинобар ин чартистон танҳо гирдиҳамоӣ ташкил карданду халос. О. Коннор бошад, мавқеи тақлимкоронаро ишғол намуда, маслиҳат дод, ки мардум пароканда шаванд.

Моҳи июли соли 1848 парлумон талабномаи сеҷуми Хартияи миллии чартистонро низ рад кард. Бо ҳамин ҳаракати чартистӣ ба шикаст дучор омад.

Сабаби асосии шикасти ҳаракати чартистӣ болоравии дуру дарози саноати Англия мебошад. Он дар солҳои 50-уми асри XIX оғоз ёфта, бекориро дар мамлакат хеле кам кард. Буржуазияи Англия аз ғорат кардани мустамликаҳо низ даромади ниҳоят калон мегирифт ва як қисми онро барои беҳбудии моддии коргарони баландиқтисос истифода мебурд.

Харакати чартистӣ дар Англия аҳамияти калони таърихӣ дошт. Он барои ба мамлакати демократӣ мубаддал гардидани ин кишвар саҳм гузоштааст.

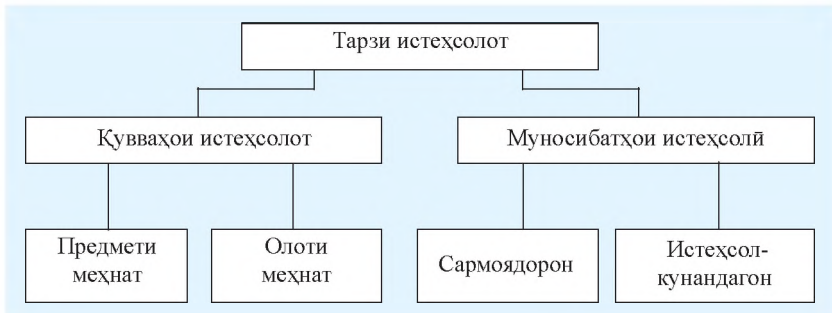
Ибтидои табаддулоти саноатӣ дар Фаронса ва Олмон. Фаро расидани давраи осоишта ба болоравии саноати калони фабрикий Фаронса оварда расонид. Гудозиши чуян ва истехсоли ангиштсанг аз соли 1815 то соли 1830 зиёда аз 2 баробар афзуд. Дар заводҳои фулузгудозӣ роҳҳои нави гудозиши пӯлод ба роҳ монда шуданд. Саноати газворбарорӣ тадричан аз меҳнати дастӣ ба меҳнати мошинӣ гузашт. Коркарди нахи пахта дар ин давра 3 маротиба афзуд. Талабот ба дастгоҳҳо зиёд шуд. Мошинҳои буғӣ дар истехсолот зиёдтар истифода мешуданд. Соли 1830 дар саноати Фаронса аллакай 625 мошини буғӣ кор мекард. Дар солҳои 1815-1848 ҳарчанд шумораи мошинҳои буғӣ 8 маротиба афзуда, ба 4853 адад ва истехсоли ангиштсанг аз 1 млн. 700 ҳазор ба 5 миллион тонна расид ва гудозиши оҳан 2 маротиба афзуд, бо вучуди ин Фаронса ҳанӯз ҳам дар тараққиёти саноати худ аз Англия ақиб мемонд.

Табаддулоти саноатӣ дар Олмон асосан солҳои 30-юми асри XIX оғоз гардидааст. Сармоядор гардидани юнкерҳо, осудаҳолшавии қисми кишоварзон ва афзоиши аҳолии шаҳрҳо дар Олмон ба баланд шудани талабот ба молҳои саноатӣ ва пайдо шудани фабрикаҳои калони саноатӣ оварда расонид.

76. Чартистон талабномаро ба парламент мебаранд

77. Тарзи истеҳсоли сармоядорӣ

Дар болоравии табодулоти саноатии Олмон сохта шудани роҳҳои оҳан нақши муҳим гузоштаанд. Соли 1824 роҳи оҳани аввалин дар байни шаҳрҳои Нюрнберг ва Фюрт ба қор даромад. То соли 1848 дар ин мамлакат 5500 км хатҳои роҳи оҳан мавҷуд буданд. Дар ҳавзаҳои Рур ва Саар истеҳсоли ангишт ва маъдани оҳан афзуд. Дар ҳавзаҳои Крефелд, Эрбелфелд, Бремен ва водии дарёи Вуппер фабрикаҳои бофандагӣ ва абрешимии зиёд сохта шуданд. Дар Олмон, махсусан, саноати бофандагӣ тараққӣ кард. Соли 1814 дар Саксония ҳамагӣ 283 дуки механикӣ истифода мешуд. Соли 1834 бошад, он ба 350 ҳазор адад расид. Оҳиста-оҳиста соҳаҳои дигари саноат ҳам тараққӣ мекарданд. Вале табодулоти саноатӣ дар Олмон нисбат ба Англия ва Фаронса ақиб мемонд. Яке аз сабабҳои асосии он парокандагии Олмон буд. Дар ин давра Олмон аз 36 давлату давлатча ва 4 шаҳри мустақил иборат буд.

Қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолии сармоядорӣ. Ҳар як ҷомеа тарзи истеҳсоли худро дорад. Он аз ду таркиб-қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсоли иборат аст. Қувваҳои истеҳсолкунанда, дар навбати худ, аз предмети меҳнат ва олоти меҳнат иборат мебошад. Канданиҳои фойданок, замин, дарёҳо, ҷангал, обанборҳо, пахта, найшакар ва ғайра предмети меҳнат мебошанд. Аз онҳо маҳсулот тайёр карда мешавад. Олоти меҳнат бошад, чизест, ки тавассути он маҳсулот ё худ молро истеҳсол мекунанд. Ба он неруи коргарӣ, дастгоҳҳои барқӣ, фабрикаю заводҳо, мошинҳо, дастгоҳҳо, роҳҳои оҳану қаторроҳо ва ғайра дохиланд.

Муносибатҳои истеҳсоли дар рафти истеҳсолот дар байни истеҳсолкунандагон ва соҳибони истеҳсолот ба амал меоянд. Муносибатҳои истеҳсоли ба он вобаста аст, ки воситаҳои асосии истеҳсолот дар дасти кист. Дар ҷомеаи сармоядорӣ онҳо асосан дар

дасти сохибкорон мебошанд. Қисми коргарон, деҳқонон ва табақаҳои дигари ҷамъиятӣ аз моликияти хусусӣ маҳруманд. Истехсолкунандагон дар ин ҷомеа озоданд.

Дар ҷомеаи сармоядорӣ қувваҳои истехсолкунанда ба дараҷаи баланд тараққӣ карда, зиддиятҳои байни истехсолкунандагону корфармо, яъне сармоядоронро ба вучуд овард. Давлатҳои сармоядорӣ зиддиятҳои иҷтимоиро бо роҳи ислоҳотҳои демократию адолатнок ҳаллу ҷасл мекарданд.

Ҳаракати демократӣ дар Фаронса ва Олмон. Буржуазияи калон моҳи июли соли 1830 ҳокимияти қиролиро дар Фаронса аз нав барқарор карда, Луи Филиппи Орлеаниро ба тахти қоролӣ шинонид. Дар ҷавоб қорол розӣ шуд, ки дар мамлакат конституцияи навро бо номи «Ҳартияи соли 1830» ҷорӣ кунад. Аз ин конституция буржуазияи калон розӣ буд, вале он ба меҳнаткашон ва хусусан ба коргарон қариб ҷизе наметод. Баръакс, бо сабаби баланд будани талабот (ба сатҳи дороии молумулкии интиҳобот) қариб ҳамаи коргарон, деҳқонони камбағал ва қосибону хунармандон аз ҳуқуқи интиҳоботӣ маҳрум шуданд.

Баъди барпо шудани мутлақияти июлӣ ҳаракати коргарӣ дар Фаронса ба нури мустақили сиёсӣ табдил ёфт. Шӯришҳои аввалини коргарон дар шаҳри Лион соли 1831 ба амал омаданд. Шӯришчиён баланд кардани музди меҳнатро талаб мекарданд. Рӯзи шӯриш, 21 ноябр, яке аз баталёнҳои Горди миллӣ шӯришчиёнро тирборон кард. Ин рафтори ҳукуматдорон коргаронро маҷбур сохт, ки ба даст силоҳ биғананд. Даре нагузашта ҳукуматдорон ин шӯришро паҳш карданд.

5 июни соли 1832 коргарони Париж шӯриш бардоштанд. Онҳо дар шаҳр сангарҳо сохтанд. Рӯзи дигар сангарҳо аз тарафи лашкари ҳукуматӣ ба ҳок яқсон карда шуданд. Коргарони Париж бо ҳамин шикаст хӯрданд.

Соли 1834 дар Лион шӯриши дуҷоми коргарон ба амал омад. Аз 9 то 15 апрел дар шаҳр байни коргарон ва нуруҳои ҳукуматӣ ҷангҳои шадид ба амал омаданд. Ҳукумат бар зидди шӯришчиён артиллерияро истифода бурд. Дар натиҷаи сӯхтор даҳҳо хонаҳо сӯхта несту нобуд гардиданд. Ин шӯриш ҳам ба хун оғушта шуд. Қариб 800 нафар шӯришчӣ ҳалок гардид.

Аз 4 то 6 июни соли 1844 бофандагони музофоти Силезияи Олмон шӯриш бардоштанд. Аввал он дар фабрикаҳои Свантсигер ба амал омад. Дар деҳқадаи Петерсвалдау коргареро барои хондани суруди инқилобӣ ҳабс карданд. Рафиқонаш тарафи ӯро гирифтанд. Онҳо талаб карданд, ки сохибкор Свантсигер ӯро озод кунад. Бофандагони

фабрикаҳои дигари гирду атроф коргарони фабрикаи Свантсигерро дастгирӣ карданд. Ҳукуматдорони маҳаллӣ аз ин воқеа саҳт ба ҳарос афтида, кӯшун даъват намуданд. Дар натиҷаи задухӯрд 11 нафар куштаю 24 кас захмдор ва 70 нафари дигар ба ҳабс гирифта шуданд.

Баъди шӯриши июнии Олмон ошӯбҳо дар наздикии Прага, музофотҳои кӯҳии Чехия, Моравия ва шаҳру вилоятҳои дигари Олмон ба амал омаданд.

Ҳуҷҷат

Арзномаи аввали миллӣ

(Дар шаҳри Бирмингем мураттаб гардида, 14 майи соли 1838 наشر шуда, 14 июни соли 1839 ба парламони Англия пешниҳод гардидааст).

Мо, арзқунандагони Шумо, дар мамлакате зиндагонӣ дорем, ки бо тоҷирони бофаросати худ фарқ мекунад. Фабрикадоронаш моҳиранд, меҳнатдӯстиш коргаронаш ба зарбулмасалҳо дохил шудааст. Мамлакати мо аҷоиб аст, ҳокаш ҳосилхез, иқлимиш солим..., он бандарҳои қулай ва роҳҳои дохилияш аз рӯйи сифати худ нисбат ба давлатҳои дигар бартарӣ дорад.

Дар зарфи 23 сол мо аз сулҳ баҳра мебарем.

Вале сарфи назар аз ҳамаи ин шароити мусоид барои халқ, сарфи назар аз ҷидду ҷаҳд ва малакаи самаранок истифода бурдани онҳо, мо дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва шахсӣ дар зери бори гарони қулфат ва азобу машаққат ҳастем.

Мо дар зери бор аз андозҳои гароне, ки барои ҳукуматдоронамон хеле кам будааст, ба дод омадаем....

Мо ба ҳама тараф назар афкандем, бо кӯшиши зиёд сабабҳои эҳтиёҷоти ниҳоят вазнину пурмашаққатро кофтуков кардем...

Вақте ки давлат дифогаронро барои хизмат даъват мекунад, вақте ки он пул талаб мекунад, ҳеч кас на ҳуқуқи рад карданро дорад... на ҳуқуқи (бо сабаби қашшоқию нодонӣ) мавқуф гузоштани онҳоро.

Ҳангоме ки аз мо дастгирӣ ва иттиҳоди талаб мекунад, пас дар навбати худ табиат ва хирад ба мо ҳуқуқи медиҳад талаб кунем, ки ҳангоми наشري қонунҳо овози ҳама шунда шавад.

Мо вазифаҳои одамони озодро иҷро мекунем, биноан мо ҳам бояд ҳуқуқи одамони озодро дошта бошем.

Мо овоздиҳиш умумиро тақозо мекунем.

Мо овоздиҳиш тинҳониро тақозо мекунем. Мо интиҳоби ҳарсолаи парламонро тақозо мекунем.

Савол ва супоришҳо:

1. Кадом далелҳо собит мекунанд, ки дар Англия табaddуло-ти саноатӣ ба вучуд омада буд? 2. Бухрони шадиди аввалини иқтисодӣ дар Англия кай ба амал омад? 3. Дар бораи ҳаракати чартистӣ дар Англия нақл кунед. 4. Чонибдорони «Неруи ахлоқӣ» ва «Неруи ҷисмонӣ» чӣ мақсад доштанд? 5. Чаро ҳаракати чартистӣ дар солҳои 40-уми асри XIX заиф шуда, оқибат барҳам хӯрд? 6. Дар Олмон табaddуло-ти саноатӣ кай оғоз ёфтааст? 7. Қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолии ҷомеаро шарҳ диҳед. 8. Кадом воқеа аз болоравии ҳаракати иҷтимоӣ дар Олмон шаҳодат медиҳад? 9. Ба фикри шумо дар марҳалае, ки дар мамӯлики Аврупо ҳаракати демократӣ суръат мегирифт, бо кадом роҳҳо адолати иҷтимоиро барқарор кардан лозим буд?

§13. ҲАРАКАТИ СОТСИАЛИСТӢ ВА КОММУНИСТӢ

Томас Мор. Яке аз асосгузори сотсиализми ҳаёли Томас Мор (1478- 1535) мебошад. Ӯ гуманисти давраи Эҳёи Англия ба шумор меравад. Томас Мор дар солҳои 1529-1532 дар Англия дар мансабҳои баланди давлатӣ кор кардааст. Ақидаҳои сотсиалистии худро Томас Мор соли 1516 дар китоби «Утопия» инъикос намудааст. Дар ин асар оид ба сохти бехтарини давлатӣ, ки дар он на шох ҳасту на гадо, ҳама неъматҳои моддиву маънавӣ фаровон, барои ҳама аъзои ҷомеа дастрас ва ҳама хушбахтанд, суҳан меравад.

Маънои калимаи «Утопия» – «вучуд надоштан», «чизи ҳаёли» мебошад. Яъне дар китоб суҳан дар бораи давлате меравад, ки дар ҷазираи Утопия воқеъ будааст. Аммо чунин ҷазира вучуд надорад. Ин сохти давлатии боадолатро Томас Мор ҳаёлан ба қалам додааст.

Сотсиалистони ҳаёли. Бенавоӣ ва қашшоқии коргарону касибони Фаронса барои ба вучуд омадани ғояҳои ҳаёли замина гузошт. Сотсиалистони ҳаёли эътирози меҳнаткашонро алайҳи сармоядорон дар асарҳои худ ҳаёлан ифода намудаанд. Таълимоти сотсиалистони ҳаёли Фаронса Анри Сен-Симон, Шарл Фурйе ва сотсиалисти ҳаёли Англия Роберт Оуэн ва аз тарафи онҳо танқид карда шудани ҷиҳатҳои манфии ҷомеаи сармоядорӣ дар рушди тафаккури сотсиалистии мардум мақоми баланд пайдо намуд.

Ба вучуд омадани таълимоти сотсиалистони ҳаёли аз он шаҳодат медиҳад, ки зиёиён аз натиҷаҳои инқилоби буржуазии охири асри XVIII Фаронса норозӣ буданд. Ваъда ва шиорҳои ин инқилоб, ки даъ-

78. Анри Сен-Симон

ват ба озодию баробарӣ ва бародарӣ буданд, дар амал иҷро нагардиданд. Халқ мисли пештара бе пуштибон буд. Сотсиалистони ҳаёли боварӣ доштанд, ки паҳн кардани ғояҳои судбахш метавонад ба маданияти ҷомеа таъсир расонад. Аз ин сабаб онҳо барои қор қарда баромадан ва дар ҷомеа паҳн намудани чунин ғояҳо қамар бастанд.

Анри де Сен-Симон (1760-1825) яке аз шахсони бомаърифати замони худ буд. Вай дар оилаи ашроф таваллуд шудааст. Дар ҷавонӣ аз риёзишинос ва файласуфи машҳур Даламбер таълим гирифтааст. Мақсади асосии ҳаёти худро Сен-Симон дар қор қарда баромада-

ни лоиҳаи чунин ҷомеае медид, ки ба мардум бахту саодат биёварад.

Сен-Симон боварӣ дошт, ки дар пешрафти ҷомеа ивазшавии шакли моликият дар рушди саноат мақоми калон дорад. Инкишофи маърифатро ӯ неруи ба пеш ҳаракатдиҳандаи ҷомеа меҳисобид. Сен-Симон қайд мекунад, ки инқилоби Фаронса қонунист, вале он аз роҳи дуруст берун баромадааст. Аз ин ҷост, ки ҳокимият ба дасти шахсони аз илму фарҳанг дур гузашт.

Ҷомеаи сармоядориро маҳкум намуда, Сен-Симон исбот кард, ки чунин сохти давлатие бунёд қарда шавад, ки дар он манфиатҳои шахсию ҷомеа ба ҳам баробар бошанд.

Ин гуна ҷомеаро «Низомии нави саноатӣ» номид. Фарқи онро Сен-Симон дар нишонаҳои зерин медид: ҳамаи одамон дар иттиҳодияҳои қор мекунанд, ки бо якдигар алоқа ва ҳамкориҳои зич доранд, мавқею мақоми ҳар кас дар ин ҷомеа аз рӯйи меъёри меҳнатар муайян қарда мешавад. Сен-Симон дар «Низомии нави саноатӣ» мақоми роҳбарикунандаро ба саноатчиён, банқдорон ва олимони додааст. Асоси фалсафии ахлоқии ҷомеаро ӯ «насонияи нав» мешуморад, ки муҳтавои он дар ин хитоба ифода ёфтааст: «Шахси наздикро дӯст дор!».

Дар «Низомии нави саноатӣ»-и Сен-Симон моликияти хусусии соҳибқорон вучуд дорад. Буржуазия ва қорқаронро ӯ ба гурӯҳи «индустириалҳо» дохил қардааст. Сен-Симон боварии қомил дошт, ки соҳибқорон муҳофизони манфиатҳои қорқарон хоҳанд буд.

Сен-Симон ва шогирдонии ӯ зидди бо роҳи инқилобӣ – хунрезӣ дигаргун қардани ҷомеа буданд. Баъди вафоти Сен-Симон шогирдо-

ни ӯ Анфантэн ва Базар ақидаҳои устои худро бо роҳу воситаҳои гуногун ба мардум тарғибу ташвиқ мекарданд. Онҳо ақидаҳои Сен-Симонро гирд оварда, соли 1830 бо номи «Баёни таълимоти Сен-Симон» китобро чоп ва дастраси мардум намуданд.

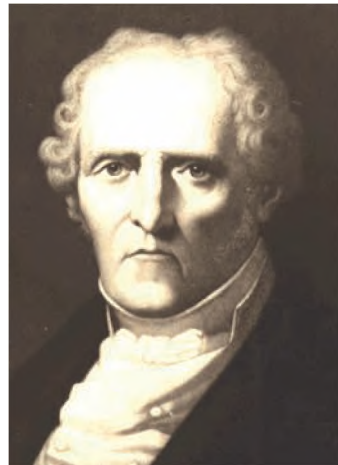
Шарл Фурйе (1772-1837) дар оилаи тоҷир таваллуд шудааст. Солҳои инқилоби буржуазии Фаронса оилаи онҳо муфлис шуд. Баъд Шарл дар яке аз ширкатҳои калони тичоратӣ чун хизматчии хурд ба кор мебарояд.

Дар рисолаҳои худ Шарл Фурйе тамаддуни буржуазиро ба зери танкиди саҳт гирифтааст. Махсусан дар рисолаи «Ҷаҳони нави саноатӣ ва ҷамъият» ӯ ақидаҳои худро хеле возеҳу равшан баён намудааст.

Мувофиқи нақшаи Фурйе асоси ҷомеаи баробарро бояд фалангар ташкил диҳад. Фаланга иттиҳоди истехсолию меҳнатиест, ки дар он одамон якҷоя бо меҳнати саноативу кишоварзӣ машғул мебошанд. Шарл Фурйе дар назар дошт, ки аъзои ин иттиҳод дар қасрҳо – фалангиҳо зиндагонӣ хоҳанд кард. Дар он ҷо барои онҳо тамоми шароити моддию маънавӣ муҳайё карда мешавад. Дар фаланга ҳар кас ба касби дӯстдоштаи худ машғул шуда метавонад. Зиддияти байни меҳнати ҷисмонӣю фикрӣ ва фарқи байни шахру дехот дар ҷомеа дида намешавад.

Шарл Фурйе ба мисли Сен-Симон дар назар дошт, ки гузариш ба ҷомеаи нав бе хунрезӣ, ба таври осоишта ба амал меояд. Ин кор бо ёрии баъзе сармоядорони ташаббускор амалӣ хоҳад гашт. Онҳо маблағ ҷудо мекунанд, ки фалангаҳои намунавии аввалин ташкил карда шаванд. Баъд таҷрибаи онҳоро барои бунёди «Ҷомеаи баробар» дигарон низ қабул хоҳанд кард. Барои он ки сармоядорон ба ин кори начиб ҳавасманд шаванд, як миқдор даромади ин фалангаҳо бояд ба онҳо дода шавад. Ҷамаи даромади фалангаҳо ва аъзои онҳо мувофиқи меҳнату қобилиятшон тақсим карда мешавад.

Роберт Оуэн (1771-1858) намоёндаи машҳури сотсиалистони ҳаёлии англис мебошад. Ӯ ҳамчун соҳиби фабрикаи бофандагӣ аз меҳнати пурмашаққати коргарон ва қашшоқии онҳо хуб огоҳ буд. Оуэн хост, ки аҳволи коргаронро беҳтар кунад. Барои ин ӯ

79. Роберт Оуэн

рӯзи кории онҳоро дар фабрикааш 10 соату 30 дақиқа карда, музди меҳнатаро баланд намуд. Барои коргарони фабрика дуконҳои хӯроквориву ошхонаҳо кушод. Нафақаи беморӣ ва пиронсолагиро чорӣ намуд, истифодаи меҳнати кӯдаконро манъ кард.

Оуэн сармоядоронро ба зери танкиди саҳт мегирад. Мавҷудияти моликияти хусусиро сабабгори асосии қашшоқии мардум медонист. Оуэн орзу мекард, ки чунин ҷомеа бунёд карда шавад, ки дар он моликияти хусусӣ ба воситаҳои истеҳсолот, фарқ дар байни меҳнати ҷисмонӣ фикрӣ ва қашшоқии мардум вучуд надошта бошад. Аз рӯйи ақидаи Оуэн ҷомеаи ояндаи бесинф федератсияи худидорашаванда хоҳад буд. Тақсимои неъматҳои моддӣ дар ин ҷомеа аз рӯйи талаботи аъзоёни он ба амал бароварда мешавад.

Дар миёнаи солҳои 20-ум Оуэн ба ИМА рафт ва бо ҳамроҳии тарафдоронаш дар Иёлоти Индиана колонияи «Гармонияи нав»-ро ташкил кард. Вале дар мамлакате, ки сармоядорӣ бо суръати тез тараққӣ мекунад ва музди меҳнати коргарон баланд аст, чунин ҷомеа дуру дароз умр дида наметавонист. Дар охири солҳои 20-ум «Гармонияи нав» барҳам хӯрд ва Оуэн ноумед ба Англия баргашт.

Роберт Оуэн ғайриҷисмонӣ худро оид ба бунёди ҷомеаи боадолат дар Англия давом дод. Соли 1832 дар шаҳри Лондон бозори ивазкунии молро ташкил кард. Вале он ҳам барор нагирифта, баъди 2 сол барҳам хӯрд. Оуэн соли 1844 «Иттифоқи бузурги миллӣ»-ро ташкил намуд, то ки тавассути он нақшаи кооперативии худро амалӣ наояд. Ин нақша ҳам амалӣ нагардид. Оуэн меҳост, ки ташаббуси ӯро сарони давлатҳои Аврупо дастгирӣ кунанд. Вале ягон шоҳу императори сармоядор аз нақшаҳои ӯ истифода накардааст.

Ҳаракати коммунистӣ. Солҳои 40-уми асри XIX коргарони мамолики Аврупо бо баромадҳои сершумори инқилобии худ ба майдони мубориза қадам ниҳоданд. Онҳо ба муқобили истисмори сармоядорӣ ба мубориза бархостанд. Дар Англияи солҳои 30-юм ва 40-ум муборизаи пролетариат бо номи чартизм машҳур аст. Дар Фаронса солҳои 30-юм шӯриши коргарони фабрикаҳои бофандагии шаҳри Лион ба амал омад. Дар Олмон бошад, соли 1844 шӯриши бофандагони музофоти Силезия сар зад. Баромадҳои инқилобии коргарони Англия, Фаронса ва Олмон дар байни халқ таъсири калон гузошта, барои ба вучуд омадани назарияи коммунизм замина гузошанд.

Шароити иқтисодӣ ва мақоми иҷтимоӣ сиёсӣ аҳли меҳнатро ба муборизаи инқилобӣ равон мекард. Ин мубориза аввал бенизом сураг мегирифт. Бинобар ин зарур буд, ки он аз ҷиҳати назариявӣ асоснок карда шавад. Таълимот дар бораи роҳҳои озодкунии пролетариат ва

сохтмони ҷамоаи коммунистиро Карл Маркс ва Фридрих Энгелс дар нимаи дуюми солҳои 40 – уми асри XIX кор карда баромаданд.

Карл Маркс. (1818-1883) дар шаҳри Трири музофоти Рейни Олмон таваллуд шудааст. Падари ӯ Генрих Маркс адвокат ва шахси бомаърифат буд. Ба ғояҳои инқилоби буржуазии Фаронса баҳои баланд меод. Ӯ аз қобилияти ғавқулодаи писараш барвақт огоҳ шуда, вайро барои таҳсил ба яке аз гимназияҳои беҳтарини Трир дод. Баъди хатми он Карл Маркс ба факултаи ҳуқуқшиносии Донишгоҳи Бонн дохил шуда, баъди 1 сол барои давом додани таҳсил ба Донишгоҳи Берлин гузашт. Дар ин донишгоҳ ӯ ба омӯзиши амиқи таърих, назарияи ҳуқуқ, фалсафа, таърихи санъат ва адабиёт пардохт.

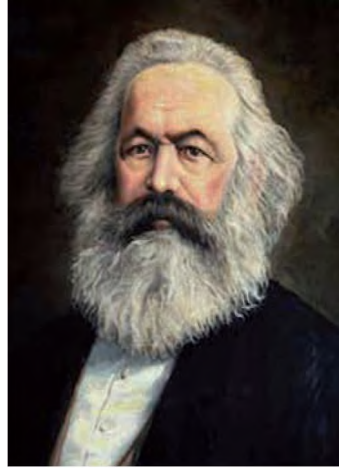
Дар давраи донишҷӯӣ Маркс фалсафаи Гегелро аз худ карда, ба маҳфили гегелчиёни ҷап дохил мешавад.

Баъди хатми донишгоҳ Карл Маркс дар мавзӯи «Фарқи байни натурфалсафаи Демокрит ва натурфалсафаи Эпикур» рисолаи докторӣ навишта, онро бомуваффақият дифоъ намуд.

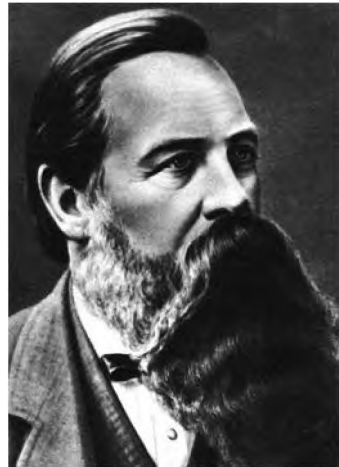
Солҳои 1842-1843 Маркс дар «Рӯзномаи Рейн» кор кардааст. Фаъолияти инқилобии ӯ аз ҳамин рӯзнома оғоз ёфтааст.

Фридрих Энгелс. Фридрих Энгелс (1820-1895) дар оилаи фабрикадори шаҳри Бармени музофоти Рейни Олмон таваллуд шудааст. Фридрихи ҷавон истеъдоди ғавқулода дошт. Дар овони ҷавонӣ ӯ илмҳои бисёреро аз худ кардааст.

Қашшоқию гурӯснағӣ ва бенавоии мардум дар қалби Фридрихи ҷавон раҳму шафқати зиёдеро нисбати мардуми заҳматкаш бедор карда, дар матбуот ҳамчун инқилобчии демократ баромад мекард.

80. Карл Маркс

81. Фридрих Энгелс

Фридрих Энгелс соли 1841 ҳангоми дар Берлин хизмати ҳарбиरो адо кардан ба донишгоҳи он ҷо ҳамчун шунавандаи озод дохил мешавад. Энгелс низ бо гегелчиёни чап алоқа пайдо мекунад.

Аз охирҳои соли 1842 Фридрих Энгелс муддате дар шаҳри Лондон зиндагӣ мекунад. Дар Англия падараш корхонае дошт, ки ба ӯ мерос монда буд. Энгелс бо чашмони худ дид, ки вазъияти зиндагии коргарони саноатӣ чӣ тавр вазнин аст. Аз ин рӯ барои аз истисмор озод кардани онҳо камар мебандад.

Иттифоқи Коммунистон. Маркс ва Энгелсро бо ҳам ақидаҳояшон наздик карданд. Соли 1842 воҳӯрии аввалини онҳо дар идораи «Рӯзномаи Рейн» ба амал омад. Соли 1844 Энгелс барои боздиди Маркс ба Париж рафт ва аз ҳамон вақт сар карда, дӯстии яқумраи ғоявии онҳо оғоз ёфт.

Дар аввали соли 1847 аз тарафи роҳбарияти ҳамонвақтаи «Иттифоқи одилон» таклиф карда шуд, ки Маркс ва Энгелс барои ин созмон оиннома мураттаб созанд ва инчунин роҳбарии созмонро ба уҳда гиранд. Онҳо оинномаи «Иттифоқи одилон» - ро мураттаб сохтанд ва барои аз нав ба низом даровардани ин созмон шурӯъ карданд.

Дар Конгресси лондонии соли 1847 созмон қарор дод, ки «Иттифоқи одилон» ба «Иттифоқи коммунистон» табдил дода шавад. Дар охирҳои соли 1847 Конгресси дуоми «Иттифоқи коммунистон» баргузор гардид. Коргарон ва сотсиалистоне, ки дар конгресс ширкат доштанд, ба Маркс ва Энгелс супориш доданд, ки барномаи «Иттифоқи коммунистон»-ро мураттаб созанд. Ин барнома «Манифести ҳизби коммунистӣ» номида шуд.

Манифести ҳизби коммунистӣ. Мураттибони барномаи «Иттифоқи коммунистон» таъкид мекарданд, ки асоси ҷамъиятии инсониро тараққиёти иқтисодии вай ташкил медиҳад. Асосгузори марксизм алоқамандии қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолиро дар «Манифести ҳизби коммунистӣ» кушода, оқибати зиддияти байни онҳоро пешгӯӣ ҳам кардаанд.

Маркс ва Энгелс дар «Манифести ҳизби коммунистӣ» нишон доданд, ки таърихи инсоният таърихи муборизаи синфҳо мебошад. Онҳо исбот намуданд, ки муборизаи синфӣ неруи ҳаракатдиҳандаи ҳама ҷомеаҳои антагонистӣ мебошад. Зиддияти синфӣ ба форматсияи сармоядорӣ хос аст. Ҷомеа дар он ба ду гурӯҳи калони бо ҳамдигар душман – буржуазия ва пролетариат тақсим шудааст.

Қонуниятҳои инкишофи форматсияҳои антагонистиро таҳлил намуда, Маркс ва Энгелс шарҳи муфассали ҷомеаи сармоядориро пешкаш намуданд. Онҳо мақоми пешқадам доштани тарзи

сармоядории истехсолотро нисбат ба тарзҳои гузаштаи истехсолот қайд намуда, нишон доданд, ки буржуазия дар зарфи сад сол, дар натиҷаи истисмори бераҳмонаи коргарон чунон нерӯҳои пурзӯри истехсолкунандаро ба вучуд овард, ки дар тамоми таърихи дуру дарози гузаштаи худ инсоният чунин қувваҳои истехсолкунандаро ба вучуд наоварда буд.

Буржуазия аз уҳдаи идоракунии қувваҳои истехсолкунандаи бурзург на танҳо баромада нагавониш, балки ӯ бо ҳамин ӯри худро ҳам тайёр кард. Пролетариат баробари буржуазия ба вучуд омада, камол ёфт ва пурзӯр шуд.

Дар «Манифест...» Карл Маркс ва Фридрих Энгелс боварӣ изҳор кардаанд, ки дар оянда пролетариат бар буржуазия ғалаба хоҳад кард.

«Манифести ҳизби коммунистӣ» бо шиори зерин хотима меёбад: «Пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо, як шавед!».

Асосгузори марксизм дар ин ҳуҷҷати барномавии ҳаракати коммунистӣ принсипҳои муҳимтарини назарияи марксистӣ – муборизаи синфӣ, ногузирии инқилоби сотсиалистӣ, барпо карда шудани диктатураи пролетариат ва сохтмони ҷомеаи коммунистиро аз ҷиҳати илмӣ асоснок кардаанд.

Вале раванди таърихӣ дар нимаи дуоми асри XIX ҷараёни ҳаракати коммунистӣ дар ҷаҳон ва таҷрибаи сохтмони ҷомеаи сотсиалистӣ дар асри XX дар як қатор давлатҳо исбот намуданд, ки назарияи коммунистии Маркс ва Энгелс аз бисёр ҷиҳат ифротӣ ва ҳаёлий мебошад. Он ба принсипҳои воқеии адолати иҷтимоӣ, ҳуқуқҳои азалии инсонӣ ва гуманизм мувофиқат намекунад. Он дар амал тарғиботгари диктатураи зolim ва поймолкунандаи ҳуқуқҳои табақаҳои гуногуни ҷомеа гардид. Маълум аст, ки барои дар ҷомеа ҷорӣ намудани адолат як диктатураро бо диктатураи дигар иваз кардан мумкин нест. Чунин шароите муҳайё кардан лозим аст, ки ҳуқуқшиканӣ ва беадолатӣ аз байн бардошта шавад.

Ҳуҷҷатҳо

1. Шарл Фуре дар бораи сохти Фаланга ва Фаластер

... Нобаробарӣ асосест, ки ба ҳамаи ҳаёлотии фалсафӣ хотима мегузорад... Агар ягон иштирокчи фаланга амволи калон надошта бошад, ҳеч кас намехоҳад, ки аз амволи ӯ нафарони камбизоат ва қӯдакони онҳо истифода баранд. Ҳамагон бояд дар бораи даромад фикр бикунанд...

Вале агар дар гурӯҳ аъзои бой бошанд, онҳо ба он даромаде, ки аз рӯйи фоизи сахмия ва сармояшон хоҳанд гирифт, қаноат меку-

нанд...

Дар ҳар як иттиҳодия бояд иштирокчиён аз рӯйи таъбу рағбатшон ба гурӯҳҳо тақсим карда шаванд... бо мақсади он ки қобилияти ҳар як аъзо пурра инкишоф дода шавад.

Биное, ки дар он аъзоёни фаланга зиндагонӣ мекунанд, ба ягон манзилгоҳи мо монанд нест...

Қисми марказии қаср, ё худ фаланстер барои корхое муайян карда шудаанд, ки вазифаҳои асосӣ – оиҳона, биржа, китобхона, ҷойи машғулиятҳои илмӣ ва пайраҳаро иҷро менамоянд...

Дар сурати аъзо шудан ба фаланга ба замин, мавод, мебели... ӯ нарх гузошта мешавад...

2. Иқтибосҳо аз «Манифести ҳизби коммунистӣ»-и К. Маркс ва Ф. Энгелс

Шабаҳе дар Аврупо гаштааст – шабаҳи коммунизм. Ҳамаи қувваҳои Аврупои куҳна: папаю подшоҳ, Меттерниху Гизо, радикалҳои фаронсавию полисайҳои немис барои ба номи илоҳӣ таъқиб кардани ин шабаҳ муттаҳид шудаанд...

Озод ва гулом, патриций ва плебей, помещик ва крепостной, усто ва шогирдонаш, хулоса зolim ва мазлум нисбат ба якдигар зиддияти доимӣ доштанд, муборизаи пайдарпайро гоҳ тинҳонӣ ва гоҳ ошкоро мебуданд, ки ин мубориза ҳамеша бо навсозии инқилобии тамоми бинои ҷамъиятӣ ё ба ҳалокати умумии синфҳои муборизакунанда анҷом меёфт...

Дар давраҳои гузаштаи таърихӣ мо қариб ҳама ҷо комилан ба табақаҳои гуногун тақсим шудани ҷамъият – зинаи томи мавқеъҳои гуногуни ҷамъиятро мебинем. Дар Рими қадим мо патрицийҳо, савораҳо, плебейҳо, гуломон, дар асрҳои миёна ҳокимони феодалӣ, вассалҳо, устоҳо ва шогирдонии сех, крепостнойҳоро мебинем, ки илова бар ин дар дохили ҳар яке аз синфҳо дараҷаҳои махсус ҳам буданд...

Ҷамъияти буржуазии ҳозира, ки аз дохили ҷамъияти ҳалокишудаи феодалӣ баромадааст, зиддиятҳои синфиро барҳам назад. Вай фақат ба ҷойи синфҳои куҳна, шароити куҳнаи ситамгарӣ ва шаклҳои куҳнаи муборизаи синфҳои нав, шароити нави ситамгарӣ ва шаклҳои нави муборизаро гузошт...

Савол ва супоришҳо:

1. Томас Мор кист? Ибораҳои «социализми ҳаёлий» ва ё «соц-

сиалистони хаёли» бо номи ӯ чӣ муносибат доранд? 2. Киҳоро сотсиалистони хаёли номидаанд? 3. Дар бораи Сен Симон чӣ медонед? 4. Қадом ақидаҳои Шарл Фуре ба шумо маъқул шуданд? 5. Дар бораи ғайолияти сотсиалисти хаёлии англис Роберт Оуэн нақл кунед. 6. Чаро дар солҳои 40-уми асри XIX дар Аврупо назарияи коммунизм ба вучуд омад? 7. Дар бораи Карл Маркс ва Фридрих Энгелс нақл кунед. 8. Дар бораи «Иттифоқи одилон» ва «Иттифоқи коммунистон» чиро медонед? 9. Дар бораи барномаи «Манифести Ҳизби коммунистӣ» маълумот диҳед. 10. Аз мавзӯ ҳулоса бароред.

§ 14. ТАШКИЛЁБИ ДАВЛАТҲОИ СОҲИБИСТИҚЛОЛ ДАР АМРИКОИ ЛОТИНӢ

То ибтидои давраи нав тақрибан тамоми Амазонкаи Ҷанубӣ мустамликаи Испания буд. Бразилия, ки мустамликаи Португалия буд, нисфи ин қитъаро ташкил меод. Қазираи Гаити, ки дар баҳри Кариб воқеъ аст (ғалаҷазираҳои Вест-Индия), то соли 1804 ба Фаронса тааллуқ дошт.

Инқилоби ғуломон дар Гаити соли 1791. Қазираи Гаитиро Христофор Колумб кашф карда, дар он ҷо аввалин мустамликаи аврупоиҳоро таъсис дода буд. Баъд аз ин қазира ба дасти роҳзанони фаронсавӣ гузашт, ки онҳо аз ин ҷо ба киштиҳои тичоратӣ ҳамла мекарданд. Минбаъд қазираи Гаити ба ихтиёри Фаронса мегузарад.

Қисми зиёди ҳиндуёни маҳаллӣ аз касалӣ мурданд ё қир карда шуданд. Аз ин рӯ, барои коркарди заминҳои найшакар ба Гаити аз Африқо ғуломони зиёди сиёҳпӯстро меоварданд.

То охири асри XVIII дар Гаитии Фаронса зиёда аз 400 ҳазор ғуломи сиёҳпӯст ва даҳҳо ҳазор дурага (насли сафедпӯстону сиёҳпӯстон) зиндагӣ мекарданд. Аз ҳисоби меҳнати онҳо сафедпӯстон бой мешуданд. Дар қазира инчунин бисёр фермерҳои сафедпӯст ва хунармандон сокин буданд.

Дар натиҷаи меҳнати тоқатфарсо ғуломон тез-тез шӯриш мбардоштан. Шӯрише, ки соли 1791 ба амал омад, дар таърих ягона шӯриши ғалабакардаи ғуломон буд, ки ҳокимиятро ба даст дароварда, давлати начандон калон, вале мустақили худро ташкил карданд. Ин муваффақият тавассути ҷидду ҷаҳди муштараки ғуломон, камбағалон ва сафедпӯстони тобеъ ба амал омад. Роҳбари инқилоби ғуломон дар Гаити Туссен Лувертюр буд.

Туссен Лувертьюр. Туссен Лувертьюр дар оилаи ғулом таваллуд шудааст. Туссен марди часуру далер буд ва қобилияти баланди роҳбарӣ карданро дошт. "Шиори мо – ғалаба ё марг, марг озодӣ!" – мегуфт ӯ. Туссен Лувертьюр ғуломро озод ва заминҳоро ба онҳо тақсим намуд. Баъди якчанд сол лашкари Наполеон Бонапарт Гаитиро забт намуд. Туссен Лувертьюр асир афтод. Ӯро мустамликадорони нави Гаити ба Фаронса фиристоданд. Туссен дар маҳбас вафот кард. Фаронса ки ба ҷангҳои Аврупо машғул буд, мардуми Гаити аз фурсат истифода бурда, лашкари ӯро аз он ҷо пеш карда, Гаитиро аз нав соҳибистиқлол эълон намуд.

Дар ҷазира Чумхурии Гаити ташкил карда шуд. Заминҳои беҳтарин оҳиста - оҳиста ба дасти мулкдорон гузашт. Минбаъд қисми шарқии ҷазира аз Гаити ҷудо шуда, давлати мустақил шуд.

Вазъи мустамликаҳои испонӣ дар Амрикои Лотинӣ. Ҳиндуён дар Мексика (атстехо) ва Амрикои Ҷанубӣ (инкхо) ба истилогарони испонӣ саҳт муқобилият нишон медоданд. Бештари онҳо дар мубориза ҳалок шуданд (имрӯз қисми зиёди аҳолии Амрикои Лотинӣ ҳиндуён ва авлодони ҳиндуёну сафедпӯстон-дурагаҳо ва мулатҳо мебошанд).

Дворянҳо тоҷирони бенавогашта ва дигар ҷўяндагони пули муфт дар ҷустуҷўи тиллою нуқра ба мамлакатҳои Амрикои Марказӣ ва Ҷанубӣ сафар менамуданд. Баъди ғасби захираҳои тилло, нуқра ва

82. Туссен Лувертьюр ва сарбозони артиши ӯ

сангҳои қимматбаҳо истилогарони испонию португалӣ конҳои тиллою нуқраро аз худ карданд.

Дворянҳо ва аҳли калисо заминҳои беҳтарин - киштзорҳои найшакар, қаҳва ва тамоку бунёд карда, дар чарогоҳҳо асп, гов ва гӯсфанд парвариш менамуданд. Ҳиндуёни аз замин маҳрумгардида ба мардикорони нимтобёъ табдил меёфтанд. Ба дӯши онҳо андозҳои гарон бор карда мешуд. Аҳли калисои испонӣ ибодатхонаҳои ҳиндуёнро вайрон карда, онҳоро маҷбур мекарданд, ки калисои насронӣ бунёд кунанд. Нобудшавии ҳиндуҳо мустамликадоронро маҷбур кард, ки барои дар киштзорҳои Ямайка, Куба ва Бразилия кор кардан аз Африқо ғулумони зангӣ биёранд.

Ҳиндуён шӯриш мебардоштанд. Чунончи, доҳии ҳиндуҳо Тупак Амару соли 1780 дар Перу шӯриш бардошта, ғулумдориро барҳам дод, амалдорони испонию аз мамлакат пеш кард ва ба ҷойи онҳо сардорони ҳиндуро интихоб намуд. Вале лашкари хуб мусаллаҳшудаи мустамликадорон беш аз 60 ҳазор нафар ҳиндуи бесилоҳро ваҳшиёна ба ҳалокат расониданд. Манзили доҳии ҳиндуёнро ба хок яксон карда, намак пошиданд, то ки алаф наръяд. Ҳазорон нафар ҳинду ба қатл расонида шуд, вале шӯришҳо қатъ нагардиданд.

Испониҳо аз Амриқои Лотинӣ тилло, қанд, пахта, қаҳва, тамоку ва маҳсулоти дигар гирифта, ба он ҷо маҳсулоти саноатӣ бурда мефурухтанд. Дар баробари ин, дар мустамликаҳо савдо ва саноати маҳаллӣ тараққӣ мекард. Дар асри XVIII мустамликаҳои амриқоии Испониё ба истехсоли пӯст ва гӯшту шир, пойафзол, шиша, силоҳ, борут, сохтани киштиҳои хурд ва тайёр кардани нах машғул буданд.

Дар баробари тараққиёти иқтисодии мустамликаҳо ҳаракатҳои озодихоии халқҳои онҳо барои истиқлолият низ авҷ мегирифт.

Амалдорон, генералҳо ва афсароне, ки аз Испониё омада буданд, дар мустамликаҳо ҳукмронӣ карда, боигарии зиёд ғун мекарданд. Онҳо ба креолҳо (мардуми таҳҷойии аҷдодашон испонӣ) нафрат доштанд. Дар байни креолҳо табақаи ҳукмрон заминдорон, тоҷирон, роҳибон ва рӯҳонӣён буданд. Амалдорони испонӣ креолҳоро дар мустамликаҳо ба вазифаҳои калони маъмурӣ таъйин намекарданд, худро аз онҳо баланд мегирифтанд. Помешикон ва тоҷирони креолӣ аз андозҳои вазнин ва худсарии амалдорони мустамликадор ва инчунин аз он ки ҳокимони испонӣ муносибатҳои тичоратии онҳоро бо дигар давлатҳо манъ карда буданд, ба ғазаб меомаданд. Ин ба савдогарони испонӣ имкон медод, ки худсарона нархи молшонро баланд бардоранд.

То ибтидои асри XIX ба таври маҳфӣ ба мустамликаҳо молҳои

англисӣ бисёр оварда мешуданд. Англия ва Амрико барои савдои молҳои худ дар мустамликаҳо озодӣ ба даст овардан мехостанд. Аз ин рӯ, креолҳои ватандӯст ба дастгирии буржуазияи Англия умед мебастанд.

Зулми мустамликавӣ ба тараққи минбаъдаи кишоварзӣ ва тичорат монеаи асосӣ гардид. Бинобар ин, дар мустамликаҳо барои ташкил намудани давлатҳои мустақил кӯшишҳо зиёд шуда, ҳаракати озодихоҳӣ ба муқобили зулми мустамликавии Испониё авҷ мегирад. Дар байни заминдорони бомаърифат ва хусусан афсарони креолӣ ғояҳои озодихоҳӣ паҳн мегардиданд. Ба ҳаракати озодихоҳӣ бештар креол-дворянҳои инқилобӣ роҳбарӣ мекарданд.

Дехқонони нимтобеъ мехостанд, ки аз зулми заминдорон ва судхӯрон озод шуда, соҳиби замин шаванд. Халқ умед дошт, ки аз худсарии амалдорон ва истисмор халос шавад. Вале заминдорон, тоҷирон ва намояндагони калисо мехостанд, ки мулкҳои худ ва ғуломдориро нигоҳ дошта, деҳқонон, хунармандонро дар тобеияти худ монанд. Аз ин рӯ мақсадҳои заминдорони ҳукмронии креолӣ дар ҳаракати озодихоҳии зидди зулми мустамликавии Испониё ба манфиатҳои оммаи халқ мувофиқ намеоманд. Вале арбобони инқилобии ҳаракати озодихоҳӣ кӯшиш мекарданд, ки ба дастгирии оммаи халқ-деҳқонон, хунармандон, ҳиндуҳо, дурағаҳо, мулатҳо ва ғуломони зангӣ, ки умеди озодӣ доштанд, таъя кунанд.

Ҷанги истиқлолиятҳои дар Мексика. Соли 1810 дар мустамликаҳои испонии Амрикои Лотинӣ шӯришҳои оммавӣ сар заданд. Дар натиҷаи муборизаи озодихоҳонаи халқҳои Амрико бисёр ватандӯстон ба майдон омаданд. Халқи Мексика ҳоло ҳам номҳои қаҳрамонони шуҳратманди озодихоҳи халқи худ, пешвоёни шӯриши деҳқонони камбағал Мигел Идалго ва Хосе Морелосро бо эҳтиром ба забон мегиранд ва ёдоварӣ мекунанд.

Рӯҳонии деҳотӣ Идалго дар байни сокинони маҳаллӣ, махсусан дар байни ҳиндуён, ки забони онҳоро медонист, обрӯи калон дошт. Соли 1810 Идалго ҳиндуён ва дурағаҳоро, ки ба табақаи камбағалтарини деҳқонон тааллуқ доштанд, даъват намуд, ки барои истиқлолият мубориза баранд ва заминҳои аз онҳо гирифтаре ба худ гардонанд. Аз ҳиндуён ва дурағаҳои шӯришбардошта як лашкари том ташкил шуд. Шӯриш қисми зиёди мамлакатро фаро гирифт. Идалго ба ғуломдорон фармон дод, ки дар муддати 10 рӯз тамоми ғуломони худро озод кунанд ва андозеро, ки ҷамоаҳои ҳиндӣ ба ҳокимони мустамлика медиҳанд, бекор кунанд. Ҳокимони испонӣ ба Идалго таклиф карданд, ки агар таслим шавад, гуноҳашро мебахшанд. «Бахшиш ба

худи чинояткорон лозим аст, на ба мухофизатгарони ватан!» - гуфт Идалго. Лашкари Испониё ба аскарони ихтиёрии Идалго шикаст дода, соли 1811 Идалгоро асир гирифта парронданд.

Муборизаи Идалгоро ҳамсафи наздиктарини ӯ, писари дуредгар Хосе Морелос давом дод. Морелос хачирбон ва баъд рӯхонии камбағали деҳа буд. Морелос кӯшиш мекард, ки заминҳои ҳиндуёно ба соҳибонашон баргардонад. Морелос заминҳоро аз заминдорони калон мусодира карда, барҳам додани ғуломдориро тасдиқ ва шиканчаро бекор кард. Вақте ки ба Морелос унвони «аълоҳазрат»-ро таклиф намуданд, ӯ рад кард ва ба худ унвони «хизматгори миллат»-ро раво донист. Ӯ мехост, ки аҳволи камбағалонро беҳтар кунад. Морелосро 40 ҳазор нафар ҳинду дастгирӣ мекард, дар лашкари ӯ якчанд ҳазор нафар зангӣ ҳам буд. Вале дастаҳои артиши доимии испониҳо заминдорони калонро ба тарафи худ ҷалб карда, шӯришгаронро шикаст доданд ва Морелосро парронданд.

Минбаъд роҳбарии ҳаракати озодихоҳиро заминдорони калон ба даст гирифтанд. Мубориза барои истиқлолият дар Мексика давом мекард. Соли 1821 Мексика давлати мустақил шуд. Дар рафти инқилоб ғуломдорӣ барҳам дода шуд, вале деҳқонон аз зулми помешикону судхӯрон озод нашуданд. Баъди якчанд сол Мексика ҷумҳурӣ эълон карда шуд.

Ҷангҳои истиқлолиятҳои дар Амрикои Ҷанубӣ. Боливар. Қаҳрамони машҳури халқҳои Амрикои Ҷанубӣ, ки ба мукобили зулми мустамликавӣ мубориза бурдааст, Симон Боливар мебошад.

Симон Боливар дар оилаи заминдор ва тоҷири калони креоли Венесуэла таваллуд ёфтааст. Ӯ маълумоти хуб гирифта, сар то сари Аврупоро саёҳат карда, асарҳои Волтер ва Руссо ро мутолиа намуда-

83. Мигел Идалго

84. Хосе Морелос

85. Симон Боливар

аст. «Ман то занҷирҳои Испониёро, ки ватанамро печонида гирифтаанд, пора накунам, ором нахоҳам шуд»-гуфта буд ӯ.

Боливар артиши озодихонаи Венесуэлро ташкил дод ва 21 иони соли 1821 артиши Испониёро торумор ва Венесуэлро соҳибистиқлол эълон кард. Барои ҷангҳои бомуваффақият муқобили лашкари Испониё рутбаи генерал ва унвони фахрии «озодкунанда» - ро гирифт.

Ӯ на танҳо ба креолҳои заминдор таъя мекард, балки зангиҳою ҳиндуёнро низ ба мубориза бархезонд. Барҳам задани ғуломдориро эълон кар-

да, бо ҳамин як қисми ғуломони зангиро ба тарафи худ ҷалб кард. Ба кишоварзони ҳинду ваъда дод, ки баробари тамом шудани ҷанг ба онҳо замин медиҳад. Вале аз сабаби муқобилати соҳибони киштзорҳо ғуломдорӣ дар Венесуэла танҳо дар миёнаҳои асри XIX барҳам дода шуд.

Вақте ки Боливар барои ёрӣ ба мардуми пешқадами Аврупо муроҷиат кард, ба ӯ ихтиёриёни зиёде ҳамовозӣ карданд. Онҳо меҳостанд ба муборизаи халқҳои Амрикои Лотинӣ ба муқобили мустамликадорони истилогар ёрӣ диҳанд. Ба ёрии Боливар ирландиҳо, англисҳо, немисҳо, итолиёҳо, лаҳҳо ва русҳо омаданд.

24 декабри соли 1824 дар шимоли Перу артиши испонӣ торумор карда шуд ва дар ин ҷо ба шарафи С.Боливар бо номи Боливия давлати нави соҳибистиқлол эълон карда шуд. Боливар қарор дод, ки аз кӯҳҳои барфпӯши Анд гузашта, аз испониҳо вилояти Гренадаи Навро озод кунад. Лашкари ӯ қаҳрамониҳо нишон дод. Ба аскарони ӯ лозим омад, ки ҷангалҳои анбӯҳи касногузар, дарёҳои бузург, ки тимсоҳҳои зиёд доштанд ва кӯҳҳои осмонбӯсро пасисар кунанд. Барфу борон ба сари ҷанговарон мерехт дар ағбаҳои пурбарф ва мушкилгузар одамон аз нарасидани ҳаво беҳуд мешуданд. Дар нишебиҳо аспҳо ба ҳалокат мерасиданд. Вале шӯришгарони озодихоҳ бо сардории Боливар ва ёрии халқи маҳаллӣ аз кӯҳҳо гузаштанд ва ба лашкари испониҳо ғолиб омаданд. Гренадаи Нав бо Венесуэла муттаҳид гардида, Боливар президенти Ҷумҳурии Муттаҳидаи Колумбияи Бузург гардид.

Боливар ҳиндуёнро аз андоз озод карда лоиҳаи қонун дар бораи

мусодира кардани заминҳои заминдоронро тартиб дод, вале ин чорабиниҳои охири ба муқобилияти саҳти давлатмандон дучор омад ва татбиқи нагардид. Боливар орзу дошт, ки тамоми ҷумҳуриҳои озодшудаи Испониё ва Амрикоро муттаҳид кунад. Ӯ аз ниятҳои ғоратгаронаи ИМА дар Амрикои Лотинӣ огоҳ шуда навишта буд: «Амрикоҳои шимолӣ... барои мо бегонаанд. Барои ҳамин ҳам ман ҳеҷ гоҳ розӣ намешавам, ки онҳо барои ба роҳ мондани корҳои амрикоҳои мо давлат карда шаванд».

Баъди ғалаба ба испаниҳо заминдорони креол ва буржуазии афзудаистодаи Колумбияи бузург ба муқобили оммаи халқ мубориза сар карданд. Бо рӯҳониёни католики иттифоқ баста, ба барҳам додани ғулумдорӣ ҳалал расонида, нагузоштанд, ки заминҳои заминдорони бой ба камбағалон тақсим карда шавад. Боливар дар давраи вазинтарин ва ҳалқунандаи инқилоб бо халқ буд ва ба вай содиқона хизмат кард. Барои ҳамин ӯ ба помешикон маъқул набуд. Сарфи назар аз муваффақиятҳои бадастовардааш, Боливар мачбур шуд, ки ба истеъфо барояд.

Соли 1822 Бразилия аз Португалия ҷудо шуд, вале дар давлати нав соҳти ғулумдорӣ нигоҳ дошта шуд.

Халқҳои Амрикои Лотинӣ ҳоло ҳам номи неки Боливарро ҳамчун қаҳрамони бузург ва озодкунандаи мустамликаҳои амрикоӣ

86. Симон Боливар бо артиши худ қўҳҳои Андро фатҳ карда, Амрикои Чанубиро аз мустамликадорон озод мекунад.

87. Сан Мартин

ёд мекунанд. Дар бисёр шахрҳои Амрикои Лотинӣ ҳайкали ёдгории ӯ гузошта шудааст.

Хотима ёфтани чангҳои истиқлолиятҳои. Лашкари инқилобӣ тахти фармондеҳии генерал Хосе Сан Мартин Аргентинаро озод кард. Баъди Аргентина ӯ бо лашкараш бо азоби зиёде аз кӯхҳои Анд гузашта, дар озод кардани Чили ва Перу ёр расонид.

Дар Уругвай мубориза барои озодӣ на танҳо ба муқобили ҳокимони испонӣ, балки ба муқобили заминдорони бразилӣ, ки мехостанд мамлакатро ғасб кунанд, низ бурда мешуд. Дар натиҷа Уругвай истиқлолият ба даст

овард.

Бо шарофати чангҳои истиқлолиятҳои дар Амрикои Лотинӣ зулми мутлақияти испонӣ барҳам хӯрда, якчанд давлати тозаистіқлоли миллӣ ташкил карда шуд. Аксари ин давлатҳо ҷумҳурӣ эълон карда шуданд. Дар баъзе аз ин давлатҳо ғуломдорӣ барҳам хӯрд. Аз ин далелҳо бармеояд, ки чангҳои истиқлолиятҳои дар Амрикои Лотинӣ чангҳои зидди мустамликадорӣ, инқилобӣ, миллию озодихоҳию буржуазӣ буданд.

Мақсади асосии чангҳои озодихоҳӣ барҳам задани тобеияти мустамликавӣ буд. Дар натиҷаи номуташаккилии халқ дар мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ азнавсозӣҳои демократӣ ба анҷом нарасиданд ва бисёр масъалаҳо ҳал нашуданд. Деҳқонон замин нағрифанд, соҳибони мулкҳои калон қисми зиёди ҳокимияти сиёсиро дар ихтиёри худ нигоҳ доштанд. Дар Венесуэла, Колумбия ва Перу ғуломдорӣ то солҳои 50-ум, дар Бразилия бошад, то солҳои 60-уми асри XIX давом кард. Аз ақибмонии иқтисодии мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ истифода бурда, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Англия онҳоро тобеи худ мегардониданд. Даре нагузашта, баъди чангҳои истиқлолиятҳои Ҷумҳурии Колумбия Бузург ва Амрикои Марказӣ ба якчанд давлати мустақили алоҳида тақсим шуданд.

Ҳуҷҷатҳо

1. Бекор карда шудани ғуломдорӣ. Амри сенйор Идалго аз 6.12 с, 1810

1. Ҳамаи ғуломдорон дар зери таҳдиди ҳукми қатле, ки дар сура-

ти аз тарафи онҳо иҷро карда нашудани моддаи мазкур ба кор бурда мешавад, дар зарфи 10 рӯз ба тобеон диҳанд.

2. Минбаъд ҳамаи андозҳои, ки аз ҷониби ҷамоаҳо пардохта мешуданд, инчунин ҳама гуна андозҳои дигари ба ҳиндуҳо боркардашуда қатъ карда мешаванд.

3. Дар ҳамаи парвандаҳои додгоҳӣ, ҳуҷҷатҳо, дастхатҳо ва актҳо бояд коғази одӣ истифода шавад....

2. Эълони ботантанаи истиқлолияти Амрикои Шимолӣ Испонӣ (16.11 с.1813)

1813. Конгресси Анауака, ки дар шаҳри Чилмансинги Амрикои Шимолӣ аз намояндагони музофотҳои он ҷамъ омада... ботантана эълон менамояд, ки дар партави воқеаҳои феълӣ Аврупо иҷрои ҳокимияти аз тарафи Аврупо суистеъмолкардари ба даст мегирад; Бо ҳамин вобастагӣ аз тоҷу тахти Испонӣ абадӣ нест карда мешавад....

3. Эълонияи истиқлолияти Аргентина. (Акт)

Дар шаҳри арзанда ва муҳими Сан Мигел дел Тукуман 9 июли соли 1816 ҳангоме ки иҷлосияи навбатӣ ба охир мерасид, Конгресси Музофотҳои Муттаҳида баррасии масъалаи қаблӣи худро марбут ба мақсади бузург ва муқаддаси халқҳоро идома дод... дар охири иҷлосия аз депутатҳо пурсида шуд: "Оё онҳо мехоҳанд, ки Музофотҳои Муттаҳида аз қароли Испонӣ ва метрополией озод ва соҳибистиқлол бошанд?" ... Онҳо...паси ҳам, бо як овоз, ихтиёрӣ ва бо қатъият ба ҷонибдорӣи истиқлолияти мамлакат овоз доданд.

Савол ва суноринҳо:

1. Дар қитъаи Амрико кадом давлатҳо аз ҳама зиёд мустамлика доштанд?
2. Дар ҷазираи Гаити инқилоби озодихонаи ғуломон кай ва дар зери роҳбарии кӣ натиҷа дод?
3. Инқилоби ғуломони Гаити чӣ натиҷа дод?
4. Туссен Лувертпор аз кадом давлат шикаст хӯрд?
5. Испониҳо ва португалиҳо мустамликаҳои худро чӣ тавр идора мекарданд?
6. Дар бораи инқилоби буржуазии озодихонаи халқи Мексика бар зидди мустамликадорони испонӣ нақл кунед.
7. Чаро дар Мексика номҳои Мигел Идалго ва Хосе Морелоеро азизу муътабар медонанд?
8. Дар бораи қаҳрамониҳои Симон Боливар нақл кунед?
9. Номи Боливар дар Амрикои Ҷанубӣ барои чӣ абадӣ гардонида шудааст?
10. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 15. АМРИКОИ ЛОТИНӢ БАӢД АЗ ЧАНГИ ИСТИҚЛОЛИЯТҲОӢ

Чамъбасти чанг. То чанги истиқлолиятҳоӢ Амрикои ЛотинӢ асосан мустамликаи Португалия ва Испониё буд. БаӢди чанг харитаи сиёсии нимқураи ғарбии Замин ба қуллӣ тағйир ёфт. Дар қаламрави бузурги собиқ мустамликаҳои португалӣ ва испонии Амрикои ЛотинӢ давлатҳои нави соҳибистиқлол ба вучуд омаданд. Ғалаба дар чанги истиқлолиятҳоӢ барои рушди мустақилонаи халқҳои Амрикои ЛотинӢ роҳ кушод.

Ба давлатҳои Амрикои ЛотинӢ лозим омад, ки истиқлолияти худро аз таҷовузкорони нав дифоъ кунанд. Он халқҳое, ки алҳол истиқлолият ба даст наоварда буданд, аз музаффариатҳои чанги истиқлолияти ватани худ ба мубориза шуруъ карданд. Баъзе давлатҳои соҳибистиқлол барои ба даст овардани истиқлолият ба халқҳои ҳанӯз дар зери асорати мустамликабудаи Амрикои ЛотинӢ дасти ёрӣ дароз мекарданд.

Ватандӯстони Колумбия барои ёрӣ ба халқи Куба экспедитсия ташкил карданд. Боливар нақшаи созмон додани Иттифоқи мамлакатҳои Амрикои ЛотинӢ баҳри муҳофизати манфиатҳои умумиро пешниҳод намуд. Соли 1826 ин лоиҳа дар Конгресси намояндагони давлатҳои нав дар Панама мавриди муҳокима қарор гирифт. Ғояи ягонагии Амрикои ЛотинӢ ба муқобили сиёсати мустамликавии давлатҳои Аврупо ва ИМА нигаронида шуда буд.

ИМА ва Англия бо ҳар роҳу восита мехостанд, ки ба ташкилшавии Иттиҳоди давлатҳои Амрикои ЛотинӢ ҳалал расонанд. Вале онҳо рибқорона иброз медоштанд, ки аз ташкилѐбии давлатҳои соҳибистиқлоли Амрикои ЛотинӢ розӣ ҳастанд. ИМА ба озодшавии Куба муқобилият нишон медод. Ҳукумати ИМА нигарон аз он буд, ки агар ватандӯстони Колумбия ба Куба ёрӣ расонанд, мумкин аст дар ин ҳазира шӯриши ғуломон ба амал ояд. Англия низ баробари ИМА мехост, ки дар Амрикои ЛотинӢ мавқеи мустаҳкам дошта бошад.

Дипломатҳои ИМА ва Англия тамоми чораҳоро меандешиданд, ки дар байни давлатҳои соҳибистиқлоли Амрикои ЛотинӢ иттиҳод ва ё иттифоқи ташкил наѐбад. Дар сурати ташкил ёфтаниш низ Ҷумҳурии Амрикои Марказӣ ба давлатҳои алоҳида пароканда шавад. Дар амал ҳамин тавр ҳам шуд. Соли 1829 ин федератсия ба Никарагуа, Гватемала ва Салвадор тақсим гардид. Ҷидду ҷаҳд барои ташкил кардани Федератсияи Колумбия Венесуэлла ва Эквадор ҷудо шуда, мустақилият ба даст оварданд. Соли 1844 бошад, Ҷумҳурии Доминикан аз Гаити ҷудо шуд.

Мақсади ҷанги истиқлолиятҳои халқҳои Амрикои Лотинӣ пеш аз ҳама озодашавӣ аз истисмори мустамликавӣ ва баъзе дигар ғунсозиҳои буржуазӣ мебошад. Дар баъзе давлатҳои тозаистиклол ғуломдорӣ барҳам нахӯрд, истисмори кишоварзон боқӣ монд. Ақибмони иқтисодиёт, ки дар натиҷаи ҷанг ба амал омада буд, барои давлатҳои нав мушкилоти зиёдеро ба миён овард. Лашкари испонӣ вилоятҳои алоҳидаро бо пуррагӣ хароб карда, садҳо ҳазор сокинони онро қир мекард. Сармоядорони Англия, Фаронса ва ИМА аз вазъи мушкили давлатҳои тозаистиклоли Амрикои Лотинӣ истифода бурда, ба онҳо вомбарги бисёрфоиза медоданд, конҳои маъданро иҷора мегирифтанд, бозорҳои онҳоро аз худ карда, молҳои худро бе пардохти бочпулӣ ба фуруш мебароварданд. Чунин рафтори хоричиёни абаркудрат имкон намерод, ки саноати миллии маҳаллӣ тараққӣ кунад.

Вазъи Мексикаи соҳибистиклол. Ба даст овардани истиқлолият ба таърихи минбаъдаи Мексика таъсири мусбат расонид. Барҳам задани режими мустамликадорӣ ба бекор карда шудани меҳнати маҷбурии ҳиндуён ва андози сарикасӣ мусоидат кард. Меҳнати зангиёни ғулом дар Мексика нисбатан кам истифода мешуд. Баъди ҷанги истиқлолиятҳои дар ин мамлакат ғуломдорӣ бекор карда шуд. Соли 1824 дар Мексика соҳти ҷумҳуриявӣ муқаррар гардид. Табақаи болоии аҳоли – креолҳо, косибон, хизматчиён, соҳибони хоҷагиҳои хурд бештар дурага буданд. Қисми асосии аҳолии мамлакатро ҳиндуёни кишоварз ташкил мекарданд. Ҷанги истиқлолиятҳои барои ваҳдати миллии Мексика ва тараққиёти сармоядории мамлакат аҳамияти халқунанда дошт.

Дар баробари ин, вазифаҳои инқилобӣ то ба охир ҳал нашуданд. Аксар боқимондаҳои тартиботи феодали маҳфуз буданд. Заминдорӣ помешикӣ, заминдорӣ калисо, деҳқонони нимозод ва нимғуломи сершумор мисли пештара вучуд доштанд. Дар ташкилҳои муассисаҳои идории мамлакат низ ҳанӯз норасоно бенизомӣ бисёр буданд.

Халқи Мексика дар натиҷаи ҷанги истиқлолиятҳои қурбонии аз ҳад зиёд дод. Аҳолии мамлакат кам шуд. Мексика як давлати воқеан қашшоқи кишоварзӣ буд. Харочот ба артиш ва идораи давлатӣ асосан аз ҳисоби баландкунии андозҳо ба молҳои талаботи аввал ва вомбаргҳои бонқдорони англисӣ ҷуброн карда мешуд. Аз ҷиҳати молиявӣ ба Англия вобаста будани Мексика ба мардум гарон меафтод. Истеҳсоли тиллою нуқра меафзуд. Ба истеҳсолоти маъданҳо сармоядорони англис то 10 млн. фунт-стерлинг маблағ гузоштанд. Тиллои зиёд ба таври пинҳонӣ ва ғайриқонунӣ (қочок) ба хорича раван карда мешуд. Солҳои 40-ум дар Мексика аввалин фабрикаҳои хурди

бофандагӣ сохта шуданд. Молҳои саноатӣ ба Мексика асосан аз Англия ва Фаронса оварда мешуданд. Қисми зиёди даромади давлатӣ ба пардохти ғоизи қарзҳои хориҷӣ сарф мешуд.

Ҳокимияти сиёсӣ дар дасти заминдорони иртиқоӣ буд. Ҳукумат ба артише, ки бо силоҳҳои кӯхнаи англисӣ мусаллаҳ буд, таъя мекард. Шумораи афсару генералҳо аз меъёри зарурӣ даххо маротиба зиёд буд. Ин артиш дар мамлакат вазъи ҳарбию сиёсиро тез-тез тағйир меод. Аз соли 1824 то соли 1848 дар Мексика 250 исёни ҳарбӣ ба амал омад, ки дар натиҷаи онҳо 31 президент иваз шудааст.

Чанги ИМА алайҳи Мексика (1846-1848). Дар байни 31 президент генерал Санта Анна аз ҳама бештар ҳукмронӣ кардааст. Ӯ соли 1834 президенти мамлакат интиҳоб шудааст. Дар мубориза бар зидди тачовузи ИМА Санта Анна худро ҳамчун хоини манфиатҳои миллии мамлакат нишон дод. Ғуломдорони ИМА кӯшиш мекарданд, ки вилоятҳои шимолии Мексикаро забт намоянд. Артиши ИМА ба Техас ҳучум карда, дар он ҷо «Ҷумҳурии соҳибистиклол»-ро ташкил кард. Соли 1836 Санта Анна бо 6000 нафар аскар ба муқобили тачовузкорони амриқоӣ ҳучум кард, вале аз онҳо саҳт шикаст хӯрд. Худи Санта Анна асир афтод ва шармандавор ба ваъданоме, ки қаламрави бузурги Мексикаро ба ИМА месупорад, имзо гузош. Баъди ба Мехико баргаштан маҷбур мешавад, ки мансаби президентиро тарк намояд, вале баъди чанд сол ба ин мансаб аз нав бармегардад.

Соли 1846 ИМА ба Мексика аз нав тачовуз ташкил мекунад. Санта Анна ба ҷойи он, ки дифои мамлакатро ташкил намояд, ба хуб мусаллаҳшавии артиш ҳалал мерасонад. 22 март соли 1847 72 киштии ИМА Веракрусро бомбаборон ва ишғол карданд. Санта Анна сиёсати таслимкоронаро пеш гирифт. Нерӯҳои ватандӯст аз чунин рафтори ӯ ба ғазаб омада, ӯро аз ҳокимият дур карданд. Мардуми одӣ ва аскарон қаҳрамонона меҷангиданд. Халқи Мексика хотираи шаш ҷавони артиллеристе, ки дар наздикии Чапултепека алайҳи душман мубориза бурда, қаҳрамонона ҳалок гардиданд, то ҳол пос медорад.

14 сентябри соли 1847 лашкари ИМА ба Мехико дохил шуд. Аҳолии шаҳр барои ҳаёту мамот ба муборизаи зидди истилогарон бархостанд, Дар шаҳр ҳаракати ҷирикӣ вусъат ёфт. Истилогарон бар зидди ҷирикҳо то 20 ҳазор нафар аскарӣ худро сафарбар намуданд. Дар натиҷаи ҷангҳои пуршиддат ба лашкари ИМА муяссар шуд, ки шаҳро пурра ба даст дарорад. Соли 1848 дар байни ИМА ва Мексика созишномаи сулҳ ба имзо расид, ки мувофиқи он Техас, Калифорния ва Мексикаи Нав ба тобеияти ИМА дохил шуданд. Қаламрави ин се музофоти Мексика аз панҷ се ҳиссаи Мексикаро ташкил мекард. Пре-

зиденти ояндаи ИМА У. Грант ба ин ҷанг чунин баҳо додааст: «Яке аз ҷангҳои беадолаттарин буда, дар ягон даври замон миллати зӯр алайҳи миллати камқувват чунин мубориза набурдааст».

Соли 1850 ИМА ва Англия барои назорати якҷояи гарданаи Панама (он ҷо, ки минбаъд канал кофта шуд) созишнома бастанд. Соли 1853 ИМА Мексикаро маҷбур кард, ки ба ивази пули ночизе як қисми дигари қаламрави худро бидиҳад.

Инқилоби Мексика (1854-1860). Сиёсати хиёнаткоронаи Санта Анна қаҳру ғазаби аҳолии мамлакатро ба вучуд овард. Қарзи хориҷӣ ба гардани мардум сол то сол бори гарон мешуд. Пардохти ҳарсолаи фоизи ин қарз аз даромади давлатӣ қариб ду баробар зиёдтар буд. Афзудани андозҳо, кашида гирифтани заминҳои ҳиндӯён ва бад шудани аҳволи кишоварзон – пеонҳо (деҳқонони нимғулом) ошубҳои мардумро ба вучуд меоварданд.

Моҳи март соли 1854 дар ҷанубу ғарбии Мексика шӯриш ба амал омад, ки он баъд тамоми гӯшаю канори мамлакатро фаро гирифт. Ин шӯриш моҳияти инқилобӣ дошт. Ба сафи шӯришгарон косибон, тоҷирон, кишоварзон, амалдорони хурд, зиёён дохил мешуданд. Санта Анна аз мамлакат фирор кард ва моҳи ноябри соли 1855 шӯришгарон пойтахтро ишғол намуданд. Дар Мексика инқилоби буржуазӣ ғалаба кард. Баъд аз ғалабаи инқилоб дар мамлакат дигаргунсозиҳои умумидемократӣ ба амал омаданд. Озодии ғайрифаъолияти соҳибдорӣ, матбуот, бекор карда шудани имтиёзҳои калосо ва муқаррар намудани низоми ченакҳо аз ҷумлаи музаффариятҳои инқилоб мебошанд. Манъи ғуломгардонӣ аз рӯйи қарз ва пурра бекор карда шудани гумруки дохилидавлатӣ низ аз дастовардҳои он мебошанд.

Конститутсияи соли 1857 Мексикаро ҷумҳурии демократии иборат аз 4 иёлати озод эълон намуд.

Ба мубориза алайҳи иртиқопешагон инқилобӣ, ватанпарвари машҳури мексикӣ, писари кишоварзи ҳинду Бенито Хуарес рохбарӣ мекард. Дар гузашта ӯ подабон ва муқовабанд буд. Дар семинариҳои динӣ таҳсил карда, баъд адвокат шудааст. Дар вазифаи вазирӣ низ кор кардааст. Соли 1858 ӯро халқ президенти Мексика интихоб кард. Хуарес дар байни мардум обрӯ ва эътибори бузург дошт.

Чили дар солҳои 1818-1870. Ҷумҳурии Чили баъд аз истисмори мустамликавии Испониё озод шудан мисли аксарият давлатҳои дигари Амрикои Лотинӣ давлати ақибмондаи аграрӣ ба шумор мерафт. Дар мамлакат ҳокимият дар дасти заминдорон буд. Аҳоли аз кишоварзонии озод иборат бошад ҳам, бо сабаби қарздор будан ба фондаи

помешикон кор мекард. Мустамликадорони испонӣ ба муқобили ватандӯстони Чили амалиётҳои ҳарбӣ ташкил намуда, ҳазорон нафарро аз дами теғ гузаронида, бойгарии мамлакатро ғорат мекарданд.

Ҳукумати Чили маҷбур шуд, ки аз бонқдорони англис ва давлатҳои дигар қарзи ғоизноки асоратовар бигирад. Ин қор ба дахҳо ширкатҳои англисӣ имконият меод, ки тавассути миёнаравҳои худ, ки асосан тоҷирони маҳаллӣ буданд, дар Чили молҳои худро бифурӯшанд.

Баъд аз ҷанги истиқлолиятҳои дар Чили сохти ҷумҳуриявӣ муқаррар гардид. Имтиёзҳо ва унвонҳои дворянӣ бекор карда шуданд. Вале заминдорони ирғичӣ ба татбиқи ислоҳоти пешқадам монеъ мешуданд. Конститутсияи соли 1873 воқеан ирғичӣ буд, ғайри дини католикӣ ҳамаи динҳои дигарро манъ кард. Дар Чили ягон дин ва ё мазҳаби дигар ғаъолият карда наметавонист. Ин конститутсия ҳуқуқи меросхӯриро мустаҳкам кард ва ба президент ҳуқуқҳои васеъ дод.

Солҳои 30-юм дар Чили истеҳсол ва ба савдои хориҷӣ баровардани нуқра, мис ва селитра хеле афзуд. Ҳукумат мустамликачиёро даъват намуд, ки заминҳои бекорхобидаро обод намуда, хочагиҳои худро ташкил кунанд. Дар натиҷа соҳаи кишоварзии Чили як дараҷа пеш рафт. Ба хориҷа баровардани гандум, гӯшт, пашм ва ғайра зиёд шуд. Молҳои саноатиро ба Чили асосан аз Англия меоварданд. Соҳтмони роҳи оҳан дар Чили (аз Сантьяго то Валпараисо) зиёда аз 10 сол – аз соли 1851 то соли 1863 давом кард.

Заминдорони Чили оҳиста-оҳиста ба тарзи буржуазии заминдорӣ мегузаштанд. Асоси иҷтимоии буржуазии миллии мамлакат бо ҳамин восита васеъ мешуд. Ин дар навбати худ ба болоравии ҳаракати демократӣ шароит фароҳам меовард. Дар мамлакат ҷамъиятҳои нави сиёсӣ ва клубҳои ташкил меёфтанд. Франсиско Вилбоа ва Сант-Яго Аркос дар зери таъсири инқилоби буржуазии Фаронса «Ҷамъияти баробарӣ»-ро ташкил намуданд. Ин ҷамъият барои дар мамлакат паҳн гардидани маърифат ва муқаррар гардидани тартиботи демократӣ мубориза мебуд. Аъзои «Ҷамъияти баробарӣ» худи ҳамон сол шӯриш бардоштанд, вале он бо тезӣ паҳн карда шуд.

Ҳаёти ҷамъиятиро сиёсӣ ва иқтисодии Чили рӯ ба болоравӣ ниҳод.

Аргентина баъд аз эълони истиқлолият. Баъд аз эълон карда шудани истиқлолият соли 1818 дар музофотҳои Муттаҳидаи Ла-Плата сохти ҷумҳуриявӣ барпо карда шуд. Лашкари испониро аз мамлакат бароварданд. Ҳокимияти заминдорони маҳаллӣ муқаррар гардид. Ҳиндуён ва дурағаҳо дар мақоми пеонҳо (деҳқонони батраки

нимғулом) буданд. Соли 1826 Музофотҳои Муттаҳидаи Ла-Плата ба Чумхурии Муттаҳидаи Аргентина табдил дода шуд. Номи ин давлат аз калимаҳои «аргентум» ва «ла-плата», ки маънои нуқраро доранд, пайдо шудааст.

Соҳаи асосии иқтисодиёти Аргентина чорводорӣ буд. Ба хориҷа молҳои чорводорӣ мебаровард. Бандари асосӣ ва маркази тиҷорати мамлакат Буэнос - Айрес барои тиҷорати хориҷа ва фурӯхтани чорво соҳиби имтиёзи махсус буд. Ба Аргентина газвор асосан аз Англия ворид мешуд. Ҳукумати Аргентина низ вомбаргҳои дорои фоидаи баландро аз бонкҳои Англия мегирифт.

Дар Аргентина байни заминдорони чорводор муборизаи хунин ҷараён дошт. Он дар байни ҷонибдорони федератсия, ки барои ба шаҳри Буэнос-Айрес додани имтиёзҳо мубориза мебарданд ва ҷонибдорони давлати яктаркибаи Аргентина, ки барои музофотҳои дигар низ тиҷорати озодро тақозо мекарданд, сурат мегирифт. «Яктаркибаиён» мекушиданд, ки дар мамлакат ислоҳоти иқтисодию сиёсии барои ҳама қобили қабул ба амал бароварда шавад. Онҳо бо ин восита мехостанд, ки таъсири сиёсии заминдорони муҳофизаткор (консервативӣ) ва тоҷирони Буэнос – Айресро суст намоянд, лекин ин сиёсати «яктаркибаиён» ба шикаст дучор шуд. Роҳбари «яктаркибаиён» - и озодандеш (либерал) Ривадавия мамлакатро тарк кард. Баъди муборизаи мусаллаҳона ҳокимиятро федералчӣ ва иртиҷопешаи гузаро генерал Хуан Мануэл Росас ба даст даровард, ки баъд президент (дар амал диктатори мамлакат) интиҳоб мешавад.

Хуан Мануэл Росас (1829-1851). Росас президентиро аз барқарор кардани имтиёзҳои калӣсо ва заминдорон, ки ҳукумати Ривадавия бекор карда буд, оғоз намуда, инчунин барои забти заминҳои ҳиндуён сафарҳои ғоратгарона ташкил намуд. Бо фармони ӯ ҳукуматдорон ҳиндуёнро бераҳмона қир мекарданд ва ё ба заминҳои ғарбӣ пеш мекарданд. Танҳо дар солҳои 1839-1843 бо амри Росас зиёда аз 20 ҳазор нафар одамро куштанду шиканҷа доданд. Зиёиёни зиёде аз мамлакат фирор карда, ҷон ба саломат бурданд. Диктатор барои шухратманд кардани номи хеш аз тамоми имкониятҳо истифода мебард. Рӯзи таваллуди вай иди миллӣ эълон карда шуд ва моҳи октябр номи моҳи Росасро гирифт. Кушторҳо мардумро ба даҳшат меоварданд. Ӯ ба мамлакат омадани муҳоҷиронро манъ ва назоратро аз болои мактабҳо аввал ба иезуитҳо ва баъд ба ихтиёри пулис супорид. Шумораи мактабҳо ва талабагон муттасил кам мешуд. Сиккаи пул аз назорати давлат берун монд, ки ин ба беқурбшавии он оварда расонид. Мақсади асосии сиёсати хориҷии Росас забт кардани Чумхурии Уругвай буд.

88. *Чузетте Гарибалди*

Чангҳои Уругвай бо Аргентина. Соли 1811 Уругвай аз тарафи Португалия забт карда шуд ва соли 1828 баъди муборизаи дуру дароз ба муқобили Бразилия истиқлолият ба даст даровард. Дар Уругвай конститутсияи либералии ҷумҳуриявӣ қабул карда шуд. Акнун ҳавфи асосӣ барои Уругвай таҷовузи Аргентина буд. Соли 1839 лашкари Росас ба Уругвай ҳучум кард. Шаҳри калонтарин ва асосии мамлакат Монтевидео дар муқосираи душман монд. Дар ҷанги нави озодихоҳии халқи Уругвай инқилобчии ҷавони итолиёӣ Ҷ. Гарибалди ҳам иштирок кард. Баъди муборизаи тӯлонӣ ба Уругвай муяссар гар-

дид, ки истиқлолияти худро ҳимоя кунад. Дар муборизаи озодихоҳона ба Уругвай флоти Фаронса ва Англия ёрӣ расониданд. Сабаби асосии ба Уругвай кумак кардани Фаронса ва Англия аз сиёсати гумрукии Росас норозӣ будани онҳо буд.

Ҳукумати Уругвай барои пешрафти иқтисодию сиёсӣ ва иҷтимоии мамлакат чораҳои судманд меандешид. Барҳам додани ғуломдорӣ яке аз онҳо буд.

Аргентина дар солҳои 1852-1860. Дар натиҷаи табaddулотӣ ҷарбӣ Росас аз ҳокимият дур карда шуд. Ӯ маҷбур шуд ба хориҷа фирор кунад. Конститутсияи соли 1853-и Аргентина ягонагии миллии мамлакатро эълон кард. Конгрессро иборат аз ду палата Палатаи вакилон ва Сенат таъсис дод. Конститутсия барои сенатор интиҳоб шудан меъёри аниқӣ зиндагии доимӣ ва моликиятдориро муайян намуд. Дар мамлакат пули тангаи ягона муқаррар гардид. Ғуломдорӣ пурра барҳам дода шуд.

Дар солҳои 50-ум саноати Аргентина дар сатҳи хеле пасти тараққиёт қарор дошт. Лекин соҳаҳои алоҳидаи кишоварзӣ, аз он ҷумла ғусфандпарварӣ пеш рафт. Ба ин соҳа ва соҳаҳои дигари кишоварзӣ муқочирон ҳам ҷалб карда мешуданд.

Дар солҳои 60-ум Аргентина дар ҷанги истилогарона ба муқобили Бразилия ва Парагвай иштирок намудааст.

Империяи Бразилия. Бразилия соли 1822 истиқлолият ба даст овард. 7 сентябр рӯзи расман эълон гардидани истиқлолият ҳисобида мешавад. Дар ин рӯз қарор карда шуд, ки Бразилия аз Португалия пур-

ра чудо мешавад. Португалия ба истиқлолияти Бразилия монёъ шуда наметавонист, чунки ин вақт дар худи Португалия инқилоб ба амал омада буд.

Баъди истиқлолият дар Бразилия мутлақият боқӣ монд. Императори Бразилия Педруи I - писари қороли Португалия эълон карда шуд.

Киштзорҳои бузург дар ихтиёри заминдорони Бразилия буданд. Дарбориёни португалӣ ба Педруи I содиқ ниҳоят кӯхнапараст (консерватор) буданд. Аз ин сабаб арзишҳои демократие, ки дар давлатҳои Амрикои Лотинӣ қорӣ мегардиданд, ба Бразилия роҳ намеёфтанд. Бинобар ин, аҳолии мамлакат аз ин норозӣ буд. Бо ҳамин сабаб дар музофоти Пернамбукуи воқеъ дар шимоли мамлакат шӯриш ба амал омад, вале он шикаст хӯрд.

Соли 1824 Конститутсияи Бразилия қабул карда шуд, ки мувофиқи он тамоми ҳокимият дар дасти император буд. Ғуломдорӣ ва меросхурӣ нигоҳ дошта шуд. Император ҳуқуқ дошт, ки Маҷлиси миллии аз тарафи Конститутсия муқаррарнамударо манъ ва ё пароканда кунад.

Мамлакат дар дасти ҳокимияти заминдорон ва тоҷирони ғуломфурӯш буд. Соли 1828 ба 2 млн. 800 ҳазор нафар одами озод 1 млн 147 ҳазор нафар ғуломи зангӣ рост меомад. Дар миёнаҳои асри XIX ғуломони Бразилия 2,5 млн нафар ва одамони озод 5,2 млн нафарро ташкил менамуданд.

Дар музофотҳои шимолӣ ва ғарбии наздибаҳрии мамлакат най-

89. Ҳиндуёни Бразилия аз найшакар қанд истеҳсол мекунанд

шакар, пахта ва чуворимакка парвариш мекарданд. Дар ҷануб зироати асосӣ қаҳва ҳисобида мешуд, ки он аз се як ҳиссаи моли ба берун аз мамлакат содиршавандаро ташкил менамуд. Дар ҷануби мамлакат чорводорӣ таракқӣ карда буд. Бо вучуди ин Бразилия то ҳол ба таври бояду шояд аз худ карда нашуда буд. Музофотҳои он ҳатто байни ҳамдигар алоқа надоштанд.

Дар заминдорӣ калон ҳам нишонаҳои ғуломдорию феодалӣ ва сармоядорӣ вучуд доштанд. Кишоварзон ва касибон мустақил набуданд. Онҳо ба соҳибони мулкҳои калон тобеъ буда, ҳуқуқи онҳо ба нимкрепостнойҳо баробар буд.

Истисмори заминдорон, ғуломфурӯшӣ ва режими мутлак (истибдод) норозигии мулкдорони хурд, тоҷирон, касибон ва кишоварзонро ба вучуд меовард. Бинобар ин соли 1831 дар зери таъсири инқилоби буржуазии Фаронса дар Рио-де-Жанейро шӯриши ҷумҳурихоҳон ба амал омад. Солҳои 1833 -1835 дар шимолу шарқии мамлакат шӯриши кишоварзон, тоҷирон ва касибон доир гардид. Шӯришгарон номи «кабанос», яъне «кулбағиён»-ро гирифтанд. Дар ҷануб, дар Риу-Гранде ҷӯпонон, касибон ва коргарон шӯриш бардошта, қаламрави сукуна-ти худро ҷумҳурӣ эълон карданд, ки он аз соли 1836 то соли 1845 арзи вучуд дошт. Ин ҷумҳуриро ҳукумат мағлӯб карда натавонист. Аз ин рӯ маҷбур шуд, ки шӯришчиёнро авф кунад. Соли 1840 баъди ба тахти императории Бразилия нишастани Педруи II ҳам шӯришҳо идома ёфтанд. Соли 1848 дар зери таъсири инқилобҳои буржуазии мамлакатҳои Аврупо ҷумҳурихоҳони музофоти Пернамбуку аз нав шӯриш бардоштанд.

Дар солҳои 40-ум ва 60-ум иқтисодии Бразилия беш аз пеш ба тичорати сармоядорӣ ҷаҳонӣ кашида мешавад. Бразилия он вақт зиёда аз 48 фоизи қаҳваи ҷаҳонро истеҳсол мекард. Дар солҳои 1870-1871 содироти ин маҳсулот зиёда аз 50 миллион килограммро ташкил мекард. Ҳарчанд ки ғуломфурӯшӣ дар мамлакат манъ шуда бошад ҳам, дар ин солҳо ба мамлакат зиёда аз 30 ҳазор ғулом оварда шуд. Вале фавти зиёд ба камшавии шумораи онҳо сабаб мешуд. Дар мамлакат бӯҳрони низоми ғуломдорӣ ба амал омад. Нархи ғуломон зиёд, вале маҳсули меҳнати онҳо кам шуд. Дар солҳои 50-60-ум аз Португалия, Олмон ва Италия ба Бразилия воридшавии муҳоҷирон зиёд шуд. Паст будани иқтисодӣ боиси ба сармояи хориҷӣ тобеъ шудани Бразилия гардид. Чунин вазъият ҳукуматдоронро маҷбур сохт, ки дарёҳои дохилро барои киштиҳои хориҷӣ кушоянд.

Сиёсати хориҷии Бразилия бештар ба забти Парагвай нигаронида шуда буд. Солҳои 60-ум Бразилия як қисми ин давлатро ба худ тобеъ намуд.

Ҳаракати озодихоӣ дар Куба. Ҳангоми ҷанги истиқло-

лиятхоҳӣ дар Амрикои Лотинӣ дар қалъаҳои Гавана ва Сантягои Куба гарнизонҳои пурзӯри испонӣ ҷойгир буданд. Флоти Испониё ҷазираро дифоъ мекард. Дар Куба мустамликадорон ҳокимияти худро аз ҷанги истиқлолиятхоҳӣ дифоъ карда тавонистанд. Аксарияти қулли заминдорон ва тоҷирони Кубаро креолҳо ташкил менамуданд. Бедодгарии ҳукуматдорони испонӣ, болоравии ҳаҷми андозҳо ва ба мансабҳои баланд роҳ надодани креолҳо норозигии мардуми Кубаро ба вучуд меовард.

Дар оғози асри XIX ҷонибдорони ислоҳоти либералӣ дар Куба хеле зиёд шуданд. Маорифпарвари машҳур Феликс Варела ва шоири барӯманд Хосе Мария Эредиа ваҳшонияти мустамликадорони испониро фош намуда, озодии Кубаро орзу мекарданд.

Ҷанги озодихоҳӣ дар мустамликаҳои амрикоии Испониё ба баромадҳои инқилобӣ дар Куба низ тақдир дод. Ду нафар ҷавони кубагӣ - Франсиско Агуеро ва Мануэл Санчес дар соҳилҳои ҷанубии ҷазира меҳостанд барои истиқлолияти Куба мардумро ба шӯриш бархезонанд. Онҳо дар ин кор ба ёрии Симон Боливар умед доштанд. Вале ҳукуматдорони мустамлика ин ҷавонони ҷасурро дастгир намуда, ба дор овехтанд. Соли 1821 полковник Хосе – Франсиско Ломус дар Куба ҷамъияти махфӣ «Офтоб ва шуълаҳои Боливар»-ро созмон дод. Ин созмон дар зери шиори «истіқлолият ва ё марг» шӯриш тайёр мекард, вале ҳабскуниҳо ба ин монанд шуданд. Сӯйқасдчиён меҳостанд, ки ба истиқлолияти Куба ноил шуда, ғуломдориро дар ватанашон барҳам зананд. Асоси иқтисодии Кубаро киштзорҳои найшакар ва тамоқи ташкил меод. Дар онҳо асосан ғуломон кор мекарданд. Соли 1817 ҷазираи Куба тахминан 440 ҳазор нафар сокин дошт, ки зиёда аз 199 ҳазорашонро ғуломони зангӣ ташкил мекарданд. Ғуломонро дар қулбаҳои дарҳояшон оҳанин ва дар таҳхонаҳои ифлосу намнок нигоҳ медоштанд. Меҳнати тоқатфарсо, шиканча ва худкушӣ ба камшавии шумораи ғуломон оварда расонид. Саводнок кардани ғуломон қатъиян манъ буд. Дар ҷазира зангиёни «озод», мулатҳо ва дурағаҳои беҳуқуқ низ кам набуданд. Соли 1811 зангӣ Хосе Антонио Апонте созмони махфӣ инқилобиеро ташкил дод, ки мақсади он озодкунии ғуломон буд. Вале ӯ ва ҳамсафонаш ба даст афтода, ба дор овехта шуданд.

Куба соли 1870 30 фоизи содироти ҷаҳонии қандро меод. Қанди Куба асосан ба ИМА ва Англия интиқол дода мешуд. Афзудани содироти қанд истисмори ғуломонро зиёд мекард. Истисмори зиёд ғуломонро ба мубориза бармеҳезонид.

Солҳои 40-ум дар шимоли ҷазира баромадҳои калони ғуломон ба амал омаданд. Соли 1844 дар Матансаса созмони махфӣ шӯришгарони

зангиёни озод ошкор карда шуд. 78 нафар қатл ва 400 нафари онҳо бадарға карда шуданд.

Дар миёнаҳои асри XIX дар кишторҳои Куба меҳнати на танҳо ғуломони зангӣ, балки коргарони кироя ҳам ба таври васеъ истифода бурда мешуд. Аксарияти онҳо мулат, дурага ва ё зангиҳои озод буданд. Соли 1846 аҳолии Куба 896 ҳазор нафарро ташкил меод. Аз он 252,5 ҳазор нафар ғуломон ва 431 ҳазор нафараш коргарон буданд. Як қисми заминдорон ва тоҷирони Куба меҳостанд, ки ғуломдориро дар қазира абадӣ гардонанд ва орзу доштанд, ки онро ИМА ишғол кунад. Дар ин давра дар қисми ҷанубии худи ИМА ҳам сохти ғуломдорӣ ҳукмрон буд. ИМА ҳаракат мекард, ки Кубаро ба даст дарорад. Соли 1848 ҳукуматдорони Амрико ба Испониё пешниҳод намуданд, ки қазираро ба онҳо фурушад, вале ҷавоби рад гирифтанд. Солҳои 40-ум ҷонибдорони ба мустамликаи ИМА таъдил додани Куба ба қазира якҷанд маротиба дастаҳои мусаллаҳ равон карданд, то ки шӯриш бардошта, ИМА-ро ба ёрӣ даъват кунанд. Вале он дастаҳо бераҳмона қир карда шуданд.

Солҳои 60-ум дар Куба бӯхрони низоми ғуломдорӣ мушоҳида карда шуд. Содироти қанд афзуд. Дар заводҳои қандбарорӣ мошинҳои бӯғӣ пайдо шуданд. Аҳолии қазира соли 1862 1 млн 359 ҳазор нафар буд. Аз онҳо сафедпӯстон 725 ҳазор, зангиёни озод 221 ҳазор ва ғуломон 368,5 ҳазор нафарро ташкил меоданд. Барои болоравии босуръати истеҳсолот шумораи ғуломон хеле меафзуд. Ғуломонро ба мардикорӣ додан ба соҳибони онҳо ғоидаи бештар меовард. Меҳнати кироияи сафедпӯстон, зангиён ва мулатҳо рӯз то рӯз васеъ паҳн мегардид.

Муваффақиятҳои болоравии сармоядорӣ, афзудани хоҷагиҳои плантационӣ ва истеҳсоли қанд ба бойшавии заминдорону тоҷирон ва баландшавии нуфузи онҳо мусоидат мекард. Дар байни аҳолии пешқадам ва ватандӯстони қазира кӯшиши ислоҳот ва барқарор кардани истиқлолият зиёд мешуд. Креолҳо ба тағйир додани наrxу навои гумрук, кам кардани андозҳо, ба кортесҳои (парлумони) Испониё ин талабҳоро қабул накард. Соли 1867 он ба моликият, замин ва корхонаҳои саноатӣ дар Куба андози нав ҷорӣ намуд.

Дар Куба муборизаи миллию озодихоӣ оғоз ёфт, ки он ду тамоюл дошт. Тарафдорони тамоюли аввали он барои аз мустамликаи Испониё озод намудани Куба, ба ӯ додани ҳуқуқҳои сиёсӣ иқтисодӣ, озодӣ барои заминдорон ва оҳиста-оҳиста озод кардани ғуломон баромад мекарданд. Ҷараёни дуюм радикалӣ (қатъӣ), ҷап ва демократӣ буд. Он барои ба кишоварзон ва қосибон (сафедпӯстон, зангиҳо, дурагаҳо ва мулатҳо) додани ҳуқуқ ва озодихоӣ васеъ мубориза мебард. Кишо-

варзони озод, ичоракорон ва чоряккорон, махсусан дар қисми шарқии Куба бисёр буданд. Чараёнҳои радикалӣ, чап ва демократӣ дар ин минтақа амал карда бошанд ҳам, вале ба натиҷае муваффақ нашуданд.

Харакати озодихонаи халқи Куба ханӯз ба марҳалаи ҳалқунандаи худ нарасида буд. Чандин даҳсола лозим буд, ки халқи ин ҷазира аввал аз тобеияти Испониё ва баъд аз тобеияти ИМА озод шавад.

Хулоса. Баъд аз ба даст даровардани истиқлолият рушди сармоядорӣ ва ваҳдати миллатҳои буржуазии Амрико Лотинӣ суръат мегирад. Дар тараққиёти сармоядорӣ Мексика аз давлатҳои дигари Амрико Лотинӣ пешқадамтар буд. Инқилоби солҳои 50-ум, ғалабаи халқи Мексика бар тачовузкорони хориҷӣ имкон дод, ки дар мамлакат ислоҳоти пешқадами иқтисодию сиёсӣ гузаронида шавад. Қариб дар ҳамаи мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ то солҳои 80-ум ғулмдорӣ барҳам дода шуд. Дар Бразилия ханӯз ғулмдорӣ ва мутлақият маҳфуз монданд, вале дар мамлакатҳои дигар сохти ҷумҳуриявӣ барқарор гардид. Дар баъзе давлатҳои ислоҳоти либералӣ гузаронида шуд. Муборизаи ғизбҳои либералӣ ва консервативӣ вусъат ёфт, ҳаракати буржуазии демократӣ афзуд, табақаҳои буржуазия ва коргарон ташаккул ёфтанд. Дар Куба, ки он ханӯз дар зери зулми мустамликавии Испониё буд, оҳиста-оҳиста ҳаракати миллию озодихоҳӣ ҷоннок мешуд.

Дар Амрикои Лотинӣ рушди сармоядорӣ ва буржуазияи миллии дар шароити мураккаб сурат мегирифт. Мероси вазнини давраи мустамликавӣ - ҳукмронии заминдорон, тарзи нимфеодалии истисмори кишоварзон, барҳам нахӯрдани меҳнати ғулмон ва ғулмдорӣ-ин ҳама ба болоравии сармоядорӣ ва демократикунонии ҷомеа монё мешуданд. Табаддулотҳои ҳарбӣ ва ивазшавии диктаторҳо дар аксарияти давлатҳои Амрикои Лотинӣ як воқеаи муқаррарӣ гардида буд.

Баъди ҷанги истиқлолиятҳои вобастагии иқтисодии мамлакатҳои ақибмондаю аграрии Амрикои Лотинӣ аз Англия ва ИМА сол то сол меафзуд. Усулҳои сиёсати мустамликадорӣ нисбати давлатҳои мустақил, вале аз ҷиҳати иқтисодӣ ақибмонда маҳз аввалин маротиба дар Амрикои Лотинӣ ташаккул меёбад. Маънии ин сиёсат он буд, ки давлатҳои абарқудрати номбурда ҳам ба иқтисодиёти ин давлатҳои сармедароварданд ва ҳам рӯйирифт бар зидди онҳо тачовузи ҳарбӣ ташкил намуда, шартҳои худро ба дӯши давлатҳои тозаистиклол бор мекарданд.

Ҳуҷҷатҳо

1. Аз таърихи мубориза барои барҳам задани гуломдорӣ дар Бразилия (аз қонуни 7.11.1831)

(Қонуни соли 1831 барои гуломдорӣ дар Бразилия маҳдудиятҳо ворид намуд, вале он таъсири кам дошт. Чандин даҳсолаи мубориза лозим шуд. 13 майи соли 1888 имконият фароҳам омад, ки дар Бразилия гуломдорӣ бекор карда шавад).

Моддаи I. Ҳамаи бандагоне, ки аз хориҷа ба қаламрав ва ё ба бандарҳои Бразилия қадам мегузоранд, озод мешаванд. Истисно мебошанд:

1. Бандагоне, ки ба киштиҳои давлатҳои вобаста карда шудаанд, ки дар он ҷо гуломдорӣ вуҷуд дорад, ба шарте ки ин бандাগон ба ҳамон киштиҳо хизмат расонанд.

2. Бандагоне, ки аз хориҷа ва ё киштии хориҷӣ гурехта бошанд, бо талаби соҳибонашон пас баргардонида, аз қаламрави Бразилия берун карда мешаванд.

Моддаи II. Воридкунандагони бандাগон ба Бразилия мувофиқи моддаи 179-и кодекси ҷиноятӣ нисбати шахсоне, ки одамони оздро гулом мегардонанд, таъқиб карда мешаванд ва барои ҳар як гуломи воридкардашуда ба андозаи 200 милрейс ҷарима андохта мешаванд ва зиёда аз ин хароҷоти ба ин ё ба он ҷойи Африқо бурда расонидани ўро мепардозанд.

2. Аз Конститутсияи соли 1857-и Ҷумҳурии Мексика

1. Дар ҷумҳурӣ ҳама озод таваллуд мешаванд. Ҷуломоне, ки ба хоки ҷумҳурӣ қадам ниҳоданд, бо ҳамин озодии худро аз нав барқарор мекунанд ва ба ҳимояи қонун ҳуқуқ доранд.

2. Таълим озод аст.

3. Ҳар кас дар интихоби касб, ҳунар ва коре, ки нафъовар ва софдилона асту ўро қонеъ мекунонад ва ҳам дар истифодаи натиҷаҳои он озод аст.

4. Ақидаҳои зоявӣ объекти тафтиши ҳуқуқӣ ва ё маъмури шуда наметавонанд, ба истиснои мавридҳои, ки онҳо ба вайрон карда шудани тартиботи ҷамъиятӣ, ахлоқ, ҳуқуқ ва ё ба ягон ҷиноят ва ё бадкирдорӣ ҳидоят нақунанд.

5. Ҳуқуқи дар ҳар мавзӯ навистан ва чоп намудан дахлнопазир аст.

6. Ҳуқуқи ҳеч кас барои муттаҳид шуда, дар қорҳои сиёсии мамлакат ширкат варзидан маҳдуд карда намешавад. Ягон маҷлиси мусаллаҳ ҷамъ шуда наметавонад.

3. Созишномаи Клейтон- Булвераи соли 1850 дар ИМА ва Англия

Моддаи 1. Ҳукумати Британияи Кабир ва ИМА бо созишномаи мазкур изҳор менамоянд, ки ягонтои онҳо ҳеч гоҳ ва яккаю танҳо ба канали киштигард... (ки дар гарданаи Панама кофта мешавад) назорат намекунанд ... ва розианд, ки истеҳкомҳо насозанд ва нигоҳубин намекунанд... Никарагуа, Коста Рика ва соҳилҳои Маскито (соҳилҳои баҳри Кариби Никарагуа)-ро истило ва мустаҳкам намекунанд ва ба мустамлика табдил намедиҳанд.

Моддаи 2. Киштиҳои Британияи Кабир ва ИМА, ки тавассути ин канал рафтуо мекунанд, дар сурати дар байни тарафҳои ба қарордод имзокарда сар задани ҷанг муҳосира, боздошт ва кашида гирифта намешаванд.

Савол ва супоришҳо:

1. Аз натиҷаҳои ҷанги истиқлолиятҳои дар Амрикои Лотинӣ маълумот диҳед. 2. Барои чӣ ИМА ва Англия барои ваҳдати давлатҳои соҳибистиклоли Амрикои Лотинӣ монеъ мешуданд? 3. Баъди ҷанги истиқлолиятҳои дар мамлакатҳои соҳибистиклоли Амрикои Лотинӣ чӣ тағйиротҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ иҷтимоӣ ба амал омаданд? 4. Мексика баъди ба даст даровардани истиқлолият чӣ тавр тараққӣ кард? 5. Дар бораи ҷанги ИМА зидди Мексика (солҳои 1846-1848) нақл кунед. 6. Дар бораи инқилоби буржуазии солҳои 1854-1860-и Мексика маълумот диҳед. 7. Дар бораи хусусиятҳои иқтисодии Чили чӣ гуфта метавонед? 8. Аргентина кай истиқлолият ба даст овард? 9. Росас Аргентинаро чӣ тавр идора мекард? 10. Уругвай баъд аз истиқлолият ба даст даровардан бар зидди кадом давлатҳо мубориза бурд ва он чӣ натиҷа дод? 11. Дар бораи ҷараёни сиёсӣ иқтисодии Аргентина дар солҳои 1852-1860 чӣ гуфта метавонед? 12. Дар бораи моҳияти Конститутсияи соли 1824-и Бразилия чӣ гуфта метавонед? 13. Педруи I Бразилияро чӣ тавр идора мекард? 14. Вазъияти сиёсӣ Кубаро баъд аз ҷанги истиқлолиятҳои халқҳои Амрикои Лотинӣ шарҳ диҳед. 15. Аз мавзӯи хулоса бароред.

БОБИ II

ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР МАМЛАКАТҲОИ АВРУПО

§ 16. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛИ 1848 ДАР ФАРОНСА

Сабабҳои инқилоби феврал. Дар охири соли 1847 дар Фаронса вазъияти инқилобӣ ба амал омад. Дар мамлакатҳои тараққиқарда, аз он ҷумла, дар Фаронса ҳам бӯҳрони шадиди иқтисодӣ ба амал омад, ки он аҳволи бе ин ҳам вазнини оммаи заҳматкашро боз ҳам вазнинтар кард. Музди меҳнати коргарон кам шуд. Ҳазорон нафар коргар бе-кор монд. Ҳукумат барои бартараф кардани бӯҳрони иқтисодӣ чораҳо намеандешид. Бинобар ин коргарон маҷбур шуданд, ки ба мубориза бархезанд. Қисми аз ҳукумат норозии коргарон ва буржуазия маҷлиси гирдиҳамоиҳо доир намуда, аз ҳукуматдорон талаб мекарданд, ки сатҳи молумулкии интиҳоботӣ кам карда шавад.

Қорол ва қисми буржуазияи калон - соҳибони бонкҳо, роҳҳои оҳан, қонҳои маъдан ва қорхонаҳои дигари калони саноатӣ манфиати ақаллияти аҳолии Фаронсаро ифода мекарданд. Аз рӯи низоми қадиди интиҳоботӣ тақрибан як ғоиз одамон дорони ҳуқуқи интиҳоботӣ шуданд. Қоргарон, кишоварзон, қосибон, буржуазияи майда ва миёна имқоният надоштанд, ки ба парламент вақилони худро интиҳоб кунанд. Сарфи назар аз ин, иттифоқи буржуазияи майда ва миёна бо қоргарон ба амал наомад. Чунки буржуазия талабҳои худро бо роҳи осоишта ба даст овардани буд, роҳбарони ҳаракати қоргарӣ бошанд – бо роҳи инқилоб.

Эълон карда шудани ҷумҳурӣ. 22 феввали соли 1848 даҳҳо ҳазор соқини Париж ба кӯчаю майдонҳои шаҳр бароманд. Дар байни намоишчиён ақсариятро қоргарон ва донишҷӯён ташкил мекарданд. Дар бисёр ҷойҳои шаҳр дар байни намоишчиён ва пулис задухӯрдҳо ба амал омаданд. Шӯришчиён сангарҳо сохта, мағозаҳои силоҳфурӯширо тороч карда, мусаллаҳ мешуданд.

Бегоҳии 23 феврал дар гулғашти Капутсинон лашқари ҳукуматӣ ба намоишчиёни беяроқ ҳучум кард. Дар натиҷа садҳо нафар куштаю заҳмдор шуданд. Ин хабар дар тамоми шаҳр паҳн шуд. Даъвати «Ба даст силоҳ гиред! Бародарони моро қушта истодаанд!» баланд садо дод. Ҳазорон қоргар, ҳунарманд ва донишҷӯ – қариб ҳамаи заҳматқашони Париж ба по хестанд. Шӯришчиён дар муқорибҳо

ғалаба ба даст меоварданд ва дере нагузашта қисми шаҳрро ба зери назорати худ гирифтанд.

24 феврал қариб тамоми шаҳр дар дасти шўришчиён буд. Нисфирўзӣ муҳосираи қасри корол оғоз ёфт. Луи Филипп аз чунин вазъияти баамаломада ба ҳаррос афтода, ба фоидаи набераи хурдсоли худ (графи париҷӣ) аз тахту тоҷ даст кашид ва ба Англия гурехт. Шўришчиён қасри Тюилрифро ишғол карданд.

Бо талаби шўришчиён Ҳукумати Муваққатӣ ташкил карда шуд. Пагоҳии 25 феврал мардуми зиёде дар назди бинои ратушаи шаҳр, дар он ҷое, ки Ҳукумати Муваққатӣ маҷлис мегузaronид, ҷамъ омаданд. Распайл ном вакили коргарон аз парлумон талаб кард, ки Фаронса ҷумҳурӣ эълон карда шавад. Чанд рӯз баъд парлумон дар бораи ҷорӣ кардани ҳуқуқи умумии интиҳоботӣ декрет баровард. Мувофиқи он ҳамаи мардони синнашон ба 21 расида ба ҳуқуқи интиҳоботӣ соҳиб шуданд.

Вакилони коргарон аз ҳукумат талаб карданд, ки ҳуқуқи онҳо ба меҳнат эътироф карда шавад.

Ҳукумати Муваққатӣ бо декрети худ аз 2-юми март рӯзи кори-ро як соат кам кард – дар Париж рӯзи корӣ аз 11 соат ба 10 соат ва дар музофотҳо бошад, аз 12 соат ба 11 соат фуруварда шуд. Ғайр аз ин, Ҳукумати Муваққатӣ барои бекорон корхонаи ҷамъиятиеро бо номи «устохонаҳои миллӣ» кор ба тарзи ҳарбӣ ҷорӣ шуда буд. Онҳо аз бригадаҳо, взводҳо, ротаҳо ва ҷузъу томҳои дигар иборат буданд. Ҳукумат оид ба масъалаҳои коргарон комиссияҳои давлатӣ ташкил кард.

Шўриши июнӣ. Аз 4 май ба ҷойи Ҳукумати Муваққатӣ Маҷлиси Муассисон ба кор шурӯъ кард. Ин маҷлис аз рӯзи аввали фаъолияташ барои торумори шўришчиён пинҳонӣ ба тайёрӣ сар кард. Коргарон аз Маҷлиси Муассисон талаб карданд, ки вазорати меҳнат ва рушдро ташкил намояд, вале он қатъиян ба муқобили ташкил кардани чунин вазорат баромад. Маҷлиси Муассисон чанд қарори зиддиҳалқӣ қабул кард, ки он қаҳру ғзаби захматкашони Парижро ба вучуд овард. 15 май зиёда аз 100 ҳазор нафар коргар ба намоиши эътирозӣ баромада, сўйи қасри Бурбонҳо, ки қароргоҳи Маҷлиси Муассисон буд, ҳаракат карданд. Намоишчиён пароканда кардани Маҷлиси Муассисонро талаб карданд. Вакилон хавфро ҳис карда, ба ҳар тараф пароканда шуданд. Намоишчиён аз ин рӯҳбаланд шуда, ба сўйи бинои Ратушаи шаҳр равон шуданд. Вале ҳукумат зидди онҳо лашкарро истифода на-муд. Намоишчиён пароканда карда шуданд. Бо ҳамин ҳукумат зидди инқилоб ба ҳучуми қатъӣ гузашт.

90. Сангар дар Париж. 23 феввали соли 1848

22 июн парламон қарор қабул кард, ки «устохонаҳои миллӣ» баста шаванд. Мувофиқи ин қарор ҳамаи шахсони мучарради аз 18 то 25-сола бояд ба лашкар сафарбар мегардиданд. Боқимондаи онҳоро ба корҳои маҷбурии заминкани равона мекарданд.

Коргарони Париж ин қарори ҳукуматро сӯиқасди душманони ҷумҳури донистанд. Ин вақт арбобони буржуазия лоиҳаи Конститутсияи нави Фаронсаро тайёр мекарданд. Бинобар ин, онҳо намехостанд, ки коргарони фаъол дар Париж бошанд. Коргарон намояндагони худро ба Маҷлиси Муассисон равон карда, талаб намуданд, ки ин қарори беадолатонаи худро бекор кунанд. Вале талаби коргарон ба инобат гирифта нашуд.

Дар натиҷаи баста шудани «устохонаи миллӣ» 113 ҳазор коргар бекор монд. Коргарон ин ҳолатро дида, 23 июн шӯриш бардоштанд. Дар Париж қариб 600 барикада сохта шуд. Зиеда аз 100 ҳазор нафар коргар мусаллаҳ шуда, ба кӯчаҳо баромаданд.

Дар шӯриш коргарони «устохонаи миллӣ» аз ҳама фаъолтар буданд. Онҳое, ки дар «устохонаи миллӣ» сардори бригада, бахш, даста ва ғайра буданд, роҳбарии шӯришгаронро ба уҳда гирифтанд. Ҳукумати буржуазии Фаронса дар ихтиёри худ лашкари пиёдагарди 80-ҳазорнафара, кавалерия ва боз зиеда аз 2 ҳазор нафар аскарро афсари ҷусту чолок дошт.

Чанги шадид оғоз ёфт. Ариллерияи ҳукумати шўришгаронро тирборон мекард. Шўришчиён хеле бад мусаллаҳ буданд. Тамоми рӯз садои таркиши гулӯла ва сўхтор давом кард. Шўришчиён шикаст хўрданд. Ноилоҷ онҳо ба тарафи шарқии шаҳр ақиб нишастанд. Боқимондаи шўришчиён дар маҳаллаи Сент-Антуан паноҳ бурданд. Вале онҳо ҳам 26 июн пахш карда шуданд.

Қариб 11 ҳазор шўришчӣ кушта, зиёда аз 25 ҳазор нафар ба ҳабс ва 3,5 ҳазор нафари онҳо бадарға карда шуданд.

Барқарор гардидани мутлақият. 2 декабри соли 1851 набераи Наполеони I шоҳзода Луи Наполеон тавассути табаддулот ба тахти президентии Фаронса нишаст. Барои ҷомаи амал пӯшидани ин нақша Луи Наполеон тайёрии ҷиддӣ дида буд. Пеш аз табаддулот ӯ дар тамоми гарнизонҳои шаҳр одамони худро ба қор таъйин карда, фармон дод, ки шахсони хавфнокро беэътимод ба ҳабс гирифта шаванд.

Хабари табаддулоти давлатиро фаҳмида, қариб 10 ҳазор нафар ҷумҳурихоҳ ба қўчаҳои шаҳр баромаданд. Онҳо сангарҳо сохтанд ва ба муборизаи мусаллаҳона омода шуданд. Вале қувваи Луи Наполеон бузург буд. Ӯ тавонист, ки шўришро ба тезӣ пахш кунад.

Баъд аз як соли президентӣ, Луи Наполеон Бонапарт Ҷумҳурии

91. Халқ тахти королро ба замин мепартояд. 24 феввали соли 1848

Дуюмро бархам зада, худро Наполеони III ва императори Фаронса эълон намуд. Фаронса империя эълон карда шуд. Он ба худ номи «Империяи Дуюм» -ро гирифт.

Наполеони III мардумро фиреб меод. Вақте ки ӯ ба сари қудрат омад, эълон кард, ки «империя сулҳ аст», вале дере нагузашта ӯ чангҳои ғоратгаронаю беадолатонаро оғоз намуд. Империяи Дуюм бо ҳамроҳии Англия бар зидди Чин чанг эълон кард. Инчунин лашкари Фаронса Кохинхин ва Камбоҷа (чануби Ҳиндучин) -ро ишғол карда, ба мустамликаҳои Фаронса табдил дод.

Аҳамияти инқилоби буржуазии соли 1848-и Фаронса. Инқилоби буржуазии соли 1848-и Фаронса аҳамияти калони таърихӣ дорад. Коргарон ва буржуазияи Фаронса барои мақсадҳои худ мубориза бурданд. Ҳар кадоми онҳо роҳи ба мақсад ноил шудан-коргарон бо роҳи зӯрӣ, буржуазия - роҳи осоиштаро дуруст ҳисоб мекарданд.

Инқилоби соли 1848 нишон дод, ки коргарон нисбат ба буржуазияи Фаронса камтар муташаккиланд. Дар ин инқилоб буржуазия барои ба мақсадҳоиаш ноил шудан бо коргарон якҷоя фаъолият накард. Ин ҳам дар Маҷлиси Муассисон ва ҳам дар муносибат бо Ҳукумати Муваққатӣ, ҳам дар аз нав барқарор кардани мутлақияти Фаронса мушоҳида гардид. Дар Маҷлиси Муассисон ё Ҳукумати Муваққатӣ агар сухан дар бораи манфиатҳои коргарон ва табақаҳои дигари меҳнаткаш мерафт, вакилони буржуазия бетавофутӣ зоҳир мекарданд. Вакилони коргарон низ нисбати манфиатҳои буржуазия ҳамин хел рафтор менамуданд.

Дар инқилоби февралӣ буржуазия нисбат ба воқеаҳои июнӣ фаъолтар иштирок кард. Вале ҳамин ки қисман ба мақсади худ расид, бо доираҳои ҳукмрони мамлакат иттифоқ баста, ҳатто шароит ба вучуд овард, ки Бурбонҳо аз нав ба сари қудрат оянд.

Ташкил шудани Империяи Дуюми Фаронса умри инҳисори феодалон ва як қисми буржуазияи мамлакатро дар ҳокимият ба муддати тӯлонӣ наҷот дода натавонист. Ташкили давлати демократии Фаронса гарави таъмини ҳуқуқҳои меҳнаткашон, буржуазия ва аъзоёни дигари ин ҷомеа буд.

Ҳуҷҷат

1.Хитобномаи шӯришчиёни округи VIII - Париж, июни соли 1848

Шаҳрвандон! Дар сангарҳои моҳи феврал аиҳосе, ки шумо ба онҳо унвони Ҳукумати Муваққатӣ дода будед, ба мо ҷумҳурии иҷтимоию демократӣ ваъда карданд.

Онҳо ваъда карданду шумо ба суҳанҳои онҳо бовар карда, сангарҳои худро тарк кардед.

Дар чор моҳ онҳо чӣ кор карданд?

Онҳо ба ваъдаи худ вафо накарданд.

Мо шахрвандоне, ки бинои мири округи VIII-ро ҳифз мекунем, чунин талабҳо дорем:

эълони ҷумҳурияти иҷтимоӣ ва демократӣ;

бо ёри давлат ташиқи кардани иттиҳодияҳои озод;

ба суд кашидани вазирон ва бетаъхир ҳаёс кардани комиссияи иҷроия;

аз Париж баровардани лашкар.

Шаҳрвандон!

Дар хотир доред, ки шумо соҳибхитиёр ҳастед.

Шиори моро дар хотир нигоҳ доред:

Озодӣ, баробарӣ ва бародарӣ.

(Аз китоби «Социальная борьба в Западной Европе XIX века в подлинных документах» Л.: 1994, т. I, стр. 189).

Муроҷиатномаи шӯришичиён аз 24 июни соли 1848

Баҳри ҷумҳурӣ, Озодӣ, Бародарӣ, Баробарӣ!

Рафиқон, шахрвандон! Мудофиа ташиқи мекунем, қуввае нишон диҳем, ки ба он соҳибем; дудилағӣ бас аст. Бигузур ҳар кас вазифаи худро иҷро намояд. Бигузур занону кӯдакон моро рӯҳбаланд намоанд... Коре, ки онро муҳофизат мекунем, кори тамоми ҷаҳон аст.

Агар Париж занҷирбанд карда шавад, пас тамоми Аврупо ба ғулумӣ гирифта мешавад.

Силоҳ ба даст гиред! Силоҳ ба даст гиред!

Ё галаба мекунем, ё баҳри ҷумҳурии демократӣ ва иҷтимоӣ мемирем. Чунин аст даъвати мо, ё баҳри ҷумҳурии демократӣ ва иҷтимоӣ мемирем.

Чунин аст даъвати мо, бародарон. Саломӣ бародарӣ.

(Аз китоби Малок А.И. Июньские дни 1848 г.М.: 1948, стр. 95-96).

Савол ва супориш:

1. Сабабҳои инқилоби буржуазии соли 1848-и Фаронсаро баён кунед.
2. Дар бораи рафти инқилоби феврالی соли 1848-и Париж нақл кунед.
3. Буржуазияи Фаронса дар инқилоби февралӣ чӣ нақш бозид?
4. Барои чӣ «устоҳонаҳои миллий»-ро ташиқи карданд?
5. Дар бораи рафти шӯриши июни соли 1848 нақл ку-

нед ва аз он хулоса бароред. 6. Империяи Дуюм чӣ тавр ташкил ёфт? Дар бораи сари қудрат омадани Наполеони III маълумот диҳед. 7. Инқилоби буржуазии соли 1848-и Фаронса чӣ аҳамият дошт? 8. Дар бораи инқилоби буржуазии соли 1848-и Фаронса ва воқеаҳои ба он алоқаманд фикри худро баён кунед.

§ 17. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР ОЛМОН ВА ИТАЛИЯ

Сабаб ва мақсадҳои инқилоби буржуазӣ дар Олмон. Дар давлатҳои Олмон сармоядорӣ рӯ ба болоравӣ ниҳод. Вале ду омил-парокандагии сиёсии Олмон ва мавҷудияти тартиботи феодалӣ пеши роҳи тараққиёти онро мегирифт.

Дар арафаи инқилоб дар Олмон даҳҳо давлати хурду нисбатан бузург вучуд дошт. Сарҳаду бочхонаҳои мавҷудаи дохилӣ робитаҳои иқтисодию сиёсии онҳоро суфт менамуданд. Роҳбарии давлатҳои Олмонро ҳокимони мутлақ-қарорҳо иҷро мекарданд. Мутлақият бошад, ба рушди саноат ва тичорат ҳалал мерасонид.

Бухрони иқтисодӣ дар Олмон аҳволи оммаи халқро вазнинтар кард ва ба инқилоби буржуазӣ замина фароҳам овард. Барои барҳам додани монеаҳо, тартибот ва парокандагии феодалӣ, пеш аз ҳама, буржуазияи Олмон манфиатдор буд. Қисми зиёди коргарону кишоварзон ва хунармандон, ки аз тартиботи феодалӣ азоб мекашиданд, чидду ҷаҳди буржуазияи миллиро дастгирӣ мекарданд.

Барои ба амал омадани инқилоби буржуазӣ дар Пруссия бештар шароит муҳайё гардида буд.

Инқилоб дар Пруссия. Бухрони иқтисодии соли 1847 дар мамлакат сафи бекорон ва гуруснагиро зиёд кард. Хабарӣ эълон карда шудани Ҷумҳурии Фаронса дар моҳи феврالی соли 1848 дар Олмон инқилобро тезонид. 27 феврал дар Баден намоишҳои оммавӣ оғоз ёфтанд. Мардум аз ҳукумат талаб мекарданд, ки барои озодии матбуот, ақида ва маҷлису ҷамъомадҳо шароити ҳуқуқӣ муҳайё карда шавад. Халқ инчунин ташкили додгоҳи қасамӣён, милитсияи халқӣ ва даъвати маҷлиси муассисони умумиолмониро талаб мекард.

Герсог Леополд аз шӯриш тарсида, ҳамаи дархостҳои дар талабномаи мардум зикршударо қонун гардонид. Ғайр аз ин, ӯ ба дафтари вазирон яқчанд намояндаи буржуазияи озодандеш (либерал)-ро дохил кард. Дар давлатҳои дигари Олмон низ мавҷҳои инқилобӣ пайдо мешуданд. Қарорҳо барои ҳимояи тахту тоҷи худ талабҳои шӯришчиёнро

қабул мекарданд. Пешвоёни оппозитсияро ба ҳайати ҳукумат дохил карда, бо ҳамин шуълаи инқилобро паст кардани мешуданд.

Моҳи март инқилоб дар Пруссия оғоз ёфт. Он музофоти аз ҳама пешқадами ин давлат – Рейнро фаро гирифт. 3 март коргарон ва касибон ба кӯчаҳои Кёлен баромада, бинои ратушаро ихота карда, талаб намуданд, ки дар мамлакат бе таъхир ислохоти демократӣ гузаронида шавад. 7 март инқилоб пойтахти Пруссия шаҳри Берлинро ҳам фаро гирифт. Аз ҳамон рӯз сар карда намоишу гирдиҳамоиҳо ягон рӯз ҳам қатъ нагардиданд ва 13 март он ба хунрезӣ оварда расонид.

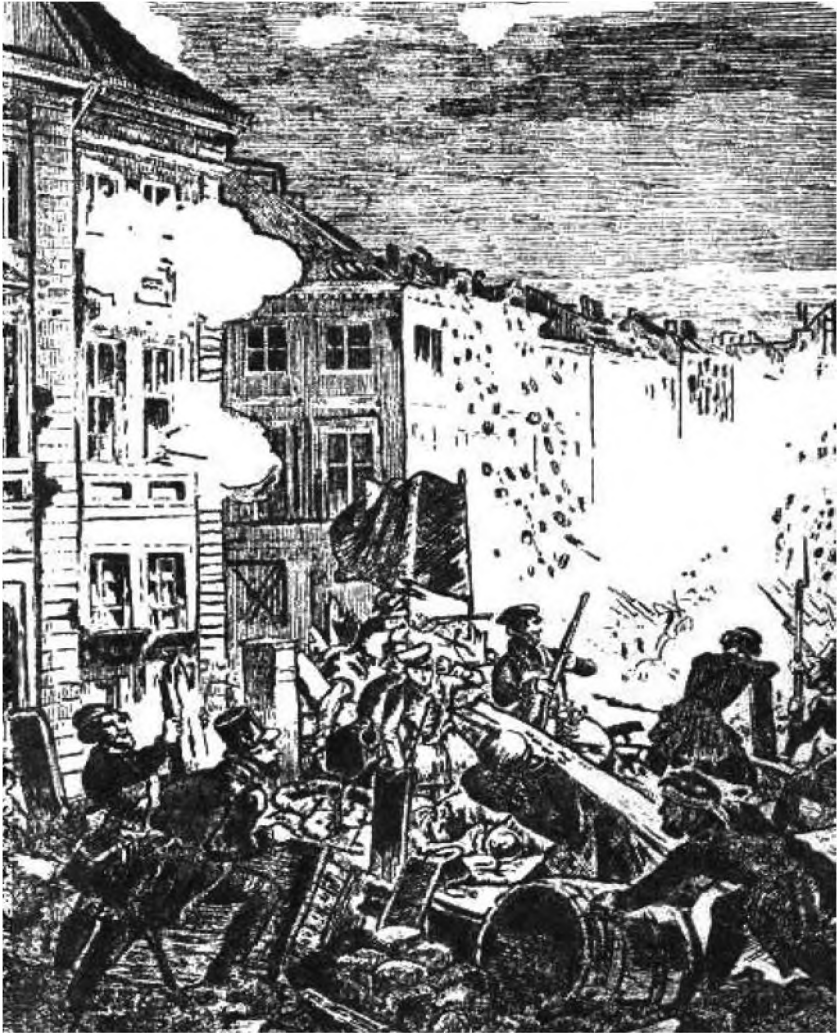
Короли Пруссия Фридрих Вилгелми IV талабҳои буржуазии озодихоро қонеъ гардонидани набуд. Вале дар натиҷаи тезу тунд шудани вазъият ӯ маҷбур шуд, ки 18 март ба фармон дар бораи қорӣ кардани конституцияи нав имзо гузорад.

Фармони қоролро шӯришгарон бо хурсандӣ пешвоз гирифтанд. Анбӯҳи қалони мардум барои табриқи мутлақияти конституцияи ба қониби қасри қорол раҳсипор шуданд. Вале дар назди қаср мардумро қорди мусаллаҳ бо сарнайзаву силоҳ ва оташ пешвоз гирифтанд. Задухӯрд оғоз ёфт. Шӯришгарон ба сохтани сангарҳо шурӯъ карданд. Дар ин қор махсусан қоргарон ва қосибон фаъол буданд. То бевақтияи шаб дар кӯчаҳои шаҳр садҳо сангар сохта шуд.

Пагоҳии 19 март маълум гардид, ки қорол ба осонӣ ғалаба карда наметавонад. Бинобар ин, бо фармони ӯ ба шаҳр лашқар даромад. Вале қорол ба лашқар ҳам эътимод надошт. Қорол аз халқ тарсида, фармон дод, ки лашқар аз шаҳр бароварда шавад, то ки шӯришгарон задухӯрди зидди ҳукумати ӯро бас қунанд.

Буржуазии Пруссия аввал хост, ки дар мамлакат бо ёрии халқ конституция қорӣ қунанд. Вале баъди 19 март аз мавҷи шӯриш тарсида, бо қорол наздик шудан хост. Фридрих Вилгелми IV ва дворянҳои дарбори ӯ низ аз инқилоб тарсида, маҷбур шуданд, ки муваққатан бо буржуазии озодихоҳ наздик шаванд. Ин имқон дод, ки шӯриш пахш карда шавад. 29 март қорол бонқдор Кампагаузенро сардори ҳукумати нав таъйин кард. Пас аз ин буржуазия аз қорол талаб кард, ки ба шаҳр аз нав лашқар дароварда шавад.

Инқилоби буржуазӣ муваққатан ҳам бошад, дар баъзе давлатҳои олмонӣ ғалаба кард. Ин иқдом ҳаракати миллиро барои муттаҳид кардани давлатҳои Олмон ба вучуд овард. Зарурати ҳар қӣ тезтар муттаҳид кардани Олмонро буржуазия ва оммаи халқ ҳуб эҳсос мекарданд. Аз ин рӯ аз ҳоқимони мутлақи давлатҳои Олмон талаб мекарданд, ки Маҷлиси Муассисони умумиолмонӣ даъват карда шавад. Аз 31 март то 3 апрели соли 1848 дар шаҳри Франкфурти лаби Майн

92. Моҳи марти соли 1848. Шӯриш дар Берлин

анҷумане бо номи «Пеш аз парлумон» ба қор шурӯъ кард, ки ба он аз тамоми Олмон арбобони ҷамъияти ҷамъ омада буданд. Дар анҷуман қарор карданд, ки ба Маҷлиси Муассисони умумиҷумҳурии интихобот гузаронида шавад.

Моҳи май дар Франкфурти лаби Майн интихобот гузаронида шуд. Ҷаласаи аввалини он 18 майи соли 1848 дар вазъияти ботантана дар қалисои ҷомеи Павели Муқаддас баргузор гардид. Масъалаи

аз ҳама муҳими он ташкил кардани ҳукумати марказии Олмон буд. Маҷлис дар ҳайати худ Ҳукумати Муваққатиرو ташкил кард. Вале баъд аз ташкил кардани ҳукумат низ дар Олмон чизе тағйир наёфт.

Ақсулинкилобчиён тобистони соли 1848 муқобили инқилоб ба ҳучум гузашта, онро шикаст доданд.

Таҷрибаи инқилоби Олмон нишон дод, ки буржуазия дар мамлакат ҳанӯз аз уҳдаи роҳбарӣ ба инқилоб баромада наметавонад. Он аз коргарон ҷудо амал мекунад. Мавҷуд набудани иттифоқи буржуазия ва оммаи заҳматкашон сабаби асосии шикасти инқилоб гардид.

Сабаб ва мақсадҳои инқилоби буржуазии Италия. Италия ҳам мисли Олмон аз давлатҳои зиёди пароканда иборат буд. Ба ин нигоҳ накарда, дар он ҷо солҳои 30 ва 40-уми асри XIX муносибатҳои сармоядорӣ, махсусан, дар Италияи Шимолӣ босуръат пеш мерафтанд. Саноат тараққӣ мекард. Аксари заминдорон хоҷагии худро ба таври сармоядорӣ пеш мебарданд. Мардуми вилоятҳои ҷанубӣ асосан ба кишоварзӣ машғул буданд.

Ба пешравии иқтисодӣ асосан ҳукмронии феодалӣ ва мутлақият ҳалал мерасониданд. Заминдорон ва калосо майдонҳои ҳосилхези зиёдеро дар ихтиёри худ нигоҳ медоштанд.

Италия аз ҷиҳати иқтисодӣ аз Англия, Фаронса ва Олмон ақиб монда буд, зеро аз панҷ чор ҳиссаи аҳолии мамлакат ба кишоварзӣ машғул буд. Музофотҳои нисбатан тараққикардаи мамлакат (аз он ҷумла, Пемонт дар ҳайати қороли Сардиния ва Ломбардия) ба империяи Австрия дохил буданд.

Инқилоби буржуазии Италия сабабҳои дохилӣ ва хориҷӣ дошт. Ба сабабҳои дохилӣ аҳволи вазнини мардуми заҳматкаш, ба вучуд омадани нерӯҳои истехсолии сармоядорӣ ва ду табақаи нави иҷтимоӣ – коргарон ва буржуазия (ки онҳо демократикунони ҷомеаро меҳостанд), мавҷудияти муносибатҳои истехсолии кӯҳнаи феодалӣ, номувофиқати онҳо бо нерӯҳои нави истехсолкунанда, инкишофи нобаробари музофотҳои гуногуни мамлакат ва парокандагии феодалии Италияро дохил кардан мумкин аст. Ба сабабҳои хориҷӣ, пеш аз ҳама, зулми мустамликавии империяҳои Австрия ва Фаронса, ки як қисми Италияро дар дасти худ нигоҳ медоштанд ва Италия аз тарафи ин давлатҳо ғорат карда мешуд, мансуб буданд.

Ду давлат – Фаронса ва Австрия барои муттаҳид шудани давлатҳои Италия ҳалал мерасониданд. Мардуми заҳматкаш ва қисми пешқадами буржуазии Италия мамлакатро муттаҳид карданӣ буданд.

Се сабаби асосии инқилоби Италияро қайд кардан зарур аст: мавҷуд будани ҳокимияти мутлақ, муносибатҳои феодалӣ ва зарурати

93. *Чузетте Гарибалди*94. *Чузетте Мадзини*

муттаҳид сохтани давлатҳои парокандаи феодалӣ. Ин иқлоб бо моҳияти миллию озодихоҳӣ аз инқилоби буржуазии Олмон фарқ мекард.

Оғоз ва рафти инқилоби Италия.

Дар рафти муборизаи зидди феодалӣ ду тамоюли сиёсӣ мушоҳида мешавад: тамоюли инқилобӣ-демократӣ, ки он ба табақаҳои хурд ва миёнаи буржуазия ва зиёиёни буржуазия таъяс мекард ва тамоюли либералӣ, ки ба буржуазияи калони саноатӣ ва дворянҳову помешикон таъяс менамуд. Ба тамоюли инқилобӣ – демократӣ яке аз шахсони шинохтаи Италия Чузетте Мадзини роҳбарӣ мекард. Ӯ чамъияти махфӣ «Италияи ҷавон»-ро ташкил кард. Шиори асосии ин чамъият «Иттиҳод ва ҷумҳурӣ» буд. Он маънои муттаҳидшавии миллий ва дигаргунсозии демократии Италиро дар назар дошт.

Чузетте Гарибалди (1807 - 1882) зодаи Нитса буда, соли 1833 ба шӯриши ташкилкардаи «Италияи ҷавон» роҳбарӣ намуд. Барои ин судӯро ғоибона ба қатл ҳукм кард. Гарибалди ба Амрикои Ҷанубӣ гурехта, дар ҳаракатҳои миллию озодихоҳии зидди ҳукмронии Испониё ғайбона иштирок кард.

Дар Италия солҳои 1747 - 1748 вазъияти инқилобӣ ба амал омад. Дар Рим

мардум баромадҳо ва корпартоиҳо ташкил намуданд. Чунин баромадҳо дар Тосканаю Пемонт, махсусан дар Ломбардияю Венетсия ва Қоролии ҳар ду Ситсилия, дар шаҳрҳои Мессина Речио ба амал омаданд.

Баромадҳои нахустини инқилобӣ дар Италия 12 январи соли 1848 дар шаҳри Палермои Ҷазираи Ситсилия оғоз ёфтанд. Дар охири моҳ аввал ҷануби ҷазира ва баъд шаҳри Неапол ба инқилоб ҳамроҳ шуданд. Халқ қоролро маҷбур кард, ки ҳукумати либералӣ ташкил кунад ва барои ҷорӣ намудани конститутсия ҳам ваъда бидиҳад. Ҳаракати

инқилобӣ шаҳри Пемонт ва вилояти Римро ҳам фаро гирифт. Дар зери фишори буржуазия ва оммаи халқ ҳукумати либералӣ ташкил карда шуд. Даре нагузашта Конститутсияи Пемонт эълон карда шуд, ки мувофиқи он парлумон аз ду палата – Сенат ва Палатаи вакилон иборат буд. Ин конститутсия асосан барои буржуазия хизмат мекард.

Дар вилоятҳои дигари Италия ҳам ҳаракатҳои инқилобӣ ба амал омаданд. Дар ин ҷойҳо ҳам ҳукумат маҷбур шуд, ки ба буржуазия ва омма гузаштҳо кунад.

Аз 18 то 22 март дар Милан байни инқилобчиён ва лашкари ферлмаршали Австрия – Редетски задухӯрди калон ба вуҷуд омад. Халқи Милан австриягӣро аз шаҳр пеш карданд. Ҳокимият дар Ломбардия ба дасти Ҳукумати Муваққатӣ гузашт. 22 март дар Венетсия низ шӯриш сар зад. Шӯришгарон дар ин ҷо ҳам ҳокимиятро ба даст дароварда, Венетсияро ҷумҳурий эълон намуданд.

Дар зери фишори халқи шӯришбардошта қороли Сардиния Карл Арберт маҷбур шуд, ки алоқаашро аз Австрия биканад. Ӯ баъди озод кардани Милан лашкари худро ба тарафи қалъаҳои австриягии Пескера ва Мандун равон кард. Вале бо ин қувва аз Италия пеш кардани қӯшуни Австрия кори осон набуд. Ҷузеппе Гарибалди хост, ки аз Амрико баргашта, ба шӯришчиён ёрӣ расонад ва Карл Алберт тақлифи ӯро рад кард. Баъди чандин муҳориба лашкари Сардиния қобилияти ҷангии худро гум кард. Редетски аз ин истифода бурда, бар зидди қувваҳои Карл Алберт ба ҳуҷум гузашт.

Мавқеи Папаи Рим ба инқилоб. Вақте ки архиепископ Пийи IX ба тахти Папа нишаст, аввал барои иҷрои талабҳои буржуазияи либералӣ майл кард. Ӯ сензураро сусттар кард, маҳбусони сиёсиро авф намуд, аз ҳисоби намояндагони баъзе музофотҳо Шӯрои давлатӣ таъсис дод. Ин ислоҳоти Папаро либералҳои вилояти Рим ва берун аз он бо хушнудӣ пешвоз гирифтанд. Вале Карл Алберт аз халқи яроқнок метарсид. Бинобар ин вай зидди инқилоб буд. Қариб ҳамаи ҳокимони мутлақи Италия дар ҳамин мавқеъ буданд.

Агар дар аввали инқилоб онҳо ба буржуазияи либералӣ гузашт карда бошанд, акнун аз ҷанги зидди Австрия даст кашида, муборизаро ба муқобили инқилоб оғоз карданд.

Папа Пийи IX ошкоро ба халқ хиёнат кард. Тавассути «Мурочиатнома»-и махсус ӯ эълон кард, ки зидди Австрия ҷанг намекунад. 15 майи соли 1848 Фердинанди II дар Неапол табаддулоти аксулинқилобӣ гузаронида, палатаи вакилонро пароканда кард. Дастаҳои неаполитаниро, ки муқобили австриягӣро равон карда шуда буданд, бо фармони ӯ аз Ломбардия ғайр қарор заданд.

Шикаст хӯрдани инқилоби буржуазии Италия. 24-25-уми июли соли 1848 қўшунҳои Австрия ба ҳучуми ҷавобӣ гузашта, дар назди Кустосса лашкари Сардинияро торумор ва Карл Албертро маҷбур карданд, ки сулҳ бандад. Мувофиқи ин созишнома Ломбардия аз нав ба Австрия баргардонида шуд. Герсоғҳои сулолаи Габсбургҳоро боз ба Моден ва Парма баргардониданд.

Дар тамоми Италия аксулинқилоб ба ҳучуми қатъӣ гузашт. Вале халқ бар зидди душманони инқилоб-душманони муттаҳидшавии Италия ба мубориза бархост. Моҳи ноябр дар Рим шӯриш ба амал омад. Шаби 25 ноябри соли 1848 Папа Пийи IX аз Рим гурехт. Мардум даъват шудани маҷлиси муассисонро талаб кард. Бо таклифи Ҷузеппе Гарибалди ин маҷлис қарор кард, ки Папа Пийи IX аз вазифааш сабукдӯш ва Рим ҷумҳурӣ эълон карда шавад. Ин воқеа ҳаракати демократиро дар вилоятҳои Италия, аз он ҷумла дар Тоскана пурзӯр кард. 31 январи соли 1849 герсоги вилоят Леополди II аз Флоренсия фирор намуд.

Аз тезу тунд шудани воқеаҳо Карл Алберт тарсида, созишномаи сулҳи Кустоссаро аз эътибор соқит кард ва ба муқобили Австрия ҷангро аз нав оғоз намуд, вале дере нагузашта шикаст хӯрд ва ба ғайри қарор писараш аз тоҷу тахт даст кашида, ба хориҷа гурехт. Қороли Сардиния Виктор Имануили II бо Австрия сулҳ баста, дар Пемонт бар зидди ҳаракати инқилобӣ ба мубориза оғоз намуд. Даре нагузашта аксулинқилоб дар Ситсилияю Тоскана, Риму Венетсия ва музофоту вилоятҳои дигари Италия ғалаба кард. Инқилоби буржуазии Италия бо ҳамин шикаст хӯрд.

Сабабҳои шикаст хӯрдани инқилоби буржуазии Италия. Сабабҳои шикастхӯрии инқилоби буржуазии солҳои 1848-1849 Италия низ ба шикасти инқилоби буржуазии Олмон монанд аст. Буржуазии миллӣ аз халқ истифода бурда, аз мутлақият барои худ гузаштҳо талаб мекард ва дар бисёр мавридҳо ба мақсад мерасид. Вале баъди чанд вақт ҳокимони мутлақ буржуазияро аз он музаффариятҳои маҳрум мекарданд. Буржуазии Италия дар мубориза собитқадам набуд. Бар замми ин коргарон ва дастаҳои инқилобии меҳнаткашони Италия ҳаҷӯз камқувват буданд. Дар ин ҷо низ буржуазия меҳост ба мақсадҳои худ бо роҳи муборизаи осоишта расад. Ҳокимони мутлақи Италия метарсиданд, ки баробари барҳам задани мустанликадорӣ халқ ҳокимияти онҳоро низ сарнагун месозад. Аз ин сабаб бо Папаи Рим Пийи IX ҳамфикр буда, аз озод карда шудани Италия дида бо Австрия бастанӣ сулҳ ва дар зери зулми империя монданро афзалтар медонистанд.

Ҳуҷҷатҳо

1. Аз «Аусбургер Алгемайне Сайтунг». 15. III.1848, №5

... Воситаҳое, ки бо ёриши онҳо «Италияи ҷавон» барои амалӣ кардани мақсадҳои худ меқӯшид, моҳиятан тарбия ва шӯриши мебошад. Ин ду омил бояд бо ҳамдигар дар якҷоягӣ истифода шаванд. Тарбия... дар ниҳояти кор бояд ба принципи тарбияи миллӣ табдил ёбад. Аъзои «Италияи ҷавон» бояд ба ҷамъ кардани маблағ ва сарфи он барои нашр ва тақсими маводи чопӣ кумак расонад... Ахбор барои тайёр кардани шӯриши зарур аст. Он бояд ба таври махфӣ ҳам дар дохили Италия ва ҳам берун аз он ба амал бароварда шавад.

Шӯриши дар маҷмӯъ бояд оғози тавлиди миллати ояндаи итолиёвӣ, тафакқури итолиёвӣ ва нутқи итолиёвӣ бошад. Шӯриши мақсад дорад, ки халқ аз нав эҳё гардад... ӯ барои халқ баромад мекунад ва ба он тақя менамояд, зеро то имрӯз нисбати он безъатиношию беҳурматӣ зоҳир карда шудааст.

2. Эълони авф (Аз ахбори расмӣ, 20. III.1848)

Ҷамаи онҳоеро, ки аз рӯйи кирдор, ҷинояти сиёсӣ ва барои асарӣ чопӣ гунаҳгор ва маҳкум шуда буданд, авф мекунем.

Татбиқи таъҷилии ин авф ба вазири адлия вогузор карда мешавад.

Фридрих Вилгелм. Берлин, 20 март соли 1848,
«Гирифта шудани Сейхгауз, 14 июни соли 1848».

Аз «Рӯзномаи нави Рейн». №17, 17.06.1848.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи сабабҳо ва рафти инқилоби буржуазии Олмон нақл кунед. 2. Инқилоби буржуазии Олмон бояд чӣ вазифахоро иҷро мекард? 3. Чаро инқилоби буржуазии солҳои 1848-1849-и Олмон шикаст хӯрд? 4. Бо кадом мақсад солҳои 1848-1849 дар Италия инқилоби буржуазӣ ба амал омад? 5. Чаро инқилоби буржуазии Италия дар аввал ба муваффақият, вале баъд ба нокомӣ дучор гардид? 6. Мавқеи Папаи Рим Пийи IX нисбати инқилоби буржуазии Италия ва нисбати муборизаи миллию озодихоҳонаи зидди империяи Австрия чӣ тавр буд? 7. Чаро ҳокимони Италия ва Папаи Рим ба муқобили Австрия чанг кардани Итолиёро на-мехостанд? 8. Оё инқилоби буржуазии Италия аз инқилоби буржуазии Олмон фарқ дошт? 9. Аз инқилоби буржуазии Олмон ва Италияи солҳои 1848-1849 хулоса бароред.

§ 18. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР ИМПЕРИЯИ АВСТРИЯ

Сабабҳои инқилоб. Австрия империяи сермиллат буд. Ба он чандин қаламрави миллӣ, ба монанди Маҷористон, Чехия, Хорватия, Словакия, Воеводина, Украинаи Закарпат, Трансильвания дохил буданд. Империя 34 миллион нафар аҳоли дошта, 16 миллион нафарро славянҳо, 11 миллион нафарро маҷорҳо, итолиёвиҳо, руминҳо, валахҳо ва танҳо 7 миллион нафарро олмониҳо ташкил менамуданд. Аҳолии ғайриолмонии империя орзуи аз зери асорати мустамликавии Австрия озод шуданро доштанд.

Ҳокимият дар Австрия пурра дар дасти сулолаи Габсбургҳо буд. Ба пешравии муносибатҳои сармоядорӣ тартиботи феодалӣ ҳалал мерасонид. Корол муҳофизатгари тартиботи феодалӣ буд. Вай намехост, ки дар империя дигаргуниҳои буржуазиро демократи ба амал оянд.

Дар мамлакат ду табақаи нави иҷтимоӣ – буржуазия ва коргарон тавлид ёфтанд. Оқиста-оқиста байни онҳо ва тартиботи феодалӣ зиддиятҳо ба амал меомаданд.

Бухрони иқтисодии солҳои 1847-1848 зиддиятҳои мавҷударо боз ҳам тезу тунд кард. Мардум сабаби инро дар сохти мавҷудаи давлатӣ – империя ва мутлақияти Австрия меиданд. Ҳамаи ин боиси инқилоби буржуазии солҳои 1848 – 1849-и империяи Австрия шуданд.

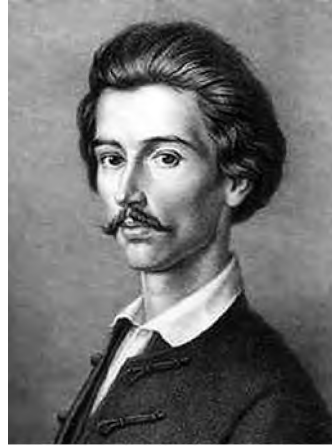
Инқилоб дар Вена. 18 март соли 1848 дар пойтахти империя шаҳри Вена шӯриш оғоз ёфт. Аз пагоҳии барвақт мардум бинои сеймро ихота карда, чорӣ намудани конститутсия ва истеъфои сарвазир Меттернихро талаб карданд. Император Фердинанд ба фелдмаршал Виндишгрес ваколатҳои зиёде дод, то ки шӯришро паҳш кунад. Ӯ ба муқобили мардум аз силоҳу қувва истифода бурд, ки дар натиҷа намоишчиёни зиёде куштаву захмдор шуданд. Ин ғоҷеа мардумро маҷбур кард, ки ба мубориза бархезанд. Шӯришгарон ба силлоҳхона ҳучум карда, мусаллаҳ шуданд. Гурӯҳе аз онҳо қасри ҳукуматро забт карданд. Вазъияти ҳукумат вазнин шуд. Меттерних аз вазифааш истеъфо дода, ба Англия фирор намуд.

Аҳолии Вена ба бекор кардани сензура, ташкили горди бюргерию донишҷӯён ноил шуданд. Император ваъда дод, ки барои тайёр кардани лоиҳаи конститутсия дар Вена маҷлиси сеймҳои музофотҳоро бо ҳамроҳии намоёндагони буржуазия даъват мекунад. Вай баъди чанд рӯз ҳукуматро аз нав ташкил намуд. Ба ҳайати он ғайр аз аъёну ашроф намоёндагони буржуазияи либералӣ низ дохил шуданд.

Инқилоб дар Маҷористон. Муваффақиятҳои шӯришгарони

Вена таркиши инқилобиро дар дигар қисмҳои империяи Австрия тезонид. Халқи маҷор барои ба даст овардани истиклолият ва озодӣ ба мубориза бархест.

15 март соли 1848 қоргарон, косибон, донишҷӯён ва намояндогони табақаҳои дигари Пешта дар зери роҳбарии демократи инқилобӣ, шоир Шандор Петефи ба кӯчаҳои шаҳр баромаданд. Онҳо матбааро ба даст дароварда, дар он ҷо барномаи сиёсии шӯришгаронро чоп карданд. Дар ин барнома, ки бо номи «12 талаб» машҳур аст, ташкил кардани ҳукумати, ки дар назди сейм масъул бошад, барҳам до-

95. Шандор Петефи

дани баршина ва ғайра инъикос ёфта буданд. Дар барнома инчунин «Суруди миллӣ», ки Шандор Петефи навишта буд ва он ба мисраи «Бархез, маҷор, ватан даъват мекунад» оғоз меёфт, дохил гардид:

*Дар доди ватан, маҷор бархез.
Бархез, ту хуни душманон рез!
Аз қисмати бандагӣ раҳо шав,
Озод ту тоири ҳаво шав!*

Ҳукумат аз шӯришгарон тарсида, маҳбусони сиёсиро озод кард.

Сейми Маҷористон (дар шаҳри Братислава қор мекард) аз инқилоб ба ҳарос афтада, барои ба амал баровардани дигаргунсозиҳои буржуазӣ – дар бораи мустақилияти қироли Маҷористон, мустақилият дар қорҳои молиявӣ ва ҳарбӣ, дар бораи барҳам додани крепостнойчигӣ, оид ба қорӣ намудани сохти парламонӣ ва ғайра якҷанд қонун қабул кард. Император Фердинанд инчунин барои дар Маҷористон ташкил кардани ҳукумати мустақил фармон баровард.

Инқилоб дар Чехия. 11 март соли 1848 дар Прага маҷлиси шаҳрӣ баргузор гардид, ки он аз ҳукумат таъмини **озодии шаҳрвандӣ**, барҳам додани уҳдадорихоӣ феодалӣ, баробарҳуқуқии забонҳои немисию чехӣ барои Чехия, Хорватия ва Силезия, даъват карда шудани сейми қонунгузори ягона ва додани **ҳуқуқҳои сиёсӣ** ба онҳо ва ғайраро талаб намуд.

Маркази ҳаракатҳои миллию озодихоӣ дар шаҳри Прага буд.

Дар ин чо Кумитаи Святослав ташкил карда шуд. Кумита ба номи император талабнома фиристода, муттаҳид кардани Чехия, Хорватия ва Силезияро талаб намуд. Нуфузи Кумитаи Святослав дар байни халқ рӯз то рӯз баланд мешуд. Ҳукуматдорони Австрия маҷбур шуданд, ки барои тайёр кардани ислохот аъзоёни ин кумитаро ба ҳайати ҳукумат дохил намоянд.

Шикаст хӯрдани император. Гузаштҳои император танҳо як қисми буржуазияро қонеъ карда тавонист. Лоихаи конститутсияи дар маҷбуот ҷопшудаи Австрия комилан зидди демократия буд. Мувофиқи он император ҳуқуқи радкунии (вето) мутлақро дошт. Лоихаи конститутсияи болоравии нави ҳаракати инқилобиро ба вучуд овард. Император кӯшиш намуд, ки ба болоравии ҳаракати инқилобӣ монеъ шавад. Аз ин рӯ барои пароканда кардани Кумитаи марказии горди миллӣ фармон баровард. Вале халқ 15 май дар Вена аз нав ба мубориза бархост. Ҳукумати император аз фишори пурзӯри мардум тарсида, маҷбур шуд, ки фармонро дар бораи пароканда кардани Кумитаи марказии горди миллӣ бекор кунад. Император Фердинанд эълон кард, ки лоихаи конститутсияи империя аз нав дида мешавад.

Ҳукумати Австрия чанд маротиба кӯшиш намуд, ки ба инқилоб зарба занад, вале онҳо бенатиҷа анҷом ёфтанд. Буржуазия дар Вена кумитаи бехатарӣ ташкил намуда, ба ҳифзи инқилоб шурӯъ намуд. Ҳукумат маҷбур шуд, ки аз Вена қўшунҳояшро барорад.

Шӯриш дар Прага. 2 июни соли 1848 бо ташаббуси либералҳои Чехия дар Прага Конгресси славяний кушода шуд. Конгресси славяниро ҳукуматдорони Габсбургҳо барои ҳокимияти худ хавфнок шуморида, бо сардории фелдмаршал Виндишгрес ба Прага лашкар дароварданд. Дар Прага ҷойгиркунии лашкарро зўрварӣ ҳисобида, аҳолии шаҳр талаб кард, ки он аз шаҳр бароварда шавад. Вале ин талаб рад карда шуд. Дар ҷавоб 12 июн мардум ба намоиши бисёрҳазорнафараи эътирозӣ баромаданд. Қўшунҳои Австрия коргарон ва донишҷӯёни Прагаро тирборон карданд. Дехқонони гирду атрофи шаҳр ҳам ба ёрии шаҳриён омаданд. Задухӯрдҳои хунин то 17 июн давом карданд. Вале қувваҳо баробар набуданд ва ба ҳукумат муяссар шуд, ки шӯриши Прагаро бо хун оғушта кунад.

Конгресси славяний дар оғози шӯриш кори худро қатъ кард. Вай худро аз шӯриш дар канор гирифт.

Шӯриши Прага аҳамияти калони таърихӣ дошт. Он нуқтаи баландтарин барои озод шудан аз зери зулми мустамликавии империяи Австрия буд.

Шӯриш дар Вена. Император ба муқобили Маҷористон аз Вена

лашкар фиристод, вале 6 октябри соли 1848 коргарон ва донишҷӯёни мусаллахи Вена сари рохи лашкарро гирифтанд. Шӯришгарон вазири харбӣ Латураро, ки дар бораи ба Мачористон равон кардани лашкар фармон дода буд, дар фонуси кӯчагӣ овехтанд. Дарбориёни император аз ғзаби халқ тарсида, Венаро тарк карданд. Дар ин вақт лашкаркаши австриягӣ Елачич аз лашкари Мачористон шикаст хӯрда, қувваҳои боқимондаи худро ба Вена равон кард. Дар охирҳои моҳи октябр Вена муҳосира карда шуд.

Шӯришчиён ба қадри зарурӣ тиру туфанг надоштанд. Ба онҳо бояд мачорихо ёрӣ мерасониданд, вале онҳо ба тарафи Вена хеле суст ва бо қувваи ночизе ҳаракат мекарданд.

Фелдмаршал Виндишгрес аз шӯришчиён талаб кард, ки таслим шаванд. Баъди ҷавоби рад гирифтанд ӯ дар бораи бомбаборонкунии ваҳшиёнаи шаҳри Вена фармон дод.

1 ноябри соли 1848 лашкари ҳукумати маркази Венаро ба даст даровард. Дар ин муҳориба зиёда аз 5000 нафар шӯришчӣ талаф ёфт. Ҳазорон нафар шӯришгаронро бо аҳли оилаашон парронданд ва ё ба ҳабсхонаҳо партофтанд.

Чанги истиқлолиятҳои дар Мачористон. Торумори шӯриши Вена ба ҳукумати императории Австрия рӯҳи тоза бахшид ва онҳоро водор намуд, ки ба муқобили инқилобчиён ба ҳучуми қатъӣ гузаранд. Вале пеш аз ин воқеа император Фердинанди I ба фондаи ҷияни 18-солааш Франс Иосиф аз тоҷу тахт даст кашид. Қўшунҳои Австрия соли 1849 пойтахти Мачористон шаҳри Будапештро ишғол карданд. 4 март дар Вена қабули конституцияи нав эълон карда шуд. Он музаффариятҳои инқилоби мартиро дар қаламрави империяи Австрия барбод дод. Инчунин мухторияти Мачористон бекор ва идоракунии ягонаи марказиятноки империяро ташкил намуд. Мачористон қисми таркибии мулкҳои Габсбургҳо эълон шуд. Аз Мачористон Хорватия, Словения, Воеводина ва Трансилвания ҷудо карда шуданд.

Дар Мачористон ба ҷойи ҳукумати ватанӣ, ки аз уҳдаи мудофиаи Мачористон баромада натавонист, тобистони соли 1848 Ҳукумати Кумитаи Мудофиа (бо роҳбарии Лайош Кошут) ташкил карда шуд. Кошут лашкари миллиро ташкил намуд, ки он то баҳори соли 1849 ба 170 ҳазор нафар расид.

Дар чангҳои инқилобии истиқлолиятҳои лашкари Кошут бар артиши австриягӣ ғалаба бадаст овард. 14 апрели соли 1849 Сейми Мачористон ҷавобан ба Конституцияи Австрия дар бораи истиқлолияти Мачористон эълomia қабул кард.

Моҳи апрели соли 1849 император Франс Иосиф аз шоҳи Русия

ёрии харбӣ пурсид. Моҳи май шоҳи Русия бо императори Австрия дар Варшава вохӯрда, нақшаи ҳуҷум ба Маҷористонро кашиданд. Моҳи июл лашкари Русия бо сардории княз Паскевич ба Маҷористон ҳаракат кард. Лашкари Маҷористон аз қувваҳои харбии Русия ва Австрия шикаст хӯрда, оқибат дар наздикии Вилагош таслим шуд.

Баъди шикаст хӯрдани лашкар Лайош Кошут ва роҳбарони дигари инқилоб ба Туркия фирор карданд. Паскевич 13 нафар генерали таслимшударо ба австриягиҳо супорид. Ҳукуматдорони Австрия онҳоро ба қатл расониданд.

Натиҷаҳои инқилоби буржуазии империяи Австрия. Инқилоб дар империяи Австрия чун дар давлатҳои Олмон ва Италия инқилоби анҷомёфтаи буржуазӣ – демократӣ буд. Неруи асосии инқилоб буржуазия, коргарон, кишоварзон, ҳунармандон, донишҷӯён ва зиёӣони инқилобӣ буданд. Инқилоби буржуазӣ мутлақияти Австрияро сарнагун накард ва зулми миллиро низ барҳам наод. Вай барои он мағлуб шуд, ки табақаҳои нави чамбиятӣ – буржуазия ва коргарон барои ин қор ҳанӯз пухта нарасида буданд. Буржуазияи либералӣ дар инқилоб собитқадамона иштирок накард. Қувваҳои беруна ба натиҷаҳои инқилоб таъсири манфӣ расониданд.

Инқилоби буржуазии солҳои 1848-1849-и Австрия натиҷаҳои мусбат ҳам дод. Ҳукумат ба баъзе ислоҳот маҷбур шуд. Ба ҳукуматдорони Австрия пеш аз ҳама лозим омад, ки конституцияи қорӣ кунанд, харчанд ки он дорои ниҳоят ками арзишҳои демократӣ буд. Парлумон аз ду палата иборат буда, интихобот сатҳи дороии баланди молумулкӣ дошт. Дар бораи маҳдуд кардани баъзе уҳдадорӣҳои феодалӣ қонун бароварда шуд. Ҳокимияти судӣ ва политсия барҳам хӯрданд.

Инқилоби солҳои 1848-1849 харчанд ки ба шикаст дучор омад, муборизаи миллию озодихоҳиро дар империяи сермиллати Австрия тезонид.

Ҳуҷҷатҳо

1. Халқи Маҷор соли 1848 ба чӣ муваффақ шудан мехост (12 модда)

- 1. Мо озодии матбуот, барҳам додани сензураи меҳоҳем.*
- 2. Таъсири ҳукумати масъул дар Будапешт.*
- 3. Парлумони ҳарсоларо дар Будапешт.*
- 4. Аз рӯи муносибати шахравандӣ ва динӣ ҳуқуқи баробар дар назди қонун.*
- 5. Ташиклии горди милли.*

6. *Чорӣ карда шудани андоз ба ҳама.*
7. *Барҳам задани муносибатҳои баршиначиғӣ.*
8. *Ташикли додгоҳи касамиён.*
9. *Таъсиси бонки миллӣ.*
10. *Артиш бояд конституцияро дифоъ кунад, аскарони маҷор бояд ба хориҷа равон карда нашаванд, лашқари хориҷиён бояд аз Маҷористон бароварда шаванд.*
11. *Озод кардани маҳбусони сиёсӣ.*
12. *Бастании иттиҳод бо Трансилвания.*

2. Декрет оид ба озодии матбуот ва чораҳои дигар (15 мартӣ соли 1848)

Мо, Фердинанди Якум, бо меҳрубони Парвардигор императори Австрия ва ғайраю ғайраҳо феълан амр кардем ва мувофиқи он зарур донистем, ки хоҳиши халқҳои содиқи худамонро қонъ гардонем.

Хабар медиҳем, ки сензура нест карда шуда, ба матбуот озодӣ қафолат додем, чӣ тавре ки дар ҳамаи мамлакатҳои дигар ҳамин тавр аст.

Горди миллӣ, ки дар асосҳои моликият ва интеллектӣ сохт шудааст, алақай хизмати самараноктаринро ба ҷо оварда истодааст.

Барои дар муддати кӯтоҳтарин вакилонро аз ҳама табақаҳои музофотҳо ва минтақаҳои марказии қоралии Ломбардияю Венетсия даъват намуда, ҳайати онҳоро бо намояндагони табақаҳои шахравандӣ мустаҳкам намудан ва бо назардошти риояи конституцияҳои музофотҳо барои муҳокима ва қабули конституцияи ватанӣ чораҳои зарурӣ андешида шуданд.

Аз ҳамин сабаб бо боварӣ интизор мешавем, ки ақлҳо ором мешаванд, таълим аз нав ба низом медарояд, касбу ҳунар ва тиҷорат аз нав ҷоннок мешаванд...

3. Шуриш дар Вена 15 – 26 майи соли 1848 (варақа)

... 15-уми май ҳақиқат ҳокимияти халқ ва мутлақияти демократӣ қори ҳақиқат буд. Ин ба таъби аширофон нафорид, чунки акнун ба онҳо муяссар нашуд, ки халқро бо нутқҳои зебои худ фиреб диҳанд, ё ки бар вай тавассути қувваи силоҳ ғалаба кунанд. Аз ин рӯ, аз ибораҳои «халқи содиқ» истифода бурда, дар бораи ишқу муҳаббат ба мутлақият суханпардозӣ мекарданд. Онҳо дар пастиқинатҳои худ чунон дур рафтанд, ки барои манфиатҳои гаразноки шахсӣ аз тоҷу тахтро ба зери хатар гузоштан натарсанд...

... Соати 3 – и баъд аз зӯр донишгоҳ талаби халқро эълон кард, ки:

1.Лашкар, заїр аз гарнизони маҳаллӣ, бояд дар зарфи 24 соат боз монда шавад. Горди миллӣ ва легиони донишҷӯён дар бораи оромӣ ва бехатарии шахр ғамхорӣ кунанд.

2.Вазорат бояд ба дастоварди 15 май кафолат бидиҳад. Баҳри таъмини иҷрои он бояд аширофон интиҳоб карда шаванд, то ки дар назди халқ бо сарҳои худ ҷавоб бидиҳанд.

3.Император бояд дар муҳлати кӯтоҳтарин баргардонидани шавад.

4.Гунаҳгорон дар ба вуқӯъ пайвастанани бетартибиҳо бояд ба додгоҳи қасамӣён кашида шаванд. То он вақте, ки ин моддаҳо иҷро нашаванд, сангарҳо бардошта намешаванд ва венагиҳо шӯриширо қатъ намекунанд.

Савол ва супоришҳо:

1. Сабабҳои асосии инқилоби буржуазии солҳои 1848 – 1849-и империяи Австрия кадомҳоянд? 2. Дар бораи инқилоби мартӣ дар Вена чиро медонед? 3. Дар Маҷористон инқилоб чӣ тавр оғоз ёфт? 4. Дар бораи оғози инқилоби Чехия нақл кунед. 5. Дар Прага чӣ тавр шӯриш ба амал омад ва он чӣ натиҷа дод? 6. Дар бораи оғоз ва рафти шӯриши Вена (моҳи октябри соли 1848) нақл кунед. 7. Дар бораи ҷанги истиқлолиятҳои халқи маҷор бар зидди мустамликадорони австриягӣ маълумот диҳед. Он чӣ натиҷа дод? 8. Чаро императори Австрия Франс Иосиф бо подшоҳи Русия Николайи 1 вохӯрд? 9. Дар шикасти инқилоби империяи Австрия Русия чӣ саҳм дорад? 10. Оид ба мавзӯи хулосаи худро баён кунед.

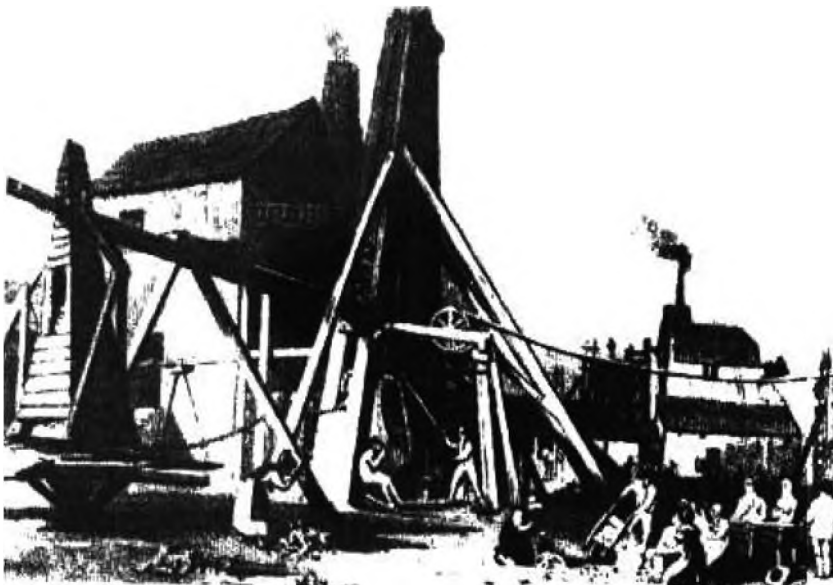
БОБИ III МАДАНИЯТИ АВРУПО ВА АМРИКОИ ШИМОЛӢ

§ 19. МАДАНИЯТИ АВРУПО ВА АМРИКОИ ШИМОЛӢ ДАР АСРИ XVIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

Таракқиёти техника. Дар асри XVIII ва нимаи асри XIX дар Аврупо ва Амрикои Шимолӣ техника қадами бузург ба пеш гузошт. Охири асри XVIII дар Англия аллакай мошинҳои механикии бофандагӣ ва буғӣ васеъ истифода бурда мешавад. Дар як қатор мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ ва ИМА аз ибтидои асри XIX сар карда табaddуллоти саноатӣ оғоз ёфт. Истеҳсолоти ба шарофати он оҳиста оҳиста аз мануфактура ба фабрика ва заводҳо мегузашт.

Мухандиси фаронсавӣ Жаккард дастгоҳи бофандагӣ сохт, ки тавассути он аз ресмонҳои ҳарранга газворҳои рангоранг баровардан мумкин буд.

Коркарди фулузот низ такмил ёфт. Дар нимаи дууми асри XVIII

96. Заводи чӯянгудозии Англия дар солҳои 30-юми асри XIX

97. Борбардор дар бозори Брюгге

98. Корхонаи тўпсозӣ

дар Англия тавассути кокс ва ангишт дар печҳои домнагӣ чўяни моеъ мегудохтанд. Дар он ҷо барои ҳаво пуф кардан насосҳои пуриктидорро ба кор мебарданд.

Муҳандиси фаронсавӣ Мартен қураи маъдангудоziе сохт, ки он нисбат ба конверторҳои бессемерӣ пўлоди хушсифаттар медод.

Тайёр кардани қисмҳои мошинҳо-винтҳо, гайкаҳои печдор, маводи дигари техникӣ оғоз шуд. Дастгоҳҳои винтбурӣ ҳам ихтироъ карда шуданд.

Дар кишоварзӣ низ истифодабарӣ аз техника назаррас буд, вале нисбат ба саноат камтар. Плуги оҳанин такмил дода шуд. Плугҳои аспӣ ҳам пайдо шуданд. Дар асри XIX дар кишоварзӣ истифодаи мошинҳо оғоз ёфт. Мошинҳои ғалладаравӣ, алафдаравӣ ва ғаллакўбии буғӣ ихтироъ кард шуданд.

Тараққиёти илм. Риёзиёт. Тараққиёти техника инкишофи илмҳои дақиқро тақозо мекард. Замина барои инкишофи риёзиёт мавҷуд буд. Дар асрҳои XVII ва XVIII олими англис И. Нютон ва олими немис Г. Лейбнитс ба риёзиёти муосир асос гузоштанд. Нютон қонунҳои ҳаракати механикӣ ва рўшноиро кашф карда, барои ҳалли бисёр масъалаҳои илм ва техника роҳ кушод. Ӯ қонуни қозибай умумичаҳониро низ кашф намуд.

Олими машҳури рус, профессори Донишгоҳи Қазон Н.И. Лобачевский имконияти сохтани низоми геометрияи «ғайриевклидӣ»-ро исбот намуд. Евклид бар он ақида буд, ки аз нуқтаи берун аз хат хобида, танҳо як хати параллели он хатро набуранда гузаронидан мумкин аст. Н.И. Лобачевский бошад, баръакс, исбот намуд, ки ин хел хатҳо метавонанд аз якто зиёд бошанд.

Ситорашиносӣ, физика, кимиё, тиб. Тараққиёти илми риёзиёт ба пешравии илмҳои дигар кумак расонид. Телескоп такмил дода шуд. Баъди тақмили он ҳазорон ситораи пештар номаълум кашф кар-

99. Исаак Нютон

100. Н.И. Лобачевский

да шуданд. Ситорашиносон тамоюлҳои ҳаракати сайёраи Уранро дурӯст муайян карда, аз рӯи он соли 1846 мавҷудияти яке аз сайёраҳои системаи офтобӣ – Нептунро исбот карданд.

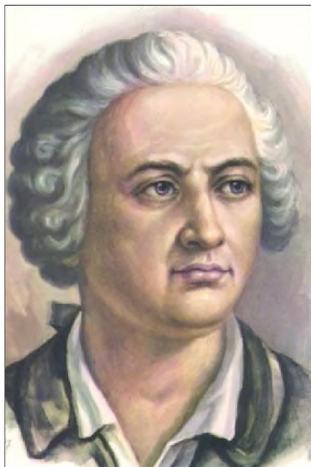
Ҳанӯз дар солҳои 50-уми асри XVIII файласуфи немис (олмонӣ) И. Кант дар бораи аз туманнокӣ чанг пайдо шудани сайёраҳои системаи офтобӣ фикр баён карда буд. Риёзишиноси фаронсавӣ П. Лаплас дар охири асри XVIII ақидаи дигарро дар ин бора пешниҳод кард, ки Офтоб ва сайёраҳо аз анбӯҳи газҳои даврзанандаи тафсон пайдо шудаанд. Олимон сохти планетарии атомро низ кашф карданд.

М.В. Ломоносов тавассути таҷрибаҳои худ қонуни нигоҳдории массаи моддаро исбот намуд. Баъдтар ин хулосаҳои Ломоносовро кимиёшиноси фаронсавӣ А. Лавуазье тавассути таҷриба исбот намуд.

Дар асри XIX олимон исбот карданд, ки моддаҳои гуногун сохти гуногуни молекулавӣ доранд ва хосияти онҳо ба ҳамин вобаста аст. Он моддаҳое, ки ба қисмҳои таркибӣ тақсим намешаванд, ба худ номи унсурро мегиранд.

Физикони англис Ч.Чоул ва немис Р. Майер соли 1842 бо роҳи таҷриба эквиваленти механикии гармиро ҳисоб карданд. Онҳо исбот намуданд, ки миқдори гармӣ нест намешавад. Он ба энергияи механикӣ табдил меёбад.

Табаддулоти саноатӣ талаб мекард, ки хусусиятҳои кимиёвии моддаҳо омӯхта шаванд. Усулҳои тайёр кардани рангҳо, воситаҳои рангбори матоъҳо ва ғайра ёфта шуданд. Дар ин давра олимон дар самтҳои гуногуни илми кимиё ба муваффақиятҳои калон ноил гардиданд.

101. М.В. Ломоносов

Илми тиб ҳам тараққӣ мекард. Олими ҳоландӣ А. Левенгук ҳанӯз дар асри XVII микроскопро ихтироъ кард, ки он зарраҷаҳоро чандин маротиба калон нишон меод. Дар натиҷа, имконияти хуб омӯхтани сохти чанини одам, рустаниҳо ва ҳайвонот муҳайё гардид. Баъдтар микроскопи А. Левенгук такмил дода шуд.

Олими англис Э. Љеннер дар асри XVIII иммунитетии муқовимати баданро ба зарраҷаҳои касалии нағзак исбот намуд. Ин кашфиёт имкон дод, ки пеши роҳи касалиҳои зиёде гирифта шавад.

Нақлиёт ва алоқа. Дар асри XVIII ва то солҳои 50-уми асри XIX дар Аврупо ва Амрикои Шимолӣ нақлиёт ва алоқа ҳам бо суръати тез тараққӣ карданд. Дар соли 1830 дар ҷаҳон ҳамагӣ 232 км роҳи оҳан мавҷуд буд. Дар солҳои 40-ум бошад, сохтмони роҳи оҳан дар Олмон ва Фаронса низ босуръат пеш рафт. Дар соли 1870 дарозии роҳҳои оҳан дар ҷаҳон ба 200 ҳазор км расид.

Аз ҷоряки якуми асри XIX сар карда, киштиҳои ҷархдор дар уқёнусҳо ба Ҳиндустону Амрикои рафту омадро оғоз карданд. Баъд ҷархҳо бо винтҳои обӣ иваз карда шуданд. Ин кор истифодаи кори киштиҳоро беҳтар намуд. Дар солҳои 50-60-уми асри XIX флоти бодбондор қариб пурра бо флоти буғӣ иваз карда шуд.

Аз тарафи бародарони фаронсавӣ Монголҳо ихтироъ карда шудани қураи ҳавоӣ имконият фароҳам овард, ки аэростатҳо сохта шаванд. Дар Фаронса ҳангоми инқилоби буржуазии охири асри XVIII аэростатҳо бо мақсади ҷарбӣ истифода бурда мешуданд. Барои аз ҳаво ба замин фурумадан парашут ҳам ихтироъ карда шуд, ки ин паравозро дар аэростатҳо беҳавф гардонид.

Дар миёнаҳои асри XIX ба ҷойи телеграфи оптикӣ (тавассути оташ сигнал дода мешуд) А. Белл телеграфи симин ихтироъ кард. Баъди ин алифбои Морзе ва дастгоҳи ҳарфчопкунӣ ҳам ихтироъ карда шуданд. Чунин ихтироот дар алоқа инқилоб ба вучуд оварданд.

Адабиёт. Дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX адабиёти Аврупо ба муваффақиятҳои беназир ноил гардид. Шоирону нависандагонии ҳақиқатнигори ба майдон баромаданд, ки дар асарҳои худ ҷиҳатҳои баду неки ҷомеаро реалистона (воқеъбинона) тасвир мекарданд.

Мардумро тавассути асарҳои худ ба мубориза барои ояндаи нек, озодӣ ва пешравиӣ ҷомеа даъват мекарданд. Образҳои манфии асарҳои онҳо нафрати мардумро ва образҳои мусбат шавқу завқ ва хоҳиши пайравӣ кардани хонандагонро ба вуҷуд меоварданд.

Даниел Дефо ва Ҷонатан Свифт. Даниел Дефо (1660-1731) тавассути романи «Робинзон Крузо» (соли 1719) шуҳрати ҷаҳонӣ пайдо намуд. Муаллиф дар асари худ дар бораи бахрнаванде, ки баъди пора-пора гаштани кишти наҷот ёфта, қариб 30 сол дар як ҷазираи беодами Амрикои Ҷанубӣ умр ба сар бурдааст, нақл мекунад. Ба яқаву танҳои нигоҳ накарда қаҳрамони асари Дефо Робинзон Крузо аз уҳдаи зиндагии вазнин баромад ва ҳам сифатҳои беҳтарини инсониро нигоҳ дошт.

Романи дучилдаи «Саёҳати Гулливер» (с.1726)-и Ҷонатан Свифт (1667-1745) диққати хонандагонро ба худ ҷалб мекунад. Ӯ бо баҳонаи тасвир кардани мамлакат ва ҳаёти лилипутҳо иллатҳои ҷомеаи замони худро ба зери танқид гирифтааст. Муаллиф дар асараш ба муқобили дурӯғу риёкорӣ, зулми золимон ва таъкиби одамон баромадааст.

Шиллер. Фридрих Шиллер (1759-1805) яке аз барҷастатарин адибони охири асри XVIII ва аввали асри XIX олмонӣ мебошад. Дар пиесаи машҳури худ «Ғоратгарон» ҷавонеро тасвир кардааст, ки ба муқобили тартиботи мавҷудаи ҷомеа эътироз баён мекунад. Барои китоби «Ғоратгарон» ва асарҳои дигараш ҳукуматдорон ба ӯ навиштанро манъ карданд. Баъд ӯро ҳатто ба маҳбас ҳам партофтанд, вале ӯ аз он ҷо гурехт. Баъ-

102. Мухорибаи телефони А.Белл

103. Даниел Дефо

104. Чонатан Свифт

105. Фридрих Шиллер

ди ҳабс Шиллер солҳои зиёде дар оворагӣ умр ба сар мебарад.

Барои инқилоби буржуазии Фаронсаро дастгирӣ кардан Конвенти ин мамлакат Шиллерро бо унвони шаҳрванди фаҳрии Ҷумҳурии Фаронса сарфароз кардааст.

Ба ғайр аз «Ҷоратгарон» Шиллер драмаҳои «Вилгелм Телл», «Духтари ормонӣ», «Мария Стюарт» ва ғайраро низ навиштааст. Бисёр асарҳои Шиллер имрӯзҳо низ барномаҳои театрҳои ҷаҳонро зинат медиҳанд.

Гёте (1749-1832). Иохан Волфганг Гёте дар шаҳри Франкфурти лаби Майни Олмон ба дунё омадааст.

Гёте ба нуруи эҷодии инсон боварии комил дошт ва онро дар асарҳои ӯ бо як эҳсосот ва санъати баланд ситоиш кардааст.

Мо чунин андешаҳои ӯро пеш аз ҳама дар романи «Фауст» мебинем. Қаҳрамони асар Фауст барои ҳалли масъалаҳои муҳим, аз қабилӣ маънии ҳаёт чист, вазифаи одам аз чӣ иборат аст, камар мебандад. Ӯ ҳатто қонашро мефурӯшад, то ки ба ин саволҳо ҷавоб ёбад. Вале Фауст бахтро дар ҳеч чиз наёфта, дар дами марг ба хулосае меояд, ки маънии ҳаёт дар қорнамоӣ ва мубориза аст.

Виктор Гюго (1802-1885). Нависандаи фаронсавӣ тавассути романи машҳури худ «Радшудагон» беадолатии ҷомеаро фош кардааст. Деҳқон Жан Валжан барои дуздидани як қулча нон ба бадарға маҳкум шудааст. Дар ин асар ҳиссиёти башардӯстии муаллифи роман баланд садо медиҳад.

106. Иохан Волфганг Гёте

107. Оноре де Балзак

Балзак. Оноре де Балзак (1799-1850) намояндаи бузурги реализми танқидии нимаи дуоми асри XIX-и Фаронса мебошад. Ӯ дар асарҳояш ҷиҳатҳои манфии ҷомеаи буржуазиро ба зери танқиди саҳт гирифтааст. Мо инро дар «Мазҳакаи инсонӣ», «Падар Горио», «Евгений Гранде» ва асарҳои дигари ӯ мебинем. Аз мутолиаи асарҳои Балзак хонанда ғизои маънавии зиёд мебардорад.

Дар ин давра нависандагони дигари машҳур, ба монанди Жан Батист Мольер (1622-1673), Чорч Байрон (1788-1824), Ҳенрих Ҳейне (1797-1856) ва дигарон умр ба сар бурдаанд. Онҳо дар пешрафти адабиёти асри XVIII ва нимаи якуми асри XIX саҳми сазовор гузоштаанд.

Санъат. Бастакорон. Мусиқӣ яке аз санъати қадимтарин буда, ба инсон хурсандӣ ва илҳом мебахшад. Одамон тавассути мусиқӣ хурсандӣ ва андуҳи худро ифода мекарданд. Дар замони ҳоҷе, ки ханӯз нота вуҷуд надошт, мусиқичиён онро аз насл ба насл мерос мегузоштанд. Пайдо шудани нота кори мусиқичиёну бастакоронро хеле осон кард. Минбаъд мусиқиро барои наслҳои оянда дар қоғаз сабт менамуданд. Мусиқичиён оҳангҳои аз тарафи бастакорон офаридашударо аз рӯйи нота иҷро мекарданд.

Дар асрҳои XVIII-XIX дар Аврупо як қатор бастакорони барҷаста ба воя расиданд. Онҳо ба оламиён аз худ мероси пушқимати мусиқӣ боқӣ гузоштаанд. Дар байни онҳо Иохан Себастьян Бах (1685-1750) аз Тюрингияи Олмон, Волфганг Амадей Мотсарти австриягӣ, Людвиг ван Бетховени олмонӣ ва Фридрих Шопени лаҳистонӣ машҳур буданд. Дар байни онҳо Мотсарт ва Бетховен мақоми хоса доранд.

108. Чорч Байрон

109. Ҳенрих Ҳейне

Мотсарт. Волфганг Амадей Мотсарт (1756-1791) дар 4 – солагиаш бо клавесин оҳанг менавохт. Дар 6-солагиаш концерт нишон дода, дар 11-солагиаш операи аввалини худро навиштааст. Дар 14-солагӣ узви Академияи мусиқии Болонйеи Италия интихоб шуд. Мотсарт соли 1791 дар синни 35-солагӣ вафот кардааст. Бо вучуди ҷавон будан ӯ асарҳои зиёди баландғоя эҷод кардааст. Операҳои ӯ «Дон Жуан», «Зангирии Фигаро» ва ғайра ханӯз ҳам дар қатори беҳтарин асарҳои классикии ҷаҳонӣ буда, барномаҳои бисёр театрҳои мамлакатҳои ҷаҳонро оро медиҳанд.

Бетховен. Людвиг ван Бетховен (1770-1827) асарҳои мусиқии зиёде навиштааст. Онҳо аз демократ ва ҷумҳурироҳ буданаҳ гувоҳӣ медиҳанд. Вай дар асарҳояш ғояҳои инқилоби буржуазии Ҳоланд ва Фаронсаро бо эҳсосоти баланди инсонӣ ва раванӣ инъикос намудааст. Ҳангоми инқилоби буржуазии Фаронса Бетховен ҷавони 16-сола буд. Вақте ки хабари инқилобро шунид, ӯ суруди «Кӣ одами озод!»-ро навишт.

Бетховен ба фоҷиаи Гёте «Эгмонт» увертюра навиштааст. Ибтидои «Эгмонт» ба таври фоҷиавӣ кушта шу-

110. Иохан Себастьян Бах

111. *Вольфганг Амадей Моцарт*

112. *Людвиг ван Бетховен*

дани қаҳрамон ва хотимаи тантанавиаш қаҳру ғазаби халқ ва ғалабаи инқилобро инъикос намудааст.

Дар симфонияҳо ва дигар асарҳои Бетховен фочиа бисёр аст. Лекин ӯ шахсан ба ҳаёт бо умед менигарист. Беҳуда нест, ки дар хоти-

113. *Ж.Л. Давид. Марси Марат*

114. Париж. Манораи Эйфел

маи симфонияи машхури «Нухум» хор дохил шудааст, ки «Қасидаи хурсандӣ»-и Шиллерро месарояд.

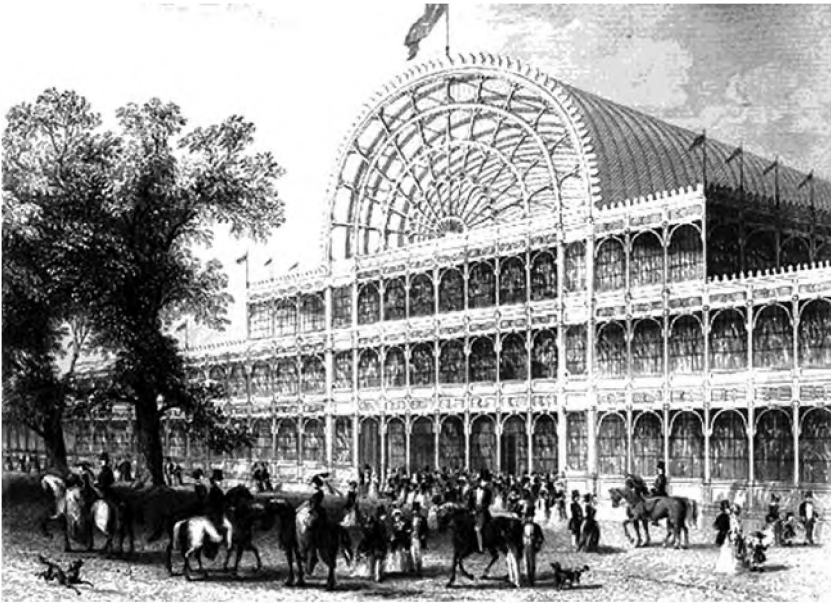
Рассомӣ. Дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX санъати рассомӣ дар Аврупо қадами бузург ба пеш гузоштааст. Рассомон Франсиско Гойя (Испания), Ж.Л. Давид, Экен Делакура, Домье, Курбье (Фаронса) ва дигарон аз машхуртарин намояндагони санъати рассомии ин давра мебошанд.

Гойя эҷодиёти худро бештар ба мавзӯҳои таърихӣ инқилобӣ бахшидааст. Асарҳои ӯ «Паррондани шӯришчиён шаби 3 майи соли 1808 дар Мадрид», «Шӯриши 2 майи соли 1808 дар майдони Пуэрто дел Сол» ва «Оилаи корол Карли IV» дар ин бора шаҳодат медиҳанд. Ӯ инчунин дар портреткашӣ ҳам истеъдоди калон дошт. Дар расми «Актриса Антони Сарасе» рассом аз рангҳои гуногун хуб истифода бурда, рӯхияи равонии қахрамонашро бо маҳорати баланд инъикос карда тавонистааст.

Расмҳои Ж.Л. Давид «Савганди Горатсӣҳо» ва «Марги Марат» дар вучуди кас ҳаяҷонро ба вучуд меоваранд.

Эҷодиёти Милле ва Курбье бештар ба ҳаёти дехот бахшида шудааст. Мо инро дар силсилаи мусаввараҳои «Дехқонзодагон» ва «Саракчинон» - и Милле ва «Вохӯрӣ» - и Курбье дида метавонем.

Асарҳои Ч. Констебл «Шом» ва «Намуди Хайгет», И. Энгр «Расми хонум Ривер», Л. Б. Коро «Субҳи Венетсия», О. Домье «Чомашӯйзан»

115. Намошигоҳи умумичаҳони саноатӣ дар Лондон. Соли 1851

дар интихоби мавзӯ, тарзи тасвир, истифодаи бамавриди рангҳои гуногун ва ҳақиқатнигориашон касро мафтун мекунад.

Меъморӣ. Дар асри XVIII биноҳо бо усули меъмории классицизм ва барокко сохта мешуданд. Бо ин усул бештар биноҳои идораҳои давлатию ҷамъиятӣ ва динӣ сохта шудаанд.

Ҳарчанд биноҳоро мувофиқи талаби замон месохтанд, вале дар онҳо тарзи биносозии қадимаи Рум бештар эҳсос мешуд. Масалан, қасрҳои Версал шакли биноҳои қадимаи Румро, ки сутунҳои боҳашамат доштанд, ба хотир меоваранд. Ин услуби биносозӣ дар Фаронса ва баъзе мамлакатҳои дигар умри зиёд дид.

Дар Ҳоланд, Олмон, Лахистон ва як қатор мамлакатҳои дигари Аврупо ва Амрикои Шимолӣ тарзи дигари сохтани қасрҳо ва калисоҳо ба ҳукми анъана даромада буд. Чунин биноҳоро ниҳоят пуршукӯҳ, гумбаздор ва бо нақшу ниғори зебо сохта, зебу зинат меоданд. Вале дар ин мамлакатҳо ва давлатҳои дигари Аврупо ва Амрикои Шимолӣ усули меъмории бароккоӣ бештар маъмул гардид.

Дар меъмории миёнаҳои асри XIX дар Фаронса усули империяи Дюм ва дар Англия усули **викториявӣ** аз номи малика Виктория мушоҳида карда мешуд. Моҳияти он дур шудан аз классицизм ва

омехташавии усулҳои гуногуни давраҳои гузашта, яъне нақшу нигори зиёди дуруст ва хатҳои рости шикастаи меъморӣ мебошад.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи тараққиёти техника дар Аврупо ва Амрикои Шимолии асри XVIII ва нимаи асри XIX маълумот диҳед. 2. Кадом намуди техника дар саноат ва кадом намуди техника дар нақлиёт қорӣ карда шуд? 3. Дар бораи вазъи илм чӣ гуфта метавонед? 4. Дар илмҳои ситорашиносӣ, физика ва кимиё кадом кашфиётҳо ва ихтироъҳои муҳим ба даст оварда шуданд. 5. Дар алоқа ва нақлиёт кадом кашфиётҳо дастраси мардум гардиданд? 6. Дар бораи намоёндагони адабиёти асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX маълумот диҳед? 7. Оё асарҳои мусиқии Мотсарт, Бетховен, Шопен ва дигаронро шундаед? Онҳо дар асарҳои худ чиро инъикос кардаанд? 8. Асарҳои кадом расомони асрҳои XVIII-XIX ба шумо маъқул аст? 9. Меъморӣ ин давра бо кадом усул пеш мерафт? 10. Фикри худро оид ба мавзӯ баён намоед.

ФАСЛИ II МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИҚО ДАР АСРИ XVI – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

БОБИ IV МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ

§ 20. ЧИН

Чин дар арафаи истилои манчурҳо. Солҳои 30-юм ва 40-уми асри XVII Чин вазъияти бӯҳронро аз сар мегузаронид. Иқтисодиёт дар ҳолати таназзул қарор дошт. Дар мамлакат гуруснагӣ ҳукмронӣ мекард. Ҳаҷми андозро зиёд карданд. Бинобар ин соли 1628 дар Чин шӯриши калони аҳли меҳнат оғоз ёфт, ки он то соли 1644 давом кард. Ба ин шӯриш дар музофоти Хубэй-Шанси Ли Тзичэн ва дар музофоти Сичуан – Чжан Сянчун роҳбарӣ мекарданд. Ба шӯришгарон муяссар гардид, ки на танҳо музофотҳои номбурда, балки қариб тамоми мамлакатро ишғол намоянд. Онҳо баҳори соли 1644 бе монеа шаҳри Пекинро ишғол карданд. Ҳамин тариқ дар Чин ба сари қудрат сулолаи нав омад, ки сардораш Ли Тзичэн буд.

Баъди ишғоли шаҳри Пекин шӯришгарон барои чорӣ намудани тартибот ва ба эътидол овардани вазъи сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоӣ Чин чораҳои таъҷилӣ андешиданд. Вале Ли Тзичэн бе ситонидани андозе, ки қаблан бекор карда буд, наметавонист лашкар ва дастгоҳи давлатиро бо маблағи зарурӣ таъмин намояд. Аз ин рӯ андози вазнини қаблӣ аз нав чорӣ карда мешавад.

Қабилаҳои манчурӣ дар охири асри XVI ва ибтидои асри XVII дар зери роҳбарии Нурхатси давлати худро ташкил мекунанд. Дар замони писари Нурхатси хон Абахай ин давлат Тсин (тоза) эълон гардида, Абахай шоҳи нахустини он мешавад.

Тсин аз ҷиҳати сохтори давлатӣ ва ҳарбӣ ниҳоят пурзӯр буд. Сохти давлатии ин мамлакат ба сохти давлатии сулолаи Мини Чин шабоҳат дошт. Он, пеш аз ҳама, ба артиши пурқувват таъя мекард.

Артиши Тсин 8 парчам (қўшун) дошт. Бинобар ин онро «ҳашт-парчама» меномиданд. Дар арафаи ҳучум ба Чин манчурҳо артиши 200-ҳазорнафара доштанд.

Аз оғози солҳои 40-уми асри XVII манчурҳо ба қаламрави Чин тез-тез тохтутоз мекарданд. Артиши Чин қудрат надошт, ки мамлакат-

ро аз тохтутози манчурҳо муҳофизат намояд. Яке аз сипаҳсолорони чиной У. Сангуй, ки неруҳои калони ҳарби ро фармондеҳӣ мекард, меҳост, ки бо ёрии манчурҳо дар мамлакат ба сари қудрат биёяд. Барои ҳамин ӯ ба манчурҳо роҳро ба сӯи Садди Бузурги Чин қушод, то ки онҳо озодона ба Чин ҳуҷум карда тавонанд. Баъд У. Сангуй артиши худро бо лашкари манчурҳо ҳамроҳ мекунад. Хиёнати ин лашкаркаш иқтидори ҳарбии Чинро суст кард. Лашкаркашони дигари Чин ва роҳбари шӯришгарон Ли Тзичэн ба манчурҳо муросо ва гузаштҳо мекарданд, то ки мамлакатро аз истило наҷот диҳанд, вале ин чораҳо пеши роҳи манчурҳо ро гирифта нагавонистанд.

Чинро истило кардани манчурҳо. Баҳори соли 1644 лашкари муттаҳидаи манчурҳо ва У. Сангуй ба забти Чин оғоз карданд. Мухорибаи калони лашкари муттаҳидаи манчурҳо ва У. Сангуй дар гузаргоҳи Садди Бузурги Чин – Шанхайгуан ба амал омад. Лашкари савораи манчурҳо нисбат ба артиши Ли Тзичэн аз ҳар ҷиҳат афзалият дошт. Аз ин рӯ артиши Чин маҷбур шуд, ки ақибнишинӣ карда, ҳатто шаҳри Пекинро ҳам ба душман супорад. Манчурҳо Пекинро ба даст дароварда, яке аз писарони хон Абахайро ҳокими Чин эълон карданд. Бо ҳамин, аз соли 1644 сар карда, сулолаи манчурии Тсин Чинро дар тӯли 267 сол (1644 – 1911) идора кард.

Дастаҳои Ли Тзичэн ақибнишинӣ карда, паси ҳам шикаст меҳӯрданд. Баҳори соли 1645 неруҳои асосии шӯришгарон дар шимолу ғарбии Чин шикаст хӯрданд. Даре нагузашта пешвои онҳо Ли Тзичэн ҳалок гардид. Қисми шӯришгарон дар зери роҳбарии Чжан Сянчжун дар ноҳияҳои марказии Чин ҳост, ки бар зидди манчурҳо муқобилият нишон диҳад, вале ин натиҷаи мусбат надод. Зимистони соли 1647 Чжан Сянчжун шикаст хӯрда, аз тарафи манчурҳо қатл карда мешавад. Баъди ҳалок гардидани роҳбарони дастаҳои калонтарини шӯришгарон кори онҳоро вағандӯстони дигари Чин-Ши Кэф, Ли Динго ва Чжен Чэнгун давом доданд, ки онҳо ҳам ба шикаст дучор шуданд. Ши Кэф ва Ли Динго қаҳрамонона ҳалок гардиданд. Чжэн Чэнгун бошад, баъди шикаст хӯрдан бо лашкари боқимондаи худ ба ҷазираи Тайван фирор карда, давлати худро ташкил мекунад.

Баъд аз он ки У. Сангуй ба мақсади худ нарасид, маҷбур шуд, ки дар ноҳияҳои ҷанубии Чин бар зидди манчурҳо ба мубориза оғоз намояд. Муборизаи ӯ дар ин минтақа то соли 1691 идома ёфт ва ӯ дар ин роҳ ба мақсаде ноил нашуда ҳалок гардид. Баъди ин Тайван низ аз тарафи манчурҳо забт карда шуд.

Сохти давлатии Тсин. Ҳокими Тсинро Богдихан меномиданд. Ӯ

хокимияти номаҳдуд дошт. Идораи давлати Тсин дар асоси ду арзиш – динию ахлоқӣ сурат мегирифт:

1. Дар зери Осмон ғайр аз Замини шоҳ дигар замин нест.

2. Ҳамаи сокинони зери Осмон табааи шоҳ мебошанд.

Ин нишондодҳо, ки ба қонунгузори Чин дохил гардида буданд, мақоми давлатро дар шахси шоҳ ифода мекарданд. Шоҳе, ки соҳиби Замин аст, мебояд аз болои халқ номаҳдуд фармонфармой кунад.

Мувофиқи анъанаи чинӣ шоҳи Тсин писари Осмон буд. Ӯ шахси муқаддасу миёнарав байни Осмон ва одамон ба ҳисоб мерафт. Мувофиқи ривоятҳои чинӣ илоҳияти шоҳ аз он бармеояд, ки ӯ дар маркази Осмони беканор, дар наздикии ситораи Кутб қарор дорад. Мувофиқи қонун, касе, ки номи шоҳро бо овози баланд ба забон мегирифт, қатл карда мешуд.

Ҳокимияти қонунгузорӣ ба ду мақоми машваратӣ - котиботи императорӣ ва шӯрои ҳарбӣ таъя намуда, амал мекард. Ба ҳайати котибот шумораи баробари мушовирони манҷуриро чинӣ дохил мешуданд. Дар мавриди қабули қарор ҳокимони манҷурӣ бештар маслиҳати ашхоси ба ҳонадони шоҳ наздик ва ашрофони манҷуриро ба назари эътибор мегирифтанд.

Дар амалӣ гардидани ҳокимияти худ дар ин мамлакат ҳокимони манҷурӣ ба силсилаи мақомоти идораи давлатӣ таъя мекарданд. Ин мақомот 6-то буданд: рутба, маросим, андоз, додгоҳ, қорҳои ҳарбӣ ва қорҳои ҷамъиятӣ.

Аз назари маъмурӣ мамлакат ба 18 музофот тақсим шуда буд. Ҳар як музофот дар навбати худ ба 10 вилоят тақсим мешуд. Мамлакат ҳамагӣ 180 вилоятро ташкил менамуд. Ҳар як вилоят аз уездҳои алоҳида иборат буд. Дар асри XVII Чин 1500 уезд дошт.

Идораи маҳаллӣ аз тарафи мақомоти маъмурии уездҳо идора карда мешуд. Ҳайати маъмурӣ вобаста ба масоҳати уезд аз 200 то 2000 нафарро ташкил мекард. Дар маҳалҳо воҳидҳои деҳотии худидоракунии низ мавҷуд буданд.

Дар охири асри XVIII Чин қариб 300 млн нафар аҳоли дошт. Оғро 27 ҳазор мансабдор идора мекарданд, ки 7 ҳазори онҳоро низомӣ ташкил мекарданд. Ашхоси довталаби мансабҳо аз имтиҳони махсус ва хеле мураккаб мегузаштанд. Онҳо имтиҳон супорида, унвони илмӣ мегирифтанд. Дар Чин чунин имтиҳонҳои аввалин соли 1640 гузаронида шудааст.

Сийсати хориҷии Чин. Баъди ишғоли Чин Тсин ба забти давлатҳои ҳамсоя шурӯъ намуд. Даре нагузашта, вай Корея ва Муғу-

116. Манзараи даромадгоҳи яке аз шаҳрҳои Чин

листони Шарқиро ба даст даровард. Баъди ишғоли Тайван ҳукумати Тсин ба ишғоли заминҳои ғарбӣ шуруъ намуд. Дар он ҷо аз қадим-улайём оилаҳои кӯчманчиён зиндагонӣ мекарданд. Соли 1691 Халха, ки он дар шимолӣ Муғулистон воқеъ гардида буд, ба ҳайати давлати Тсин ҳамроҳ карда мешавад. Мубориза алайҳи хониини Чунгар хеле тӯл кашид. Танҳо ҳамон вақт (миёнаҳои асри XVIII) ишғоли ин давлат мӯяссар гардид, ки дар баробари он барои тоҷу тахт муборизаи тезу тунд оғоз ёфт ва яке аз дарбориён-хон Амурсан иштибоҳи худро фаҳмида, ба муқобили Тсинҳо исён бардошт, вале баъди 2 сол аз тарафи Тсин берахмона паҳш карда шуд.

Соли 1757 лашкари Тсин Қошғарро ишғол намуда, онро ба ҳайати Чин ҳамроҳ мекунад.

Забткориҳои Тсин дар самти ҷанубу ғарбӣ босуръат идома меёбад. Соли 1720 артиши Тсин аввал қисми шарқии Тибетро забт кард. Манчурҳо дар пойтахти Тибет - шаҳри Лхас гарнизони 1500- нафараи худро ҷойгир карданд. Соли 1750 бо ширкати ин гарнизон дар сӯйқасд ҳокими Тибет кушта шуд. Дар охириҳои асри XVIII Тибет аз тарафи Тсин пурра ишғол карда шуд.

Забткориҳои Тсин дар самти ҷануб – Ҳинду Чин нисбатан бомуваффақият буданд. Соли 1768 он ба муқобили Бирма лашкари 40-ҳазорнафараи худро равон кард. Лекин ин лашкар саҳт шикаст хӯрд. Ҳамон сол ба Бирма лашкари 60-ҳазорнафараи Тсин бори дуюм ҳуҷум мекунад. Вале ин ҳуҷум низ бо ноқомӣ анҷом ёфт. Барои наҷоти тоҷу тахт ва мамлакатро аз ғорат эмин нигоҳ доштан ҳокимони Бирма бо Тсин созишнома меканданд. Мувофиқи ин созишнома ҳарчанд нуфузи Тсин дар Бирма эътироф гардида бошад ҳам, он дар ин ҷо лаш-

кар ва маъмурияти идории худро надошт.

Дар охирҳои асри XVIII Тсин хост, ки Ветнамро ба худ тобеъ кунад. Бо ин мақсад ӯ ба ин ҷо лашкар фиристод. Лашкари чиниҳо пойтахти Ветнамро ишғол карданд, вале аз шӯришгарони Ветнам саҳт шикаст хӯрданд. Сарфи назар аз ин баъди муборизаи тӯлонӣ Ветнам маҷбур мешавад, ки нуфузу манфиатҳои Тсинро эътироф намояд. Вале он чун нуфузи Тсин дар Бирма моҳияти зоҳирӣ дошт. Ин нуфуз бо фиристодани тухфаҳои ҳарсола маҳдуд мешуд.

Барои дар самти шимол васеъ кардани қаламрави Тсин Русия ҳалал мерасонид. Дар байни ин ду давлат мубориза қариб 150 сол давом кард. Ин мубориза ба он оварда расонид, ки соли 1727 созишномаи Кяхта баста шуд. Ин созишнома сарҳадҳои Чин ва Русияро дар Шарқи Дур муайян кард.

Робитаҳои давлатҳои Ғарб бо Чин. Бо Чин аввалин шуда португалиҳо дар асри XVI робита пайдо намуданд. Онҳо соли 1587 аз ҳукуматдорони Чин барои сохтани анбору корвонсаройҳо дар қазираҳои Сяншони ҷануби Чин иҷозат гирифтанд. Ҳамин тариқ, дар ин қазира бо номи Макао (Асмэн) мустамликаи португалиҳо пайдо мешавад. Макао дере нагузашта ба маркази калонтарини тичоратӣ (бо Ғарб) табдил меёбад. Аз нимаи дуюми асри XVII дар натиҷаи ба ин ҷо сар даровардани ҳоландиҳо ва англисҳо Макао мақоми худро аз даст медиҳад. Аз оғози асри XVII ширкати Ост - Индияи ҳоландӣ бо Чин робита пайдо мекунад. Дар нимаи аввали асри XVIII ин ширкат дар Тайван ҷойгир мешавад. Дере нагузашта, дар тичорат бо Чин Англия мавқеи Португалияро танг мекунад. Дар охири асри XVII англисҳо дар наздикии Гуанчжоу аввалин корвонсаройҳои худро сохтанд. Вале ҳукумати Чин соли 1757 барои гирифтани пеши роҳи ба Чин даромадани тоҷирони хоричӣ савдои назди соҳили шарқии Чинро манъ мекунад. Ин иқдоми ҳукуматдорон Англия ва давлатҳои дигари Аврупо ро водор намуд, ки дар ин ҷо қотеона амал кунанд. Зеро Чин барои онҳо бозори муфиди молфурӯшӣ ва манбаи арзони ашёи хом буд.

Барои бо роҳи дипломатӣ ҳал намудани мақсадҳои худ қороли Англия Георг III соли 1793 Макартнейро бо номае ба ин ҷо мефиристонад. Императори Чин Тоянлин ба қороли Англия номаи ҷавобии ҳавобаландона менависад. Ин сафорати Англия бенатиҷа анҷомид. Соли 1818 ҳукумати Англия бори дуюм ба Чин намояндаи худро равон кард. Ин сафорати Англия ҳам муваффақият пайдо накард. Соли 1834 бо розигии ҳукумати Чин ба Гуанчоу (Кантон) лорд Нигур намоишқорона ба резшиҳо дарёи Чжэгзиян ду киштии ҳарбӣ даровард. Ҳамин тариқ англисҳо ба Чин фишор оварда, оҳишта-оҳишта ба бозорҳои он

сар дароварданд. Онҳо дар Чин асосан афюн мефурӯхтанд. Ҳукумати Чин бар зидди ин сиёсати Англия муқобилият нишон медод. Соли 1800 фурӯши афюн дар Чин қатъиян манъ карда шуд ва англисҳо ин кори номатлуби худро бо роҳи пинхонӣ (қочоқ) давом медоданд. Дар ин қор ба Англия ИМА низ ҳамроҳ мешавад. Англия ду маротиба бо Чин ҷанг кардааст, ки онҳо бо номи «Ҷангҳои афюнӣ» машҳуранд. Ҷанги якуми он солҳои 1840-1842 сураат гирифтааст, ки он бо созишномаи «Сулҳи Нанкин» ба ғоидаи Англия анҷом ёфт. Баъди ин ИМА ва Фаронса низ бо ин давлат созишномаи барои худ ғоидаоварро имзо карданд. Ҷанги якуми афюнӣ оғози давраи ба давлати ниммустамлика табдил ёфтани Чин буд.

Шӯриши Тайпинҳо. Созишномаи Нанкин ва қарордодҳои давлатҳои Ғарб бо Чин вазъияти иқтисодию иҷтимоии Чинро боз ҳам вазнинтар кард. Қурби асъори чинӣ-лин афтид. Молҳои чинӣ харидор намеёфтанд. Кишоварзон ва қосибон қашшоқ мешуданд. Норозигии мардум сол то сол меафзуд. Оҳиста-оҳиста аҳли меҳнат ва табақаҳои дигари ба онҳо наздик ба мубориза бармехестанд. Солҳои 1841-1849 дар мамлакат ҷандин ҷамъияти махфӣ, ба монанди «Сегона» («Сан-хехуэй»), «Замин ва осмон» («Тянди хуэй») ва «Се нуқта» («Сандхуэй») ташкил меёбанд. Ин созмонҳои махфӣ бо роҳи пинхонӣ шӯриш тайёр менамуданд. Ҳокимони Чин хавфи созмонҳои махфии мазкурро эҳсос намуда, бар зидди онҳо муборизаро оғоз карданд. Задухӯрдҳои нахустини байни ҳукумат ва созмонҳои пинхонкор соли 1648 ба

117. Дастаи мусаллаҳи Тайпинҳо

амал омаданд. Соли 1850 Хун Сютсюан шароитро барои муборизаи ошкорои зидди Тсинҳо қулай шуморида, шӯришро оғоз намуд. Шӯришгарон қариб 20 ҳазор нафар буданд. Дар сафи онҳо деҳқонон, косибон, тоҷирон ва намояндагони касбу кори гуногун мечангиданд.

Ҳукуматдорони Тсин кӯшиш намуданд, ки шӯришро пахш кунанд, вале ба мақсад нарасиданд. 11 январи соли 1851 дар Тсинтян ба муқобили сулолаи Тсин шӯриши музаффаронаи Тайпинҳо ба амал омад. Ғолибони шӯриш ба Чин номи «Тайпини Тяngo», яъне «Давлати Осмони беҳбудии бузург»-ро доданд.

Дар солҳои 1850-1853 ба тайпинҳо муяссар шуд, ки дар зери роҳбарии Хун Сютсюан шахрҳои Юнъан, Ухан, Гуйлин ва Чаншаро ишғол намоянд. Баъди ин тайпинҳо ба Шарқ ҳаракат карда, дар ҳавзаҳои дарёи Янтсзи музофотҳои Тянси, Анхуэй ва Тзянсуро ишғол карданд. 19 март соли 1853 шаҳри Нанкинро ишғол карда, онро ба номи Тянзин пойтахти давлати худ эълон карданд.

Барои мустақкам кардани ҳокимияти худ ҳукумати Тайпин чораҳои зарурӣ андешид. Он «Низоми замини сулолаи осмонӣ» ном санади давлатиро интишор намуд. Ин ҳуҷҷат барномаи ташкили сохти ҷамъиятии Тайпин Тяго буд. Он ба нафъи мардуми захматкаш равона карда мешуд. Ин санад баробариро барои тамоми халқ эълон намуд.

Тайпинҳо баъди забти Нанкин ба шимол ва ғарби мамлакат лашкари кашиданд. Дар шимол шикаст хӯрда, дар ғарб муваффақият ба даст оварданд.

Соли 1856 дар ҳайати роҳбарии Тайпинҳо ҷудой ба амал омад. Бо розигии Хун Сютсюан Вей Ченхуэй сӯиқасд ташкил намуда, Ян Сютсин ва ҳазорҳо нафар ҷонибдорони ӯро қатл мекунад. Вей Чанхуэй дар Нанкин ҳокимиятро ба даст мегирад, вале ӯ низ дере нагузашта ба қатл расонида мешавад. Кушторҳо дар байни Тейпинҳо то соли 1860 давом кард. Ба давлат акнун хавфи истилои хоричӣ таҳдид мекард.

Дар муқобили Тайпинҳо Англия, Фаронса, ИМА ва Русия меистоданд. Дар солҳои 1856-1860 ба муқобили Чин (Тайпин) ҷанги дуоми афюнӣ ба амал меояд. Хонадони Тсин зидди Тайпинҳо бо аҷнабиён забон як кард. Дар натиҷа иттифоқчиён ғалаба ба даст оварда, бо ин давлат шартномаи нобарор бастанд.

То баҳори соли 1864 Тайпинҳо аксарияти каламрави давлати худро аз даст доданд. Лашкари Тайпинҳо бо сардории Хун Сютсюан дар муҳосираи кӯшуни душман монд. Ли Сючан ба Хун Сютсюан пешниҳод кард, ки муҳосираи душманро раҳна кунад, вале ӯ ин нақшаро қабул накард ва 1 июни соли 1864 «Шоҳи Осмон» (Хун Сютсюан) заҳр меҳӯрад. Ли Сючен муборизаро бар зидди истилога-

рон давом дода, Нанкинро мудофиа мекунад. Лашкари муттаҳидаи ачнабиён ба шаҳри Нанкин дохил шуда, куштори бе мислу монанди Тайпинҳоро ташкил мекунад. Ли Сючан ба қатл расонида мешавад. Ҳамин тавр, шӯриши Тайпинҳо шикаст хӯрда, давлати онҳо аз байн меравад. Ҳокимияти хонадони Тсин аз нав барқарор мегардад, вале он ба мамлакатҳои Ғарб тобеъ мешавад.

Ҳуҷҷатҳо

1. Сафорати лорд Макартней дар солҳои 1792-1793 Номаи корол Георги III ба императори Чин (тавассути Макартней фиристонида шудааст).

Аълоҳазрат Георги III, бо меҳрубониҳои Ҳудованд корони Британияи Кабир, Фаронса ва Ирландия, ҳукмрони баҳрҳо, ҳимоятгари эътиқод ва ғайра ба императори олии Чин Тсяньлун (номи аслии ӯ-Гаотсун-шарҳи Т.З.) салом мерасонад ва ба ӯ умри дароз мецоҳад.

Ба таҷрибаи солҳои пешин пайравӣ намуда, мо киштиҳоро муцоҳазаз намудем ва онҳоро бо аиҳоси донишманде, ки заминҳои дуру номатълумро кашф карда метавонанд, равон кардем. Ин кор на барои забти заминҳои нав (он қадаре, ки дорем, барои мо кифоя аст), – на барои ба даст даровардани сарват ва ҳатто на барои ҳавасманд кардани тиҷорат, балки барои дар борани олами озод васеъ кардани донишхоямон, кашфи боигариҳои табиӣ ва барои паҳн кардани санъат ва зиндагии боҳузур дар ҳама ҷойҳои, ки камтар маълуманд, карда мешавад. Мо киштиҳоро бо аиҳоси нисбатан фоидаовар, ҳайвонот ва наботот ба ҷазираҳо ва он ҷойҳои фиристонидем, ки беиштар заруранд. Мо, махсусан, меҳостем, ки ба санъату урфу одатҳои аҳолии мамлакатҳои шинос шавем, ки тамаддунашон тавассути қарорҳои хирадмандона ва накукоронаи ҳокимони онҳо дар тӯли асрҳои зиёд ташаккул ёфтаанд...

Ҳамин мулоҳизаҳо ба назар гирифта, мо қарор додем, ки ба дарбори Шумо Сафири Фавқулода ва ваколатдор бифиристонем. Барои иҷрои ин мақсад мо лорд виконт Ҷорҷ Макартнейро... таъйин намудем... ҷанобашонро даъват мекунем, ки қабули эшонро нағз ташкил намуда, ҳусни тавачҷуҳ зоҳир намоянд...

... Мо аз рӯйи ҳокимияти олии доштанамон ёру бародарем, дар байни мову Шумо бояд пайванди бародарӣ вуҷуд дошта бошад...

Аълоҳазрати муқаддастарин, дӯст ва бародари Шумо Георг.

2. Дастурамали ҳукумати Англия ба лорд Макартней 8.09.1792.

Милорд, фармону дастурамали Аълоҳазратро нисбати сафо-

рат, роҳбари он Шуморо таъйин кардааст, ба ҷанобашон эълон ва онҳоро инициатива намуда, тавачҷуҳи Шуморо бо сабабҳо ва мақсадҳои ин чорабинӣ ҷалб менамоям.

Дар гузашта нисбат ба аврупоиёни дигар раияти сершумори Аълоҳазрат бо Чин савдо мекарданд. Муносибатҳои тиҷоратиро бо Чин муқаррар намуда, сарварони баъзе давлатҳо дар ин вақт ва ё дартар бо императори ин давлат робита барпо менамуданд... Тоҷирони дурдаст эътироф карда наменданд. Хусусиятҳои миллии англисҳо дар он ҷо баръакси ҳол нишон дода менемуданд, фаъолияти тоҷирони англис сазовори ҳурмату эътибор набуд, ки бехатарӣ ва муносибати худро дар Чин таъмин карда тавонад.

Бизор, тиҷорат ва рушди миллат низ тамоман ба музаффариятҳои тиҷорати англисӣ дар Чин вобаста набошад, лекин Аълоҳазрат наметавонад диққати падаронаи худро ба ин тоҷирон ҷалб намояд. Аз императори Чин талаб кунед, ки онҳоро ... пуштибонӣ кунанд.

Имзо: Генри Дандас

3. Посухи императори Чин Сянлун ба корони Англия 3.10.1793.

Ба сафир. Подшоҳи Шумо дар масофаи дур зиндагонӣ мекунад. Ёро аз мо укёнуси бузург ҷудо менамояд. Аз ин сабаб тарзи зиндагӣ ва муассисаҳои моро наметавонад.

Ба корол. Вақте ки ба вазиронам супориш додам, ки сафири Шуморо ба ватанаш баргардонанд... аз он дар ташвиш мондам, ки ӯ ақидаи маро ба Шумо возеху равшан нақл карда наметавонад. Барои ҳамин ба ҳар як талаби вай ҷавоби махсус навиштам. Боварӣ дорам, ки Шумо онро самимона ва одилона қабул менамояд.

1. Сафири Шумо хоҳиш кард, ки кишиҳои тиҷорати Шумо ... ба Нинбоэютзяни музофоти Чжентсян, ё ки ба Тянзини музофоти Чжисли ё ки ба ҷойи дигар баромада тавонанд...

2. Сафири Шумо хоҳиш кард, ки барои савдои Шумо дар Пекин ҷой муайян карда шавад, чӣ тавре ки дар он ҷо барои русҳо ҷудо карда шудааст...

3. Сафири Шумо хоҳиш кард, ки ҷазираи хурд Сзюниан барои сокинишавӣ ва тиҷорат ба англисҳо дода шавад...

4. Шумо инчунин хоҳиш кардед, ки дар наздикиҳои Кантон ё Макао қитъаи начандон қалони замин дошта бошед, то ки дар ин ҷо тоҷирони Шумо зиндагонӣ ва бо хоҳиши худ рафтунро карда тавонанд...

5. Шумо хоҳиш кардед, ки тоҷирони англис тавассути дарё аз Макао ба Кантон ва баръакс инициатива кунанд. Онҳоро маҷбур накунад,

ки боҷ пардозанд, ё ки ин боҷ калон набошад...

6. Сафири Шумо гуфт, ки ӯ мехоҳад чунин ҳаҷми боҷеро барои ҳуқуқи дар бандарҳои дигар истодан пардозад, ки дар Кантон пардохта мешавад...

Лекин ман боварӣ дорам, ки талабҳои дар боло номбаршуда бе иҷозати Шумо пешиҳод гардидаанд, онҳо аз ҳуди сафир бармеоянд...

Хулоса. Бо сабаби он, ки талабҳои пешиҳодкардаи Шумо ба қонунҳо ва урфу одатҳои мо муқобиланд ва ҳам тамоман бефоидаанд, ба онҳо розӣ шуда наметавонам. Эй Корол! Ман боз ҳам аз Шумо даъват мекунам, ки фикрҳои моро ба инобат гиред. Дар ин сурат мо метавонем сулҳ ва дӯстиро дар байни давлатҳоямон муҳофизат карда, бо ҳамин ба хушбахтии ҳамдигар мусоидат намоем.

Дар соли 58-уми салтанати Сянлун, рӯзи 3-юми моҳи 9-ум
(7.10.1793)

Савол ва супоришҳо:

1. Вазъияти Чинро дар арафаи ҳуҷуми манчурҳо шарҳ диҳед.
2. Манчурҳо дар кучо сокин шуданд?
3. Дар бораи иқтисоди давлати навташкили Тсин чӣ гуфта метавонед?
4. Чаро У. Сангуй бо манчурҳо ҳамкорӣ кард?
5. Чӣ тавр манчурҳо Чинро истило карданд?
6. Дар бораи сохти давлатии Тсин маълумот диҳед.
7. Манчурҳо Чинро чӣ тавр идора мекарданд?
8. Тсин кадом давлатҳоро ба худ тобеъ намуд?
9. Чаро Англия кӯшиши ишғоли Тсинро мекард?
10. Чаро ҷанги Англия бар зидди Чин дар солҳои 1839-1842 ва 1856-1860 «ҷангҳои афюнӣ» ном гирифтаанд?
11. Дар бораи шӯриши Тайпинҳо ва пирузии онҳо нақл кунед.
12. Баъди барҳам хӯрдани давлати Тайпинҳо вазъияти сиёсӣ дар Чин чӣ хел буд?

§ 21. КОРЕЯ

Сохти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ. То миёнаҳои асри XIX Корея давлати феодалӣ буд. Тамоми заминро давлат, заминдорони калон, ашрофон ва баъзе табақаҳои дигари бонуфузи ҷомеа дар ихтиёри худ доштанд. Шаклҳои заминдорӣ - давлатӣ, дарборӣ ва хусусӣ буданд. Дехқонон барои истифодаи замин андози пулӣ ва ё натуралӣ мепардохтанд. Хоҷагии дехқонон натуралӣ буд, яъне он ба бозор робитаи қавӣ надошта, асоси иқтисодии ҷомеаи феодалии асри XVII ва нимаи аввали асри XIX-и Кореяро ташкил медод.

Дар ин давра иқтисодиёти Корея пеш рафт. Олоти меҳнат такмил ёфт ва маҳсулнокии меҳнат афзуд. Дар кишоварзӣ зироатҳои нав, ба монанди қаламфур, помидор, картошкаи ширин ва тамоку пайдо шуданд. Зироаткорӣ низ такмил ёфт. Майдони кишт васеъ шуд. Парвариши тамоку ва женшен (меҳргиеҳ) афзуд, чунки талабот ба онҳо дар бозор зиёд буд. Давлат ба бунёди иншоотҳои обёрӣ диққати ҷиддӣ медод, чунки ин восита ҳосилнокии заминро зиёд ва ба хазинаи давлат даромади зарурӣ ворид месохт.

Табақаи заминдорон, ки онҳоро «янбан» меномиданд, мақоми ҳукмрониро дошт. Шаҳрвандони амалдор ва ҳарбиён метавонистанд ба табақаи янбан дохил шаванд. Мансубият ба янбан ғайр аз имтиёзҳои дигар барои ишғоли вазифаҳои давлатӣ низ имкони зиёд медод. Аксарияти деҳқононе, ки заминҳои давлатиро дар ихтиёри худ доштанд, ба табақаи одии мардум тааллуқ доштанд ва онҳоро «осанин» ё худ «янин» меномиданд. Давлат хазинаи худро асосан аз маҳсули меҳнати онҳо пур мекард. Табақаи аз ҳама пасттарини аҳолиро «чахонин» ё худ «разил» ном мебуданд. Ба ин табақа деҳқонони тобё, косибони давлатӣ, тоҷирон ва намояндагони чандин касбу кори дигар дохил мешуданд. Машғулияти онҳо «ифлос» ҳисобида мешуд. Масалан, акробатӣ, зиндонбонӣ, фаррошони кӯчаҳо, хизматгорони ҷойҳои чамбиятӣ, қассобӣ аз қабилҳои хамин касбҳо буданд.

Ҳокимияти олии давлатӣ дар ихтиёри шоҳ буд. Ӯ аз болои ҳаёт ва моликияти табаа ҳокимияти номаҳдуд дошт. Ба ҳокимияти шоҳӣ идеологияи конфутсионӣ ёрӣ мерасонид. Мувофиқи он шоҳ «падари халқ» эълон шуда буд. Мардум бояд дар назди ӯ чун дар назди Худо сари таъзим фуруд меоварданд. Номи шоҳ муқаддас ҳисобида мешуд, онро ба забон гирифтани мумкин набуд. Аз ин рӯ номи ӯро бо рамз ифода менамуданд.

Мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ дар марказ Шӯрои давлатӣ ва муассисаҳои ба он тобё ба ҳисоб мерафтанд, ки онҳо **мансабҳо, молия, маросимҳо, ҳарбӣ, корҳои ҷиноӣ** ва **чамбиятӣ** ном доштанд. Аз назари маъмурӣ Корея аз 8 музофот ва садҳо округ, уезд ва волост иборат буд. Воҳиди хурдтарини маъмурӣ деҳа буд, ки дар он ҷо ҳама масъули якдигар ҳисобида мешуданд.

Муборизаи гурӯҳҳо барои ҳокимият. Барои ба даст даровардани ҳокимият дар байни гурӯҳҳои гуногун беист мубориза давом мекард. Пурзӯршавии ин мубориза (дар асрҳои XVII- XVIII) ба болоравии заминдорони калон, аҳолиҳои ҷудоихоҳӣ ва талош барои ишғоли мансабҳои даромадноки давлатӣ алоқаманд буд. Дар охири асри XVII ин мубориза асосан дар байни чор гурӯҳ- ҷанубӣ, шимолӣ,

шарқӣ ва ғарбӣ сурат мегирифт. Аз рӯйи ранги сару либосашон онҳо номи «чор ранг»-ро гирифтанд.

Ҳангоми ивазшавии шоҳҳо ва меросхӯрони онҳо мубориза дар байни ин гурӯҳҳо боз ҳам тезу тундтар мешуд. Бисёр вақт ин мубориза ба хунрезӣ ва қасосгириҳои шадиду бераҳмона табдил меёфтанд.

Дар муборизаи дуру дароз оқибат гурӯҳи Ғарбӣ пирӯзӣ ба даст овард. Баъд ин гурӯҳ ба ду гурӯҳи алоҳида – «мӯйсафедон» ва «чавонон»-и бо ҳам муҳолиф тақсим шуданд. Дар солҳои 20 асри XVIII шоҳ Ёнчо ба сари тахт нишаста (1725-1776 ӯ намояндаи «мӯйсафедон» буд), эълон кард, ки минбаъд ӯ на намояндаи «мӯйсафедон» асту на намояндаи «чавонон». Ёнчо ҳар ду гурӯҳро ба мусолиҳа овард. Бо ҳамин душманӣ дар байни ин ду гурӯҳ бардошта мешавад.

Таназзули сохти феодалӣ дар Корея. Дар асри XIX дар мамлакат заминдорӣ хусусӣ меафзояд. Заминҳои давлатӣ кам шуданд. Аз ҳамин сабаб ҳукумати марказӣ бухрони вазнини молиявиро аз сармегузаронид. Барои аз ин бухрон баромадан доираҳои ҳуқумрони мамлакат ҳаҷми андозӣ аҳолиро зиёд карданд. Танҳо аз заминдорон беш аз 30 намуд андоз ситонида мешуд. Ғайр аз ин, андозҳои дигар, аз он ҷумла андозҳои ҳарбӣ низ мавҷуд буданд. Ҳамаи онҳо барои халқ хеле гарон меафтиданд. Аз ин рӯ дар баъзе минтақаҳои мамлакат кишоварзон маҷбур шуданд, ки шӯриш бардоранд. Шӯриши аз Ҳама калонтарин дар солҳои 1811-1812 дар шимолу ғарбии Корея ба амал омад, ки ба он заминдори маҳаллӣ Хон Гённа роҳбарӣ мекард. Ҳукумати марказӣ мардуми ин минтақаро ба ишғоли вазифаҳои давлатӣ роҳ намедод. Хон Гённа чанд маротиба кӯшиш намуд, ки барои ишғоли вазифа имтиҳони давлатӣ супорад, вале ӯро ба имтиҳон роҳ надоданд. Барои мубориза бар зидди ҳукумат Хон Гённа дар деҳаи Табоккаи округи Хасан базаи такаҷоҳӣ ташкил намуд.

Дар охириҳои соли 1811 дар натиҷаи хушксолӣ дар музофоти Пиёнандо вазъи халқ вазнин шуд. Мардум ба шӯриш бархостанд. Ҷонибдорони Хон Гённа низ ба ин шӯриш ҳамроҳ шуданд. Дар як муддати кӯтоҳ шӯришчиён Касан, Кваксан ва чандин музофоти дигарро ишғол намуданд. Хон Гённа худро сарфармондеҳи лашкари ғарбӣ эълон кард.

Баъд аз ғалабаҳои нахустин як қисми шӯришгарон барои ишғоли шаҳрҳои шимол ва қисми дигар бо сардории Хон Гённа ба ҷануб равон шуданд. Вале дастаи Хон Гённаро лашкари губернатори Пхеня ба муҳосира гирифт. Шӯришгарон талафоти калон дода, маҷбур шуданд, ки ба ҷониби шаҳри Чангчу ақиб нишинанд. Баъд аз ин онҳо пурра шикаст хӯрданд.

Дар Корея шӯришу ошӯбҳои зиёди деҳқонон ба амал омаданд. Масалан, соли 1813 дар ҷазираи Чедҷудо шӯриши деҳқонон ва мохигирон ба амал омад. Он аз тарафи ҳукумати марказӣ бераҳмона пахш карда шуд. Соли 1816 дар Санҷхон пайравони Хон Гённа кӯшиш карданд, ки шӯриш бардоранд, вале зуд шикаст хӯрданд. Аз соли 1832 сар карда то соли 1841 Кореяро гуруснагӣ ва вабо фаро гирифт, ки ин ба чандин исён оварда расонд. Дар солҳои 60-уми асри XIX низ ошӯбҳои зиёди деҳқонон ба амал омаданд. Яке аз ошӯбҳои калонтарин дар Чинчу рӯй додааст. Ҳамон солҳо дар мамлакат беш аз 21 баромади калони деҳқонон ба амал омад.

Ба Корея сар даровардани мамлакатҳои сармоядор. Дар нимаи аввали асри XIX киштиҳои Англия, Фаронса ва ИМА дар соҳилҳои Корея пайдо шуданд. Таблиғотчиёни дини масеҳӣ низ дар ин ҷо ҷаҳол буда, барои истило намудани Корея ба мамлакатҳои худ роҳ мекушоданд. Соли 1831 Папаи Рим Григорий XVI таъсиси епископии Кореяро эълон кард. Баъди ин таблиғотчиёни зиёди дини масеҳӣ ба Корея омаданд. Ҳукумати Корея насронӣ ва чандин таблиғотчиёни масеҳиро ба қатл расонид. Бо баҳонаи дифои масеҳӣ ҳукумати Фаронса ба Корея ду маротиба киштиҳои ҷарбии худро фиристонид. Онҳо бо қувва таҳдид намуда, талаб карданд, ки Корея бандарҳои худро барои тижорат кушояд.

Соли 1845 Палатаи намояндаҳои Конгресси ИМА қарор қабул кард, ки ба Корея ва Чопон дипломатҳо ва намояндаҳои тижоратӣ равон карда шаванд. Хавфи ба Корея сар даровардани мамлакатҳои сармоядор дар солҳои 50-ум ва 60-ум боз ҳам пурзӯртар мешавад. Чунки ба мамлакатҳои сармоядор муяссар шуда буд, ки бо Чин ва Чопон як қатор созишномаҳои асоратовар банданд. Акнун дар навбат Корея меистод.

Дар чунин вазъияти мураккаб соли 1863 шоҳ вафот кард. Ё валиаҳд ва меросхӯр надошт. Ашрофон ба тахти шоҳии Корея аз сулолаи Ли писарбачаи 12-солаи Ли Чехванро шинониданд. Дар амал бошад, ҳокимият дадасти падари ӯ – Ли Хаин буд. Ли Хаин унвои тэвонгунро соҳиб мешавад. Ӯ низ ба масеҳӣ ва таблиғотчиёни фаронсавӣ раҳм накарда, онҳоро ба қатл мерасонад. Бо ин баҳона Фаронса ба Корея лашкар кашид. Мақсади асосии Фаронса ба мустамлика табдил додани Корея буд. ИМА дар як вақт ба Фаронса нақшаи амалиёти муштаракро бар зидди Корея пешниҳод кард, вале он амалӣ нагашт.

Тирамоҳи соли 1866 ҳафт киштии ҷарбии Фаронса дар соҳилҳои Корея пайдо шуда, қалъаи Канхваро забт намуданд ва ба сӯйи пойтахт

ти Корея – шаҳри Сеул ҳаракат карданд, лекин аз тарафи фармондеҳи лашкари Корея Ян Хонсу шикаст хӯрданд. Фаронсавиҳо боз ҳам ба мақсади худ нарасиданд.

Тобистони соли 1866 дар соҳилҳои шимолу ғарб киштии амрикоии «Генерал Шерман» пайдо шуда, ба сӯйи Пхенян тавассути дарё ҳаракат мекунад. Мардум аз худсарихои ҳайати киштии амрикоӣ ба қаҳру ғазаб омада, онро оташ мезананд. Соли 1871 ИМА 5 киштии калони ҳарбӣ ва корпуси экспедитсиониро барои забти Корея фирис-тонид. Лекин ба ИМА низ муяссар нашуд, ки халқи Кореяро мутеи худ гардонад.

Фарҳанги Корея. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XIX илмҳои ҷомеашиносӣ дар Корея хеле пеш рафтанд. Олимони «барои донишҳои воқеӣ» (сирхак) аҳамияти ҷиддӣ меоданд. Намояндагони ин ҷараён бар зидди назарияи хушқу ҳолӣ (схолостикӣ)-и Конфутсий баромад карда, даъват менамуданд, ки воқеияти Корея омӯхта шавад, то ки мушкилиҳои мавҷуда бартараф гарданд. Баъзе олимони таъкиди мекарданд, ки донишҳои илмӣ ва дастовардҳои техникаи хориҷӣро қабул карда, онҳоро дар Корея татбиқ намудан лозим аст. Лю Хёнвон ном файласуф барномаи дигаргунсозиҳои иқтисодиро иҷтимоии мамлакатро пешниҳод намуд. Дар баробари ин ӯ назарияи Конфутсийро мавриди танқиди саҳт қарор дод.

Дар асри XVIII ғояҳои Лю Хёнвонро файласуф Ли Ик дар асарҳои худ инкишоф дода, пешниҳод кард, ки мулкҳои заминдорони калон дар байни деҳқонон баробар тақсим карда шаванд.

Чахве Ханги дар асари худ «Инсон ва сиёсат» («Инчон», 1860) роҳҳои самараноки идораи мамлакатро нишон медиҳад. Ӯ меғӯяд, ки ба идораи давлат ашҳоси қобилиятнокро сарфи назар аз мансубияти табақавиашон ҷалб кардан лозим аст.

Дар Корея илми ҷуғрофия пеш рафта буд. Дар байни ҷуғрофияшиносон махсусан хизматҳои Ким Чонхиро қайд кардан зарур аст. Ӯ дар зарфи 30 сол харитаи Кореяро ки он «Тато ёҷидо» (харитаи калони тамоми Корея) ном дорад, кашидааст.

Хон Дэён, Пак Чивон ва Чон Якён аз ҷумлаи мутафаккирони фарҳангии Кореяи асри XVII – аввали асри XIX мебошанд. Онҳо барои пешрафти ҷомеа ва барпо намудани адолати иҷтимоӣ дар асарҳои худ фикрҳои пешқадамро баён намудаанд.

Дар адабиёти бадеӣ Корея комёбиҳои калон ба даст оварда буд. Дар асри XVIII Ким Чхонтэк бо номи «Калимоти беҳамтои мамлақати теппаҳои сабз» ва Ким Сучан «Назми суруди мамлақати Шарқ» тазкираи назмро мураттаб ва нашр намуданд. Ким Хондо, Син Юнбок, Чон

Чиён ва Ким Рип аз чумлаи шоиру нависандагони машхури ин давраи Корея мебошанд. Дар асарҳои онҳо иллатҳои чомеа ба зери танқид гирифта шудаанд. Мо инро дар мисоли асари Ким Рип «Ким – кулоҳи хасин» дида метавонем.

Дар **санъати тасвири** анъанаи гузаштагон ҳукмрон буд. Акнун баргаштан аз асарҳои **реалистӣ** ва рӯ овардан ба тасвири **ғояҳои мучаррад (абстрактӣ)** мушоҳида мешуд, ки он шаҳодати дар санъат қорӣ шудани усули нав мебошад. Дар ҳаҷотӣ низ усулҳои нави навишти иероглифҳо қор карда баромада шуданд. Масалан, усули Ким Чонхи қолиби диққат буд.

Дар натиҷаи васеъ шудани бозори дохилӣ талабот ба ашёи хуб зебу зиннатёфта зиёд мешавад. Барои қорқарди бадеии масолеҳи қубу тахта, пеш аз ҳама, барои чиҳоз (мебел) ва қорҳои дигари ороишӣ ин намуди санъатро такмил додан лозим омад.

Ҳуҷҷат

Чанги деҳқонон дар Корея (солҳои 1811-1812)

Ҳитобномаи Хон Гённэ ба сокинони Квансо

Ба Шумо сарфармондеҳи ҳарбӣ таслимишуда муроҷиат мекунад! Модарон ва падарон, бародарон, кишоварзони тобеи давлатӣ ва хусусӣ, ҳамаи мардуми заминҳои гарбии мо, диққат кунед! Квансо аз қадимулайём бо одамони аҷоиб ва дорои маданияти баланди худ машхур буд. Ба мардуми Квансо чунин хизматҳо, ба монанди наҷоти ватан дар чанги қаблии Имҷжин тааллуқ дорад. Соли Чонме чунин одамон ба монанди Чон Бонсу, бо садоқати бепоён ба ватан хизмат карданд. Ба ёд биёрем, ки заминҳои гарбии мо ба мамлакат чунин олимони машхур, ба монанди Сон Ухён ва Хон Гёнуро доданд. Сарфи назар аз ин ҳукумат ба заминҳои ҳарбӣ тамоман аҳамият намедидад, гӯё ки онҳо ҳақиқатан ягон хел биёбони бесамар бошанд. Ҳатто канизҳои (ноби) одамони бонуфуз ба сокинони Квансо ҳамчун ба одамони пастсирату ифлос назар мекунанд. Магар ин нисбати мардуми Квансо ҳодисаи нангин нест? Дар замони ҳақиқатда давлат ҳама вақт ба нерӯҳои шимолу ғарб тақия мекунад ва ҳатто ҳангоми имтиҳонҳои давлатӣ ба ёриши олимони Квансо муроҷиат мекунад. Барои ҳамаи ин сокинони Квансо дар тӯли чор аср аз тарафи ҳукумат чӣ неқиҳо дидаанд? Феълан бо сабаби хурдсолии қорол ва разолати дарбориёни қорол дар мамлакат дастаи бадқирдорӣ Ким Чосун ва Пак Чонгён ҳукмронӣ мекунад. Аз ин сабаб салоҳ нест, ки бе қазои осмон ва рамз гузарад: раъду барқ дар миёнаи зимистон, заминларза, ситораҳои думдор, тӯфон ва жола. Сол то сол мамлакат гирифтори

хушксолӣ шуда, анбӯҳи мардуми гурусна дар роҳҳо сарсону саргардонанд, мӯйсафедон ва кӯдакон аз гуруснагӣ мемиранд. Ҳозир, ки ба тамоми халқ марғ таҳдид мекунад...мо аз қаҳрамонони Квансо лашқари адолатхоҳ ташиқил намудаем ва ҳаракат мекунем, ки халқро начот диҳем; дар он ҷое, ки парчами давлат ҷилвагар мешавад, халқ аз нав тақдираширо ба даст мегирад...

Савол ва супориш:

1. Табақаҳои чамъияти Кореяро номбар кунед. Онҳо аз ҳамдигар чӣ фарқ доштанд? 2. Дар бораи сохт ва идораи давлати Корея нақл кунед. 3. Дар кишоварзии Корея кадом тағйиротҳо пайдо шуданд? 4. Мухолифат дар байни «мӯйсафедон» ва «ҷавонон» чӣ тавр аз байн рафт? 5. Дар Корея таназзули сохти феодалӣ чӣ тавр ба амал омад? 6. Кадом воқеаҳо дар бораи таназзули сохти феодалӣ дар ин мамлакат шаҳодат медиҳанд? Чӣ тавр мамлакатҳои сармоядори Ғарб ба Корея сар дароварданд? 8. Дар бораи вазъи маданияти Кореяи асрҳои XVII-нимаи аввали асри XIX чиҳо гуфта метавонед? 9. Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 22. МУҒУЛИСТОН

Муғулистон дар арафаи истилои манчурҳо. Дар асри XVII Муғулистон дар ҳолати парокандагии феодалӣ қарор дошт. Мамлакат ба се қисм- Муғулистони Ҷанубӣ, Халха ва Муғулистони Ғарбӣ тақсим шуда буд. Онҳо дар навбати худ ба мулкҳои сершумори феодалии ҳокимони меросхӯр тақсим мешуданд. Ҳокимияти марказӣ аз ҳад зиёд заиф буд. Ҳокими охирина, ки то истилои манчурҳо бо ном унвони хони умумимуғулиро дошт, Лигдэхон (1592-1634) буд. Кӯшишҳои чандинқаратаи ӯ барои дар тамоми Муғулистон паҳн намудани ҳокимияти худ натиҷаи дилхоҳ надоданд. Иқтисодии мамлакат, ки аз хоҷагиҳои натуралӣ ва мубодилаи заифи тичоратӣ асос ёфта буд, имкон наметод, ки ваҳдати сиёсии мамлакат ба вучуд ояд. Мустақилияти иқтисодии мулкҳои феодалӣ барои ба нерӯҳои ҷудонопазир табдил ёфтани ҳокимони алоҳидаи феодалӣ шароити мусоид фароҳам меоварданд. Гузашта аз ин, чунин ҳокимон ҳаракат мекарданд, ки соҳиби обрӯи баланд ва мартабаашон аз унвони хон камтар набошад. Дар баробари хони умумимиллӣ, ё худ умумимуғули пайдоиши хонҳои «хурд» ханӯз дар миёнаҳои асри XVII мушоҳида карда мешуд. Дар сеяки асри XVII якҷанд чунин сулолаи хонҳои муғул ташаккул ёфтанд. Дар байни ҳокимони Халха сулолаҳои **Тушетухонҳо**,

Дзасакатухонҳо ва **Сэтсенхонҳо** пурқувват буданд. Онҳо ба се аймаки калонтарини **Халха** аймаки **Тушетухон**, аймаки **Дзактухон** ва аймаки **Сэтсенхон** асос гузоштанд (истилоҳи «Аймак» аввал маънои чойи сукунати қabilaхоро дошт, баъд он ба маънои «хон» баробар шуд). Хонҳои ин се сулола аз насл ба насл то инқилоби соли 1921 Муғулистон ҳукмронӣ кардаанд.

Дар баробари аймакҳо мулкҳои феодалии хурд низ вучуд доштанд, ки ба онҳо нойонҳо (чанобон) ё худ князҳо роҳбарӣ мекарданд.

Табақаи поёнии аҳолиро «аратҳо» ташкил мекарданд. Дар оғози асри XVII аратҳо ба хонҳо ва нойонҳо тобёъ буданд. Дар қонунҳои соли 1640 онҳо нисбати аратҳои аз адои андоз саркашикарда ҷазоҳои сахт муайян карда буданд. Аратҳои амалдори тушимелҳо ва дархонҳо дар хониҳо табақаи миёна ва поёнии амалдоронро ташкил менамуданд. Қисми имтиёзноки аратҳоро дархонҳо меғуфтанд. Ин табақа аз андоз озод буд.

Дар нимаи аввали асри XVII табақаи Лама ташаккул меёбад. Дар Муғулистон ибодатхонаи нахустини Лама соли 1586 ба қор оғоз кардааст. Соли 1639 писари яке аз феодалҳои пуриқтидори Халха – Тешетухон бо номи Чеззундамба Хутухтии I сарвари ибодатгоҳи Ламаи Муғулистон эълон карда мешавад. Ҷуро боғдогегени аввал низ меномиданд.

Шароити табиӣи Муғулистон имконият меод, ки аҳоли бештар ба чорводорӣ машғул шавад. Косибӣ нисбати чорводорӣ мақоми пастртар дошт. Чорво барои муғулҳо хӯрокворӣ, маводи сохтмони манзил (юрт), сару либос, нақлиёт, пойафзол ва ҳам баъзе ашёи дигари рӯзгорро меод. Дар Муғулистон то истилои манчурҳо қорқарди оҳан ва маъданҳои дигар, инчунин заргарӣ, силоҳсозӣ, чармгарӣ, намадмоли ва сохтани ҳар гуна ашёи рӯзгор паҳн гардида буд.

Сохтмони ибодатхонаҳои сершумор (лама), зебу зиннат додани онҳо барои пешрафти маъдангудозӣ, кандакорӣ, сангтарошӣ ва ҳар гуна касбу ҳунари бадеии дигар шароит фароҳам меоварданд.

Дар охири асри XVI ва нимаи аввали асри XVII дар Муғулистон болоравии нисбии иқтисодӣ мушоҳида шуд. Дар ин бора қўшиши баъзе ҳокимони мамлакат баҳри эҳёи шахрсозӣ, кишоварзӣ ва косибӣ шаҳодат медиҳанд. Ғайр аз Хуххото, ки онро Алтонхон Тумэтским сохта буд, ҳокимони ғарбии Муғулистон бошишгоҳҳои косибӣю зироаткориро бунёд намудаанд. Яке аз онҳо Батур Хунтайчи ба шумор мерафт. Голдан Бошоктухан бошад, соли 1685 шаҳри Кобдоро бунёд намудааст.

Муғулистон дар арафаи ҳучуми манчурҳо давлати мутамарказ,

ободу зебо буд, вале иктисодиёти пешқадам надошт. Аз чунин вазъият истифода намуда, истилогарони манчурӣ ба ин ҷо лашкар кашиданд.

Халха ва Ҷунгарро истило кардани манчурҳо. Соли 1634 истилогарони манчурӣ дар ҷануби Муғулистон лашкари хонии Чахарро торумор карданд. Ин ғалаба ба манчурҳо имкон дод, ки ҳокимияти худро дар ҷануби Муғулистон мустаҳкам карда, баъд ба қисмҳои дигари ин давлат ҳучум кунанд. Хонҳои Халха ба ҷойи ба хони Чахар дасти ёрӣ дароз кардан, баръакс, ба назди хони манчурҳо – Абай ба тухфаҳои қимматбаҳо сафирони худро фиристонида, изҳори садоқат рафоқат менамуданд. Бо ин роҳ онҳо мехостанд, ки бехатариро истиқлолияти мулкҳои худро таъмин намоянд.

Соли 1647 Сэтсэхон ва Тушетухон бо ёрии ҳокими ҷануби Муғулистон – Тенгис ба муқобили манчурҳо шӯриш бардоштанд. Ҳокимони манчурӣ хонҳо ва ҳокимони Халхаро маҷбур карданд, ки писарон ва ё бародарони худро ҳамчун гаравгон барои зиндагии доимӣ ба шаҳри Пекин фиристонанд. Чунин талаб ба иззати нафси авлодҳои Чингизхон ниҳоят таҳқиромез буд. Аз ин рӯ онҳо ин талабро қатъиян рад карданд. Вале баъди ҳафт соли мубориза хонҳои Халха ба манчурҳо таслим шуда, талаби онҳоро иҷро намуданд ва ба манчурҳо тобеъ гардиданд. Ҳамин тариқ, шоҳи Тсин ба сарвари феодалҳои Халха табдил меёбад.

Дар солҳои 30-юми асри XVII хонии Ҷунгар мустаҳкам мешуд. Он дар Муғулистони Ғарбӣ зери роҳбарии ҳокимони аҷдодии Чорос ташаккул меёбад. Аҳолии асосии хонӣ аз аратҳои шоҳаи ғарбии муғулҳо иборат буд.

Дар солҳои 60-уми асри XVII дар Халха ҷанги байниҳамдигарии ҳокимони маҳаллӣ ба амал омад, ки он барои ишғоли мансаби ҳокими вафоткардаи Халха – Дзактухон бо Норбо бамал омада буд. Ба ин ҷанг аксарияти ҳокимони Халха ва Ҷунгар ҳамроҳ шуданд. Хонадони Тушетухонро як гурӯҳ довталабон дастгирӣ мекарданд ва гурӯҳи дигар аз ҳокимони Ҷунгар ёрӣ металабиданд. Ҳамин тариқ, ин мухолифат дар Халха солҳои 80 – ум ва 90-уми асри XVII ба задухӯрди хунин оварда расонид. Ҳокимони Тсин ин ҳолатро ба фоидаи худ истифода бурда, соли 1664 биёбони Гобиро сарҳади байни Муғулистони дохила ва Халха эълон кард, лекин дар амал онҳо Муғулистонро ба ду пора тақсим намуданд.

Тирамоҳи соли 1668 дар Халха Анҷумани Хонҳо ва ҳокимон ба мақсади ошті додани Тушетухон бо хонадани Дзасактухон баргузор гардид. Дар он намояндаи ҳокими Ҷунгар Галдам оштишавии онҳо доир нагардид. Дар Муғулистон хавфи ҷанги шаҳрвандӣ ба миён

омад.

Дар оғози соли 1667 Тушетухон мулкҳои Дзасактухонро забт намуд ва ле худӣ дар ҷанг кушта шуд. Ҷавобан ба ин Галданхон ба Халха лашкари 30 – ҳазорнафараи худро равон кард, ки он лашкари хонҳо ва ҳокимони онҳоро торумор кард. Тирамоҳи 1668 феодалҳои Халха бо сардории Богдогеген Тушетухон тобеъ будани худро ба империяи Тсин изҳор намуданд ва хоҳиш карданд, ҳокимони манҷурӣ онҳоро пуштибонӣ кунад.

Соли 1691 дар маҳаллаи Долонон дар вазъияти мутантан санади ба ҳаёти Тсин дохил шудани Халха ба имзо расид. Дар як вақт барои ҳуҷум бар зидди Галдан тайёри оғоз ёфт. Тобистони соли 1696 дар наздикии Урга (Улан-Батори ҳозира) артиши империяи Тсин лашкари Галданро торумор кард.

Шикасти Галданнон Халхаро ба яке аз музофотҳои империяи Тсин табдил дод.

Ҳокими Халха императори Тсин буд. Идораи Халха тавассути Палатаи робитаҳои хориҷӣ ба амал бароварда мешуд, ки он қулли музофотхоро ихтиёрдорӣ мекард. Палата номзади ноиби императорро дар Халха тасдиқ намуд. Ин шахс идораи ҳарбӣ, сиёсӣ ва маъмурии Халхаро дар ихтиёри худ дошт.

Ҳукумати Тсин барои ба ҳаёти давлати худ ҳамроҳ кардани Ҷунгар дуру дароз мубориза бурда, соли 1758 ба мақсади худ ноил гардид. Солҳои 1755-1758 ҳаракати озодихонаи халқҳои ин қисмати Муғулистон ба муқобили манҷурҳо ба амал омад, ки он оқибат шикаст хӯрд. Бо ҳамин Ҷунгар ба ҳаёти Тсин дохил шуд.

Муғулистон дар нимаи асри XIX. Аз охири асри XVII зулми ашрофони амалдори Тсин дар Муғулистон боз ҳам пурзӯр мешавад. Дар ин бора «Маҷмӯаи қонунҳо» – и соли 1818 шаҳодат медиҳанд.

Хонадони Тсин тарзи давлатдорӣ чиниҳоро аз худ карда, онро дар идораи Чин истифода мебарад. Лекин он арзишҳои сиёсӣ ҳуқуқӣ ки дар идораи Муғулистон истифода мешуданд, ба усулҳои анъанавӣ сиёсӣ ин давлат мувофиқат намекарданд. Асоси низоми идораи сиёсӣ Муғулистонро таркиби «Хуни бузург – табақаи ҳукмрон» буд. Сиёсате, ки Тсинҳо дар Муғулистон ба амал мебароварданд, барои анъанаҳои давлатдорӣ мамлакат бегона буд. Мувофиқи ин сиёсат Тсин ашрофони авлодии феодалиро ба ҳолати амалдорон ва ба қисми дастгоҳи давлати империяи Тсин табдил дод. Ба ин восита Муғулистон воқеан ба як қисми империяи Тсин табдил ёфт.

Назорат ба ҳокимиятро дар қорҳои идораи Муғулистон тсинҳо тавассути тасдиқ намудани меросхӯрӣ ба даст дароварданд. Ба амалдо-

118. Намунае аз санъати амалии муғулҳо

рони манчур ва ба ҳокимони Муғулистон Тсинҳо маоши ҳарсоларо бо пулҳои нуқрагӣ ва парчаҳои атлас муқаррар намуданд.

Нисбати ибодатгоҳи Лама ҳукуматдорони Тсин сиёсати муътадилро пеш гирифтанд. Ҳуқуқ дода шуд, ки аксари масъалаҳои дохилиро худи ибодатгоҳ ҳал кунад. Танҳо фаёлияти сарварони Лама мувофиқи нишондодҳои «Маҷмӯаи қонунҳо» - и соли 1818 зери назорат гирифта мешуд.

Имтиёзҳои ибодатгоҳи

Лама ба пешрафти босуръати иқтисодиёт мусоидат намуд. Боигарии табақаҳои мансабдори он нисбат ба боигарии феодалҳои маҳаллӣ якчанд маротиба зиёдтар шуд.

Рафти бемайлони ба ниммустамлика табдил ёфтани Чин, мавқеи иқтисодӣ ва сиёсӣ пайдо кардани мамлакатҳои империалистӣ дар ин давлат (баъди Тсин) Муғулистонро ба мубодилаи тижорати чаҳонӣ ҳамроҳ намуд. Содироти чорво ва ашёи хом аз Муғулистон ба бозорҳои Аврупо ва Амрико зиёд шуда, ба Муғулистон молҳои саноатӣ ворид мегардиданд. Миёнаравҳои ширкатҳои аврупоӣ муғулҳо ва судхӯрони чинӣ буданд. Дар солҳои 60-уми асри XIX сарҳадҳои Муғулистон барои тижорат ба Русия низ кушода шуданд. Соли 1861 дар пойтахти Муғулистон шаҳри Урга бори аввал консулгарии Русия кушода мешавад ва Русия аз империяи Тсин барои дар тамоми қаламрави Муғулистон ҳуқуқи бе боч тижорат карданро ба даст мебарорад.

Хулоса Муғулистони феодалӣ дар нимаи аввали асри XIX ба муносибатҳои сармоядорӣ тижорати чаҳонӣ кашида мешавад. Вале бо вучуди ин Муғулистон аз ҷиҳати иқтисодӣ аз давлатҳои дигари Осиё хеле қафо монда буд.

Маданияти муғулҳо. Аз асри XVI сар карда аз нав эҳё шудани анъанаҳои фарҳангии таърихии муғулҳо оғоз меёбад. Дар байни асарҳои таърихии дар асри XVII таълифшуда «Маҷмӯаи тиллоӣ»-и Лувсанданзан, «Маҷмӯаи қимматбаҳо»-и Санансэнэнро ном бурдан

мумкин аст. Муаррихони муғул таърихи Муғулистон ва дини буддоиро таҳқиқ намуда, онҳоро аз назари дунявӣ ва рӯҳонӣ инъикос менамуданд. Мувофиқи ин назария ҳокимияти дунявӣ аз ҳокимияти рӯҳонӣ бартарӣ дорад. Ҳокими дунявӣ тамоми масъалаҳоро танҳо бо ҳокимияти худ ҳал мекунад ва ба даҳолати рӯҳониён роҳ наметад.

Дар асри XVIII асарҳои таърихии «Чараёни Ганг ё худ таърихи авлоди тиллоии ҳоким Чингис» ва «Таърихи буддизм дар Чин»-и Гомбоҷаб, «Таърихи сулолаи Юнъан»-и Рашипунтсаг машҳур мебошад. Аз рӯйи ақидаи муаррихони муғул шахсе, ки таърихи халқи худро намедонад, ба ҳайвони безабону кар монанд аст. Дар асрҳои XVII ва XVIII дар илму фарҳанги муғул ба фаъолияти тарҷумонӣ аҳамияти калон меоданд. Асарҳои зиёд оид ба қоидаҳои буддой ба забони тибетӣ тарҷума карда шуданд. Барои маҷмӯаи «Ганҷӯр», ки аз 108 ҷилд ва «Данҷур», ки аз 225 ҷилд иборат буданд, меҳнати зиёди тарҷумонҳо лозим шуд.

Дар байни муғулҳое, ки забони тибетиро медонистанд, **маърифати фалсафӣ** бо тезӣ паҳн мегардид. Дар нимаи дуҷуми асри XVIII ва асри XIX олимони файласуфи муғул, ба монанди Агвандандар, Агванбалдан ва олимони зиёди дигар дар асарҳои худ масъалаҳои гумногуни фалсафиро аз назари фарзияи фалсафаи Ҳиндустони қадим мнқишоф додаанд.

Дар адабиёти бадеии муғул низ пешравӣ мушоҳида карда мешавад. Ҷанбаи муҳимтарини адабиёти муғули асри XIX пайдоиши тамоюли гуманистии он мебошад. Инро дар адабиёти дунявӣ он давра бештар мушоҳида кардан мумкин аст. Дар адабиёт жанру услубҳои нав, ба монанди лирика ва роман пайдо мешаванд, ки асосгузори онҳо шоир Д. Равҷа ва нависанда В. Инжинаш буданд.

Новобаста аз зулми империяи Тсин фарҳанги асрҳои XVI ва нимаи аввали асри XIX-и Муғулистон давраи эҳё ва пешравии худро аз сар мегузаронид.

Ҳуҷҷатҳо

1. Аз «Маҷмӯаи қонунҳои бузурги се хошун» - и соли 1705

Моддаи 1. Ҳутуктаи Гэгэн ба кучое ки равад, ба ӯ бе маҳдудият асп («улог») ва хӯрокворӣ («шигус») дода шавад, ҳамон тавре ки қаблан аз тарафи ҳафт хошун муқаррар карда шуда буд.

Дар ҳолати аз додани улог ва хӯрокворӣ саркашӣ кардан, ҳамаи ашйёи гунаҳгор барои хазина мусодира карда шавад, шахси гунаҳгор ва ҳаёти ӯ бошад, бигузур дар ихтиёри ноён монад.

Моддаи 3. Вакил («Гэгэн») ба кучое, ки раҳситор шавад, дар ихтиёри худ 10 улог ва 4 шигусу (яъне 2 гӯсфанд) дорад. Вале ба хотири ҳурмати сухани Гэгэн, ки он чунин омадааст: «Ягон хел мавҷудоти зиндари накуш, вале шабона гурусна ҳам намон»!... сафирро ҳам шаб гурусна хобонидан мумкин нест.

Агар касе аз ба вакили Гэгэн додани улог ва хӯрокворӣ саркашӣ кунад, пас ба ӯ 3 нуҳи ҷарима андохта мешавад.

Моддаи 4. Агар касе овози вакили наздикишудаистодаро шунида, барои аз иҷрои уҳдадорӣ саркашӣ кардан ҷорвои худро пеш карда барад, пас аз ҳар як соҳиби гов яктогӣ сесола асп гирифта шавад.

Ҷаримаи («алланги») ҳамин тариқ рӯёнидашуда ба хазинаи ной-оне дода шавад, ки аз таъмини вакили он саркашӣ кардааст...

2. Аз «Нишондоди соли 1728»

Агар касе ҳамсар ва ё духтари бегонаро гирифта ... ба мақсади ҳар ду ҳаётро аз ҳамдигар ҷудо накарда тинҳон шавад, пас барои зан (шояд ба соҳиби шавҳар) 8 асп, 7 гов ва 40 гӯсфанд медиҳад. Агар ҷорво надошта бошад, пас шавҳарро ба зани вай бидиҳад, вале агар нойон одами худро додан нахоҳад, пас бигузур ин говҳоро бидиҳад. Синну соли говҳо сесола.

3. Аз «Маҷмӯаи қонунҳои Вачирай Тушету Хани Панҷум (соли 1728)»

Агар касе қабри аширофро вайрон кунад, пас аз ӯ як нуҳи рӯёнида шавад: агар қабри шахси начандон маълумро кофта бошад, пас 5 стегно ва барои кандани қабри одами қаторӣ 1 стегно рӯёнида шавад...

... Агар одаме чоҳи нав канад ва ё онро тоза кунад, лекин шахси дигар обаширо бо зӯрӣ кашиде гирад, пас аз ин шахс асп сесола рӯёнида шавад. Вале агар касе ҷорвои худро аллакай об нӯшонидеаст, вале баъди ин ба касе об намедидиҳад, пас аз ӯ гӯсфанди сесола рӯёнида шавад. Агар касе бо роҳи фиреб аз асп саворӣ ба дигар ҳам об диҳад аз ӯ ҳам гӯсфанд рӯёнида шавад. Агар касе дидаю доништа, ба хотири хушҳолӣ обро ифлос кунад, пас аз ӯ асп ва буққаи сесола рӯёнида, инчунин ба шохид буққа дода шавад.

4. Аз хотираҳои муҳаққиқони рус. Е.Ф. Тинковский ва Г.Н. Потанин дар бораи Муғулистон (солҳои 20-ум ва 70-уми асри XIX)

Хоҷагӣ ва рӯзгор

... Бо сабаби бепарвоии муғулҳо галлақориш онҳо дар сатҳи хеле паст қарор дорад: якчанд навъ арзан, ҷав ва гандум мекоранду халос. Ин зироатҳоро низ ниҳоят кам мекоранд, чунон кам, ки кори онҳоро ба маънои ҷиддӣ зироатқорӣ номидан мумкин нест.

Хӯроқворӣ ва нӯшокии муғулҳоро шир, панир ва маска ташкил мекунад. ... Гуштиро, ки маъмулан гӯсфандист, на дар ҳамаи юртаҳо ва ҳар рӯз истеъмол намекунанд... Аз ночорӣ гӯшти асп ва уштурро мехӯранд. Дар сурати тамоман набудани хӯроқи хушсифат онҳо маҷбуранд, ки баъзан гӯшти ҳайвони мурдари низ истеъмол кунанд...

Савол ва супоришҳо:

1. Муғулистон дар арафаи истилои манҷурҳо дар кадом ҳолат қарор дошт?
2. Дар бораи таркиби иҷтимоии Муғулистон чиҳо гуфта метавонед?
3. Дар бораи вазъи иқтисодии Муғулистон пеш аз истилои Тсин нақл кунед.
4. Муғулистон аз кадом қисматҳо иборат буд?
5. Халқаро манҷурҳо чӣ тавр ба худ тобеъ карданд?
6. Чунгар кай ва чӣ тавр ба Тсин ҳамроҳ карда шуд?
7. Манҷурҳо Муғулистонро чӣ тавр идора мекарданд?
8. Муғулҳо дар ҳайати Тсин чӣ тавр ба бозорҳои ҷаҳонӣ қашида шуданд?
9. Дар бораи пешрафти маданияти муғул дар асри XVI ва нимаи аввали асри XIX маълумот диҳед.
10. Хуччатҳоро омӯхта, мазмуни онҳоро фаҳмонед.
11. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 23. ЧОПОН

Усули идораи давлат. Ҳанӯз соли 1598 императори Чопон Хи-дэси хавфи аз нав сар задани ҷангҳои феодалиро ба назар гирифта, барои мустақкам кардани ҳокимияти марказӣ мақоми олии идораи давлатиро иборат аз 5 тайро (вазирони асосӣ) ташкил намуд, ки ба он Токугава Иэясу, Маэда Тосиэ, Уэсуги Кагэкатсу, Мори Тэрүмото ва Укита Ундэиэ дохил мешуданд, вале баъди 2 сол Токугава Иэясу нисбати император хайрхоҳ будани худро як тараф гузошта, амалиётҳои харбиरो оғоз кард. Соли 1600 иттиҳоди ҳокимони зидди ӯ ташкилёттаро дар наздикии Сагихара шикаст дод. Аз ҳамин айём хонадони Токугава дар мамлакат тамоми ҳокимиятро ба даст мегирад. Сарвари хонадон ба худ унвони «сёгун»-ро гирифта, бо ҳамин ба ҳокимияти нави феодалии Чопон ибтидо мегузорад.

Дар аввали асри XVII дар Чопон беш аз 260 ҳокими хурду калон ва 18 млн. нафар аҳоли зиндагӣ мекарданд.

Ба хонадони Токугава муяссар гардид, ки ба ҷангҳои дуру дарози байниҳамдигарии ҳокимон, хотима дода, Чопонро муттаҳид созад ва онро ба давлати феодалӣ табдил диҳад. Муттаҳидшавии мамлакатро зарурати ташкил кардани ҳокимияти мутамарказ, ки шӯришхоро пахш ва ҳокимияти феодалиро мустаҳкам карда тавонад, тақозо менамуд. Заминаи асосии раванди муттаҳидсозии мамлакатро зарурати иқтисодӣ ва дифоии давлат аз хавфи хоричӣ ба миён оварда буд.

Дар Чопон соҳибони замин феодалҳои калон ба ҳисоб мерафтанд. Феодалӣ аз ҳама калонтарини Чопон Токугава буд, ки мулкҳои ӯ қариб чоряки ҳамаи қаламрави Чопонро ташкил мекарданд.

Ваҳдати хонадони Токугаваро ду гурӯҳи феодалони ҳукмрон таъмин менамуданд (дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX шумораи онҳо аз 200 то 300 нафар буд). Ба гурӯҳи аввал, ки он «даймёи меросӣ» ном дошт, ҷонибдорони наздиктарини Токугава ва ба гурӯҳи дуюм ҳокимоне, ки «даймёи бегона» номида мешуданд, дохил буданд.

Барои мустаҳкам кардани диктатураи ҳарбию сиёсии хонадони Токугава тартиби гаравгонгирӣ аҳамияти калон дошт. Мувофиқи он ҳар як ҳоким вазифадор буд, ки ҳар сол чор моҳ дар пойтахти мамлакат шаҳри Эдо зиндагонӣ кунад. Ҳангоми дар гаравгон набудани ҳоким ҳамсараш ва ё яке аз аъзои оилаи ӯ дар Эдо ба сифати гаравгон нигоҳ дошта мешуд.

Дар мустаҳкамии режими Токугава табақаи ҳарбию ашрофӣ «самурай» (хизматгори) мавқеи калон дошт. Аъзои ин табақа хизматгори содиқи ҳокимони феодалӣ (даймё) буданд. Самурайҳо қариб 17 фоизи аҳолии мамлакатро ташкил мекарданд. Дар ташкили ҳайати афсарон, дастаҳои ҳарбӣ ва амалдорон самурайҳо ҳуқуқҳои васеъ доштанд.

Аз тарафи ҳукумати Сёгун (маънои сёгун-сарлашкарон) бо мақсади мустаҳкам намудани диктатураи ҳарбию феодалӣ Токугава қонунҳои бароварда мешуданд. Дастгоҳи марказии идора пурра дар зер нazorати Токугава буд. Дар маҳалҳо аз ҳисоби шахсони ба хонадони Токугава наздик мақомоти ҳукумати ташкил карда мешуданд.

Қариб 83 фоизи аҳолии мамлакат дар деҳот зиндагӣ карда, ба кишоварзӣ машғул буд. Кишоварзӣ хусусияти натуралӣ дошт. Дар баробари заминдорӣ калони хусусӣ заминдорӣ хурди деҳқонӣ низ мавҷуд буд.

Дар Чопон ҳуқуқи крепостной амал мекард. Деҳқонон аз заминдорон замин иҷора мегирифтанд. Онҳо наметавонистанд дар иҷорагирӣ озод бошанд.

Сиёсати «дарҳои баста»-и Чопон. Сёгуни 10-ум Иэхару (1737-1786) ва ҳамаи ҳокимони хонадони Токугава сиёсати хориҷии «дарҳои баста»-ро (он дар солҳои 30-юми асри XVII оғоз ёфта буд), давом медоданд. Сёгунҳо сиёсати дарҳои бастаро ҳамчун яке аз воситаҳои мустаҳкамкунии ҳокимияти мутлақ истифода мебарданд.

Сиёсати дарҳои баста нисбати ҳамаи мамлакатҳои хориҷӣ ба қор бурда намешуд. Чиниҳо ва ҳолландиҳо метавонистанд дар Чопон озодона харидуфурӯш кунанд. Ҳатто ба ҳолландиҳо иҷозат дода шуда буд, ки дар қазираи хурди Дэсимаи назди соҳили Нагасаки қойгир шаванд. Дар тамоми давраи «дарҳои баста», яъне то соли 1854, ба ин ҷо киштиҳои ҳолландӣ омадурафт мекарданд. Ин қазира даричаи ягона ба Аврупо буд.

Сиёсати «дарҳои баста» барои Чопон нақши манфӣ дошт. Чунин сиёсат мамлакатро дар ҳолати қарахтии феодалӣ нигоҳ медошт. Он ба таври сунӣ Чопонро аз бозори ҷаҳонӣ маҳрум сохт. Дар иқтисодиёти мамлакат хоҷагиҳои натуралӣ ва нимнатуралиро ҳукмрон гардонид. Халқи Чопон аз дастовардҳои фарҳангии мамолики ғарб бебаҳра монд. Сиёсати дарҳои баста намегузошт, ки истеҳсолот ва муносибатҳои сармоядорӣ дар Чопон амалӣ гарданд. Дар нимаи дуюми асри XIX маълум гардид, ки Чопон тавассути дарҳои баста наметавонад аз ҷиҳати иқтисодӣ ҷарбӣ ва иҷтимоӣ пеш равад.

Шаҳрҳои Чопон. Болоравии тичорати дохилӣ ба бунёди шаҳрҳои қалон – марказҳои иқтисодӣ сиёсӣ ва иҷтимоӣ мусоидат намуд. Марказҳои асосии тичоратӣ шаҳрҳои Эдо, Осака, Киото, Сакаи ва Нагасаки тараққӣ намуданд. Сулолаҳои қалони савдогарон дар шаҳри Эдо манфиатҳои намоёндагони ҳокимияти олиро ҳимоя мекарданд. Дар Киото бошад, онҳо ба манфиати император амал менамуданд. Танҳо дар Осака тоҷирон нисбатан мавқеи озод доштанд.

Иттиҳодияҳои пурзӯри тоҷирон ва устохонаҳои қосибӣ Осакаро ба маркази асосии фаъолияти тоҷирӣ табдил доданд. Бозори асосии мамлакат дар ин шаҳр воқеъ буд. Ба ин ҷо аз тамоми ғӯшаи қанори мамлакат барои харидуфурӯш мол меоварданд.

Ҳокимони феодалӣ ҳокимияти худро аз даст медоданд. Дар асри XVII ноҳияҳои ташкил ёфтанд, ки ба истеҳсоли молҳои алоҳида махсус гардонидани шуда буданд. Дар Кюсю чинӣ ва газвор, дар Киото -Нара парча, атлас, маснуоти металлӣ, дар Нагоя - Сато маснуоти сафолӣ ва чинӣ, дар Сутсумақанд, Тоса ва Тёсю қоғаз истеҳсол карда мешуд. Васеъшавии тақсмоти ҷамъиятии меҳнат дар шаҳру деҳоти гуногун ташаккули бозори миллиро тезонид.

Сармояи тичоратӣ дар ҳаёти шаҳрҳо торафт мақоми мустаҳ-

камтарро ишғол менамуд. Хусусан иттиҳоди тоҷирони яклухтфурӯш, ки дар қисмати муайяни мамлакат амалиётҳои тичоратиро инҳисор (монополия) карда буданд, нуфузи калон дошт. Масалан, ширкатҳои Осака «Хигаки кайсэн» ва «Тарк кайсэн» ба ноҳияҳои Эдо ва Осака хизмат мерасониданд. Ширкати «Матсумабуна» боркашониро дар Хокайдо назорат мекард ва ба қисматҳои шимолию марказии Хонсю то Осака хизмат мерасонид.

Дар Чопон танҳо шаҳрҳои Сакаи ва Хаката мақомоти худидоракунӣ доштанд. Ин шаҳрҳо ҳанӯз дар асрҳои миёна ба вучуд омада, тавассути тичорати хориҷӣ бой шуда буданд.

Вазъи иқтисодии Чопон дар аввали асри XIX. Равандҳои иҷтимоӣ иқтисодии давраи ҳукмронии сёғунҳои охири нишон медиҳад, ки дар ҷомеаи Чопон муҳолифатҳои мураккаб вучуд доштаанд. Кишоварзиро бӯҳрон фаро гирифта буд. Майдони кишти зироат аз оғози асри XVIII боз васеъ намешуд. Ба табақаҳо ҷудошавии аҳолии деҳот пурзӯр гардид. Ин зуҳурот аз безамин шудани деҳқонон ба амал меомад. Дар деҳоти Чопон беш аз пеш муносибатҳои феодалӣ шикаст меҳӯрданд. Аз дасти ашрофон рафтани инҳисор (монополия) ба замин, заминро аз даст додани деҳқонон ва ба дасти гурӯҳи нави иҷтимоӣ – заминдорон ва тоҷирон, деҳқонони бой (гоно) гузаштани заминҳо нишонаҳои асосии ин раванд дар кишоварзӣ мебошад.

Яке аз нишонаҳои муҳимми дар иқтисодиёти Чопон пухта расидани **тарзи сармоядорӣ истехсолот** – торафт зиёдшавии шумораи мануфактура буд. Дар нимаи аввали асри XIX дар мамлакат зиёда аз 180 мануфактураи нав ба вучуд омад, ки ин аз 200 соли гузашта ҳам зиёдтар буд. Мануфактураҳои намоёндагони сармояи тичоратӣ, ҳокимон ва муассисаҳои ҳукумати «бакуфу» (бо номи «монофактураи давлатӣ») бунёд мекарданд. Мануфактураҳои, ки тоҷирон месохтанд, асосан истехсоли маҳсулоти кулолӣ, бофандагӣ ва хӯроквориро дар бар мегирифтанд. Мануфактураҳои ҳокимон бештар ба истехсоли силоҳ махсус гардонидани шуда буданд. Мануфактураҳои давлатӣ асосан ба Токугава тааллуқ доштанд. Бо вучуди ин мануфактураҳои давлатӣ аз ҷиҳати техникӣ аз мануфактураҳои тоҷирон ва ҳокимон ақиб мемонданд.

Ҳамин тариқ, то нимаи дууми асри XIX дар Чопон истехсолоти сармоядорӣ кам бошад ҳам, ба вучуд омад, вале муносибатҳои феодалӣ барои ба таври пурра ба давраи сармоядорӣ гузаштани мамлакат монё мешуданд.

Бухрони низоми сиёсии Токугава. Дар низоми сёғунии Токугава табақаи аз ҳама беҳукуки ҷомеа кишоварзон буданд. Дар баробари

пайдоиши истехсолоти сармоядорӣ аҳволи онҳо боз ҳам вазнинтар мешуд.

Яке аз баромадҳои калонтарини зиддиҳукумати Шӯриши Осие Хейхатиро мебошад, ки соли 1837 дар Осака ба амал омадааст. Худи Осие аз табақаи самурайҳо буда, мансаби сардори муҳофизони шаҳро соҳиб буд. Аз гуруснагӣ, ки дар ин маҳал ба амал омад, биринччалобон истифода бурда, нархи онро аз ҳад зиёд карданд. Осие ба амалдорони сёгун мурочиат намуд, то ки онҳо фурӯши биринҷро ба танзим биёваранд, вале ӯ ҷавоби рад гирифт. Осие амволи худ – дастнависҳо ва китобҳои қиматбаҳошро фурӯхта, ба пули онҳо биринҷ харида, ба аҳолии шаҳр тақсим кард. Баъди ин Осие ва ҷонибдоронаш ба аҳолии шаҳр ва гирду атроф, аз он ҷумла ба музофотҳои Атсу, Кавати, Харима ва Кизуми хитобномаҳо фиристонданд. 17 феввали соли 1837 300 фидоии мусаллаҳ анборҳои бойҳоро кушода, биринҷи онҳоро ба мардум тақсим намуданд. Шӯришгарон анборҳои ду ширкати калонтарин – Митсуи ва Каноикэро низ ғорат карда, оташ заданд.

Шӯриши Осие ботезӣ паҳш карда шуд, вале бо вучуди ин шӯриш дар мамлакат ҳамовозии калонро ба вучуд овард. Баъди ин шӯриш дар чандин ҷойи дигари мамлакат ҳам ошӯбҳои зиёде ба амал омаданд. Яке аз онҳо дар зери роҳбарии Икута дар ноҳияи Касивадзаки рӯй дод.

Дар солҳои 1830-1843 сёгунҳо барои мустаҳкам кардани мавқеи сиёсии ҳокимияти заифшудаи худ силсилаи ислоҳот гузарониданд, аммо ин амал такрори ҳамон қўшишҳое буд, ки барои мустаҳкам намудани сохти иқтисодии самурайҳо равона шуда буд. Ин чораҳо бухрони низоми сёгуниятро бартараф карда наметавонистанд. Дар мамлакат унсурҳои инқилоби буржуазӣ ғуфта мерасиданд.

Кушода шудани «дарҳои баста». Дар солҳои 40-уми асри XIX Англия барои пайдо намудани мавқеъ дар Чин муборизаро оғоз намуд. Барои ИМА Шарқи Дур, аз он ҷумла Чопон ва Чин ҳамчун бозори бузурги эҳтимолӣ ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ Конгресс ба президенти ИМА ваколат дод, ки бо Чопон муносибатҳои тиҷоратиро ба роҳ монад. Баъди чанд сафорате, ки натиҷаи дилхоҳ надод, ИМА экспедитсияи ҳарбӣ ташкил намуд. 8 июли соли 1853 эскадраи Перри ба бандари Урага наздик шуд. Перри аз гуфтушунид дар Нагасаки даст кашида, ба сёгун аз ҷониби президенти ИМА мактуб ва нусхаи мошинҳои охирини истехсоли Амрикоиро фиристонид.

Сёгун бо маслиҳати император ҷавоби мактубро кашол дода, хост, ки дифоии мамлакатро ташкил намояд. Вале Перри ба ҷавоби

мактуб интизор нашуда, аз соҳилҳои Чопон дур шуда, ба чониби бандарҳои Чин равон шуд. Эскадраи ИМА баҳори соли 1854 боз ба соҳилҳои Чопон баргашт. 9 киштии ҳарбии дорои 250 тўп ва 500 чанговари баҳрнавард ба чанги зидди Чопон омода буданд. Сёгун аз таср барои баستاني шартнома бо ИМА розигӣ дод.

Ҳамин тариқ, 31 марти соли 1854 дар шаҳри Канагава (Йокогама) шартномаи аввалини Чопону ИМА ба имзо расид. Мувофиқи ин шартнома акнун киштиҳои Амрико ҳуқуқ пайдо намуданд, ки ба бандарҳои Симодо ва Хакотадэ лангар партоянд. 14 октябри соли 1854 байни Англия ва Чопон низ шартнома баста шуд, ки он нишондодҳои асосии қарордоди Каганаваро тақрор мекард. Давлатҳои дигари империалистии замон аз ин ду давлат ақиб мондани набуданд. 7 феввали соли 1855 байни Русия ва Чопон дар Симода шартнома баста шуд. Мувофиқи ин шартнома галачазираҳои Курил қариб пурра ҳамчун мулкҳои Русия шинохта шуданд. Дар солҳои 1856-1857 ду шартномаи байни Ҳолланд ва Чопон ба имзо расида, муносибатҳои байни ин ду давлатро танзим намуданд. Баъди ин Чопон бо мамлакатҳои Фарб бо номи «Шартномаҳои Ансэ» як қатор шартномаҳои дигарро ҳам ба имзо расонид. Ҳамин тариқ сиёсати «дарҳои баста»-и Чопон аз байн рафт ва ин давлат ба бозори ҷаҳонӣ дохил гардид.

Маданияти Чопон. Ҳанӯз дар асри XVI ҷараёни дзенини дини буддой моҳияти соф динии худро аз даст дод. Инро пеш аз ҳама, дар

119. Тайёрии хонуми Чопонӣ ба чойнӯшиӣ

меъмории манзаравӣ, маросими чойнӯшӣ ва таҳияи гулдаста дидан мумкин буд. Дар асрҳои XVII-XVIII принсипҳои асосии меъмории миллии чопонӣ ташаккул меёбанд, ки анъанаҳои он то замони мо арзи вучуд доранд. Қоидаҳои тавассути боғ ихота кардани бино ташаккул ёфтанд. Яке аз намунаҳои машҳури ин санъат ибодатхонаҳои Киото Тэнрюдзи, Дайтокудзи, Дайгодзи ва Сайходзи (ибодатхонаи Муҳхо) мебошанд, ки ба композитсияи онҳо зиёда аз 50 намуди дарахт, бутта ва гул дохил гардидаанд ва бо зебоию дилкашии худ касро мафтун мекунанд.

Ба тарафҳои мухталифи маданияти Чопон рушду нумӯи маъракаю маросими «чойнӯшӣ» таъсири калон расонидааст. Фаъолияти машҳуртарин «устоҳои чой» (тядзинҳо) Сен-но Рико (асри XVI), Соами (асри XVI), Фрута Орибэ (асри XVII) на танҳо ба ташаккули қоидаҳои маросими чойнӯшӣ, хонаи чой (тяситсу), боғи чой (тянива), балки ба тамоми маданияти бадеии Чопон таъсири мусбат расонидаанд.

Режими Токугава, ки тартиботи феодалиро дар зери назорати худ дошт, ба навгониҳои маданият монё мешуд. "Дарҳои баста" сабаби аз Аврупо ақиб мондани Чопон гардид. Ба ин нигоҳ накарда, дар ин вақт беш аз пеш маркази маданият ба дайру ибодатхонаҳо ва шаҳрҳои

120. Богдории манзаравии Чопонӣ

тез тараққибандаи мамлакат меқўчид.

Дигаргуниҳои калон дар адабиёт ба амал омаданд. Дар байни адабиёти асримиёнагӣ ва адабиёти нави **тамоюли реалистӣ** чузъи пайваस्तкунандаи онҳо асарҳои шуданд, ки тавассути алифбои ҳиҷоӣ навишта шуда буданд, вале чараёни ҳақиқии демократии адабиёт **укиётсозӣ** мебошад, ки асосгузори он Ихара Сайкаку (1642-1693) буд.

Театр дар Чопон таърихи чандинасра дорад. Соли 1675 дар Киото ва соли 1684 дар Осака театрҳо кушода шуданд. Дар саҳнаҳои ин театрҳо ва театрҳои дигари Чопон асосан асарҳои драматурги бузурги мамлакат Тикаматсу Мондзаэмон (1653-1725) гузошта мешуданд. Мардуми Чопон санъати театриро хеле дӯст медоштанд ва бо хоҳиши зиёд барои тамошои намоишномаҳои он мерафтанд.

Дар Чопони асри XVI-нимаи аввали асри XIX намудҳои дигари маданият низ ташаккул меёфтанд.

Ҳуҷҷатҳо

1. Қонунгузориҳои Ҳукумати Токугава оид ба кишоварзӣ «Фармон дар бораи ба кишоварзон манъ кардани харидуфурӯшии абадии замин»

1. *Шахси заминро фурӯхта ба маҳбас партофта шуда, баъди адои ҷазо ба дарга карда мешавад. Дар мавриди фавти ӯ фарзандонаш ба ҷазо гирифта мешаванд.*

2. *Эзоҳот. Заминҳои фурӯхташуда аз тарафи дейкан ё дзиго (танҳо)–и ҳамин ноҳия мусодира карда мешаванд, ки фурӯшианда аз он ҷост.*

3. *Шоҳидони харидуфурӯши ба маҳбаси қарздорон партофта мешаванд. Дар мавриди фавтидани шоҳид нисбати фарзандони ӯ ҷазо ба қор бурда намешавад.*

4. *Дар шакли «райно» ба гарав мондан, яъне шахсе, ки қитъаи заминро ҳамчун гарав гирифта кишткор мекунад, лекин шахси ба гаравмонда пардохти андоз ва иҷрои ўҳдадорихоро медиҳад, низ ҳамчун барои харидуфурӯшии абадии замин ҷазо дода мешавад.*

Фармон медиҳам, ки харидуфурӯшии абадии замин бас карда шавад. Эзоҳот. Вале хариду фурӯшии киштзорҳои ғайришиолии деҳқонон (хатака), қитъаҳои беша, киштзорҳои навқорамии шолӣ инчунин киштзорҳои обёршудаи шолӣ, ки ба ронинҳо (самурайҳои бепушти паноҳ ва аз таъмини озуқои ҳармоҳа маҳрумбуда – шарҳи Т.З.) ва самурайҳо мутааллиқанд, манъ карда намешавад.

2. Шӯриши соли 1837 дар Осака

Муроҷиатномаи Осиро Хэйхатино ба шӯришгарони ш. Осака (соли 1837)

Ба ҳамаи оқсақолҳо, ёрдамчиёни онҳо кишоварзон ва тамоми камбағалоне, ки дар музофотҳои Сэтшу, Кавати, Идзуми ва Харима зиндагонӣ мекунанд.

... вақтҳои охир нархи биринҷ баланд мешавад. Шаҳрдор (бугё) -и Осака ва ҳамаи амалдорон фаромӯш кардаанд, ки ба ҷойи он ки хи-радмандона ва одилона ҳукмронӣ кунанд, ба бедодгарии худсарона роҳ медиҳанд. Онҳо биринҷи гуниударо ба Эдо мефиристонанд ва ба хотир ҳам намеоранд, ки ба Киото низ равон кунанд (ҷойи истиқомати писари Худо – яъне императори Чопон – шарҳи Т. 3.) ва онҳоеро, ки биринҷро бо нархи 5 то 1 сё (нархи нисбатан арзони биринҷ - шарҳи Т. 3.) мефурӯшанд, аз гӯлуяшон дошта ба маҳбас партоянд...

Барои ифодаи ҳашму газаб суҳан очизӣ мекунанд!

Аз ҳар се пойтахти (Эдо, Киото, Осака – Т. 3.) мамлакати мо бойбачаҳои Осака аз рӯйи қарзи пешинае, ки онҳо ба ҳокимони гуногун дода буданд, фоизи аз ҳад зиёд ба даст мебароранд, биринҷи хеле зиёди андозро кашада мегиранд ва зиндагии бо карру фар доранд... Инҳо ба камбағалони аз гуруснагӣ мурдаистода ягон зарра ёрӣ наме-расонанд. Бойбачаҳои Осака чун ҳарвақта ба кайфу сафо машғуланд.

Шаҳрдори Осака ва амалдорони дигар дар базмҳои ҷамшиедӣ дилхушӣ мекунанд ва ҷонибдорони бойбачаҳо мебошанд. Аз ҳамаи сабаб, на лаҷоми тоҷиронро мекашанд ва на ба халқ дасти ёрӣ дароз мекунанд. Онҳо танҳо ба як чиз аҳмият медиҳанд: Дар бирҷаи Додзума тартиби нархҳо дар кадом ҳолат аст? Амалдорони фурӯхташуда панду ҳикмати хирадманмандонаи ниёгонро, ки бо роҳи қазову қадар мерафтанд, иҷро намекунад. Инро ҳеч гоҳ баҳишдан мумкин нест!

... барои иҷрои амри Осмон ба ҷинойтпешиагон ҷазо медиҳем! :

Имзо:

Савол ва супоришҳо:

1. Хонадони Токугава қай ва чӣ тавр ба сари ҳокимият омад?
2. «Сёгун» ва «самурай» - ҳо кистанд?
3. Дар бораи тичорат ва шаҳрҳои Чопон маълумот диҳед?
4. Сиёсати «дарҳои баста»-и ҳукумати сёгунро шарҳ диҳед.
5. Оё дар байни шаҳру музофотҳои Чопон тақсмоти меҳнат вучуд дошт?
6. Ба вучуд омадани истехсолоти сармоядориро дар Чопон ба воситаи кадом далелҳо исбот карда метавонед?
7. Вазъи иқтисодии Чопонро дар оғози асри XIX шарҳ диҳед?
8. Бухрони низоми сиёсии сёгунро чӣ тавр исбот мекунед?
9. Чаро мамлакатҳои империалистии Ғарб «дарҳои баста» - и Чопонро «кушодан» меҳостанд?
10. Сиёсати «дарҳои баста» чӣ тавр барҳам хурд?

11. Дар бораи маданияти Чопони асри XVI - миёнаҳои асри XIX маълумот диҳед? 12. Дар бораи масъалаҳои асосии мавзӯи фикри худро баён кунед.

§ 24. ВЕТНАМ

Дар охири асри XVII ва то соли 70-уми асри XVIII дар қаламрави Ветнам якчанд давлати феодалӣ-Дайвет, Дангисай, Дангчаунг ва баъзе давлатҳои князӣҳои хурд-хурди дигар вучуд доштанд. То ин давра Ветнамро зоҳиран сулолаи Лэй (1428-1789) идора мекард. Дар амал он дар дасти ду сулола – аз арзи 16 болоро Чин ва чанубро Нгенҳо идора мекарданд.

Вазъи иқтисодӣ ва муносибатҳои ҷамъиятиро дар мамлакат муборизаи мутлақияти мутамарказ, моликияти давлатӣ, муносибатҳои феодалӣ ба он ва моликияти хусусӣ муайян мекарданд. Кашида гирифтани заминҳои ҷамъиятӣ, муқаррар намудани андозҳои баланд, зиёд кардани уҳдадорӣҳои ҳарбӣ ва дароз кардани муҳлати хизмат, вазъи кишоварзонро торафт вазнинтар мекарданд. Аҳволи кошбону тоҷирон аз аҳволи кишоварзон беҳтар набуд. Ин боиси ба амал омадани шӯриши тэйшонҳо гардид.

Шӯриши Тэйшонҳо. Роҳи ягонаи ҳалосӣ аз чунин вазъият шӯриш буд. Он соли 1771 дар деҳаи Тэйшон, ки дар наздикии шаҳри Конгтуми Ветнами Марказӣ воқеъ буд, оғоз ёфт. Аз ҳамин сабаб онро «шӯриши тэйшонҳо» меномиданд. Ба шӯриш се бародар – Нгуен Няк, Нгуен Хюе ва Нгуен Ли роҳбарӣ мекарданд. Деҳқонони шӯришгар амалдорони маҳаллиро несту нобуд карда, бо дастгирии аҳолии маҳаллӣ шаҳри бандарии Кюиньонро ишғол намуданд. Аз рӯзи аввал шӯриш мақоми умумихалқӣ пайдо намуда, ҷуғрофияи он васеъ мешуд. Ғайр аз кишоварзон ба он шаҳриён, косибон ва тоҷирон низ ҳамроҳ шуданд. Шӯриш асосан ба муқобили парокандагии феодалии мамлакат, ки ба рушди кишоварзӣ, озодии косибон ва тичорат ҳалал мерасонид, равона карда шуда буд.

Дар оғози шӯриши тэйшонҳо нисбат ба замин сиёсати баробариро пеш гирифта, мулки сарватмандонро забт намуда, дар байни камбағалон тақсим мекарданд.

Дар муддати панҷ соли аввал ба шӯришгарон муяссар гардид, ки ноҳияҳои шимолу чанубии Ветнамро ба зери назорати худ гиранд.

Тэйшонҳо ҳукмронии феодалӣҳои Чин ва Нгуенро барҳам зада, намояндаи хонадони Лиро аз мамлакат пеш карданд ва ба онҳо муяссар

сар гардид, ки артиши Тсин ва Сиамро торумор намоянд. То нимаҳои соли 1789 тэйшонҳо ҳокимияти худро дар тамоми Ветнам барпо намуданд. Баъди ба сари қудрат омадан онҳо як қатор чорабиниҳои давлатӣ гузарониданд. Идораи маъмуриро ба низом оварда, боци тичоратиро бекор ва ба ҷойи алифбои чинӣ алифбои ветнамиро ҷорӣ намуданд. Нгуенҳо сиёсати феодалҳои сарнагуншударо пеш гирифтанд. Ҳанӯз солҳои 1776 пеш аз лашкаркашӣ ба поёноби дарёи Меконг, Нгуен Няк худро вионг, яъне шоҳи давлати Тэйшонҳо эълон кард. Мамлакат ба се вилоят тақсим карда шуд. Онҳоро се бародар Нгуен, Хюе ва Ли, ки байни худ рақобат доштанд, идора мекарданд. Дар давраи ҳукмронии бародарон Нгуенҳо аҳволи халқ беҳтар нашуд. Умеди халқ барбод рафт. Аз норозигии халқ яке аз феодалҳои хонадони Нгуенҳо Нгуен-фик-Ан мохируна истифода бурд. Ӯ қўшуни бузург чамъ карда, ба муқобили тэйшенҳо лашкар кашид, то ки ҳокимияти қаблро дар мамлакат аз нав барқарор кунад.

Дар ибтидо Нгуен-фук-Ан ба шикаст дучор мешавад, вале баъд ба ӯ ҳукумати Фаронса дасти ёрӣ дароз мекунад. 28 ноябри соли 1787 дар Версал (Фаронса) байни Нгуен-фук-Ан ва Фаронса шартномаи аввалин баста мешавад. Мувофиқи он Фаронса бояд бо ёрии Нгуен-фук-Ан ба Ветнам экспедитсия мефиристонд. Вале дар Фаронса инқилоби буржуазӣ оғоз меёбад ва равои кардани экспедитсия мавқуф гузошта мешавад. Бо вучуди ин ҳукумати Фаронса мутахассисони ҳарбӣ ва силоҳ фиристонид. Тавассути ин кўмак артиши Нгуен-фук-Ан зери роҳбарии афсарони фаронсавӣ шаҳрҳои Кюинъон, Дананд ва Фусуан (Хюе)-ро ишғол кард. Якуми июни соли 1802 ҳукмронии сулолаи Ле ба пуррагӣ хотима ёфт ва ба сари қудрат Нгуенҳои нав омаданд. Ин сулола дар мамлакат аз соли 1802 то соли 1945 ҳукмронӣ кардааст.

Империяи Нгуенҳо. Дар таърихи Ветнам салтанати Нгуен-фук-Ан (солҳои 1802 - 1819) бо рамзи «Зялонг» машҳур аст. Ӯ давлатдориро аз ислоҳоти маъмури оғоз намуд. Мамлакат ба ҷойи Дайвет номи Ветнамро гирифта, ба се қисм: шимолӣ (бакки), марказӣ (чунгки) ва ҷанубӣ (намки) тақсим карда шуд. Онҳо мувофиқан аз 13, 5 ва 7 музофот иборат буданд. Пойтахти мамлакат шаҳри Хюге эълон карда шуд. Мақомоти олии ҳокимияти иҷроия аз 6 палата - дарбор, қорҳои ҳарбӣ, молия, адлия, маросимҳо ва қорҳои ҷамъиятӣ иборат буданд. Барои назорат аз болои дастгоҳи амалдорон додгоҳи маҳсуси нозирон ташкил карда шуд.

Дар солҳои аввали баъди шӯриши тэйшонҳо вазъи мамлакат ноустувор буд. Дар натиҷаи ҷангҳои феодалӣ иншоотҳои обёрикунии аз қор баромада буданд. Бо мақсади аз гуруснагӣ наҷот ёфтани кишо-

варзон чойҳои сукунати доимии худро ба таври оммавӣ тарк мекарданд. Барои гирифтани пеши роҳи ин зухуроти манфӣ Нгуен-фук-Ан имтиёзҳои пардохти андозии муқарраркардаро бекор намуд.

Сиёсати аграрии Нгуенҳои нав дар нимаи аввали асри XIX барои барқарор кардани муносибатҳои истеҳсолии қўҳна, пеш аз ҳама, барои барқарор намудани заминдорӣ ҷамоавӣ, кишоварзиро аз ҳолати бӯҳрон баровардан ва вазъи иҷтимоии деҳотро ба эътидол овардан нигаронида шуда буд. Акнун Ветнам оҳиста-оҳиста аз бӯҳрон мебаромад. Маҷмӯаи қонунҳои соли 1812-и Ветнам (аз рӯйи кодекси қонунгузори Тсин мураттаб гардида буд) барои мустаҳкам ва бардавом шудани ҳокимияти феодалии бюрократии Нгуенҳо хизмат мекард.

Давраи аввали салтанати Нгуенҳо дар таърихи давлати Ветнам бо хатҳои заррин сабт гардидааст. **Ислоҳоти** Нгуенҳо ба давлатдорӣ ва иқтисоди Ветнам таъсири мусбат расонид. Дар ин қор саҳми бузурги император Зялонгро махсус таъкид намудан лозим аст. Баъди вафоти ӯ император Минмен (1820 - 1840) ба сари қудрат меояд. Ӯ ҳам барои пурқувват гардидани ҳокимияти мутлақаи Ветнам қорҳои зиёдеро анҷом додааст.

Дар сиёсати хориҷии худ Нгуенҳо ба мамлакатҳои ҳамсоя, махсусан, ба Камбоҷа ва Лаос тавачҷўҳ доштанд. Соли 1805 Камбоҷа маҷбур мешавад, ки вобастагии худро аз Ветнам эътироф кунад. Ин давлат дар давраи ҳукмронии Тейшонҳо аз вобаста будан ба Ветнам озод шуда буд. Қўшишҳои Ветнам барои забт кардани Лаос ба манфиатҳои табақаи болоии Сиам муҳолиф баромад. То оғози асри XIX Лаос дар зери назорати шоҳи Сиам буд. Соли 1827 дар байни Ветнам ва Сиам барои Лаос ҷанг доир гардид, ки дар он Ветнам ғолиб баромад. Бо ҳамин Лаос ҳам ба ҳайъати Ветнам дохил карда шуд.

Англия бисёр мамлакатҳои хурду бузургро ба худ тобеъ карда буд. Аз ин сабаб Фаронса қўшиш намуд, ки заминҳои ҳанўз аз тарафи Англия ва ё мамлакатҳои сармоядорӣ ишғолнашударо ҳар чӣ тезтар ба даст дарорад. Бо ин мақсад Фаронса ба Ветнам экспедитсияи ҳарбӣ равон мекунад. Соли 1817 дар соҳилҳои Ветнам киштии «Ля Пэ»-и Фаронса пайдо мешавад. Баъди он дар Бандарҳои Ветнам киштиҳои Фаронса тез-тез лангар мепартофтанд. Таблиғотчиёни дини масеҳӣ низ ба қор шурўъ намуданд, вале онҳоро Нгуенҳо таъқиб мекарданд. Ба Ветнам дар баробари Фаронса давлатҳои дигари Аврупо фишор меоварданд. Онҳо талаб мекарданд, ки дар Ветнам ҳуқуқҳои тичоратии онҳо васеъ ва ба таъқибии таблиғотчиёни масеҳӣ хотима дода шавад. Дар натиҷаи фишори мамлакатҳои тараққикардани Аврупо ва махсусан

Фаронса императори Ветнам Тхисучи (1841-1847) маҷбур шуд, ки талаби онҳоро қонё гардонид, ба таъқиби таблиғотчиёни дини масехӣ хотима диҳад.

Баъди ин ҳам киштиҳои Фаронса дар бандарҳои Ветнам пайдо шуда, ҳамлаҳои роҳзанона мекарданд. Соли 1857 Ветнам маҷбур шуд, ки бандари Дананг ва қазираҳои Кондаоро ба Фаронса бидиҳад. То миёнаҳои асри XIX ҳокимони Чин Ветнамро хизматгори худ меҳисобиданд, вале оҳиста-оҳиста Фаронса ин давлатро ба ихтиёри худ даровард. Ҳамин тариқ лашкари Фаронса ба соҳилҳои Ветнами Чанубӣ дохил шуда, ба гарнизони дар Сайгон будаи худ ҳамроҳ мешавад. Баъди ҷангҳои шадид ба лашкари Фаронса муяссар мешавад, ки музофоти Зядинро низ ишғол кунад. Моҳи апрел музофоти Динтионро ҳам ишғол карданд. Дар Ветнам бар зидди лашкари Фаронса ҷанги партизанӣ оғоз мешавад, вале он муваффақияте пайдо намекунад. Ба Фаронса муяссар мегардад, ки Ветнамро шикаст диҳад. Баъди имзои шартномаи Сайгон Фаронса музофотҳои Зядин, Динтионг, Бьбенхоа ва қазираи Кондаоро ба даст мебарорад, инчунин аз Ветнам ба маблағи 20 миллион франк товони ҷанг талаб мекунад. Соли 1867 Фаронса бо баҳонаи барҳам додани бетартибӣҳо дар Ветнам се музофоти боқимондаи ҷануби Ветнам – Зинлонг, Анхианг ва Хатенро низ ишғол мекунад. Бо ҳамин давраи аввали ишғоли Ветнам аз тарафи империализми Фаронса ба охир мерасад. Соли 1863 шоҳи Камбоҷа Нородом ҳам ба Фаронса тобеъ будани мамлақати худро эътироф кард.

Маданияти Ветнам. Маданияти Ветнам мувофиқи ҳокимияти мутлақаи императорӣ сурат мегирифт. Мувофиқи амри императорон дар сар то сари мамлақат ва хусусан дар пойтахти мамлақат шаҳри Хюе силсилаи қасрҳо, мақбараҳо ва ибодатхонаҳо бо кандакорӣю наққошӣ ва зарҳалқорӣ зебу зинат дода мешуданд. Дар баробари тараққиёти шаҳрҳо дар онҳо растаҳои косибии мисгарон, бофандагон, заргарон, силоҳсозон ва ғайра қомат рост мекарданд. Театри анъанавӣ - тионг рушду нумӯ ёфта, дар мамлақат паҳн мегардид. Санъати тасвири ҳам пеш мерафт.

Маориф рӯ ба тараққӣ ниҳод. Нгуенҳо анъанаҳои асримиёнагиро дар бобати доир гардидани имтиҳонҳо бо мақсади хоста гирифтани амалдорон барои дастгоҳи ҳокимияти марказӣ идома медоданд. Шумораи мактабҳои маълумоти умумӣ хеле зиёд шуд.

Илм дар Ветнам ба дастовардҳои ҷашмрас ноил гашт. Махсусан, илмҳои таърих, фалсафа ва тиб хеле пеш рафтанд. Барои ҷамъоварию ҳуҷҷатҳои қадима мақомоти махсус ташкил меёбад. Дар натиҷаи фаолияти он як қатор асарҳои намоён, аз он ҷумла «Дайнаи тхик лук»

(«Таърихи ҳақиқӣ ва пурраи Ҷануби Бузург») ва «Дайнаи лъет чионг» («Тарҷуман ҳоли одамони машҳури Ҷануби Бузург») таълиф гардиданд. Яке аз олимони барҷастаи Ветнам Лекуанг – Дин асари таърихию ҷуғрофии худ «Тавзеҳи умумии Ветнам»-ро мураттаб месозад, ки дар он оид ба роҳҳо, сарҳадҳо, машғулият ва анъанаҳои мардуми ҳамаи вилоятҳои мамлакат маълумоти муфассал гирд оварда шудааст. Ҳамчун сарчашмаи муҳими таърихӣ асари Фан-Хюн-Тю «Таърихи сулолави», ки аз 49 ҷилд иборат буд, таълиф мегардад. Ин асар ба 10 қисм ҷудо шудааст. Он оид ба таърих, иқтисод, сиёсат ва ҳукуки Ветнам маълумоти муфассал (энсиклопедӣ) медиҳад.

Дар адабиёти бадеии Ветнам назм мавқеи муҳимро ишғол мекард. Дар байни шоирони ин давра Нгуен Кхюен (1835-1909) ва Нгуен Зу (1765-1820) мақоми маҳсус доштанд. Романи назми «Ким Ван Кеу»-и Нгуен Зу воқеан ифтихори ҳақиқии адабиёти Ветнам мебошад. Дар ин асар масъалаҳои рӯзмарраи ҷомеа воқеӣ ва башардӯстона ба қалам дода шудааст.

121. Пештоқи ибодатгоҳи Шива

Ҳуҷҷат

Ҷанги Тэйшонҳо (солҳои 1771-1802)

Порае аз нақли муаллифони асари 52 – ҷилдаи «Кҳам-дин Вьет-ши Тхоунг-Лям Кионг-Мук» (мухтасар Кионг – Мук).

... Аҷдодони Ван Няк, ки аслан аз хюйен Хионг Нгюену Нгеан буданд, тахминан дар солҳои Тхин дик (1653-1657) аз тарафи лаишқари мо дастгир карда шуданд. Ба онҳо иҷозат дода шуд, ки дар хюйени Тюи – виени вилояти Хоаи – нян зиндагонӣ кунанд. Баъди якчанд насл Нгуен Няк дар назди Вандон дар мартабаи биенлаи амалдор шуда кор мекунад. Ӯ қартабозӣ карда, пулҳои хазинаро сарф мекард. Няк ба Тей –шон мегурезад ва роҳзан мешавад. Волайҳо (кишоварзон) ва ак-

сарияти камбагалон ӯро дастгирӣ мекарданд. Барои ҳамин дар зеро роҳбарии ӯ якчанд ҳазор нафар одам ҷамъ омад. Няк роҳбариро ба бародарони худ Нгуен Ван Хюэ ва Нгуен Ван Ли тақсим кард. Онҳо ба қалъаҳо ҳамла мекарданд. Сардори ҳарбии чан (вилоят- Т.З.) онҳоро паҳи карда натавонист.

Ван Няк шахси доно буд. Боре вай худро дар қафас маҳкам карда, ба наздикони худ фармуд, ки онҳо овоза паҳн намоянд, ки «Няк дастгир карда шудааст ва ба сардори ҳарбии чан супорида мешавад». Сардори чан пайҳас накард, ки ин кори Няк маккорӣ аст ва дари қалъаро кушод, то ки Някро ба даст дарорад. Худи ҳамон шаб ҳамфикрони Няк пинҳонӣ ба қаср даромаданд. Няк қафасро шикаста, озод шуд, дари қалъаро кушод, сардори чанро кушт ва қасри Кюи-Нъонро шиғол намуд. Инро фаҳмида, мардуми осудаҳол ва бонуфузи ин вилоят сар бардошта, Някро дастгирӣ карданд. Нерӯҳои исёнгарон рӯз то рӯз зиёд мешуданд. Няк ба одами худ Тап Дин (номи як шахси тхани –чиноӣ- Т.З.) фармуд, ки ба лашкар роҳбарӣ кунад ва тавассути роҳи баҳрӣ ба резингоҳи Дай-тием равад. Худи Няк лашкарро гирифта, бо роҳи кӯтоҳтарин ба Тху-бон рафт, то ки Куан-знамро шиғол намояд...

Савол ва супориш:

1. Дар охири асри XVII ва солҳои 50-уми асри XVIII Ветнам дар кадом вазият буд?
2. Дар бораи шуриши Тэйшонҳо маълумот диҳед.
3. Тэйшонҳо кадом ислохотро ба амал бароварданд?
4. Тэйшонҳо чӣ тавр шикаст хӯрданд?
5. Нгуен-фук-Ан дар Ветнам чӣ тавр император шуд?
6. Нгуенҳои нав кадом чораҳои ба эътидол овардани мамлакатро андешиданд?
7. Фаронса Ветнамро чӣ тавр ба зеро тасарруфи худ даровард?
8. Аз далелҳои, ки оид ба маданияти Ветнам оварда шудаанд, чӣ хулоса баровардан мумкин аст?
9. Мазмуни ҳуҷҷатро баён кунед.
10. Дар бораи таърихи Ветнами асрҳои XVI-нимаи аввали асри XIX чӣ хулоса баровардед?

§ 25. БИРМА

Ташкилҳои давлати муттаҳиди феодалий. То миёнаҳои асри XVIII Бирма давлати муттаҳид набуд. Сарварони он зоҳиран ҳукмронӣ мекарданд. Дар байни табақаҳои болоӣ ҷангҳои байниҳамдигарӣ беист идома доштанд, ки аз ин, пеш аз ҳама, халқи оддӣ зарар меидид. Қатъ гардидани муноқишаҳои сулолаӣ зурурати таърихӣ

муттаҳидшавии мамлакатро ба миён овард.

Соли 1740 сулолаи Монҳо, ки дар шоҳии Пегуи ҷануби Бирма сокин буданд, аз заифии ҳокимияти марказӣ истифода бурда, лашкари Бирмаро торумор карданд. Аввал қисмати ҷануби он ва баъди чанд сол пойтахти Бирма шаҳри Авуро ишғол мекунанд. Ба Монҳо муяссар шуд, ки дар Бирма ҳокимияти худро дуру дароз нигоҳ доранд. Ин сабаб дошт. Соли 1752 бирмагиҳо ба муқобили Монҳо шӯриш бардоштанд. Сарвари ҳаракати озодихоҳони Бирма феодалӣ миёнаҳол Алаумпай буд. Ӯ худро шоҳи Бирма эълон карда, бо номи Конбаун ба ҳукмронии сулолаи нав ибтидо мегузорад. Даре нагузашта лашкари ӯ Аву ва ноҳияҳои ҷануби мамлакатро ба даст даровард. Ба муносибати ғалаба номи шаҳри Авуро ба Рангун (тарҷумааш аз забони бирмагӣ – «интиҳои ҷанг»)–ро медиҳад) иваз намуданд. Сарфи назар аз ғалаба байни бирмагиҳо ва Монҳо ҷанг боз чанд соли дигар давом мекунад. Ба ин даҳолати истилогарони Фаронса ва Англия боис шуд. Ширкатҳои ин давлатҳои ҷангҳои байниҳамдигариро дар Бирма ба нафъи худ истифода бурда, дар ин ҷо мавқеашонро мустаҳкам менамуданд. Ширкати Ост-Индияи англисӣ худро дӯсти Бирма нишон дода, ҷазираи Негрэй назди резиниҳои дарёи Бассейнро бо нархи ниҳоят арзон ба даст мебарорад ва дар шаҳри Бассейн дӯкони корвонсаройҳои худро месозад. Ин ҷазира барои Англия базаи тақияҳои мешавад. Ширкати фаронсавии Ост-Индия бошад, дар Сириам ҷой мегирад.

Соли 1756 ба бирмагиҳо муяссар гардид, ки Сириамро ишғол намоянд. Баъди ин Монҳо аз дастгирии ҳарбии фаронсавӣ маҳрум гардиданд. Аз фурсат истифода бурда, англисҳо фаъолияти забткоронаи худро дар Бирма пурзӯр намуданд, то ки дар он ҷо ба ташкилҳои давлати марказиятнок монетъ шаванд, вале бирмагиҳо англисҳоро торумор карда, дар ҷазираи Негрэй дӯкони корвонсаройҳои худро ба ҳок яксон ва онҳоро аз Бирма пеш намуданд. Мардуми Бирма баъди аз мамлакат баровардани аврупоиҳо муқобилияти Монҳо ва ҳокимони саркаши феодалиро барҳам зада, ноҳияҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафтаи шимолӣ Бирмаро ба даст дароварда, охишта-охишта ҳокимияти худро дар тамоми мамлакат барпо карданд.

Ҳамин тариқ дар нимаи дуюми асри XVIII муттаҳидшавии Бирма асосан хотима меёбад.

Ташкили давлати марказиятноки Бирма нерӯҳои истехсолкунандаи онро ба ҳаракат даровард ва муқобилати онҳоро ба муқобили истилогарон зиёд намуд. Дар оғози асри XIX Бирма ба яке аз давлатҳои калонтарини Осиёи Ҷануби Шарқӣ табдил ёфт.

Соҳти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ. Аз рӯйи соҳти идора Бирма

давлати феодалӣ буд. Дар сари давлат шоҳ меистод, ки ӯ ҳокимияти номаҳдуд дошт. Шоҳ худро «Фармонфармои шафақ ва фили сафед, фармонфармо аз болои ҳаёт, марг ва амволи қуллии сокинон» меномид. Шӯрои давлатӣ вазифи ҳукуматро иҷро менамуд ва он мақоми олии қонунгузор ва додгоҳ ба ҳисоб мерафт, лекин сухани охири дар ҳудуди мамлакат ба шоҳ тааллуқ дошт.

Дар даҳсолаи аввали ҳукмронии сулолаи Конбаун Бирма нашъунамо ёфт. Сиёсати дохилии ҳокимони Ава ба барҳам задани тамоюлҳои ҷудоихоҳии феодалҳои маҳаллӣ равона карда шуда буд. Дар баробари ин онҳо дар сиёсати хориҷии худ забтқорино ба қор бурда, марзҳои Бирмаро васеъ менамуданд.

Дар Бирма замин моликияти давлатӣ буд. Дар замони Конбаунҳо ин моликият мустаҳкам шуд. Аз тамоми қаламрави Бирма андоз ғундошта мешуд. Шоҳ ҳамчун соҳиби олии замин як қисми андозхоеро, ки деҳқонон ба феодалҳои гуногун месупориданд, соҳиб шуда, барои хешу табор ва амалдорони олимақом, ки онҳоро «мъоз» меномиданд, сарф мекард. Барои иҷрои хизмати давлатӣ ӯ ба чунин одамон иҷозат меод, ки як қисми даромади аз замин гирифташонро дар ихтиёри худ монанд. Одатан ин маблағ қариб 50 фоизи даромади ба дастмадаро ташкил меод.

Мартабаи феодалҳои миёнаҳол ва хурд (мъотучи ва мъозҳо) пасттар буд. Онҳо андозро аз заминҳои давлатӣ ғундошта, ба мъозҳо, ё ки бевосита ба хазина месупориданд ва як қисми маблағи ғункардари аз худ мекарданд. Барои зиёд кардани ҳиссаи даромади мъозҳо аз мардум андози иловагӣ ҳам меситониданд. Мъотучиҳо фармондеҳи лашкар ба ҳисоб мерафтанд.

Дар ғушаю қанорҳои мамлакат қабिलाҳои сершумор зиндагонӣ мекарданд, ки дар зинаи муносибатҳои авлодӣ қарор доштанд. Онҳо тавассути пешвоёни авлодӣ идора карда мешуданд. Қабिलाҳои қачнҳо, қаренҳо ва шанҳои Бирма дар ҳолати нимқўчманчигӣ зиндагонӣ мекарданд.

Дар иқтисодиёти Бирма ҷойи асосиро кишоварзӣ ишғол мекард. Истеҳсоли газворҳои пахтагӣ ва абрешимӣ, киштиқосозӣ ва қуллогӣ васеъ паҳн гардида буд. Заргарони моҳир аз тилло, нуқра ва устухони фил ашёи зебову дилкаш тайёр мекарданд.

Ташкили давлати марказиятноқ умумияти иқтисодиёти мамлакатро ба вучуд овард. Робитаҳои тичоратии байни ноҳия ва минтақаҳои мамлакат васеъ гардиданд. Иқтисодиёти Бирма хусусияти натуралӣ дошт. Муомилоти пулӣ танҳо дар нимаи дуюми асри XIX паҳн мегардад.

Тичорати хориҷии Бирма нисбат ба тичорати дохилӣ бештар

тараққӣ карда буд. Тавассути роҳи тичоратии Бамо-момейн ба Чин пахта, ранг, сангҳои қиматбаҳо, чиниворӣ, коғаз, чой ва молҳои дигар оварда мешуданд. Тичоратро бо мамлакатҳои Аврупо аз сабаби амалиётҳои ғоратгаронашон ҳукумати Бирма ҳанӯз дар охири асри XVII маҳдуд карда буд.

Чангҳои Англияю Бирма. Чанги якуми Англияю Бирма дар солҳои 1824-1826 ба амал омадааст. Истилогарони англис баъди аз Бирма ронда шудан ҳам аз мақсади истилои ин давлат даст накашиданд. Онҳо ба муқобили Бирма созишномаҳои мудофиавию ҳучум накардан баста, душманони Бирмаро бо силоҳ таъмин мекарданд.

Оғози солҳои 20-ум ИМА ҳам ба Бирма сар дароварданӣ шуданд. Ҳукумати Амрико тавассути таблиғотчиёни чараёни баптистии дини масеҳӣ ба гузаштқуниҳои шоҳи Бирма ноил гардид. Ин чидду ҷаҳди ИМА ҳучуми англисҳоро ба Бирма тезонид. Барои Англия шароити мусоид фароҳам омад. Англия Ҳиндустонро пурра ба тасарруфи худ дароварда, акнун метавонист неруҳои ҳарбиашро худро ба муқобили Бирма равон кунад. Барои ҳамин англисҳо дар сарҳади Бирма муноқишаеро ташкил намуда, моҳи март соли 1824 ба ин давлат чанг эълон карданд.

Дар чанги якуми худ Англия ба муқобили Бирма ширкати Ост-Инд, захираҳои моддӣ ва лашкари дар Ҳиндустон будаашро истифода намуд.

Баробари ба каламрави Бирма дохил шудани мустамликадорони англис на танҳо лашкар, балки тамоми халқи Бирма ба дифои ватани худ бархестанд. Чанг моҳияти умумихалқӣ пайдо намуд. **Сипоҳиёни Ҳиндӣ**, ки барои онҳо мақсадҳои ин чанг бегона буд, ба фармондеҳони англис итоат накарда, нисбати бирмагиҳо хайрхоҳӣ зоҳир менамуданд. Чунин сураг гирифтани чанг ғалабаи Англияро ба зери шубҳа гузошт. Аз ин рӯ англисҳо аз баҳри идомаи чанг гузашта, моҳи феврари соли 1826 дар маҳаллаи Яндабони наздикии шаҳри Ава бо Бирма сулҳ бастанд. Мувофиқи ин шартнома Ассам, Манипур ва музофотҳои наздибаҳрии Аракан ва Танассерим аз Бирма ҷудо шуданд. Бирма бояд ба Англия ба маблағи 1 миллион фунт стерлинг товони чанг меод.

Чанги якуми Англияю Бирма ба иқтисодиёти Бирма зарари калон расонид.

Чанги дуюми Англияю Бирма солҳои 1852-1853 ба амал омадааст. Ба мустамликадорони Британияи Кабир муяссар гардид, ки нуқтаҳои муҳимтарини Бирмаи Чанубӣ - Рангун, Бассейн, Мартабан ва баъзе ҷойҳои дигарро ишғол намоянд. Баробари ба Бирма дохил шудани лашкари англисҳо чанги партизанӣ оғоз ёфт. Партизанҳо ба

лашкари англисҳо хавфи бештар доштанд. Ин ҷанг талафоти зиёди моддӣ ва ҷонӣ ба бор овард. Тавассути ҷанги дуҷони худ низ Англия Бирмаро забт карда натавонист. 30 июни соли 1858 ҷанги англисҳо бо Бирма қатъ гардид. Лоихаи шартномае, ки аз тарафи ҳукуматдорони Британияи Кабир пешниҳод гардида буд, ба имзо расид.

Ҷанги партизанинӣ солҳои 1852-1860 дар Пегу. Солҳои 1852-1860 дар музофоти Пегу ба муқобили мустамликадорони англис ҷанги партизанӣ оғоз ёфт. Он зуд моҳияти оммавӣ пайдо намуд. Баъзан партизанҳо неруҳои мунтазами ҷарбии англисҳоро мағлуб мекарданд. Баъзе шаҳрҳо ва музофотҳои он чандин маротиба аз даст ба даст мегузаштанд. Дар ин ҷанг роҳбарони алоҳидаи дастаҳои партизанӣ шучоати бемислу монанд нишон медоданд. Англисҳо, махсусан, аз Мъя Тун ва Маунҷжаи саҳт метарсиданд. Онҳо барои сари Мъя Тун 100 ҳазор фунт стерлинг ваъда карданд. Англисҳо баъдтар ин маблағро ду баробар зиёд намуданд.

Муборизаи халқ бар зидди англисҳо дар Пегу 8 сол давом кард, вале англисҳо оқибат онро паҳш карданд.

Ҷанги партизанинӣ солҳои 1852 -1860 ба англисҳо имкон надод, ки шимолӣ Бирма базудӣ ба Англия мустамлика шавад, вале сарфи назар аз ин Бирма бо бастанӣ ду шартномаи нобарор – шартномаҳои солҳои 1862 ва 1867 ба Англия тобеъ шуд.

Савол ва супоришҳо:

1. Давлати мушгараки феодалии Бирма чӣ тавр ташкил ёфт?
2. Барои муттаҳид намудани Бирма ширкати Ост-Инд чӣ нақш бозид?
3. Дар бораи сохти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии Бирма маълумот диҳед.
4. Ҷанги якуми Англия ва Бирма кай ба амал омадааст? Ин ҷанг чӣ натиҷа дод?
5. Ҷанги дуҷони Англияю Бирма кай ба амал омадааст? Мувофиқи шартномаи сулҳ Англия аз Бирма чиҳро гирифт?
6. Ҷанги партизанинӣ солҳои 1852-1860-ро дар Пегу шарҳ диҳед. Он чӣ натиҷа дод?
7. Бирма чӣ тавр ба Англия тобеъ шуд?
8. Муборизаи халқи Бирма ба муқобили истилогарони Британияи Кабир дар бораи чӣ шаҳодат медиҳанд?
9. Аз мавзӯи ҳулоса бароред.

§ 26. ИНДОНЕЗИЯ

Индонезия дар асрҳои XVI-XVII. Индонезия дар чорроҳаи муҳими баҳр воқеъ гардидааст. Бинобар ин ҳанӯз дар аввали асри XVI дар байни давлатҳои мутараққии Аврупо мубориза барои ба дастовардани он оғоз ёфта буд. Ба Индонезия аввалин шуда португалиҳо,

баъд испониҳо, англисҳо ва ҳолландиҳо омаданд. Ба Ҳолландия му-
яссар мешавад, ки рақибонашро аз Индонезия танг карда барорад.
Дар ҷазираҳои сершумори Индонезия дахҳо давлатҳо вучуд доштанд.
Ҳолландиҳо аз парокандагии феодалии Индонезия истифода бурда,
тавассути шартномаҳои асоратовар аксарияти онҳоро ба худ тобеъ
карда буданд. Ин давлатҳо бо ҳамин мустақилияти сиёсии худро аз
даст доданд.

Ширкати Ост-Индияи Нидерланд дар Индонезия аз рӯйи як
қатор маҳсулот, пеш аз ҳама, доруворӣ ҳуқуқи инҳисори (монополӣ)-
ро дар даст дошт, инчунин он бо роҳи аз аҳоли бо нархҳои ниҳоят паст
харидани биринҷу рағғани нахл ва бо нархи баланд фурухтани онҳо
даромади ниҳоят калон мегирифт.

Муборизаи Ҳолландия ва Англия барои Индонезия. Ширкати
Ост-Индия бо вучуди саҳт истисмор кардани Индонезия охириҳои асри
XVIII ба бӯҳрони шадид гирифтанд. Сабабҳои асосии он ба амал
омадани шӯришҳо дар Индонезия, суғт шудани инҳисор дар тичорат
ва ришвахӯрӣ дар ҳаёти амалдорони он буд.

1 январи соли 1800 муҳлати фаъолияти ширкати Ост Индия
дар Индонезия ба охир расид. Мувофиқи қонунҳои ҳамонвақтаи
Ҳолландия ин ширкат барҳам хӯрда, тамоми амвол ва қарзҳои он ба
ихтиёри ҳукумати Ҳолландия гузаштанд. Ҳукумат тавонист, ки тавас-
сути пардохти 154 миллион гулден (қарзи ширкат ҳамин қадар буд)
империяи бузурги мустамликавиро ба даст дарорад. Акнун ба ҷойи
ширкати Ост-Индия Индонезияро дастгоҳи шоҳи Нидерландия истис-
мор мекард.

Аз соли 1795 сар карда, Нидерландия ба Фаронса тобеъ шуд. Би-
нобар ин сиёсати дохилию хориҷии он аз тарафи ҳукумати Бонапарт
Наполеон муайян карда мешуд. Соли 1796 англисҳо бо баҳонаи мубо-
риза ба муқобили Наполеон Малакка ва баъзе мулкҳои Ҳолландияро
дар Суматра ва ҷазираҳои Молукка ишғол карданд. Наполеон хуб
мефаҳмид, ки дар оянда дар Шарқ ва хусусан, дар Ҳиндустон Индо-
незия барои мубориза бар зидди Англия тақияҳои боэътимод шуда
метавонад. Соли 1807 генерал-губернатори Индонезия маршали
ҳолландӣ Данделс таъйин гардид. Ҳукумати Ҳолландия ба ӯ супориш
дод, ки Яваро аз ҳучуми Англия муҳофизат намояд. Барои ин қор ба
лашкар, лавозимоти ҳарбӣ ва пули зиёд лозим буд. Данделс дар Ява
саросема роҳҳо, пойгоҳҳои ҳарбӣ ва истехкомҳои наздизоҳилӣ бунёд
намуд. Дар муддати як сол роҳе сохта шуд, ки он Яваро аз Фарб то
Шарқ бурида мегузашт. Барои сохтани ин иншоот Данделс бо роҳи
зӯрӣ дахҳо ҳазор нафар кишоварзро сафарбар кард. Ҳазорҳо нафар аз

меҳнати тоқатфарсо, гуруснагӣ ва вабо вафот карданд. Баҳри дифои Ява Данделс нисбати халқи Индонезия чораҳои дигари маҷбуркуниро низ истифода бурд, вале ба ӯ муяссар нашуд, ки дифои боэътимоди Яваро таъмин намояд. Баръакс, ин чораҳо нисбати ӯ ҳисси бадбинии мардуми маҳаллиро ба вучуд оварданд. Кишоварзони Бентама (Яваи Ғарбӣ) мусаллаҳ шуда, ба шӯриш даст заданд. Данделс ин шӯришро пахш кард, вале дар ҷойҳои дигари Индонези низ шӯришҳо оғоз ёфтанд. Норозигӣ ва хашму ғазаби халқ нисбати Данделс ниҳоят бузург буд. Бинобар ин ҳукумати Нидерландия Данделсро бозхонд.

Моҳи августи соли 1811 дастаи 12-ҳазорнафараи англисҳо ба Ява дохил шуда, Батанияро ишғол карданд. Пас аз як моҳ дар муҳорибаи халқунандаи наздикии Семаранг англисҳо ҳолландихоро пурра торумор карданд. 18 сентябр намояндаи Ҳолландия ба санади таслимшавии мамлакати худ имзо гузошт. Акнун Индонезия ба зери итоати мамлакати дигари империалистӣ – Англия дохил гардид.

Индонезия дар зери ҳокимияти Англия. Губернатори Англия дар Ява Раффлз таъйин мешавад. Сиёсати Раффлз ба манфиатҳои буржуазияи саноатии Англия пурра ҷавоб медод. Мақсади ӯ Индонезияро ба бозори фуруши мол ва манбаи ашёи хоми Англия табдил додан буд. Раффлз ҳуқуқҳои феодалҳои он мулкхоро, ки дар зери идораи англисҳо буданд, боз ҳам маҳдудтар кард. Онҳоро воқеан ба нимхизматгори амалдорони англис табдил дод. Ӯ бо зӯрӣ султониҳои Бентамаи Ғарбӣ ва Чиребонро ба мулкҳои англисӣ муттаҳид кард. Яке аз султониҳои пурқувват ва бой - Ҷойякарта сарнагун ва хазинаи у ғорат карда шуд. Раффлз як қисми қаламрави Ҷойякартаро ҷудо карда, дар он ҷо салтанати лӯхтакмонанди Пақуаламанро ташкил намуд. Султонҳои Ява ҳуқуқи лашкар доштанро аз даст доданд. Иттифоқҳои англисҳо – султон Палембанг низ зарар дид. Гуноҳи ӯ он буд, ки ҳуқуқи инҳисории англисҳоро марбут ба хариди қурғошим рад кард. Ба муқобили Палембанг дастаи аскарони англис раво карда шуд. Султон Палембанг гурехт ва бо ҳамин ҷазираҳои Банка ва Биллитон, ки аз захираи қурғошим бой буданд, ба ихтиёри англисҳо гузаштанд.

Чорабинии муҳимтарини Раффлз дар Ява ба амал баровардани ислоҳоти замин буд. Тамоми замин моликияти ҳукумати Батав, яъне моликияти англисҳо эълон карда, баъд он ба кишоварзон ба иҷора дода шуд. Кишоварзон аз замини ба иҷора гирифтаи худ рентаи натуралӣ медоданд. Ҳаҷми ин рента аз чоряк то нисфи ҳосилро ташкил медод. Бо мақсади зиёд кардани даромад аксарияти феодалҳо заминҳояшонро ба иҷора медоданд. Раффлз чун Данделс фуруши заминҳои давлатиро ба хориҷиён идома дод. Ғайр аз ин бо мақсади рушди баҳрнавардӣ ва

тичорати Англия Раффлз инҳисори тичорати хоричиро бекор карда, бандарҳои Индонезияро барои хоричиён кушод. Ҷ боварӣ дошт, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ ягон давлат бо Англия рақобат карда наметавонад. Аз кушодани бандарҳои Индонезия Ҷоноиди калон ба даст овард.

Дар ҳақиқат, ҳамаи ин чораҳо ба Индонезия ворид гардидани сармояи англисиро осон ва даромади онро зиёд намуд. Дар баробари ин англисҳо ба рушди муносибатҳои пулию молии Индонезия мусоидат карданд.

Ба Индонезия баргаштани ҳолландиҳо. Сарнагун шудани империяи Наполеон ба барқарор гардидани шоҳи соҳибистиклоли нидерландиҳо оварда расонид. Моҳи августи соли 1814 барои ба Ҳолландия баргардонидани қазираҳои Индонезия шартнома ба имзо расид, лекин англисҳо бо ҳар роҳ ҳаракат мекарданд, ки Индонезияро ба нидерландиҳо надиханд. Раффлз, ки акнун губернатори Бенкулен таъйин гардида буд, якчанд маротиба кӯшиши беҳуда ба харҷ дод, ки Суматраро дар ихтиёри Англия нигоҳ дорад. Ба ӯ муяссар шуд, ки аз султони Ҷоҳор қазираи Сингапурро ба даст дарорад. Дар он ҷо парчами Британияи Кабир барафрохта шуд. Сингапур барои мустамликадорони англисӣ дар Осиёи Ҷанубу Ҷарбӣ тақияҳои муҳимтарин гардид. Муноқишаҳои Англияю Ҳолландия бо имзо шудани шартнома ба охир расид. Мувофиқи он Англия аз даъвои Суматра гузашта, Бенкулен ва қазираи Билитонро ба Ҳолландия баргардонид. Ҳолландия бошад, аз мустамликаҳои охиринаи худ дар Ҳиндустон маҳрум гардид. Аз баҳри Малакка ҳам гузашта, маҷбур шуд истиклолияти султони Ачероро, ки дар гарданаи шимолии Суматра воқеъ гардида буд, эътироф кунад. Ҷамин тавр Индонезия аз нав мустамликаи Нидерландия гардид, ки он то соли 1945 давом кард.

Шӯриш дар Ява. Дар солҳои 1825-1830 дар Ява шӯриши халқӣ ба амал омад. Он дар моҳи июл оғоз ёфт. Сарвари шӯриш шоҳзодаи Ҷойкарта Дипонегоро буд. Дипонегоро норозигии худро нисбати ҳукмронии ҳолландиҳо дар шакли қасри худро тарк карда, ба кӯҳҳо рафта ифода намуд. Вай мегӯид, ки ҳолландиҳо ҷӣ тавр мамлакат ва халқи ӯро истисмор мекунанд. Дипонегоро ба ҳулосае омад, ки вазифаи асосии ӯ мубориза бар зидди зулми ҳолландиҳо мебошад. Обрӯ ва эътибори Дипонегоро дар байни халқ рӯз то рӯз баланд мешуд. Ӯро рамзи озодӣ меномиданд. Гӯё пайдоиши Дипонегоро киссаҳои қадимаи явагӣ пешгӯӣ карда буданд.

Ба мулкҳои Дипонегоро дохил шудани ҳолландиҳо барои оғози шӯриш баҳона шуд. Ҷаракати зиддиҳоландӣ қисматҳои марказӣ ва шарқии Яваро зуд фаро гирифт. Ин шӯриш ҳамчун ҷунбишҳои дигари

халқҳои Индонезия дар шакли динӣ ва исломро аз кофирон дифоъ кардан ба амал омад. Моҳи июли соли 1826 дастаҳои шӯришгарони пойтахти султони Чойякарта – шаҳри Чокякартаро ишғол карданд.

Ба муқобили шӯришгарон ҳолландиҳо ба Ява гарнизонҳои худро аз қазираҳои дигари Индонезия оварданд. Бар замми ин аз Ҳолландия низ ёрӣ омад, инчунин онҳо аз Индонезия зархаридҳоро ҳам чамъ карданд. Феодалҳои Яваро тавассути пулу ваъдаҳо ба тарафи худ мекашиданд. Ҳокимони Суракарта ва Мадуро бошанд, ба муқобили Дипонегоро ба мубориза бархостанд. Ҳолландиҳо барои ғалаба аз ҳеч кирдори нангин рӯй намегардониданд. 28 март соли 1830 хангоми гуфтушунид онҳо Дипонегоро дастгир намуда, ба Макасари Сулавеси бадағға карданд. Ӯ дар ин қазираи дурдасти Индонезия то охири умр ҳамчун маҳбус зиндагӣ кард. Баъди дастгир карда шудани Дипонегоро нуқтаҳои охири ин шӯриш ҳам пахш карда шуданд.

Чангҳои минбаъдаи Ҳолландия ва Индонезия. Баъди аз нав барқарор кардани мавқеи худ дар Индонезия ҳукумати Ҳолландия қувваҳои худро барои ишғоли мулкҳои берун аз Ява раван кард. Мардуми Суматра алайҳи ҳолландиҳо салтанати Палембангро низ барҳам доданд. Шартномаи соли 1821 бо кӯҳансолони Минангкабау (Суматраи Ғарбӣ) - бастаро вайрон карда, барои ишғоли ин вилоят қариб 25 сол чанг карданд, инчунин онҳо заминҳои батақонро, ки болотар аз вилояти Минангкабау зиндагонӣ мекарданд ва баъзе вилоятҳои дар ҷануби қазира воқеъбударо забт намуданд. Ҳолландия ба худ султониҳои соҳилҳои шарқии Суматра – Дехлӣ, Лангат, Серданг ва ғайраро тобеъ намуд.

Аз соли 1850 сар карда ҳолландиҳо якҷанд маротиба ба соҳилҳои ғарбии Калимантан сафари ҳарбӣ ташкил намуданд. Соли 1860 султони Барҷармасинро, ки дар ҷануби Калимантан воқеъ гардида буд, шикаст дода, ба мулкҳои Ҳолландия ҳамроҳ карданд.

Низоми зироатҳои маҷбурӣ. Ҳолландиҳо дар Индонезия усулҳои ғайриодилоли истифодаи заминро ҷор карданд. Ван ден Восх, ки соли 1830 генерал-губернатори Индонезия таъйин гардида буд, таклиф пешниҳод намуд, ки дар сар то сари Ява бо номи «Низоми зироатҳо» тартиботи иқтисодии ҷадид ҷорӣ карда шавад. Аз рӯйи ин низоми кишоварзон бояд барои истифодаи замин рента адо мекарданд. Андозаи он одатан аз панҷ ду ҳиссаи ҳосилро ташкил меод. Дехқонон вази-фадор буданд, ки бо амри маъмурияти ҳолландӣ дар панҷак ҳиссаи майдони кишти зироатҳои содиротӣ кишти кунанд. Меҳнати маҷбурӣ мисли пештара дар фабрикаҳои коркарди зироатҳои барои содирот муайяншуда аз нав ҷорӣ карда шуд. Ин фабрикаҳо аз ҷониби ҳукумат

122. Ҳайкал аз Яваи Марказӣ

ташкил карда шуда, ба аврупоиён ва чиниҳо ба ичора дода мешуданд. Маҳсулоти ин фабрикаҳо пурра ба анборҳои ҳукумати дохил мегардид. Маъмурияти ҳолландӣ кишоварзонро бе музди меҳнат барои аз як ҷой ба ҷойи дигар бурдани маҳсулот низ истифода мебард.

Ин намуи истисморро халқи Индонезия «низомӣ зироатҳои маҷбурӣ» номида буд.

Фарҳанг. Ҳолландиҳо халқи Индонезияро бераҳмона истисмор карда, бо ҳамин роҳ муносибатҳои феодалиро дар ин ҷо нигоҳ медоштанд. Ин ба вазъи фарҳанг низ таъсири манфӣ расонид. Дар Индонезияи асри XIX маориф хеле заиф буд. Танҳо дар Багава якчанд мактаб мавҷуд буд, ки дар онҳо асосан фар-

зандони аврупоиён таҳсил менамуданд. Мактабҳои мусулмонӣ бошанд, аз рӯи мазмуну мундариҷаи таълим ба талаботи замон ҷавоб дода наметавонистанд. Таълим бо забони ба хонандагон нофаҳмои арабӣ бурда мешуд. Мактаби аввалини тиббӣ дар Индонезия танҳо соли 1850 таъсис дода шудааст.

Зиёда аз 80 ғоизи аҳолии Индонезияро мусулмонон ташкил мекарданд. Дар ин ҷо пайравони динҳои ҳиндӣ, буддой, масеҳӣ ва динҳои дигар низ сокин буданд. Дар ҳудуди асрҳои XVIII-XIX дар Индонезия ҷараёни ислохотҳои дар дини ислом-ваҳҳобия бар зидди бокимондаҳои динҳои қадима, авлодӣ ва урфу одатҳои тоисломӣ равона карда шуда буд. Ин ҷараён мавқеи исломро дар ҷомеаи Индонезия мустаҳкам кард.

Дар ҳаёти халқҳои Индонезия фолклор мақоми баланд дошт. Гӯяндагон, ки қиссаҳои машҳури халқиро аз забон ба забон ва аз насл ба насл меоданд, дорои ҳурмату эҳтироми махсус буданд.

Адабиёти Индонезия хеле сусти инкишоф меёфт, бо вучуди ин, он то андозае қадамҳои устувортар мегузошт. Адибони забардасти миллӣ ҳам ба майдон омаданд. Абдуллоҳи Муншӣ (1796-1854) дар адабиёти Индонезия давраи навро кушод. Асари ӯ «Таърихи Абдуллоҳ» тарҷумаиҳолӣ бошад ҳам, воқеаҳои Индонезияро хеле хуб ифода на-

мудааст.

Ташаққули наср дар Индонезия бо номи Пурвалелака, Аря, Састрадарма ва Падма Сусастра алоқаманд аст, ки он ба оғози асри XIX рост меояд. Жанри асосии ин адабиёт насри ёддоштӣ, сафарнома ва тавсифи ҷуғрофӣ буд. Тамоюли **маорифпарварӣ ва демократиро** ба адабиёти Индонезия шоирон Ронгтоварсито, Вилем Искандар ва Муҳаммад Мӯсо ворид намудаанд.

Халқи Индонезия дар санъат низ комёбиҳои назаррас ба даст овард. Ҳар як халқияти ин мамлакат рақсҳои дӯстдоштаи худро дошт. Дар Бали, Ява ва баъзе ноҳияҳои Суматра унсурҳои рақси ҳиндӣ мақоми ниҳоят баланд доштанд. Дар Индонезия панҷ намуди театр – театри лӯхтақҳои ҳамвори чармин (ваянг кулит), он ҳамчун «Театри сояҳо» (Ваянг пуervo) низ маълум аст; театри лӯхтақҳои калони ҷӯбин(ваянг голек); театри актёрҳои ниқобпӯш (ваянг топенг) ва намуди махсуси театр амал мекарданд. Ин намуди театр (ваянг бебер) бо он фарқ мекард, ки баранда матои печонидашудаи расмдорро кушода истода, мувофиқи матн онро шарҳ медиҳад. Баъдтар дар Индонезия театри актёр(ваянгоранг) ҳам паҳн мегардад.

Ҳуҷҷатҳо

1.Мактуби Дипонегоро ба генерал де Коку (аз 23.08.1825)

Мактуби шуморо гирифтам ва ман фаҳмидам, ки шумо чӣ мехоҳед. Ба саволи Шумо барои чӣ ман пойтахт (Чонякарта)-ро тарк кардам, ҷавоб медиҳам, ки сабаби муомилаи бад нисбати ман аз ҷониби шахсони ба Шумо тобег, мушаххасан аз ҷониби резидент (Смиссаэрта), котиб (Шевале) ва Дануреҳо дар Чоқякарта аст. Боз як сабаби баромади ман вуҷуд дорад. Дар ман хоҳиши пайдо шуд, ки халқро аз зулм дифоъ кунам, ба муқобили сӯиқасдҳои алайҳи заминам, инчунин ба муқобили супоришот ва амалҳои ҳукумат баромадам, ки онҳо ба сокинон танҳо бадбахтиҳо меоваранд.

2. Шартномаи ширкати Ост-Индияи Ҳолланд бо султони Тернате (26.05.1607)

1. Аввалан, адмиралӣ боз ба ин ҷо ба Тернате омадагӣ, ки ба мустақамқунии хатти истеҳком аз Малейо то соҳилҳои оғоз намудааст, нурра ба мудофия тайёр шудани он дар ҳамин ҷо мемонад.

2. Баъди бозгашт дар ин ҷо чор кишти мемонад: «Энкхойзен», «Де Зоя», «Делфт» ва як қайқ. Аз киштиҳои номбурда ҳамеша бояд аз 30 то 40 маллоҳи мусаллаҳ барои дифои хатти истеҳком ба соҳил

фуроянд...

3. Адмирал уҳдадор мешавад, ки ба Ҳолландия баргаишта зуд оид ба корҳо дар Тернате ба Иёлоту Кулл иттилоъ расонад ва бо қатъият тавсия кунад, ки барои кастилиягӯҳоро аз Тернате рондан одам фиристода шавад. Барои ҳамин тарнатиҳо инчунин ҳокимияти пурра медиҳанд, ки аз номи онҳо ва барои иҷрои корҳои онҳо амал карда шавад.

4. Ба ивази ин тарнатиҳо Иёлоту Куллро ҳамчун пуштибони худ қабул мекунанд ва эътироф менамоянд. Дар ин бора онҳо розианд чунин савганде ёд кунанд, ки ба Иёлоту Кулл маъқул бошад.

5. Харочоте, ки аллакай доир гардидааст, ё ки доир хоҳад гашт, тарнатиҳо аз рӯи имкониятҳои худ мепардозанд, муҳлат ва маблағҳоро Иёлоту Кулл ҳаллу фасл мекунанд.

6. Гарнизонҳое, ки дар ин ҷо мемонанд, харочоти онҳо аз ҳисоби маблағи гункардаи тарнатиҳо ва раияти қаламрави тоҷу тахти Тернате бароварда мешавад.

7. Дар корҳои динӣ ҳеч кас набояд ҳамдигарро масхара кунад ё ки ба ӯ монёе шавад. Ҳар кас чӣ хеле ки мехоҳад, ҳамон тавр зиндагӣ кунад ва дар назди Худо ҷавобгӯ бошад.

8. Бе ризоияти ҳар ду тараф ҳеч кас наметавонад бо испониҳо ва ҳам бо тидориҳо сулҳ бандад.

Имзо кардааст:

Корнелиус Мателифи Хурд

Савол ва супоришҳо:

1. Дар асрҳои XVI ва XVII дар Индонезия кадом давлат ва ширкатҳо ҳукмронӣ мекарданд?
2. Чаро истилогарони аврупоӣ ба Индонезия рағбат ва таваҷҷӯҳ зоҳир намуданд?
3. Нидерландиҳо кай ба Индонезия ворид шуданд?
4. Кай Индонезия ба зери итоати Фаронса гузашт?
5. Дар бораи Индонезияро идора кардани генерал-губернатор Раффлз нақл кунед.
6. Англия Индонезияро чӣ тавр ба зери тасарруфи худ даровард?
8. Аз нав дар Индонезия ҳукмрон шудани Нидерландия чӣ тавр ба амал омад?
8. Дар бораи сабабҳои шӯриш дар Ява (бо сардории Дипонегоро), рафт, шикаст ва оқибатҳои он чӣ гуфта метавонед?
9. Моҳияти низоми «зираотҳои маҷбурӣ»-ро фаҳмонед.
10. Дар бораи пешрафти фарҳанги халқҳои Индонезия дар асрҳои XVII-нимаи аввали асри XIX далелҳо биёред.
11. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 27. ҲИНДУСТОН

Дар миёнаҳои асри XVII дар Ҳиндустон беш аз 150 млн. нафар аҳоли зиндагӣ мекард. Халқиятҳои сершумортарини ин кишвар бенгалҳо, ҳиндуҳо, бихориҳо, орияҳо, маратҳо, гучаротиҳо, рачастониҳо, панҷобиҳо, кашмириҳо, телугиҳо, каннарҳо, тамилҳо ва малаяламҳо буданд. Аз рӯи мансубияти динӣ 75 фоизи аҳолии мамлакатро пайравони дини ҳиндуия ва зиёда аз 20 фоизи аҳолиро пайравони дини ислом ташкил менамуданд.

Соҳти иҷтимоию иқтисодӣ. Иқтисодиёти Ҳиндустон нобаробар тараққӣ мекард. Дар баъзе маҳалҳои кӯҳӣ ва ҷангалзори он қабилҳои халқиятҳои ба монанди бхилҳо, гондҳо, сангалҳо ва баъзе қабилҳои дигар сокин буданд, ки дар зинаҳои гуногуни тарққиёти ҷамъиятӣ қарор дошта, ҳатто марҳалаи ибтидоии ҷомеаи феодалиро аз сар мегузарониданд. Умуман, Ҳиндустон дар зинаи феодализм қарор дошт. Хусусияти асосии феодализми ин давлат моликият бар замин ва иншооти обёрикунанда буд.

Тақсимои табақавӣ яке аз хусусиятҳои муҳимтарини соҳти иҷтимоии Ҳиндустон буд. Нишонаи муҳиму фарқкунандаи табақавӣ умумият ва меросӣ будани шугли меҳнат, никохи дохиликастагӣ, умумияти дин ва анъанаҳои онҳо мебошанд. Табақаҳо ба «олӣ», «миёна», «паст», «пасттарин» ҷудо мешуданд. Ҷудои онҳо тавассути силсилаи қонунҳои саҳттарин дифоъ карда мешуд. Дар зинаи аз ҳама пасттарини иҷтимоӣ «маҳавҳо» қарор доштанд. Мақсади соҳти табақавӣ абадӣ гардонидани нобаробарии иҷтимоӣ ва дар ҷудой нигоҳ доштани гурӯҳҳои гуногуни аҳоли буд.

Сарфи назар аз соҳти иҷтимоӣ дар Ҳиндустон муносибатҳои пулиро молӣ ташаққул меёфтанд. Васеъшавии фаъолияти сармоядорӣ, тичорат ва судхӯрӣ барои пайдоиши нобаробарии моликият ба вазъи иҷтимоии деҳот мусоидат мекард.

Барҳам хӯрдани империяи Муғулҳои Бузург. Тезутунд шудани зиддиятҳои феодалӣ сабабгори сар задани ҳаракатҳои халқӣ шуд. Дар баробари кишоварзон ва табақаҳои тичоратию касбии шаҳрҳо бар зидди феодалҳо баъзе халқиятҳои Ҳиндустон барои ягонагии қавмӣ, қаламрави суқунат ва забони ҳеш мубориза мебуданд. Ҷамаи ин ба ҳаракатҳои халқӣ таъсир расонид. Дар натиҷаи муборизаҳои онҳо империяи Муғулҳои Бузург (1526-1761) барҳам хӯрд.

Дар солҳои 50-уми асри XVIII иттиҳоди Маратҳа нуруи асосии Ҳиндустон ба шумор мерафт. Сарварони ин давлат дар назди худ вазифа гузошта буданд, ки ҳокимияти худро дар қаламрави Ҳиндустон

пахн кунанд, вале ин мақсади онҳо амалӣ нагардид. Чудони иқтисодӣ ва муҳолифатҳои қисматҳои алоҳидаи Ҳиндустон бартараф карда нашуданд. Ҳокимони нисбатан пурқуввати сулолаи Синдхи дар Гвалиора, Голкхаран, Индур, Гаеквар, Барод, Бхонси ва Нагпур ба сарвари давлати Маратха итоат накарда, даъвои ҳокимияти олиро мекарданд. Дар ин вақт аз тарафи шимолу ғарб ба Ҳиндустон шоҳи Афғонистон – Аҳмадшоҳи Дурронӣ ҳучум кард. Мухорибаи ҳалкунандаи байни кӯшунҳои ин ду давлат дар моҳи январӣ соли 1761 дар ҳамвориҳои Панипат ба амал омад. Дар он лашкари Афғонистон ғолиб баромад, вале истилогарони афғон дар ин ҷо ҳокимияти худро мустаҳкам карда на тавонистанд ва дар охириҳои солҳои 60-уми асри XVIII қаламрави Маратхаро тарк намуданд.

Мухориба дар Панипат равандҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва сиёсӣ дар ҳаёти Ҳиндустони даҳсолаҳои қаблӣ баамаломадаро чамбаст кард.

Оғози истилои Ҳиндустон аз тарафи ширкати Ост-Индия. Дар миёнаҳои асри XVIII дар Ҳиндустон ширкатҳои Ост-Индияи фаронсавӣ ва англисӣ мавқеи калон пайдо карданд. Онҳо мавқеи худро дар минтақаҳои наздизоҳили мустаҳкам карда, барои заиф гардонидани мамлакат дар байни феодалҳои маҳаллӣ тухми низоъ мекоштанд. Моҳи январӣ соли 1761 ширкати англисии Ост-Индия дар Ҳиндустон бар фаронсавиҳо ғалаба ба даст овард.

Англисҳо дар ибтидо Банголро забт карданд. Ин музофот яке аз қисматҳои тараққиқардаи Ҳиндустон ба ҳисоб мерафт. Дакка, Муршидобод, Қосимбозор, Хуглӣ ва шаҳрҳои дигари он тараққӣ карда буданд. Ширкати Ост-Индия аз ин шаҳрҳо даромади калон мегирифт. Маркази калони тичоратӣ ва ҳарбӣи стратегии Бангола Калкутта ба ҳисоб мерафт. Дар ин шаҳр ба ширкати Ост-Индия 15 дӯкон ва 150 анбори тичоратӣ тааллуқ дошт. Барои минбаъд дар Ҳиндустон пеш бурдани ҷанг англисҳо дар шаҳри Калкутта истехкоми ҳарбии Вилямсро бунёд карданд.

Моҳи апрели соли 1756 ба тахти Бангола Сирочуддавла соҳиб шуд. Ӯ хост, ки англисҳоро аз Бангола пеш кунад. Сирочуддавла бо ин мақсад ба Калкутта лашкар кашид. Ба ӯ муяссар шуд, ки ба лашкари Ост-Индия шикаст диҳад, вале ҳукумати Англия ба ихтиёри ширкати Ост-Индия эскадраи киштиҳои пурзӯреро фиристод. Ба лашкари хушкигард ва баҳрии англисҳо амалдори ширкати Ост-Индия Роберт Клайв роҳбар тайбӣн шуд. Ба ӯ муяссар гардид, ки бар лашкари Сирочуддавла ғолиб барояд. Клайв дар Бангола Мир Чаъфари хоинро ба сари қудрат

123. Яке аз ҳокимони ҳиндӣ бо аҳли рикоби худ ба назди халқ мебарояд.

овард. Мир Чаъфар ба афсарон ва амалдорони ширкати Ост-Индия ба-рои хизматашон 1 миллиону 250 ҳазор фунт стерлинг тухфа дод, вале баъди чанде ин шахс ба сарварони ширкат ва Клайв маъқул нашуд. Аз ин сабаб онҳо ба ҷойи ӯ Мир Қосимро ҳокими Бангола таъйин намуданд. Барои чунин табаддулот онҳо аз Мир Қосим 200 ҳазор фунт стерлинг пора гирифтанд, вале Мир Қосим ба ширкати Ост-Индия итоат накарда, сиёсати мустақилонаро пеш гирифт. Ӯ ба муқобили англисҳо муборизаи ошқорои мусаллаҳонаро оғоз намуд. Дар ин қор ба Қосим ҳокимони баъзе вилоятҳои ҳамсоя ҳамроҳ шуданд.

Муҳорибаи ҳалқунанда ба муқобили англисҳо моҳи октябри соли 1757 дар Плесси ба амал омад. Дар ин муҳориба англисҳо даст-боло шуда, мавқеи худро дар Бангола мустаҳкам карданд.

Воқеаҳои солҳои 50-ум ва 60-уми асри XVIII дар тақдирӣ Ҳиндустон марҳалаи ҳалқунанда буданд. Бо ҳамин истилои ин давлат аз тарафи Англия оғоз ёфт.

Забткориҳои ширкати Ост-Индия дар чоряки чоруми асри XVIII. Соли 1775 Ост-Индия ба муқобили давлати Маратха ҷанг оғоз кард. Соли 1778 лашқари Англия аз қўшуни Маратха саҳт шикаст хўрд.

Давлати калонтарини Ҳиндустони Ҷанубӣ Майсур ба ҳисоб ме-

рафт. Шоҳи Майсур Ҳайдар Алӣ яке аз арбобони дурандеши машҳури Ҳиндустони ҳамонвақта буда, дар мамлакат як қатор ислохот гузаронид. Дар натиҷа Майсур хеле пуркувват гардид. Баъд ӯ бо якчанд давлати ҳамсоя барои мубориза бар зидди англисҳо созишнома ба имзо расонд.

Соли 1778 иттифоқчиён нақшаи ба даст даровардани шаҳрҳои муҳимтарини аз тарафи ширкати Ост-Индия ишғолшударо мураттаб сохтанд. Дар ин ҷанг лашкари Ҳайдар Алӣ ба артиши Англия зарбаи ҳалокатовар зад, вале баъди якчанд сол неруҳои иртиқои дохилӣ бо дастгирии англисҳо ба Ҳайдар Алӣ сӯиқасд намуда, ӯро ба ҳалокат расониданд. Корҳои ӯро фарзандаш Типу Султон идома дод. Ба ӯ мӯъссар шуд, ки бар лашкари ширкати Ост-Индия ғалаба ба даст оварда, **истиклолияти давлати худро муҳофизат** намояд.

Дар чоряки чоруми асри XVIII дар Ҳиндустон ба муқобили англисҳо чандин шӯриши калон ба амал омад. Шӯришҳои кишоварзон дар Бангола, Орис, Рангпур, Банорас аз қабили онҳо буданд.

Англия ба Майсур боз ду маротибаи дигар лашкар кашидааст. Бори сеюм солҳои 1790-1792 ва маротибаи чорум аз моҳи феврал то моҳи майи соли 1799. Дар ҷанги охирин пойтахти Майсур шаҳри Серингатапам ба англисҳо таслим шуд. Типу Султон дар ҷанг ҳалок гардид. Бо ҳамин ширкати Ост-Индия артиши давлати Майсурро тӯр-тӯр карда, ҳукмронии худро дар Ҳиндустони Ҷанубӣ пурра барқарор намуда, мавқеи муҳимтарин стратегиро ба даст даровард.

124. Аз деҳқонони ҳиндӣ андоз ҷамъ кардани англисҳо

Идораи Ҳиндустон аз тарафи Шӯрои нозирон, ки иборат аз 6 нафар буд ва онро шоҳи Англия таъйин мекард, ба амал бароварда мешуд. Раиси Шӯро узви ҳайати Кабинети вазирони Англия буд.

Давлатҳои соҳибистиклоли Ҳиндустон дар оғози асри XIX. Бо торумор кардани Майсур истилои пурраи Ҳиндустон ҳанӯз ба охир нарасида буд. Акнун дар муқобили истилогарон давлати Сикх ва иттиҳоди вилоятҳои Маратха истода буданд.

Дар асри XVIII ва оғози асри XIX ҷангҳои байниҳамдигарии феодалҳои Сикх бо муттаҳидшавии Панҷоб ва ташкилҳои давлати Сикх анҷом ёфт. Асосгузори ин давлат яке аз арбобони маъруфи давлатии ҳамонвақтаи Ҳиндустон Ранҷит Сингх буд.

Дар баробари ташкилҳои худ давлати ҷавон ба ҳавфи истилои хориҷӣ рӯ ба рӯ шуд. Дар шимолу ғарб ба он Афғонистон таҳдид мекард, вале ҳавфи аз ҳама ҷиддӣ ширкати Ост-Индия буд. Артиши он ба сарҳадҳои Панҷоб хеле наздик омада, он чоро хеле ноором мекард.

Ранҷит Сингх вазъиятро дуруст дарк намуда, бар зидди Ост-Индия рӯи рост ба ҷанг дохил нашуд. Аз ёрии Маратха даст кашида, соли 1806 бо англисҳо созишнома ба имзо расонид, вале воқеаҳои минбаъда ҳамин хел сурат гирифтанд, ки ин шартнома вайрон карда шуд. Ширкати Ост-Индия бо дастгирии вилоятҳои ҷудониҳои сикх ба ҷануби дарёи Сатлеч ворид мешавад. Шоҳи Панҷобӣ маҷбур ме-

125. Ба Деҳлӣ ҳамла кардани артиши Англия

шавад, ки бо рақибон сулҳ бандад. Мувофиқи он сарҳади байни ин вилоятҳо ва қаламрави ба Ост-Индия тааллуқдошта дарёи Сатлеч маҳсуб мешавад. Бо ҳамин ба ширкати Ост-Индия муяссар шуд, ки васеъшавии давлати Сикхро боздорад. Сарфи назар аз ин то соли 1828 ҳамаи заминҳои Сикх муттаҳид гардиданд.

Дар оғози асри XIX ширкати Ост-Индия бар зидди иттиҳоди Маратха беист ҷанг мекард. Баъди ҳар як ҷанг он бо Маратха созишнома баста, ягон қисмати ин давлатро ба тобеияти худ мебаровард. Созишномаҳои с. 1800, 1801, 1802 аз қабилӣ онҳост. Соли 1827 шоҳи Маратха Бичи Раси II кӯшиш ба харҷ дод, ки вилоятҳои норозиро дар атрофи худ муттаҳид кунад, вале ин ба ӯ муяссар нагардид. Аскарони ӯ ба муқобили дастаҳои англисӣ танҳо ба ҷанг даромаданд. Дар муҳорибаи назди Кирки артиши Бичи Раси торумор карда шуд. Худи ӯ ба англисҳо таслим шуд. Мувофиқи созишномаи соли 1818 иттиҳоди Маратха мавҷудияти худро аз даст дод.

Истилои пурраи Ҳиндустон дар солҳои 40-уми асри XIX ба амал меояд. Баъди вафоти Ранчит Сингх соли 1839 дар мамлакат вазъи сиёсӣ тезтунд мешавад. Феодалҳои калон хостанд, ки алоқаи худро аз ҳукумати марказӣ кананд. Барои тахту тоҷи мамлакат мубориза оғоз ёфт. Дар Панҷоб артиш чун ифодакунандаи асосии кӯшиши истиқлолиятҳои ба майдон баромад. Соли 1841 онҳо амалдорону сарватмандонро торумор карда, ҳокимиятро ба даст гирифтанд ва дар шакли шӯроҳо (панҷаятҳо) ҳокимияти худро ташкил намуданд.

Дар чунин шароит солҳои 1845-1846 Англия ба муқобили давлати Синх ҷанги якуми худро оғоз кард. Муҳорибаи ҳалкунанда дар наздикии Собраун ба амал омад. Дар натиҷаи хиёнати баъзе афсарон нақшаи ҷойгиршавии ҷузъу томҳои аскарони сикхҳо ба дасти сарфармондеҳи лашкари англисӣ афтид ва ин масъалаи ғалабаро ҳал кард. Даре нагузашта пойтахти Панҷоб шаҳри Лоҳур аз тарафи англисҳо ишғол карда шуд. Моҳи март байни Сикх ва Англия созишномаи сулҳ ба имзо расид, ки мувофиқи он ғолибон аз Сикх 1,5 миллион фунт стерлинг товони ҷанг гирифтанд. Артиши Сикх кам карда шуда, водии байни ду дарё – Чаландхар ба ихтиёри Ширкати Ост-Индия гузашт. Ба ивази маблағи боқимондаи товони ҷанг Ост-Индия Кашмиро ба даст даровард. Ин вилояти бузург ба маблағи 1 млн. фунт стерлинг ба ҳокими Чаму Гулоб Сингу фурӯхта шуд.

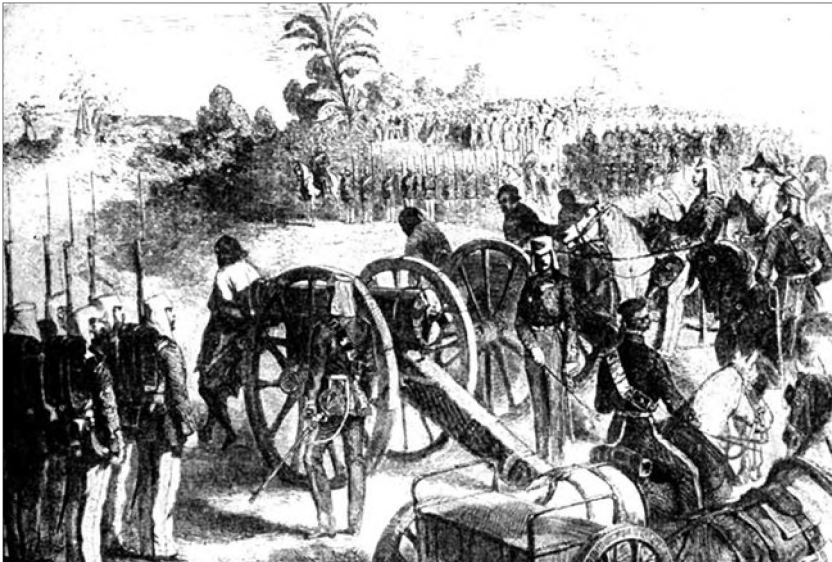
Дар оғози соли 1848 дар Мултон зидди Англия шӯриши калоне ба амал омад, ки он дар тамоми Панҷоб ҳамавозӣ пайдо намуд. Артиши камшумори Сикх аз ҷониби шӯришгарон ба ҷанг даромад, вале моҳи феврал дар муҳорибаи наздикии Гучарот аз ҷониби лашкари

англисӣ торумор карда шуд. Бо ишғол карда шудани Панҷоб (с. 1849) ширкати Ост-Индия истилои Ҳиндустонро ба охир расонид.

Шӯриши сипохиён дар солҳои 1857-1859. Баъди аз ҷониби ширкати Ост-Индия забт шудани Панҷоб дигар ягон давлати Ҳиндустон ба Англия муқобилият нишон дода натавонист. Акнун дастаҳои артиши англисӣ хиндӣ барои истилои давлатҳои дигар, аз он ҷумла Бирма ва Афғонистон сафарбар карда мешуданд. Аз ин қор сипохиён, ки аслан аҳолии маҳаллӣ буданд, норозигии худро баён менамуданд. Артиш аз тақягоҳ будан ба ширкати Ост-Индия ва Англия ба маркази муқобилияти зидди онҳо табдил меёфт. Ҳамин тариқ дар артиши аз ҳисоби миллату халқиятҳои маҳаллӣ ташкилкардаи англисҳо оқиста-оқиста шӯриш пухта мерасид.

Барои сар задани шӯриш баҳонае лозим буд. Он ҳам пайдо шуд. Сипохиён аз мусаллаҳшавӣ бо тирҳои наво, ки бо чарбуи гов ва ҳук пур карда шуда буданд, ошкоро эътироз баён намуданд, чунки мусулмонон рағбани ҳук ва ҳиндуён рағбани говро истеъмол намекарданд, вале ҳукуматдорони мустамликавӣ хусусияти динию қавмии Ҳиндустонро ба эътибор нагирифтанд. Ин муносибати англисҳо қаҳру қазаби сипохиёнро ба вучуд овард.

Шӯриши бузурги сипохиён 10 майи соли 1857 дар Мирут оғоз ёфт. Сипохиёнро аҳолии маҳаллӣ дастгирӣ мекард. Марказҳои асосии

126. Шӯриши сипохиёнро тирборон кардани артиши англис

127. Тоҷмаҳал. Яке аз шоҳкориҳои беҳтарини меъмории ҷаҳон

ин шӯриш Дехлӣ, Ауд ва Канпур буданд. Дар ин маҳалҳо шӯришгарон худидоракунии маҳаллии давлатиро ташкил карданд. Мақомоти асосии ҳокимияти шӯришгарон Шӯро ба ҳисоб мерафт. Он асосан аз афсарони дастаҳои сипоҳиён иборат буд. Шӯроро собиқ афсари лашкари англисӣ Бахтхон сарварӣ мекард.

То моҳи сентябри соли 1857 англисҳо тавонистанд нерӯҳои зиёди худро дар наздикии Дехлӣ ҷамъ оваранд. 11 сентябр англисҳо маркази муҳимтарини ҳаракати озодихоҳӣ – шаҳри Дехлиро ба даст дароварданд.

Дар Канпур полкҳои сипоҳиён 4 июни соли 1857 шӯриш бардоштанд. Дар ин шӯриш деҳқонон ҳам ширкат варзида, ҳокимиятро ба даст дароварданд.

Шӯриши сипоҳиён то соли 1859 давом кард ва оқибат торумор карда шуд. Ҳазорон нафар иштирокчиҳои шӯриш ба қатл расонида шуданд. Шӯриши сипоҳиён дар Ҳиндустон ба давраи нави таърихи ин мамлакат ибтидо гузошт: давраи ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон фаро расид.

Фарҳанг. Фарҳанги Ҳиндустон дар тӯли ҳазорсолаҳо инкишоф ёфтааст. Яке аз ёдгориҳои бузурги давраи империяи Муғулҳои Бузург дар соҳаи адабиёт «Рамаяна» мебошад, ки ба қатори дурдонаҳои маданияти ҷаҳонӣ дохил гардидааст.

Олими бузурги инсондӯст, файласуф, таърихнигор, ватанпарвар ва шоир Абдурахим Валиллоҳ (1703-1762) дар рисолаҳои худ ба муқобили маҳдудияти табақавӣ баромад карда, ҳокимони феодалии тангназарро зери танқид гирифтааст. Ӯ чонибдори чомеае буд, ки ба адолат ва некӣ асос ёфта бошад.

Дар охирҳои асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар қаламрави аз тарафи ширкати Ост-Индия ишғолкардаи Ҳиндустон дар соҳаи фарҳанг ягон ёдгории офарида нашудааст, ки ба асарҳои баландмазмунӣ садсолаҳои гузашта баробар шуда тавонад. Танҳо эҷодиёти шифоҳии халқ - фолклор, суруду рақсҳо, имову ишора (пантомима) ва театри халқӣ амал мекарданд. Сюжети асосии онҳо ба дин алоқаманд буд.

Дар пешрафти индавраинаи фарҳанги Ҳиндустон нақши маорифпарвар Рай Моҳан Рой (1772-1833) бузург буд. Ӯ асосан ба принципҳои дини ҳиндуия содиқ монда, ба муқобили ифротгарӣ баромад намудааст. Бо ташаббуси вай дар Калкутта барои ҳиндуҳо коллеҷи аввалини аврупоӣ кушода мешавад. Соли 1821 ӯ аввалин шуда дар Ҳиндустон бо забони бангоӣ ба наشري маҷалла шурӯъ мекунад. Дар ин солҳо шоирони бузурги Ҳиндустон Мирзо Ғолиб, Ишор Чандро Гупто ва драматург Динобандх Митро зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Ҳуҷҷатҳо

1. Хартияи ширкати Ост –Инд (с.1833)

Аз санади парламонӣ дар бораи идораи Ҳиндустон, ки 30 апрели с.1833 қабул карда шудааст.

3... баъди 22 апрели соли 1834 ҳуқуқи фавқулода оид ба тичорат дар мулкҳои императори Чин ва дар чойфурӯиш, ки қонуни Георгаи III дода буд, қатъ карда мешавад.

4. Баъди 24 апрели соли 1834 қаламрави ҳукумати президентии Форт-Вилиямси Бангола бояд ба ду президентии алоҳида тақсим гардад. Яктоаи, ки ба он Форт-Вилиямси номбурда дохил аст, президентии Форт-Вилиямс дар Бангола ва дигарии президентии Агра номида мешавад...

39. Инчунин қарор карда шуд, ки назорат ва роҳбарӣ аз болои идораи шаҳравандӣ ва ҳарбии тамоми қаламрави дар боло зикр ёфта, инчунин аз Ҳиндустон чамъоварӣ кардани андоз ба зимми генерал-губернатор ва мушовирони ӯ... гузошта шавад...

87. Ягон сокини маҳаллии қаламрави номбаршуда ва ягон раияти Аълоҳазрат, ки дар он ҷо зиндагонӣ мекунад, дар асоси он, ки ба камансубияти динӣ, ҷойи таваллуд, пайдоиш ва ранги нӯст аз ҳуқуқи

дар ширкати номбурда кор ё хизмат маҳрум карда намешаванд...

2. Анҷомёбии истилои Ҳиндустон (аз шартномаи англисию сикхи соли 1846)

1. Дар байни ҳукумати Британия, аз як тараф, ва маҳараҷа Дҳуши Синх ва меросхӯрону валиаҳадони ӯ, аз тарафи дигар, сулҳ ва дустии доимӣ муқаррар карда мешавад.

2. Маҳараҷии Лаҳор аз номи худ, меросхӯрон ва ҷойгиронаш аз Ҳама гуна даъвоҳо ва робита бо заминҳое, ки дар ҷанубтари дарёи Сатлеч воқеъ гардидаанд, даст мекашад ва ӯҳдадор мешавад, ки ҳеч вақт ба ин қаламрав ё аҳолии он кордор намешавад.

3. Маҳараҷа Ҳамаи истеҳкомҳо, қаламрав ва ҳуқуқҳоро дар Доиб ё ки вилоят, водиҳо ва тептаҳои дар байни дарёҳои Беас ва Сатлеч воқеъбударо ҳамчун соҳибистиқлоли абадӣ ба ихтиёри ширкати обрӯманд месупорад...

5. Маҳараҷа ба ҳукумати Британия маблағи 50 лакҳ (5.млн) рупияро то ё баъди тасдиқи ин шартнома мепардозад...

7. Минбаъд лашқари мунтазами давлати Лаҳор бояд ба 25 баталёни тиданизоми ҳар кадомаш дорои 800 найза ва 12 ҳазор савора маҳдуд карда шавад. Ин миқдор ҳеч гоҳ набояд бе ризоияти ҳукумати Британия зиёд карда шавад.

3. Шартнома бо Мир Ҷаъфар Алихон (с. 1757)

23 юни соли 1757 дар муҳорибаи назди Плесси лашқари англисӣ дар зери роҳбари Клайв бар лашқари Сирочуддавла ғалабаи қатъӣ ба даст овард. Баъди ин Клайв ба тахти Бангола Мир Ҷаъфарро (1757-1760) шинонд. Шартномае, ки Клайв бо ӯ бааст, маънои онро дошт, ки ҳукмронии сиёсӣ ва ҳарбии Англия дар Бангола муқаррар гардидааст.

Моддаи 1. Ман ба Ҳамаи он моддаҳое, ки дар замони осоишта бо навоб (ҳоким) Сирочуддавла... мувофиқат ба даст омада буд, розӣ ҳастам.

Моддаи 2. Душманони англисҳо – душманони мананд, сарфи назар аз он, ки онҳо ҳинду бошанд ё аврупой.

Моддаи 3. Дар музофоти Бангола- «Биҳишти халқҳо». Биҳор ва Орисс Ҳамаи ашйё ва дўкунҳои фаронсавиҳо дар ихтиёри англисҳо менаманд ва ман минбаъд ба фаронсавиҳо имконият намедихам, ки дар ин се музофот сокин шаванд...

Моддаи 5. Барои молу мулк, ки аз сокинони англисии Калкутта

горат карда шудааст, ҳамчун ҷуброн 50 лакҳ (5 млн) рупия мепардозам...

Моддаи 10. Вақте ки аз англисҳо ёрӣ мепурсам, хароҷоти қувваҳои ба манн додашударо ҳамеша ба зиммаи худ мегирам.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи сохти иҷтимоӣ ва иқтисодии Ҳиндустон маълумот диҳед.
2. Империяи Муғулҳои Бузург чӣ тавр барҳам хӯрд?
3. Дар бораи иттиҳоди Маратҳаи асри XVIII чиро медонед?
4. Ҳиндустонро ишғол кардани ширкати Ост-Индия кай оғоз ёфт?
5. Дар солҳои 70-ум ва 90-уми асри XVIII Англия тавассути ширкати Ост-Индия кадом қисматҳои Ҳиндустонро забт намуд?
6. Давлати Майсур ва шоҳони вай бар зидди Ост-Индия чӣ тавр мубориза мебарданд?
7. Дар бораи муборизаи озодихоҳонаи давлатҳои Майсур ва Маратҳа дар оғози асри XIX нақл кунед.
8. Мардуми Сикх барои истиқлолияти давлати худ чӣ тавр мубориза мебарданд?
9. Чаро сипоҳиён дар солҳои 1857-1859 шӯриш бардоштанд?
10. Дар бораи фарҳанги Ҳиндустони асри XVI- нимаи аввали асри XIX маълумот диҳед.
11. Аз ҳуҷҷатҳои мавзӯ чӣ фаҳмидед?

§ 28. АФҶОНИСТОН

Ташаккули давлати Афғонистон. Дар асри XVI Афғонистон аз тарафи империяи Муғулҳои Бузург ва Сафавиҳои Эрон забт карда мешавад. Дар муборизаи дуру дарози зиёда аз 200-сола худшиносии миллӣ ва анъанаҳои ватанпарварии халқҳои Афғонистон ташаккул меёбанд.

Моҳи октябри соли 1747 дар Нодиробод, ки дар наздикии Қандаҳор воқеъ гардида буд, ҷиргаи хонҳои бонуфузи афғон ҷамъ омад. Онҳо дар ин ҷаласаи худ Аҳмадхон ном шахсро шоҳи Афғонистон эълон карданд.

Аҳмадхон то ин вақт ҳамчун фармондеҳи дастаи афғонҳо дар хизмати шоҳи Эрон – Нодиршоҳ буд. Аҳмадхон ба авлоди Садузай ном қабилаи абдалӣ тааллуқ дошт. Баъди кушта шудани Нодиршоҳ Аҳмадхон аскарони худро аз урдугӯҳи эронӣ бароварда, хазинаи шоҳро низ қариб пурра бо худ мебарад.

Ширкаткунадагони ҷирга ба шоҳи интихобкардаи худ номи

«Дурронӣ»-ро ҳамроҳ карда, ӯро Аҳмадшоҳи Дурронӣ номгузорӣ карданд. Аз ҳамин вақт сар карда, қабилаи абдалӣ номи дуррониро мегирад.

Давлати Аҳмадшоҳи Дурронӣ ҳангоми Кобул ва Қандаҳорро забт кардани ӯ ташаккул меёбад. Даре нагузашта, ҳокимияти Аҳмадшоҳи Дуррониро аксарияти шохону хонҳои қабилаҳои афғонӣ, аз он ҷумла онҳое, ки дар тарафи рости дарёи Ҳинд зиндагонӣ мекарданд ва дар зери ҳокимияти ҳокимони Ҳиндустони Шимолӣ буданд, эътироф менамоянд. Гилзоиҳо, ки бо абдалиён муддати дуру дароз дар муноқиша буданд, низ ба Аҳмадшоҳи Дурронӣ тобеъ шуданд. Дар тарафи рости дарёи Ҳинд соли 1750 лашкари Аҳмадшоҳ Ҳиротро ба даст даровард. Баъди ин навбати Сиистон расид. Сипас лашкари афғонӣ ба шимолу ғарбии Ҳиндустон ҳучум карда, Балучистон ва Панҷобро то сарҳадҳои Ҳиндустон ба Афғонистон тобеъ намуд. Аҳмадшоҳ ба Шикарпур ва Лоҳур ҳам ҳучум мекунад, вале ӯро Темуриҳои Ҳинд аз ин ҷо фишор дода, ба ақиб мепартоянд. Ба ин самт Аҳмадшоҳ аввалин бор лашкар кашида буд. Он бо бастанӣ шартномае, ки пардохтани андозӣ ҳарсолро аз аҳолии Панҷоб дар назар дошт, анҷом мепазирад. Дар натиҷаи ин лашкаркашӣ ҳокими Синд низ ба Аҳмадшоҳ тобеъ мешавад.

Ҳангоми лашкаркашии сеюми худ (соли 1752) Аҳмадшоҳ Кашмир ва баъди муҳосираи дуру дароз яке аз шаҳрҳои калон ва ободу зебои Эрон Машҳадро низ ишғол мекунад. Уламо ва сарварони ин шаҳр Аҳмадшоҳро ҳамчун шоҳи худ қабул намуда, ба шарафи ӯ танга сикка мезананд. Баъди ин пирӯзиҳо Аҳмадшоҳ артиши худро барои гирифтани шаҳри Деҳлӣ сафарбар мекунад. Бо вучуди аз ин шаҳр 12 миллион рупия ғанимат ба даст овардан, аз сабаби паҳн шудани касалии вабо ӯ маҷбур мешавад, ки ба Афғонистон баргардад.

Ҳангоми ҷангҳои дохилии Ҳиндустон Аҳмадшоҳ бо қувваҳои худ аз Панҷоб маратххоро пеш мекунад. Ҷанги ҳалқунандаи байни маратхҳо ва афғонҳо соли 1761 дар наздикии Панипат ба амал меояд. Дар ин ҷанг Аҳмадшоҳ ғалаба мекунад, вале ба ӯ лозим омад, ки зуд ба Афғонистон баргардад, зеро дар ин ҷо ба муқобили ӯ исён ба амал омада буд.

Қаламрави Афғонистон дар замони ҳукмронии Аҳмадшоҳи Дурронӣ ниҳоят васеъ шуд. Соли 1761 сарҳади давлати ӯ дар ҷанубу шарқ то наздикии Деҳлӣ расида буд, вале дар натиҷаи муборизаи сикхҳо дурронӣҳо қариб тамоми Панҷобро аз даст доданд. Бо вучуди ин, Кашмир, Синд, Бахавалпур ва Калот то барҳам хӯрдани империяи Дурронӣҳо дар ҳайати ин давлат буд. Соли 1769 Хуросон аз ҳайати

Афғонистон баромада, ба итоати шоҳи Эрон дохил мегардад.

Сохти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ. Дуррониҳо асосан дар вилояти Қандаҳор ва шимоли Ҳирот сокин буданд. Ба ҳайати қабилаҳои паштунии дуррониҳо (абдолиҳо) қариб 30 қабила дохил мешуд, ки калонтарини онҳо баракзай буда, он тахминан 30 ҳазор оиларо ташкил меод. Дар оғози асри XIX шумораи умумии аҳолии дар қаламрави ин қабилаҳо сокинбуда беш аз 800 ҳазор нафар буд. Дар Ғазна ва вилоятҳои ба он ҳамсоя (кӯҳҳои Сулаймон) ғилзайҳо сокин буданд. Қабилаҳои **юсуфзӣ, вазир, борикзай** ва **гурӣ** аз ҷумлаи қабилаҳои калонтарине буданд, ки дар қисми водии Пешовар ва вилоятҳои кӯҳии шимол зиндагонӣ мекарданд.

Дар давлати феодалии Афғонистон унсурҳои сохти авлодию қабилавӣ устувор буданд. Баъзе қабилаҳои он дар дохили мамлакат мустақил буда, мувофиқи анъанаҳои қадима аз тарафи хонҳои меросӣ ва хонҳои, ки аз тарафи ҷирга интиҳоб мегардиданд, идора карда мешуданд. Шакли асосии заминдорӣ- заминҳои давлатӣ (ба онҳо заминҳои хонадони шоҳ ва замини девон дохил буданд), заминҳои хусусии заминдорон, заминҳои ҷамоаҳои ғайри афгон ва ҷамоаҳои афгонӣ буданд. Давлат аз ҳамаи ин заминҳо андоз меситонид, ки он шакли натуралий дошт. Як қатор қабилаҳо аз андоз озод буданд ва ё ки ба ҳазинаи давлат андози кам месупориданд. Ҳаҷми андоз аз ҳаҷми то сеяки ҳосилро ташкил меод.

Маблағҳои давлатӣ барои таъмини артиш, идораи давлатӣ ва табақаи рӯхониён ҳарч мегардид, вале барои таъмири роҳҳо, сохтани таъмир кардани биноҳои давлатию ҷамъиятӣ, кандани ҷӯйҳо пешбинӣ намешуд.

Афғонистон ба вилоятҳо ё худ музофотҳо ва ба ноҳияҳои алоҳида тақсим шуда, онҳо аз тарафи ҳокимони таъйинкардаи шоҳ идора карда мешуданд. Дар баробари вилоятҳо ва ноҳияҳо дар Афғонистон хониҳо ва аморатҳо низ мавҷуд буданд. Онҳо низоми пештараи маъмурии худро нигоҳ медоштанд. Ҳокимияти олии қонунгузор ва иҷроия дар дасти шоҳ буд. Ў бе маслиҳат бо Шӯрои ашрофони афгон ягон қарори ҷиддиеро қабул карда наметавонист. Масъалаҳои махсусан муҳими давлатӣ дар маҷлисҳои умумии намояндагони ҳамаи қабилаҳои афгон қабул карда мешуданд. Ин маҷлисҳоро «Луя Ҷирга» меномиданд. Луя Ҷирга масъалаҳои тоҷу тахти давлатиро низ ҳал мекард. Ёрдамчии наздиктарини шоҳ вазир буд. Ў ба ҳамаи муассисаҳои мақомоти давлатӣ – молия, дафтари шоҳ, (ки ба тайёр кардани амрҳо ва муқотибаи дипломатии шоҳ машғул буд), муассисаҳои дарборӣ, муассисаҳои хабардиҳӣ ва мақомоти ҳарбӣ роҳбарӣ мекард.

Бархам хӯрдани империяи Дуррониҳо. Баъди вафоти Ахмадшоҳи Дурронӣ соли 1773 ба тахти подшоҳии Афғонистон писари ӯ Темуршоҳ мешинад. Ҳокимияти Темуршоҳ аз исёни хонҳо ва амирҳо оғоз меёбад. Барои аз хавф эмин нигоҳ доштани ҳокимияти худ Темуршоҳ пойтахти давлати Афғонистонро аз Қандаҳор ба Кобул мекӯчонад. Кӯшиши Темуршоҳ барои пурзӯр кардани ҳокимияти марказӣ натиҷаи дилхоҳ надод. Валиаҳди Темуршоҳ-Замоншоҳ (1793-1801) кӯшиш ба харҷ дод, ки муқовимати хонҳои дуррониро бишканад, вале ин кор ба ӯ низ муяссар нагардид. Замоншоҳ ба Ҳиндустон лашкар кашид, лекин хабари исёнро шунда, барои пахши он ба Афғонистон баргашт. Дар ин вақт ба Ҳирот ва Балх Кочорҳои Эрон ҳучум карданд. Дар оғози асри XIX дар Афғонистон давраи чангҳои дуру дарози байниҳамдигарии сулолаҳои афғонӣ барои тоҷу тахти давлатӣ оғоз меёбад. Ғилзойҳо бар зидди дуррониҳо силоҳ ба даст гирифтанд. Соли 1818 сулолаи садозай сарнагун карда шуд. Намояндаи охиринаи садозай Маҳмуд ва писари ӯ Комрон ба Ҳирот гурехтанд.

Мулкҳои калонтарини Афғонистони феодалӣ Кобул, Қандаҳор, Пешовар ва Ҳирот буданд. Аз парокандагии сиёсии Афғонистон истифода бурда сикхҳо солҳои 1818-1819 Кашмиру Мултон ва солҳои 1819-1828 вилоятҳои тарафи рости дарёи Ҳиндро, ки мулки Афғонистон буданд, забт намуданд. Моҳи марти соли 1823 Ранҷит Сингх дар наздикии Нашвар бар афғонҳо ғолиб омада, Пешоварро ба даст медарорад. Ин маркази муҳими хоҷагӣ ва фарҳангӣ ҳамон вақт аз Афғонистон берун мемонад.

Оғози аз нав муттаҳидшавии Афғонистон. Солҳои 20-уми асри XIX сардори яке аз қабилаҳои борикзай Дӯстмуҳаммад машҳур гардид. Ба ӯ муяссар мешавад, ки Ғазна, Чалолобод ва Кобулро ишғол намояд. Дӯстмуҳаммад пойтахтро ба даст дароварда, бар зидди парокандагии сиёсии Афғонистон мубориза бурд, вале ин иқдом бо сабаби бадшавии вазъияти байналхалқӣ натиҷаи дилхоҳ надод. Англичҳо рӯирост ба қорҳои дохилии Афғонистон даҳлат мекарданд. Дӯстмуҳаммад дарк намуд, ки ба Афғонистон хавфи асосӣ аз ҷониби Англия таҳдид мекунад. Аз ин хотир ӯ Русияро иттифоқчии худ интихоб карда, ба Петербург сафир равон мекунад. Соли 1837 дар байни Англия ва Русия барои Ҳирот муҳолифат ба амал омад. Англия мехост, ки онро ишғол намояд. Ҳукумати Русия, ки бо Англия рақобат дошт, намехост ин давлат ба сарҳадҳои Осиёи Марказӣ наздик шавад. Аз ин сабаб Англия дар Афғонистон сиёсати истилогаронаи Кочорҳои Эронро дастгирӣ менамояд. Тирамоҳи соли 1837 эронӣён Ҳиротро

мухосира мекунанд. Дӯстмуҳаммад ва бародарони ӯ, ки дар Қандаҳор ҳукмронӣ мекарданд, тавассути миёнаравии намояндаи русҳо, поручик Ян Виткевич бо Эрон шартномаи дӯстӣ бастанд. Ҳамин тариқ, аз нав муттаҳидшавии Афғонистон бо мушкилиҳои зиёде амалӣ мешуд.

Чанги якуми Англияю Афғонистон. Баъди аз Афғонистон даст кашидани Русия, моҳи сентябри соли 1838 қўшунҳои Эрон низ аз вилояти Ҳирот бароварда шуданд. Англия дар зери ниқоби аз нав барқарор кардани тоҷу тахти Шучоъ, ки лўхтаки он буд, ба Афғонистон лашкари 22-ҳазорнафараи ширкати Ост-Индияро фиришод, ки он моҳи апрели соли 1839 Қандаҳорро ишғол намуд. Амалдорон ва фармондеҳони ҳарбии ба англисҳо фурухташудаи афгон ба Дӯстмуҳаммад хиёнат карданд. Ӯ маҷбур шуд, ки аввал ба Балх ва баъд ба Бухоро фирор намояд. Баъди 30 соли дар хориҷи кишвар зиндагонӣ кардан Шучоъ тавассути лашкар ва сарнайзаҳои англисӣ ба Кобул даромада, ба тахту тоҷи Афғонистон соҳиб шуд, лекин мардуми Кобул ва минтақаҳои дигари Афғонистон ба муқобили истилогарони англисӣ ба мубориза бархестанд.

Дӯстмуҳаммад худ ҳамон сол аз Бухоро ба Афғонистон баргашта, ба муқобили англисҳо муборизаи мусаллаҳона оғоз намуд, вале моҳи ноябри соли 1840 вай бо сабабҳои номаълум, ғайриҷашмдошт аз мубориза даст кашида, худро ба асирии англисҳо супруд. Онҳо ӯро ба Ҳиндустон фиришоданд.

Баҳори соли 1841 дар Афғонистон чанги умумихалқии зидди англисҳо авҷ гирифт, ки дар он тоҷикон фаъолона ширкат варзиданд. Ватандӯстон дар Кобул шаби 2 ноябри соли 1841 ба англисҳо зарбаи сахт зада, ҳокимиятро ба даст гирифтанд. Аз маҳалҳо ба ёрии шӯришгарон дастаҳои фидоӣни қабिलाҳои афгон омаданд. Урдугоҳи англисҳо ба мухосира афтид. Лашкари истилогарон маҷбур шуд, ки қисми зиёди силоҳи вазнини худро ба ихтиёри шӯришгарон гузошта, ақибнишинӣ кунад. Бо мақсади аз даст надодани мавқеи худ ва аз афгонҳо қасос гирифтани ширкат Кобулро ишғол намуда, онро талаву тороҷ ва ҳазорон нафар шахвандро ба қатл расонд, вале халқ ба муқобили англисҳо бо қувваи даҳчанд ба ҳучум гузашт. Ин буд, ки истилогарон аввал Кобул, баъд тамоми Афғонистонро тарк карда, тоҷу тахти онро ба Дӯстмуҳаммад супориданд. Бо ҳамин чанги якуми Англияю Афғонистон бо ғалабаи мардуми Афғонистон ба охир расид.

Дӯстмуҳаммад баъди аз нав ба сари қудрат омадан сиёсати муттаҳидсозии мамлакатро идома дод. Дар ин кор ӯ ба лашкари худ таъҷиб мекард. Англисҳо ба ноқомии худ нигоҳ накарда, аз ишғоли Афғонистон даст накашида, истилои ин мамлакатро вази-

фаи наздиктарин ва муҳимтарини худ қарор доданд. Соли 1849 ба англисҳо муяссар шуд, ки бо мушкилиҳои зиёд Панҷобро ишғол кунанд. Дӯстмуҳаммад кӯшиши аз дасти англисҳо баргардонидани ин қаламрави Афғонистонро накард. Баръакс, ӯ лашкари худро барои ишғоли Қандаҳор ва Ҳирот, ба худ тобеъ кардани хонигариҳои хурди тоҷику ўзбек, ки дар байни Ҳиндукушу Амударё воқеъ буданд, фирисотод. Дӯстмуҳаммад ин хониҳоро ҳам ба давлати худ тобеъ намуда, баъд соли 1856 Қандаҳор ва соли 1863 Ҳиротро, ки то ҷанги афғону англис ба амири Кобул итоат намекарданд, ба даст даровард.

Сарфи назар аз кӯшишҳои муттаҳид кардани Афғонистон ва дар ин роҳ муваффақият пайдо намудан, ба Дӯстмуҳаммад муяссар нагардид, ки давлати мутамаркази Афғонистонро аз нав ташкил намояд.

Ҳуҷҷат

Қабилаи дуррониҳо

... Дуррониҳо яке аз қабилаҳои нисбатан калонтарини афғонҳо ба шумор меравад. Мувофиқи барӯйхатгирии соли 1748, ки бо амри Нодиршоҳ гузаронида шуда буд, онҳо 60 ҳазор оиларо ташкил мекарданд. Аз рӯйи маълумоти Элфинстон (огози асри XIX) шумораи дуррониҳо 100 ҳазор оила ё худ тахминан 600 ҳазор нафар шуморида шудааст. Ин қабила аз ду шоха - зирак ва панҷнай иборат буд, вале онҳо дар асри XVIII аллакай воҳиди ташкилоти авлодию қабилавӣ набуданд ва номи онҳо танҳо насоби дуррониҳоро ифода менамуд... қисматҳои асосии дувуми зирак таллуқ доштанд. Ба шоҳони панҷнай ҷузъҳои нурзайҳо, ализайҳо, исҳоқзайҳо, ки аз ҷузъҳои дуҷуми дуррониҳои серишумортарин буданд (дар замони ҳукумронии Аҳмадишоҳ 30 ҳазор нафарро ташкил менамуданд), сахт метарсид. Барои заиф гардонидани бораикзайҳо Аҳмадишоҳ аз онҳо мустақил ҳисобида шуда, ба онҳо пешвои алоҳида таъйин намуд. Дар қисмати дуррониҳо – папулазайҳо, борақзайҳо, ачақзайҳо, алказайҳо, нурзайҳо, ализайҳо, исҳоқзайҳо, кугианҳо ва маку дар амал қабилаҳои алоҳидаи хеле калон ҳисобида мешуданд. Дар байни қисматҳои дигари дуррониҳо популзайҳо дорои обрӯи калон буданд, чунки хон-хели садозайҳо ба онҳо тааллуқ дошт ва ӯ барои папулзайҳо таъминкунандаи пешвоёни меросӣ ва дар як вақт доҳиёни олии ҳамаи дуррониҳо буд.

Асосгузори давлати Афғонистон Аҳмадишоҳ низ аз сулолаи садузайҳо баромадааст.

(Рейснер И.М. Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М.: Из-во АН СССР. 1954.с. 256-258)

Савол ва супориш:

1. То соли 1747 Афғонистон ба ҳайати кадом давлатҳо дохил буд? 2. Афғонистон чӣ тавр истиқлолият ба даст овард? 3. Аҳмадшоҳи Дурронӣ кӣ буд? Чаро ӯро «Дурронӣ» номидаанд? 4. Барои муттаҳид кардани Афғонистон Аҳмадшоҳи Дурронӣ чӣ кӯшишҳо кард? 5. Дар барои сохти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии Афғонистон маълумот диҳед. 6. Дар бораи идораи давлати Афғонистон чӣ гуфта метавонед? 7. Империяи Дурронӣро кай барҳам хӯрд? 8. Аз нав муттаҳидшавии Афғонистон чӣ тавр ба амал омад? Кадом давлатҳо ба ин раванд халал расониданд? 9. Дар бораи ҷанги якуми Англияю Афғонистон нақл кунед. Дар он кадом давлат дастболо шуд? 10. Баъд аз шикаст хӯрдани Англия дар Афғонистон кӣ ба сари ҳокимият омад. Ҷаҳд кадом сиёсати давлатдориро пеш гирифт? 11. Оё Дустимуҳаммад тавонист, ки давлати парокандаи Афғонистонро аз нав муттаҳид кунад? 12. Аз ҳуҷҷат чӣ фаҳмидед? 13. Аз омӯзиши мавзӯ ба хулоса чӣ омадед?

§ 29. ЭРОН

Ба сари қудрат омадани Қочорҳо. Ҷангҳои байниҳамдигарии ҳокимони Эрон дар охири асри XVIII сулолаи Қочорҳо ро бо роҳбарии Оқомуҳаммадхон ба сари қудрат оварданд. Соли 1791 ҳокимияти Қочорҳо дар Астаробод, Мозандарон, Техрон, Қум ва Озарбойҷон мустаҳкам шуд. Соли 1794 аз тарафи Қочорҳо дар Қирмон дастаҳои охири намояндаи сулолаи Зандия – Лутфуллохон торумор карда шуданд. Соли 1795 Оқомуҳаммадхон баъди лашкаркашии харобиовар ба Гурҷистон худро шоҳи Эрон эълон намуд. Бо ҳамин дар мамлакат сулолаи нав – Қочорҳо ба сари қудрат омад. Пойтахти Эрон шаҳри Техрон эълон карда шуд. Соли 1797 дар сӯиқасд аз тарафи хонҳои норозӣ асосгузори сулолаи Қочорҳо Оқомуҳаммадхон кушта мешавад ва ба тахти подшоҳии Эрон Фатҳалишоҳ (1797-1834) менишинад.

Сохти сиёсӣ ва иқтисодӣ. Дар Эрон охири асри XVIII ибтидои асри XIX муносибатҳои феодалӣ ҳукмрон буданд. Заминчиҳои дар дасти шоҳ ва феодалону рӯҳониён буд. Шоҳ соҳиби асосии замин ба ҳисоб мерафт. Дар мамлакат шаклҳои зерини заминдорӣ вучуд доштанд: заминҳои давлатӣ (халиса), заминҳои аз тарафи шоҳ тӯҳфакардашуда, замини масҷидҳо ва муассисаҳои динӣ (вақф), замини қабिलाҳо, моликияти хусусӣ, замини арбобҳо, заминҳои ҷамоавӣ

ва заминдорони хурд.

Чоряки аҳолии мамлакатро мардуми кўчманчӣ ташкил мекард. Кўчманчиён асосан ба чорводорӣ машғул буданд. Дар деҳоти Эрон ҳанӯз ҳам хоҷагиҳои натуралӣ ҳукмронӣ мекарданд. Дар баробари зироаткорӣ ва чорводорӣ як қисми кишоварзон ва кўчманчиҳо ба бофандагӣ, махсусан ба қолинбофӣ ва баъзе намудҳои дигари касибӣ низ машғул буданд. Дар шаҳрҳо касибӣ тараққӣ карда буд. Мануфактураҳои оддитарин ҳам амал мекарданд. Дар ин корхонаҳо маснуоти пахтагӣ, шохӣ, мохут, гилем, қолин, оҳан, мис ва ғайра истеҳсол карда, қисми зиёди онҳо дар бозорҳои дохилӣ фурухта мешуданд. Ба хориҷа бештар қолин ва газвор мебароварданд.

Давлати Эрон аз тарафи шох идора карда мешуд. Баъзан шох аз ҳисоби ашрофон ва рӯҳониёни баландмақом шӯрои маслиҳатиро даъват мекард. Идораи корҳои давлатӣ дар ихтиёри садри аъзам буд. Ғайр аз садри аъзам шох боз се вазири дигар низ дошт - вазири ҳарбӣ, вазири молия ва вазири дафтари шох, ки ӯ масъалаҳои робита бо мамлакатҳои хориҷиро ихтиёрдорӣ мекард.

Мамлакат ба вилоятҳо ва музофотҳо тақсим шуда буд. Вилоятҳоро ҳокимони аз тарафи шох таъйиншуда ва музофотҳоро ноибони шох, ки нисбат ба ҳокимони вилоятҳо ваколатҳои васеътар доштанд идора мекарданд. Одатан, дар музофотҳо ноибони шох писарони шох (шоҳзода), хешу табор ва ё шахсони дигари ба шох наздик таъйин карда мешуданд. Масалан, дар нимаи аввали асри XIX ноиби шох дар Озарбойҷон писари Фатҳалишоҳ - Амир Аббос буд.

Дар ҳаёти ҷамъиятию сиёсии мамлакат рӯҳониёни шиа мақоми калон доштанд. Онҳо ба ғайр аз шарҳи Қуръон боз ба иҷрои корҳои оид ба маорифи халқ ва додхоҳҳои халқӣ (додхоҳҳои шариятӣ) машғул буданд.

Талоши давлатҳои Аврупо барои ба даст даровардани Эрон. Баъди табaddулотӣ саноатӣ дар Англия ва инқилоби буржуазӣ дар Фаронса дар байни ин ду давлат барои ҳукмронӣ дар Аврупо ва ишғоли мустамликаҳо рақобат пурзӯр мегардад. Соли 1796 ду намояндаи Фаронса – Оливье ва Брюгер ба Техрон омаданд, то ки Эронро ба ҷанги зидди Русия равона кунанд. Наполеон бошад, Эронро дар мубориза ба муқобили Англия истифода бурданӣ буд. Баъди лашкаркашиҳои бебарор (соли 1798) дар Шарқи Наздик Наполеон нақшаи ҳучуми Ҳиндустонро мекашад. Ин лашкаркашӣ бояд тавассути Эрон сурат мегирифт. Соли 1800 ба Наполеон муяссар шуд, ки бо императори рус Павели I оид ба ҳучуми якҷоя ба Ҳиндустон шартнома ба имзо расонад, вале, дар натиҷаи сӯиқасд Павели I кушта мешавад ва ин нақша

амалӣ намегардад.

Барои гирифтани пеши роҳи ба Эрон сар даровардани Фаронса англисҳо ба он ҷо намояндаи худ - капитан Мелколтро мефиристонд. Ба ӯ маяссар мешавад, ки бо шоҳи Эрон шартномаи сиёсӣ ва тичоратӣ бандад. Мувофиқи он шоҳ уҳдадор шуд, ки Ҳиндустонро аз ҳамлаи Афғонистон дифоъ кунад ва барои ба Эрон сар даровардани Фаронса роҳ надихад. Англисҳо уҳдадор шуданд, ки дар сурати ба амал омадани ҷанг Эронро бо силоҳ таъмин мекунанд. Ин шартнома дар хоки Эрон ба тоҷирони англис имтиёзҳои калон меод.

Дар охириҳои асри XVIII дар байни Эрон ва Русия барои забти Қафқоз рақобат оғоз мешавад. Хонигариҳои Қафқоз, Арманистон ва Озарбойҷон ба Эрон тобӣ буданд. Русия ният дошт, ки онҳоро ба худ тобӣ кунад. Чунин муборизаҳо ба ҷанги Русияву Эрон оварда расонид. Ҷанги мазкур бо ишғоли шаҳри Ганҷа аз тарафи русҳо оғоз ёфт. Дар ҷанг Русия ғолиб омада, хонигариҳои Шекин, Шервон ва Қаробогро ба даст даровард. Соли 1805 Англия иттифоқии Русия шуд. Аз ин рӯ, ба Эрон ёрӣ нарасонд. Ин воқеа муносибатҳои байни Эрон ва Англияро вайрон кард. Наполеон аз вазъи баамаломанда зуд истифода бурд. Намояндаи Фаронса Хобер дар Эрон ба шоҳ пешниҳод намуд, ки ба муқобили Русия ва Англия бо Фаронса созишнома бандад. 4 майи соли 1807 дар байни Фаронса ва Эрон созишнома ба имзо расид. Мувофиқи ин созишнома шоҳ уҳдадор шуд, ки ҳама созишномаҳои бо Англия басташударо бекор карда, бар зидди он ҷанг эълон намояд, инчунин Эрон шоҳи афғонҳоро маҷбур намуд,

128. Саҳнае аз ҷангҳои Эрон ва Русия

ки гузаштани лашкари Фаронсаро ба Ҳиндустон аз тариқи хоки худ иҷозат бидиҳад. Ғайр аз ин Эрон бояд лашкари худро бо артиши Фаронса бипайвандад. Дар баробари ин шоҳи Эрон боз уҳдадор шуд, ки дар халиҷи Форс барои эскадраи киштиҳои Фаронса бандарҳои худро мекушояд. Наполеон Эронро барои идомаи ҷанг бо Русия водор намуда, ваъда кард, ки баъди ғалаба бар Русия Гурҷистон ва Ҳамаи хониҳои Қафқозро ба Эрон медиҳад.

Баъди ба имзо расидани шартномаи соли 1807 аз Фаронса ба Эрон сафирони сершумор бо сардории генерал Гордон барои ташкили лашкари аврупоинизом омаданд, вале дере нагузашта вазъияти байналхалқӣ тағйир ёфт. 7 июли соли 1807 дар Тилзит байни Фаронса ва Русия созишномаи сулҳ ба имзо расид. Фаронса ба Эрон дигар ёрӣ нарасонд. Ин буд, ки лашкари Эрон дар Қафқоз паси ҳам ба нокомӣ дучор мешуд. Чунин вазъият шоҳро маҷбур кард, ки боз ба Англия наздик шавад, аммо вазъии байналхалқӣ боз ҳам тағйир ёфт. Баъди чанде Фаронса дар ҷанги зидди Русия ба Эрон ёрии худро давом дод, лекин ин ёрӣ имкон надод, ки Эрон дар Қафқоз бар Русия ғалаба ба даст орад.

Дар ҷанг Эрон шикаст хӯрд ва 12 октябри соли 1813 дар маҳаллаи Гулистон байни Русия ва Эрон созишномаи сулҳ ба имзо расид. Шартномаи сулҳи Гулистон ба манфиатҳои Англия дар Эрон зарбаи сахт зад. Барои барқарор кардани нуфузи худ Англия бо Эрон шартномаи нав мewanдад. Ин шартнома кӯшиши наво барои аз нав бар зидди Русия равона кардани Эрон буд. Дар асоси ин шартнома робитаҳои

129. Ба имзо расидани созишномаи сулҳ дар байни Эрон ва Русия

байналхалқии Эронро Англия ба зери назорати худ гирифт. Бо ҳамин Эрон то дараҷае истиқлолияти худро аз даст дод.

Солҳои 1821-1823 дар байни Эрон ва Туркия дар атрофи масъалаи роҳи сафари ҳочиён ба Макка ҷанг ба амал омад, ки он бо ба имзо расидани созишномаи Эрзурум анҷом ёфт. Баъди ба имзо расидани ин шартнома моҳи июли соли 1826 артиши Эрон дар Қафқоз ногаҳон ба лашкари Русия ҳамла мекунад, вале артиши бо ёрии мушовирони англисӣ ташкилкардаи Аббос Мирзо шикаст хӯрда, пароканда мешавад. Дар чунин вазъият Эрон ба муқобили Русия ҷангро давом дода натавонист. Аз ин рӯ дар деҳаи Туркманчӣ 10 феввали соли 1828 дар байни Русия ва Эрон созишномаи сулҳ баста шуд, ки мувофиқи он Арманистон ба ҳайати Русия дохил гардид. Ин созишнома ба Русия дар Эрон имтиёзҳои калон дод. Русия ҳуқуқ пайдо намуд, ки дар баҳри Хазар (Каспий) флот дошта бошад ва раияти Русия дар Эрон ҳуқуқи дахлнопазир пайдо кунанд. Точирони Русия дар Эрон бе пардохти боҷ молҳои худро озодона мефурухтанд.

Ба Русия ҳамроҳ карда шудани Қафқоз шикасти сиёсати Англия ва Фаронса барои воридшавӣ ба Эрон буд.

Масъалаи Ҳирот. Дар нимаи аввали асри XIX дар Хуросон ва баъзе маҳалҳои дигари Эрон шӯришҳои хонҳо қатъ нагардиданд. Ҳирот аз ҷиҳати стратегӣ барои истилогарони англис дар Осиёи Марказӣ ва ҳавзаи баҳри Хазар (Каспий) тақрибӣ муҳим шуда метавонист. Аз ин рӯ, онҳо барои ба даст даровардани Ҳирот аз тамоми имкониятҳо истифода мебарданд. Ҳокимони Ҳирот аз сулолаи Дурронӣ мустақил буданд. Соли 1833 баъд аз баста шудани созишномаи сулҳи Туркманчӣ лашкари шоҳ Ҳиротро муҳосира кард, вале Аббос Мирзо вафот кард ва бо ҳамин муҳосираи Ҳирот бардошта шуд.

Англисҳо бо мақсади мустаҳкам кардани мавқеи худ ба муноқишаи ишғоли тахту тоҷи Фатҳалишоҳ даҳолат карда, дар Эрон писари Аббос Мирзо - Муҳаммадро (1834-1848) ба сари қудрат оварданд. Онҳо ба Муҳаммад ҳарҷониба ёрӣ мерасониданд. Англисҳо ҳокимони Ҳирот, Қандаҳор ва Кобулро бо ҳар баҳона ба муқобили Эрон равона мекарданд. Аз тарафи дигар, онҳо мекушиданд, ки Эронро пурра ба худ тобеъ кунанд. Ғайр аз ин Англия Эронро ба муқобили Русия ба мубориза даъват менамуд. Муҳаммадшоҳ бо мақсади ҳокимияти худро дар Ҳирот барқарор кардан, дар сарҳадҳои шарқии мамлакат ба мочароҳо хотима бахшидан ва истилои Англисхоро дар ин самт боздоштан Ҳиротро муҳосира мекунад. Ҷавобан ба ин соли 1838 эскадраи Англия ба халиҷи Форс дохил шуда, ба шоҳ таҳдид кард, ки муҳосираи Ҳиротро қатъ намуда, бо Англия созишнома

130. Аббос Мирзо

131. Муҳаммадшоҳи Қочор

бандад. Муҳаммадшоҳ ҳарчанд муҳосираи Ҳиротро қатъ намуда бошад ҳам, талаби Англияро дар бобати бастании шартномаи тичоратӣ рад кард. Ҷавобан ба ин Англия алоқаи дипломатии худро аз Эрон канд. Бо вучуди ин англисҳо ба Муҳаммадшоҳ бо ҳар восита фишор меоварданд. Моҳи октябри соли 1841 ба англисҳо муяссар шуд, ки муносибатҳои дипломатии худро бо Эрон аз нав барқарор кунанд. Англия бо Эрон шартномаи тичоратӣ бааст, ки он ба ин давлат имтиёзҳои калон меод. Соли 1854 бо Эрон Фаронса, Австрия ва соли 1856 ИМА ва баъзе давлатҳои дигари Аврупо чунин созишномаҳо бастанд.

Тавассути ин шартномаҳо давлатҳои Аврупо ва ИМА имконият пайдо намуданд, ки ба Эрон сармояи худро ворид сохта, онро ба бозори молфурӯшӣ ва манбаи ашёи хоми арзон табдил диҳанд.

Шӯриши Бобиён дар солҳои 1848-1852. Номи ҳақиқии Боб Алимӯҳаммад буда, соли 1820 дар оилаи газворфурӯш таваллуд шудааст. Ӯ баъди ба воя расидан, чун падараш ба савдо машғул мешавад.

Соли 1844 Алимӯҳаммад худро Боб – дарвозае эълон мекунад, ки имом Маҳдӣ тавассути ӯ фармони худро ба халқ мерасонид.

Соли 1847 Боб китоберо бо номи «Баён» таълиф намуда, дар он нуктаҳои асосии таълимоти худро зикр мекунад. Дар китобаш меорад, ки ҳадисҳои Муҳаммад (с) оид ба қоидаҳои мусулмонӣ акнун қуҳна шудаанд. Бинобар ин, онҳо бояд бо қонуну қоидаҳои нав иваз карда шаванд. Боб барпо кардани шохигарии муқаддасро дар панҷ вилояти асосии Эрон – Озарбойҷон, Мозандарон, Ироқи Форс, Форс ва Хуросон эълон мекунад. Барои таълимоти худ Боб ба зиндон партофта

мешавад. Шогирдони ӯ тобистони соли 1848 дар деҳаи Бедашти назди шаҳри Шохруд дар маҷлиси худ қонунҳои марбут ба андозҳо, ӯҳдадорихои моликияти хусусӣ ва ғайраро бекор карда, онҳоро моликияти умумӣ ва баробарии марду занро эълон мекунанд. Бобиён барои тарғиби таълимоти худ ба чор тарафи Эрон паҳн мешаванд.

Моҳи сентябри соли 1848 баъди вафоти Муҳаммадшоҳ бенизомиҳо ба амал омаданд. Бобиён аз ин истифода бурда, дар Мозандарон бо сардории Мулло Маҳмадалӣ ва Мулло Ҳусайни Бошрӯй шӯриш бардоштанд. Ҳукумат ин шӯришро зуд паҳш намуд.

Соли 1850 дар Зинҷон шӯриши Бобиён зерирохбарии Маҳмадалии Зинҷонӣ ба амал омад. Ин шӯриши Бобиён низ бемуваффақият анҷом ёфт.

Моҳи сентябри соли 1850 шӯриши сеюми Бобиён дар Найрез ба амал омад, ки он ҳам шикаст хӯрд. Баъди паҳши ин шӯриш ҳаракати Бобиён рӯ ба таназул ниҳода, як қисми онҳо аз мубориза даст кашиданд. Қисме аз онҳо ба Насриддиншоҳ сӯиқасд мекунанд. Дар натиҷаи сӯиқасд шоҳ захми сабук бардошт ва сӯиқасдчиён дар ҷояшон боздошта шуданд. Баъди ин ҳукумат дар Техрон ва тамоми мамлакат Бобиёнро ба таври оммавӣ несту нобуд кард. Бо ҳамин дар Эрон ҳаракати Бобиён қатъ гардид.

Ислоҳоти Амир Низом. Шӯриши Бобиён нишон дод, ки зиддиятҳои иҷтимоӣ дар Эрон хеле тезтунд шудаанд. Қисми пешқадами табақаҳои ҳукмрон бар он ақида буданд, ки дар мамлакат ислоҳот лозим аст. Ба ин ислоҳот, пеш аз ҳама, заминдороне, ки бо бозор робита доштанд, манфиатдор буданд. Ифодагари манфиатҳои онҳо садри аъзми Насриддиншоҳ-Мирзо Тақихон буд. Ӯ дар як вақт вазифи сарфармондеҳи қувваҳои мусаллахро низ ба ӯҳда дошт. Аз ин сабаб ӯро Амир Низом меномиданд. Амир Низом бар зидди дуздӣ, порахӯрӣ ва сӯистеъмоли амалдорони марказию маҳаллӣ мубориза мебард. Дар натиҷаи ислоҳоти ӯ пеши роҳи ин беадолатихо як дараҷа гирифта шуд. Шохзодаҳое, ки аз вилоятҳо бевосита даромад мегирифтанд, аз он маҳрум карда шуданд. Шумораи амалдорон ва андозаи маоши онҳо кам карда шуд. Амир Низом кӯшиш мекард,

132. *Мирзо Тақихон*

ки истиклолияти миллии Эронро мустаҳкам ва ба тараққиёти саноати (фабрикаю заводҳо) миллий ибтидо гузорад.

Вале неруҳои иртиҷой, ки онҳоро модари шоҳ, англисҳо ва роҳбари рӯҳониёни Техрон дастگیرӣ мекарданд, тавонистанд, ки Насриддиншоҳро ба тарафи худ кашанд. Дар охири соли 1851 Мирзо Тақихон аввал аз вазифаи садри аъзам сабуқдӯш карда мешавад. Баъд ислоҳоти ӯ бекор ва ниҳоят ҳудаш ба қатл расонида мешавад.

Чанги Англияю Эрон дар солҳои 1856-1857. Ҳангоми чанги Қрим (солҳои 1853-1856) рақобати Англияю Русия дар қитъаи Осиё ниҳоят тезутунд мешавад. Англия ният дошт, ки мавқеи Русияро дар Қафқоз танг намуда, ба он имконият надихад, ки Осиёи Марказиро забт намояд. Англия мекӯшид, ки ҳокимияти худро дар Ҳиндустон мустаҳкам намуда, Эронро ба худ тобъ ва аморати Бухорову хонигариҳои Қўқанду Хеваро забт кунад.

Дар чанги Қрим банд будани Англияро шоҳи Эрон истифода бурда, қарор дод, ки Ҳиротро забт кунад ва нагузорад, ки онро шоҳи Афғонистон - Дўстмуҳаммад ва англисҳо ишғол намоянд. Бо ин мақсад лашкари Эрон шаҳри Ҳиротро муҳосира намуд. Ҷавобан ба ин моҳи ноябри соли 1856 Англия ба муқобили Эрон чанг эълон мекунад. 4 декабр артиши англисҳо қазираи Корк ва 10 декабр бандари Бушерро ишғол намуда, ба сӯи Шероз ҳаракат мекунанд, вале онро гирифта наметавонанд. Моҳи марти соли 1857 англисҳо бандари Хуррамшаҳр ва 1 апрел шаҳри Аҳвсро ишғол мекунанд, вале дар Ҳиндустон шӯриши сипоҳиён ба амал омад. Чунин вазъият

133. Техрон дар замони салтанати Кочорҳо. Яке аз дарвозаҳои шаҳр

англисхоро маҷбур сохт, ки чангро бо Эрон қатъ кунанд. 4 марти соли 1857 дар шаҳри Париж созишномаи сулҳ байни Эрон ва Англия ба имзо мерасад. Мувофиқи он шоҳ ӯҳдадор шуд, ки қўшуни Эронро аз Ҳирот ва Афғонистон бароварда, истиклолияти онҳоро эътироф наояд. Англия бошад, уҳдадор шуд, ки артиши худро аз Эрон бозмехонад. Соли 1857 муносибатҳои дипломатӣ дар байни Эрон ва Англия аз нав барқарор карда шуданд.

Дар чанги солҳои 1856-1857 Эрон аз Англия шикаст хӯрда, ба давлати ниммустамлика табдил меёбад.

Ҳуҷҷатҳо

1. Аз тахт фурувардани сулолаи Сафавиҳо (Порае аз «Шагокакан»-и Акан Шемахетс. с.1743)

Бояд гуфт, ки соли 1170-и солиҷумори арманӣ (с.1721-и солиҷумори милодӣ) афғонҳо аз Қандаҳор бо қувваи бузург зада даромада, аз шоҳ Султон Ҳусейн пойтахти ӯ – Исфаҳонро кашида гирифтанд ва шаҳрҳои зиёди ин мамлакатро ба даст дароварданд...

Ҳамсояҳои бадхоҳи шоҳи форсҳо сар бардошта, вилояту шаҳрҳои Форсро забт карданд ва ҳамин тариқ қизилбоиҳо (чанговарони форс) талафоти калон доданд.

Вале яке аз писарони шоҳ султон Ҳусейн, ки Тамас (Таҳмос) ном дошт, аз дасти афғонҳо гурехта, ба шаҳри Маиҳади Хуросон меояд. Ӯ қизилбоиҳои он чоро гун карда, аз болои онҳо фармонфармой мекунад. Тамас марди бобарор, қобилиятнок ва часуреро аз вилояти Баварти Хуросон, ки Нодирқулӣ ном дошт, сардори лаишқари гункардаи худ таъин мекунад.

Нодир баъди якчанд рӯз тайёрии хуб дида, бо лаишқари калон ба ҷониби Шероз ҳаракат карда, онро бо ҳамаи шаҳрҳои ин мамлакат забт мекунад.

Ӯ аз он ҷо ба Ҳамадон, Урмия ва Кирмоншоҳ рафт ва ин шаҳрҳоро вилоятҳоро аз авгонҳо (афғонҳо) кашида гирифт. Баъд ба Табрез рафта, онро ҳам аз они худ кард. Ардабилро низ ҳамин тариқ ба даст даровард. Нодир аз Табрез ба Хуросон омада, дар роҳ шаҳри афғонҳо-Ҳиротро муҳосира карда, онро ба худ таслим намуд.

Вақте ки Нодир ин қадар шаҳру вилоятҳоро забт кард, корҳои ӯ пеш рафтанд ва пуриқтидор шуд. Баъди ин бар зидди шоҳ Тамас (Таҳмос) ба дуимани маккорона даст зад... ӯро ба шаҳри Сабзавори Хуросон фиристонид ва фармуд, ки посбонӣ кунанд... Ин воқеа бисту дуоми августи соли 1181(1732)- солиҷумори мо ба вуқӯъ пайваستا.

2. *Аз созишномаи соли 1814-и Англияю Эрон.*

Моддаи 1. *Ҳукумати Форс худро ўҳдадор меҳисобад эълон намо-яд, ки баъди ба имзо расидани созишномаи хотимаваи мазкур ҳар гуна иттифоқе, ки бо давлатҳои аврупоии Британияи Кабир дар ҳолати душманона қарордошта баста шудаанд, беэтибор доништа мешаванд; (ҳукумати Форс) ваъда медиҳад, ки ба лашқари ягон мамлақати аврупоӣ иҷозат намениҳад, ки ба хоки Форс қадам гузорад ва тавассути он ба тарафи Ҳиндустон раҳсипор шаванд, на ба ягон бандари ин давлат иҷозат медиҳад, инчунин ўҳдадор мешавад, ки ба лашқари ягонтои се давлати аврупоие, ки нияти ба Ҳиндустон зада даромадан доранд ва ё душманони Англия мебошанд, иҷозат намениҳад, ки ба қаламрави Форс дароянд.*

Агар ягон давлат аз тариқи Хоразм, Тотористон, Бухоро, Самарқанд ва тавассути ягон роҳи дигар ба Ҳиндустон зада даромаданӣ шавад, пас аълоҳазрати Форс ўҳдадор мешавад ба сарҳуд ва ҳокимони он мамлақатҳо фаҳмонад, ки онҳо то он дараҷае, ки имконият доранд, ба чунин зада даромадан бо қувваи силоҳ таҳдид кунанд ва ё ки ба воситаҳои осоишта монеъ шаванд...

Моддаи 3. *Мақсади созишномаи мазкур қатъиян мудофиавӣ буда, мазмуни он тавассути ёри тарафайн мустаҳкам ва пурзӯр кардани ҳар ду давлат мебошад ва ин созишнома танҳо бо мақсади зада гардонидани таҷовузи душман баста мешавад; иборати «таҷовуз» дар созишномаи мазкур маънои ҳуҷум ба қаламрави давлати дигарро дорад. Сарҳадҳои қаламрави ҳар ду давлат - Русия ва Форс – бояд бо ризоияти Британияи Кабир, Форс ва Русия муайян карда шаванд.*

Моддаи 4...*Дар сурати ба Форс зада даромадани ягон давлати аврупоӣ агар ҳукумати Форс аз англисҳо ёрӣ пурсад, он гоҳ генерал-губернатори Ҳиндустон аз номи Британияи Кабир хоҳиши ҳукумати Форсро қонъ кунонида, аз Ҳиндустон лашқар... мефиристонанд.*

Моддаи 5. *Агар ҳукумати Форс дар қўшунҳои худ майли ҷорӣ кардани интизоми аврупоиро дошта бошад, бе ягон маҳдудият метавонад барои ин мақсад афсарҳоро ба хизмат бигирад...*

Моддаи 8. *Дар сурате, ки агар афгонҳо ба муқобили Англия ҷанг оғоз кунанд, аълоҳазрати Форс ўҳдадор мешавад, ки ба муқобили афгонҳо ҳамон қадар лашқар ва ҳамон тавре равон кунад, ки бо ҳукумати Англия мувофиқат ба даст оварда шудааст. Хароҷоти ин лашқарро Англия ба ўҳда мегирад.*

Моддаи 9. *Агар ҷанг дар байни афгонҳо ва форсҳо эълон гардад, пас ҳукумати Англия то барои барқарор кардани сулҳ ба миёнарав*

майлу хоҳиш пайдо намудани ҳар ду тараф ба қорҳои онҳо даҳолат намекунад...

Моддаи 11. Агар аълоҳазрати Форс дар халиҷи Форс аз ҳукумати Англия ёрӣ пурсад, он ба ӯ киштиҳои ҳарбӣ ва лашкар медиҳад, ба шарте ки ин қор қулай ва дар амал иҷрошаванда бошад. Харочоти ин экспедитсия бояд ҳисобу китоб қарда ва аз тарафи ҳукумати Форс пардохта шавад: киштиҳои дар боло номбаршуда ба ҳамон бандарҳое лангар мепартоянд, ки ҳукумати Форс нишон диҳад.

25 ноябри соли 1814

Савол ва суноришҳо:

1. Қочорҳо дар Эрон чӣ тавр ба сари ҳокимият омаданд? 2. Дар бораи сохти иҷтимоӣ ва иқтисодии Эрони асри XVIII маълумот диҳед? 3. Дар бораи муносибатҳои байни Эрон ва Англия чӣ гуфта метавонед? 4. Русия барои дар Эрон ва Қафқоз мавқеъ пайдо намудан бо Эрон чӣ тавр мубориза мебард? 5. Сиёсати Англия, Фаронса ва Русия бо Эрон ягон фарқе дошт? 6. Чаро масъалаи Ҳирот ба миён омад. Оё он ҳалли худро ёфт? 7. Ҳирот ба сиёсати Англия дар Ҳиндустон ва Осиёи Марказӣ чӣ муносибат дорад? Сармояи мамлакатҳои хориҷӣ чӣ тавр ба Эрон ворид мегардид? 8. Оё Англия ба қорҳои дохилии Эрон даҳолат мекард? 9. Дар бораи шӯриши Бобиён дар Эрон фикри худро баён кунед. 10. Моҳияти ислоҳоти амир Низомро фаҳмонед. 11. Сабабҳо ва натиҷаи ҷанги Англияю Эрони солҳои 1856-1857-ро шарҳ диҳед. 12. Аз мазмуни ҳуҷҷатҳо ҳулоса бароред.

§ 30. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Давлати Ҷониён. Соли 1599 дар Осиёи Марказӣ аз сулолаи Шайбониҳо ҳокимият ба дасти Ҷониён гузашт. Асосгузори ин сулола Ҷонимуҳаммад аз авлоди хони Аштархон буд. Аз ҳамин сабаб сулолаи мазкурро Ҷониён ва ё Аштархониён номидаанд. Ҷонимуҳаммад баъди ба Русия ҳамроҳ қарда шудани Аштархон (соли 1556) маҷбур мешавад, ки ба Бухоро фирор кунад. Дар ин чо ӯ соҳиби мартабаи баланд ва дере нагузашта сарвари ин давлат мешавад, ки он баъд номи давлати Ҷониёнро мегирад.

Давлати Ҷониён ба таври бояду шояд мутамарказ ва мустақкам набуд. Дар аввал ба Ҷониён, махсусан ба Имомқулихон (1611-1642) муяссар гардид, ки ҳуҷумҳои лашқари Эронро зада гардонида, фишори қазоқҳоро бартараф намояд ва аз онҳо шаҳри Тошкандро қа-

шида гирад. Имомқулихон дастаҳои қарақалпоқҳо ва қалмиқҳои ба қаламрави давлати Ҷониён хавфнокро торумор намуд. Бо вучуди ин дар ибтидо лашкари Ҷониён ба муқобили империяи Темуриёни Ҳинд истодагарӣ карда натавонист. Ба онҳо муяссар шуд, ки аз Ҷониён шаҳри Балхро бигиранд. Баъди чандин соли мубориза Абдуллоҳони Ҷонӣ натавонист ин шаҳро аз нав ба давлати худ ҳамроҳ намояд. Ба қаламрави давлати Ҷониён хевагиҳо низ тохтутоз мекарданд. Онҳо ҳатто шаҳрҳои Бухоро ва Самарқандро ба даст дароварданӣ буданд. Самарқандиҳо дар аввал хони Хеваро ҳамчун шоҳи худ эътироф карданд, вале баъди чанде онҳоро шикаст дода, аз шаҳр пеш карданд. Барои хиёнаташон самарқандиҳо ба Ҷониён маблағи калони товони ҷанг доданд.

Дар оғози асри XVIII ашрофони қabilaҳо пурқувват мешаванд ва муборизаи байни онҳо барои ҳокимият авҷ мегирад. Ин тамоюл давлати Ҷониёро заиф гардонд. Убайдуллоҳон (1702-1711) охири шоҳи давлати Ҷониён буд, ки барои муттаҳид кардани ҳокимияти давлатӣ чидду ҷаҳд намуд. Бо ин мақсад як қисми заминҳои аз тарафи Шайбониён тухфакардари ба давлат баргардонд, масоҳати замини рӯҳониёро маҳдуд карда, ба вазифаҳои баланди давлатӣ шахсони ғайри ашрофро таъйин намуд. Убайдуллоҳон ислоҳоти пулӣ гузаронд. Мувофиқи фармони ӯ тангаҳои нуқрагӣ сикка зада шуданд, ки қурби онҳо ба қурби тангаҳои қаблан сикказада баробар, вале вазнашон аз онҳо чор маротиба сабуктар буд. Аз чунин ислоҳоти пулӣ бисёр тарафдорони ӯ зарар дида, аз вай рӯй гардониданд. Убайдуллоҳон яққаю танҳо монд ва дар сӯиқасд кушта шуд.

Фарғона аз давлати Ҷониён ҳанӯз дар охири асри XVII нимаи аввали асри XVIII ҷудо шуд. Дар Балх ва Бадахшон, ки аз вилоятҳои калонтарини давлати Ҷониён буданд, ҳокимияти сулолаҳои нав барпо гардид. Соли 1722 дар Самарқанд як гурӯҳ ашрофон хони худро ба сари ҳокимият нишониданд ва қазоқҳоро барои ишғоли Бухоро ба ёрӣ даъват намуданд. Қазоқҳо дар зарфи 7 сол водии Зарафшонро талаву тороч карданд.

Тахминан дар миёнаҳои асри XVIII дар Осиёи Марказӣ якҷанд давлати феодалӣ –хониҳо ва вилоятҳои мустақил ташкил ёфтанд. Хониҳои Бухоро, Қўқанд ва Хева калонтарини онҳо ба ҳисоб мерафтанд. Уротеппа, Ҳисор, Қўлоб, Қубодиён, Ургут, Қаршӣ, Шаҳрисабз, Қаротегин, Дарвоз ва баъзе шаҳру вилоятҳои дигар низ мустақил шуда, ба ягон хонии дигар итоат намекарданд. Дар ин вақт дар Осиёи Марказӣ парокандагии сиёсӣ ҳукмрон буд. Ҳокимони маҳаллӣ кӯшиш мекарданд, ки барои қаламрави худ истиқлолият ба даст оранд. Бино-

бар ин ба хониҳои нав ташкилѐфта лозим меомад, ки ҳокимони саркаши маҳаллиро бо роҳи зӯрӣ мутеъ гардонанд.

Хониҳои Бухоро ва Қўқанд. Ҳангоме, ки давлати Ҷониён рӯ ба таназзул ниҳод, дар Эрон Нодиршоҳ (1729-1747) ба тахту тоҷи подшоҳӣ соҳиб мешавад. Баъд аз ба тахти подшоҳӣ нишастан Нодиршоҳ ҳокимияти худро мустаҳкам карда, сипас ҷангҳои истилогаронаро оғоз намуд. Дар натиҷа ҳудудҳои давлати ӯ то пойтахти империяи Темуриёни Ҳинд – шаҳри Деҳлӣ рафта расид.

Нодиршоҳ соли 1740 ба Мовароуннаҳр лашкар мекашад. Ашрофони Бухоро ба Абдулфайзхон хиёнат карда, ба тарафи Нодиршоҳ гузаштанд. Абдулфайзхон якҷаю ҷанҳо ба пешвози Нодиршоҳ баромада, изҳори садоқат кард. Нодиршоҳ Абдулфайзхонро аз вазифааш сабуқдӯш накард, вале дар хонии Бухоро намояндаи яке аз сулолаҳои ўзбекҳои манғитӣ – Муҳаммад Раҳимро ба сари қудрат овард. Дар Бухоро духокимияти дуру дароз давом карда наметавонист. Аз ин рӯ соли 1747 Муҳаммад Раҳим Абдулфайзхонро ба қатл раонида, асосгузори сулолаи хонҳои манғитии Бухоро мешавад.

Дар баробари ба тахти хонии Бухоро нишастан, (1753) Муҳаммад Раҳим барои марказонидани он шурӯъ мекунад. Дар ин кор ӯро ашрофон, тоҷирону қосибон дастгирӣ карданд, зеро онҳо ба таъмини беҳатарии ҷомеа ва барҳам хӯрдани ҷангҳои байниҳамдигарии харобиовари ҳокимони марказию маҳаллӣ манфиатдор буданд. Дар замони ҳукмронии Муҳаммад Раҳим мутамарказ гардидани мамлакат ба охир нарасид. Валиаҳди ӯ Дониёлбӣ (1758-1785) қори Муҳаммад Раҳимро давом дод. Ҳарчанд Дониёлбӣ дар ин кор муваффақият дошт, вале ба ӯ низ муяссар нагардид, ки хонии мутамаркази Бухороро ташкил бидиҳад. Муваффақияти ин кор ба сиёсати дохилии мамлакат вобаста буд, зеро дар тӯли даҳсолаҳои зиёд иқтисодиёти мамлакат аз ҳад зиёд хароб гардида, қувваи ҳокимияти марказиро суст карда буд. Аз ин сабаб Шоҳмурод (1785-1800) ҳукмронии худро дар хонии Бухоро аз ислоҳоти иқтисодӣ оғоз намуд. Ислоҳоти молиявии Шоҳмурод сазовори тавачҷӯҳ аст. Он манфиатҳои тоҷирон, қосибон ва кишоварзонро ифода менамуд.

Шоҳмурод ғайр аз ин, додгоҳро ба низом даровард. Рӯҳониёнро ба тарафи худ ҷалб намуд. Барои ин кор ҳуҷҷатҳои аз эътибор соқитшудаи вақфро аз нав барқарор кард. Ба ташкили артиш диққати ҷиддӣ дод.

Ба хотири дар байни мардуми мусулмон баланд гардидани обрӯи худ унвони амириро қабул кард. Чунин чораҳо ба Шоҳмурод имкон дод, ки аморати Бухороро пурқувват гардонад. Хонии Бухоро

ба Аморати Бухоро табдил ёфт. Ин ислохот имкон дод, ки аксарияти вилоятҳои саркаш ҳокимияти ўро эътироф кунанд.

Барои васеъ кардани қаламрави аморати Бухоро чораҳои нав андешид. Шоҳмурод лозим донист, ки барои ба Аморати Бухоро тобеъ намудани заминҳои назди дарёи Аму ба муқобили Афғонистон мубориза барад. Соли 1752 бо Афғонистон созишномаи сулҳ баста шуд. Мувофиқи ин созишнома мулкҳои назди дарёи Аму ба Аморати Бухоро ҳамроҳ карда шуданд.

Вақте ки манғитҳои хонии Бухороро ба даст оварда, онро мустаҳкам ва васеъ карданд, хонии Қўқанд боло рафт. Аз оғози асри XVIII сар карда дар он ҷо хонҳои сулолаи Минг ҳукмронӣ мекарданд. Ин хонӣ асосан қаламрави Фарғонаро дар бар мегирифт, вале дар оғози асри XIX он аз қаламрави вилоят берун баромада, дар масофаи садҳо километр доман паҳн намуд.

Мингҳо низ барои мутамарказ кардани хонии Қўқанд мубориза мебуданд. Дар ин мубориза онҳо бо манфиатҳои амирони манғитӣ рӯ ба рӯ шуданд.

Дар нимаи дуюми асри XVIII хонҳои Қўқанд барои мулкҳои хурд бар зидди хонии Бухоро тез-тез ба ҷанг мебаромаданд. Ҷангҳои хунин байни онҳо, махсусан, барои Қиззах, Ўротеппа ва Хучанд ба амал меомаданд. Ин ҷангҳо зиёда аз 50 сол давом карданд. Дар муддати 20 соли аввал ба ягон тараф муяссар нашуд, ки рақибӣ худро мағлуб гардонад. Бинобар ин амири Бухоро Ҳайдар ва хони Қўқанд Умар маҷбур мешаванд, ки амалиётҳои ҷангиро қатъ карда «сулҳи абадӣ» банданд. Онҳо ҳатто ба ворисони кунунию ояндаи худ васият карданд, ки ин созишномаи сулҳро «муқаддас» шуморида, ба вайроншавии он роҳ надиханд. Лекин хони ояндаи Қўқанд Муҳаммадалӣ (1822-1842) ва амири Бухоро Насрулло (1826 - 1860) байни худ барои Хучанд, Ўротеппа ва мулкҳои дигар ҷангҳои хунинро аз нав оғоз намуданд. Дар охири соли 1842 амир Насрулло Қўқандро забт карда, Муҳаммадалӣ ва аҳли оилаи ўро ба қатл мерасонад. Ўротеппа ба аморати Бухоро ҳамроҳ карда мешавад.

Идораи давлатӣ дар хониҳои Бухоро ва Қўқанд. Дар ин хониҳо муносибатҳои феодалӣ ҳукмрон буданд. Қўқанд ва Хеваро хонҳо, аморати Бухороро то соли 1785 хонҳо ва баъди он амирон идора мекарданд. Ҳокимияти онҳо меросӣ ва номаҳдуд буд. Дар ин хониҳо вазифаҳои давлатӣ бо номҳои гуногун истифода шаванд ҳам, мазмуни кори онҳо якхела буд. Дар Бухоро ҳокимияти олии маъмури дар дасти кушбегӣ, дар Қўқанд дар дасти мингбошӣ буд. Онҳо қорҳои маъмури ва хоҷагиرو иҷро менамуданд. Ҳокимони шаҳру вилоятҳо аз

хешу табор ва наздикони амир ва хонҳо таъйин карда мешуданд. Дар Ўротеппа ва Нов онро ҳоким, дар Тошканд бекларбек, дар Ҳисор бек, дар Мастчоҳ мир ва дар Дарвоз шоҳ меномиданд. Дар дехоти Бухоро ва Қўқанд бошад, ҳокимият ба амлоқдор тааллуқ дошт.

Ҳар як хонӣ қозикалон ва шаҳру вилоятҳо қозихоӣ худро доштанд. Қозихоӣ шаҳру вилоятҳо ба қозикалон итоат мекарданд. Баъди қозикалон раис шахси дуҷумин буд. Ў дар кори тартиботи шаҳру дехот, бозорҳо, аниқии ченакҳо ва аз тарафи мардуми мусулмон иҷро кардани намозу рӯза ва аҳкоми шариат назорат менамуд.

Кўчманчиёнро сарварони авлод ё қабила, ки онҳоро бек ва ё бий меномиданд, идора мекарданд. Бекҳо ва ё бийҳо дар байни ҳамқавмҳои худ обрӯй ва эътибори калон доштанд.

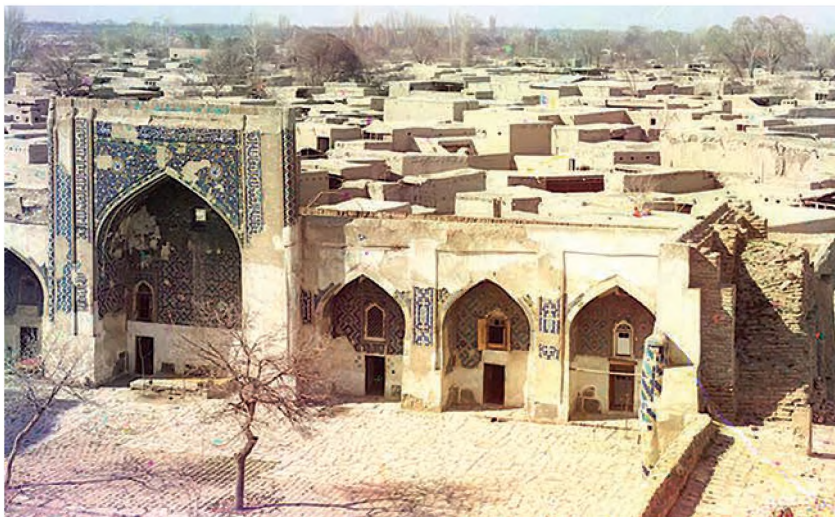
Рӯҳониён дар давлатҳои Осиёи Марказӣ мақоми калон дошта, дар тарбияи мардум, аз он ҷумла ҷавонон, тозагии ахлоқ, корҳои маориф ва додгоҳ вазифаи муҳимми давлатиро иҷро менамуданд.

Иқтисодиёти хониҳо ва аморати Бухоро. Дар аморати Бухоро ва хонигарҳои Қўқанду Ҳева сифати олоти кишоварзӣ қариб тағйир наёфта буд. Кишоварзон мисли пештара заминро бо ҷуфти гов шудгор мекарданд. Дар натиҷаи ҷангҳои байни хониҳо аксарияти иншооти обёрикунанда аз кор баромада буданд. Танҳо дар миёнаҳои асри XIX қисме аз онҳоро аз нав ба кор дароварданд.

Замин дар аморати Бухоро ва хониҳои Осиёи Марказӣ асосан ба давлат тааллуқ дошт. Дар он кишварзон кор карда, ба давлат хироч меоданд. Як қисми замин барои хизмат ба амалдорон дода мешуд.

134. Коргарони яке аз аввалин заводҳои пахтаозакунӣ

135. Яке аз дарвозаҳои Бухоро

Ин заминҳо аз хироч озод буданд ва мулки ҳурри ҳолис номида мешуданд. Заминҳои вақф дар ихтиёри масҷидҳо буданд. Кишоварзон заминро аз давлат, заминдорон ва масҷидҳо ба иҷора мегирифтанд ва миқдори муайяни ҳосилро ба соҳибони замин месупориданд. Қисме аз деҳқонон соҳиби қитъаҳои замин ҳам буданд. Ҳанӯз хунармандӣ аз кишоварзӣ ба таври ғайриҷудо нашуда буд. Як қисми касибон ғайр аз касби асосиашон ба кишоварзӣ низ машғул буданд. Дар Осиёи Марказӣ истехсоли дастии тилло, нуқра, мис, оҳан, сурб, поруи маъданӣ ва ғайра ба роҳ монда шуда буд. Ин машғулияти касибон таърихи чандинасра дошт.

Дар баробари истехсолоти касибӣ алоқаҳои тиҷоратӣ низ пеш меофтанд. Тиҷорати дохилии хониҳо ва аморат асосан дар байни шаҳрҳо сурат мегирифт. Тоҷирони калон молҳоро аз як шаҳр ба шаҳри дигар яклухт бурда мефурӯхтанд. Шаҳрҳо ба истехсоли молҳои алоҳида маҳсус гардида буданд. Масалан, Хучанд бештар калобаҳои абрешимӣ ва газвор истехсол мекард, Ҳисор шамшеру найза, Ёротеппа қорд ва рӯймолҳои пашмин, Бухоро газворҳои абрешимӣ ва ҳоказо. Аморати Бухоро ва хониҳои Осиёи Марказӣ бо давлатҳои зиёди хориҷӣ – Ҳиндустон, Афғонистон, Эрон, Чин, Русия, Туркия, мамлакатҳои Араб ва ғайра алоқаи тиҷоратӣ доштанд. Аз солҳои 30-юми асри XIX ин давлатҳо бо Англия ҳам робитаҳои тиҷоратӣ пайдо намуданд.

Кишоварзон ба давлат хироч ва тоҷирон боҷ меоданд. Ҳазинаи давлатӣ даромади калонро аз ҳисоби хироч мегирифт. Мардум аз рӯйи

136. Шаҳри Бухоро. Манори калон.

чорвои худ ба ҳазина закот низ месупориданд.

Шаҳрҳо. Дар асри XVII нимаи аввали XIX шаҳрҳои Осиёи Марказӣ тараққӣ карданд. Шумораи аҳолии шаҳрҳо аз рушди косибӣ, бинокорӣ ва илму фарҳанги онҳо шаҳодат медиҳанд. Дар оғози асри XIX аҳолии Бухоро 70 ҳазор, Самарқанд 30 ҳазор, Хучанд 17 ҳазор, Ҷирғатқалъа 12 ҳазор ва Қарши 10 ҳазор нафар буд.

Шаҳри аз ҳама калонтарини аморати Бухоро Бухоро буд. Дар Бухоро ва шаҳрҳои дигари аморат, хониҳои Қўқанду Хева бозорҳо ва корвонсаройҳои калон мавҷуд буданд. Масалан, дар миёнаҳои асри XIX дар 2 бозори Хучанд то 200 дўкони молфурӯшию молистеҳсолкунӣ ва корвонсарой мавҷуд буд. Дар аксарияти шаҳрҳои Осиёи Марказӣ косибӣ, аз он ҷумла кулолӣ, ҷўянрезӣ, заргарӣ, шамъбарорӣ, собунпазӣ, оҳангарӣ, дуредгарӣ, коркарди чарм, пойафзолдўзӣ, газвору мохут ва абрешимбофӣ мавҷуд буд.

Шаҳрҳои калони Осиёи Марказӣ марказҳои маъмурии ҳунармандӣ ва илму фарҳанг ба ҳисоб мерафтанд. Онҳо таърихи бой дошта, баъзеи онҳо ба монанди Самарқанд, Бухоро, Марв, Хучанд, Тошқанд, Қўқанд таърихи 2000-2500-сола доранд.

Маданият. Дар асри XVII дар Бухоро ва Самарқанд регистонҳо сохта шуданд. Дар ин шаҳрҳо инчунин силсилаи биноҳои таъйиноти маъмурию фарҳангии зебо ва боҳашамат қомат афрохтанд. Дар Бухоро ва Самарқанд санъати минҷура вусъат ёфт. Китоби «Зафарнома»-и Темурро, ки соли 1628 таълиф шудааст, 12 минҷура зебу зинат медиҳанд. Онҳоро рассомон, аз ҷумла Камолиддини Бехзод бо рангу бори дилкашу гуворо ва бо расмҳои дар ҳолати ҳаракат тасвирёфта офаридаанд.

Дар байни шоирони асри XVII Мулҳами Бухороӣ, Фитрати Зардўзи Самарқандӣ ва Сайиди Насафӣ бо шеърҳои баландмазмунӣ худ маълуму машҳуранд.

Дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳаёти илмию адабӣ як дараҷа бӯхронро аз сар мегузаронд. Дар ин давра асарҳои илмӣ асосан дар мавзӯҳои таърихӣ офарида шуданд. Дар байни онҳо «Таърихи Раҳимхон», «Таърихи Абдулфайзхон», «Фатҳномаи Султон», «Мунтахаб-ут-таворих», «Гулшан-ул-мулук» ва «Таърихи амир Ҳайдар» буданд. Муаллифони ин асарҳо худ шохидони воқеа буданд, ҳодисаҳо ва раванди таърихӣ замони худро хеле хуб шарҳу эзоҳ додаанд.

Аз намоёндагони адабиёти ин давра Махмур, Гулханӣ, Ҳозиқ ва баъзе шоирони дигарро ном бурдан мумкин аст, ки онҳо бо асарҳои худ дар таърихи адабиёти халқи тоҷик мавқеи махсусро соҳибанд.

137. Минѣтур ба «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ

Савол ва супоришҳо.

1. Давлати Ҷониён кай ташкил ёфтааст ва он чӣ тавр барҳам хӯрд? 2. Асосгузори сулолаи Манғитиён кист? Муҳаммад Раҳим кай ба сари ҳокимият омад? 3. Дар давраи кадом амир аморати Бухоро ба мамлакати мутамарказ табдил ёфт? 4. Хонҳои Қўқанд бо аморати Бухоро барои кадом мулкҳо ҷанг мекарданд? 5. Давлатҳои Осиёи Марказӣ чӣ тавр идора карда мешуданд? Оё дар усули идораи давлат дар байни онҳо тафовут мавҷуд буд? 6. Хусусиятҳои иқтисодии аморати Бухоро ва хониҳои Қўқанду Хеваро баён кунед? 7. Шаҳрҳои сараҳои Осиёи Марказиро номбар кунед? 8. Дар бораи шаҳрсозӣ, меъмори, ҳунар, илм ва адабиёти халқҳои Осиёи Марказии онвақта боз ҷиҳоро медонед? 9. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 31. ТУРКИЯ

Империяи туркҳои усмонӣ дар арафаи давраи нав. Дар арафаи давраи нав Туркия аз мамлакатҳои пешқадами Аврупои Ғарбӣ ақиб монд. Вақте ки дар Англия, Ҳоландия, Швейтсария, Белгия, Италия, Фаронса ва дигар давлатҳои Аврупои Ғарбӣ тартиботи

сармоядорӣ муқаррар мегардид, дар Туркия ҳанӯз ҳам тартиботи феодалӣ ҳукмрон буд. Дар асрҳои XVII ва XVIII империяи туркҳои усмонӣ аз ҷиҳати ҳарбӣ ҳанӯз ҳам ғуҷуғ буда, дар Аврупо, Осиё ва Африко мулкҳои беканорро дар ихтиёри худ дошта, ба роҳҳои муҳимтарини тиҷоратӣ назорат карда, халқияту қабилаҳои сершуморро дар зери итоати худ нигоҳ медошт. Робитаҳои дохилии империя бо мустамликаҳои он бо сабабҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва фарқияти этниқию динии халқҳо хеле заиф буданд. Зулми аз ҳад зиёд ва режими ҳарбию феодалии Усмонӣ ба пешрафти иқтисодиёт ва маданияти халқиятҳои нисбатан пешқадами империя монеъ мешуд.

Аз Туркия пеш рафтани мамлакатҳои Аврупоро нишонаи бозисти пурраи ин давлат шуморидан қомилан нодуруст аст. Навгонӣ, ки дар соҳаҳои иҷтимоӣ сиёсии мамлакат ба амал омаданд, аз пешрафти соҳти феодалии ин давлат шаҳодат медиҳанд. Аз нимаи дууми асри XVI сар карда, дар Туркия соҳти ҷамъияти сиёсие ташаккул меёбад, ки он ба муносибатҳои барқамолӣ қомеаи феодалӣ марбут мебошад. Ин раванд то охири асри XVIII идома меёбад.

Бухрони империяи Усмонӣ. Охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX барои Туркия давраи тезуғундавии бухрони иқтисодӣ сиёсие мебошад, ки он қариб дусад сол қабл аз он оғоз ёфта буд. Ба ҷунин вазъият воқеаҳои бузурги ду мамлақати пешқадами Аврупо – инқилоби буржуазии соли 1789 дар Фаронса ва инқилоби саноатӣ дар Англия мусоидат карданд. Инқилоби буржуазии Фаронса ба вазъияти сиёсии империяи Усмонӣ таъсири сахт расонид. Ғояҳои демократии он яқдили халқҳои мустамликаҳои Туркияро ба вучуд оварданд. Дар охири асри XVIII тараққиёти иҷтимоӣ иқтисодии империяи Усмонӣ халқҳои мағзмурро ба қабули ғояҳои демократӣ тайёр карда буд. Сониян, инқилоби Фаронса буржуазияро ба сари қудрат оварда, рақобати байниҳамдигарии мустамликадорон, махсусан, Фаронса ва Англияро барои ба даст даровардани он мулкҳо, ки дар ҳаёти империяи туркҳои усмонӣ буданд, пурзӯр намуд. Инқилоби саноатӣ дар Англия низ ҷунин таъсир дошт.

Соҳаи асосии иқтисодиёти Туркия – зироаткорӣ дар ҳолати вазнин буд. Дар охири асри XVIII талаботи давлатҳои Аврупо ба маҳсулоти кишоварзии дар империяи Усмонӣ истеҳсолшаванда афзуд. Ҷунин вазъият заминдорони Туркияро водор намуд, ки истисморӣ кишоварзонро пурзӯр карда, ҳосили зиёд ба даст дароранд. Зулми ҳокимияти давлатӣ на танҳо ба кишоварзон, балки ба қосибон ва тоҷирон низ меафзуд. Аз мардум ситонидани андоз зиёд шуд. Дар баробари ин раванд давлат ба бухрони молиявӣ низ дучор омад.

138. Муриди IV (1623-1640)

139. Иброҳимпошо (1640-1648)

Яке аз нишонаҳои бухрони Туркия ҳаракати ҷудоихоҳии феодалҳо - ҳокимони маҳаллӣ буд. Баромадҳои ҷудоихоҳии онҳо дар сар то сари мамлакат ба амал омаданд. Махсусан дар байни онҳо баромадҳои Пазвантоғлу (пошои Видина), Алипошо Янински (пошои Албания) Чупоноғлу (пошои Анқара), машҳуранд. Бо вучуди ин фаъолияти ҷудоихоҳон барои ҳукумати марказӣ ба муқобили халқи турк мубориза бурда наметавонистанд. Баръакс, чунин вазъият ҷудоихоҳонро бо ҳукумати Туркия ҳамфикру муттаҳид месохт.

Сиёсати хориҷии Иброҳимпошо. Соли 1683 артиши сершумори Туркия бо сардории вазири бузург Мустафопошо, ки ба он сарбозони савораи хони Қрим низ ҳамроҳ буданд, ба қаламрави Маҷористони Ғарбӣ ворид шуда, баъд ба ҷониби пойтахти Австрия – шаҳри Вена ҳаракат карданд. Муҳосираи Вена аз тарафи лашкари Туркия ду моҳ давом кард. Шоҳи Лаҳистон (Полша) Ян Собеский аз шароити мусоид истифода бурда, 12 сентябр лашкари 25-ҳазорнафараи худро пинҳонӣ ба ёрии австриягӣҳо ба Вена расонд. Сарбозони турк сар қалобашонро гум карда, ба ҳар тараф гурехтанд. Дар ин муҳориба онҳо аз дасти артиши Ян Сабеский беш аз 20 ҳазор сарбози худро талаф доданд.

Шикасти туркҳо дар назди Вена шароит фароҳам овард, ки солҳои 1684-1686 бар зидди туркҳои усмонӣ аз тарафи Англия, Лаҳистон, Маҷористон, Малта ва Русия иттифоқи «Лигаи муқаддас» ташкил карда шавад. Амалиёти ҳарбии иттифоқчиён бар зидди лашкари Туркия бомуваффақият анҷом ёфт. Туркҳо маҷбур шуданд, ки

140. Сулаймони II (1687-1691)

141. Усмони I (1754-1757)

Буда, Белград ва қариб тамоми Юнони Чанубиро тарк намоянд. Баъди ин халқҳои Балкан барои барҳам додани зулми туркҳо ба мубориза шурӯъ карданд.

Соли 1696 лашкари Русия қалъаи Азовро соҳиб шуд. Соли 1697 лашкари Австрия артиши туркҳоро дар наздикии дарёи Тиса торумор намуд. Шикасти шармандавор Туркияро маҷбур намуд, ки бо ин давлатҳо сулҳ бандад. Мувофиқи созишномаи Карловитси (соли 1699) Австрия қариб тамоми Мачористон, Трансилвания ва Словенияро ба даст даровард. Лаҳистон бошад, дар Украина як қисми тарафи рости дарёи Днепр, Подолия, Венетсия, Морея ва як қатор қазираҳои баҳри Эгейро ба худ тобеъ намуд. Туркия соли 1670 дар Константинопол бо Русия сулҳ баст. Мувофиқи он Русия мавқеи худро дар баҳри Азов мустаҳкам кард.

Иброҳимпошо чидду ҷаҳд намуд, ки муносибатҳои Туркия бо Австрия ва Русия ба эътидол ояд. Дар сиёсати дохилӣ Иброҳимпошо қувваи худро барои беҳтар кардани вазъи молиявии мамлакат равона сохт. Бо ин мақсад харочоти давлатиро ба артиш кам кард. Бо мақсади дарёфти сарчашмаҳои нави даромад барои қонеъ гардонидани талаботи афзудаистодаи Туркия ҳукумати Иброҳимпошо ба лашкаркашиҳои истилогаронаи нав тайёрӣ медид. Барои ба даст даровардани мулкҳои Эрон дар Қафқоз ва забти шаҳрҳои Табрёз ва Қирмоншоҳ, ки марказҳои калонтарини тичоратӣ буданд, тайёрӣ медид.

Соли 1729 артиши лашкаркаши Эрон Нодиршоҳ қўшуни афғонҳоро торумор кард. Иброҳимпошо аз ғалабаҳои Нодиршоҳ ит-

тилоъ ёфта, чанги дарпешистодаи зидди Эронро эълон намуд. Барои ба ин чанг тайёрӣ дидан аз аҳолии андозҳои зиёди иловагӣ талаб намуд, ки ин сиёсати Иброҳимпошо боиси норозигии омма гардид.

Шӯриши Патрон Халил. Охирҳои соли 1729 ва аввалҳои соли 1730 дар мамлакат андозҳои зиёд, аз он ҷумла андози ҳарбӣ чорӣ қарда шуд. Дар рафти ғундоштани он амалдорон ба сӯистеъмом аз вазифа ва зулми халқ роҳ меоданд. Дар натиҷа халқ бенаво ва косаи сабри онҳо лабрез мешуд. Бинобар ин, тирамоҳи соли 1730 дар Истанбул бо сардории Патрон Халил шӯриши калон ба амал омад. Пагоҳии барвақти 28 сентябр гурӯҳи на чандон калон дар яке аз майдонҳои шаҳр ҷамъ омаданд ва Патрон Халил парчами сабзро бардошта, мардумро ба шӯриш даъват кард. Даъвати ӯро ҷамъомадагон гарму ҷӯшон пазируфтанд.

Ҳабари шӯриш вазиронро ба таҳлука овард. Шӯришгарон то охири ҳамаи қисми зиёди шаҳро ба зери назорати худ дароварданд. Сафи шӯришгарон зиёд шуда, ба 12 ҳазор нафар расид. Корпуси яничарҳо ва қисми зиёди рӯҳониён ба тарафи шӯришгарон гузаштанд.

Мардуми бағазабномада қасри султонро муҳосира намуда, султон Аҳмади III-ро маҷбур намуданд, ки ба шӯришгарон гузашт кунад. Бар замми ин, ӯ маҷбур шуд, ки вазири бузург ва яқчанд вазири дигаро ба истеъфо раво кунад. Бо вучуди ин, султон Аҳмад рӯзи дигар маҷбур шуд, ки аз тоҷу тахти султони даст кашад.

Пагоҳии 2 октябр султони нав – Маҳмуди I роҳбари шӯришгарон Патрон Халилро қабул кард. Дар вохӯрӣ бо султон Патрон Халил талаб кард, ки ҳамаи андозҳо ва бочҳои нав бекор қарда шаванд. Маҳмуди I талаби шӯришгаронро ҳамаи замон қонеъ кард. Вале баъди чанде дар сафи иштирокчиёни шӯриш ҷудой ба амал омад, зеро қисме аз онҳо, махсусан яничарҳои касбӣ аз ҳайати шӯричиён барномада, Маҳмуди I-ро дастгирӣ карданд. Дарбориёни султон аз ин истифода намуда, нерӯҳои худро барои ба шӯриш зарба задан тайёр карданд ва 25 ноябри соли 1730 18 роҳбари бесилоҳи шӯришгаронро бо сардории Патрон Халил бо баҳонаи маҷлиси девон ба қаср даъват намуда, ба қатл расониданд.

Султон фармон баровард, ки барои сари ҳар як иштирокчии шӯриш 50 куруш мукофот дода шавад. Мувофиқи ин фармон аз 4 то 7 ҳазор нафар шӯришчӣ қатл қарда шуданд. Ҳамин тариқ, шӯриши Патрон Халил шикаст хӯрд.

Ислоҳоти Салими III. Муҳолифатҳои дохилӣ, ҷудоихоҳии феодалҳо ва болоравии ҳаракати миллии озодихоҳӣ, аз як тараф, бадшавии вазъи байналхалқии Туркия, аз ҷониби дигар, барои доираҳои

ҳукмрони мамлакат ҳолати хавфнокро ба вучуд оварданд. Дар чунин вазъияти ногувор онҳо, махсусан, ба лашкари дорои қобилияти баланди чангӣ ниёз доштанд. Артиши мавҷудаи Туркия хеле заиф шуда, ба талабот ҷавоб дода наметавонист.

Соли 1791 султон Салими III бо роҳбарони баландмақом ва рӯҳониёни мамлакат чаласае доир карда, роҳҳои беҳтар кардани вазъи мамлакатро ҳаллу фасл намуд. Дар чаласа асосан оид ба бад будани вазъи артиш ва дигаргун намудани сохтори он таклифҳо пешниҳод гардиданд. Дар солҳои 1792-1793 Салими IV ба ислоҳот шурӯъ намуд, ки он дар таърих номи «Низоми ҷадид»-ро гирифтааст. Мувофиқи фармони Султон шахсоне, ки уҳдадорҳои ҳарбиро иҷро намекард, замини вай мусодира карда мешуд. Ин фармон корпуси ҳарбии аврупоинизом ва хазинаи махсуси маблағгузори ислоҳотро дар назар дошт. Ислоҳоти ҳарбии артиши Туркия дар зери роҳбарии мутахассисони ҳарбии Фаронса ба амал бароварда мешуд.

Ислоҳоти «Низоми ҷадид» бояд натиҷаи хуб меод, лекин унсурҳои муҳофизакор (консервативӣ), ки асосан ба яничарҳо таъна мекарданд, ба он муқобилияти сахт нишон доданд.

Соли 1805 яничарҳо шӯриш бардоштанд. Он аввал дар қисмати аврупоии Туркия оғоз ёфта, баъд ба Истанбул гузашт. Дар вазъияти ҳалқунанда Салими III бечуръатӣ зоҳир намуд. Ӯ фармони худро дар бораи ислоҳоти ҳарбӣ бекор ва корпуси навро пароканда кард. Вале ин чораҳо ҳокимияти ӯро начот дода натавонишанд. 29 майи соли 1807 Салими III аз тахти султонӣ маҳрум карда шуд. Ҷонибдори ӯ Мустафопошо Байрақтар Истанбулро ба даст дароварда, хост, ки тахти султониро ба Салими III баргардонид, ислоҳотро аз нав дар амал татбиқ намояд. Валиаҳди Салими III Мустафои IV аз тарси тахту тоҷро аз даст додан, фармон дод, ки Салими III-ро бӯғӣ кунанд. Бо вучуди ин, Мустафои IV аз тахти султонӣ маҳрум карда мешавад. Байрақтар ва ҷонибдорони ӯ 28 июли соли 1808 ба тахти султонӣ Туркия Маҳмуди II-ро шинониданд. Кӯшиши Байрақтар оид ба татбиқи ислоҳот бенатиҷа анҷом ёфт.

Сабаби асосии бебарории ислоҳоти Салими III дар он буд, ки ӯ хост артиши Туркияро мисли артиши давлатҳои буржуазии Аврупо аз нав сохта, асосҳои сохти феодалии империяи Усмониро нигоҳ дорад.

Сиёсати хориҷии Туркия дар охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX. Пурзӯршавии рақобат байни Англия ва Фаронса ба тезу тундшавии муносибатҳои байналхалқӣ оварда расонид. Дар давраи аввал муносибатҳои байни Бонапарт Наполеон ва Салими III душманона буданд. Наполеон намехост, ки мақоми Англияро дар Шарқи

142. Салими III (1789-1807)

143. Маҳмуди II (1808-1839)

Наздиқ суст кунад. Барои ҳамин ба Миср, ки он яке аз мулкҳои арабии Туркия буд, ворид шуд, вале он бебарор анҷом ёфт. Флоти англисҳо дар наздикии Абӯкираи шарқтари Искандария флоти Фаронсаро торумор кард. Дар Сурия лашкари Фаронса дар наздикии Акка боздошта шуд. Он маҷбур шуд, ки ба Миср баргардад. Сиёсати зиддигуркии Бонапарт Наполеон Туркияро бо мухолифони Фаронса, аз он ҷумла бо Русия наздиқ кард. Бо хоҳиши Салими III эскадраи русҳо ба ёрии туркҳо омад. Эскадраи Фаронса дар баҳри Ион ҷойгир буд. 3 январи соли 1799 дар Истанбул Туркия бо Русия созишномаи ҷарбӣ бааст. Қувваҳои муттаҳидаи баҳрии русҳо ва туркҳо фаронсавихоро маҷбур сохтанд, ки ҷазираҳои баҳри Ионро тарқ намоянд. Солҳои 1800, 1802 ва 1805 дар байни Туркия ва Русия шартномаҳои дигар бааста шуданд, ки онҳо дар масъалаҳои баҳри Ион, князиҳои Молдова ва Валахия муносибатҳои ин ду давлатро танзим карданд. Сарфи назар аз ин, дӯстии Туркияю Русия дер давом накард. Дар Туркия ҳукмронии русҳо дар Молдова ва Валахия, норозигӣ ба вучуд овард. Соли 1805 вақте ки лашкари Русия дар наздикии Аустерлице шикаст хӯрд, муносибатҳои байни Туркия ва Фаронса аз нав барқарор шуданд. Муносибатҳои байни Туркия ва Русия сард гардида, оқибат ба ҷанг овард. Ин ҷанг солҳои 1806-1812 ба амал омад. Моҳҳои июн-октябри соли 1811 лашкари рус зери роҳбарии М.И.Кутузов артиши Туркияро дар Дунай торумор кард. Туркия маҷбур шуд, ки дар шаҳри Бухарест бо Русия созишномаи сулҳро имзо кунад. Дар натиҷаи ин Русия Бессарабияро ба даст даровард ва мавқеи худро дар Қавқоз то

дарёи Арпачай, кӯхҳои Очар ва баҳри Сиёҳ мустаҳкам кард. Молдова ва Валахия ба Туркия баргардонида шуданд.

Оғози асри XIX дар нимқазираи Балкан бар зидди мустамли-кадорони Туркия ҳаракати миллию озодихоҳӣ вуъбат меёбад. Соли 1821 мардуми Молдова ва Валахия дар зери роҳбарии румин Тодор Владимиреско ба муқобили туркҳо шӯриш бардоштанд. Худи ҳамин сол бар зидди туркҳо дар Юнон ҳам шӯриш ба амал омад. Соли 1822 ҳукумати миллии Юнон таъсис меёбад. Юнониҳо 5 сол истиқлолияти давлатии худро муҳофизат намуданд. Ба султони Туркия Маҳмуди II (бо ёрии пошои Миср Муҳаммад Али) муяссар гардид, ки Юнонро аз нав ба итлоати худ дарорад. Соли 1824 артиши Миср бо сардории писари Муҳаммад Али – Иброҳимпшо ба Юнон равон карда мешавад. Ба лашкари Миср муяссар гардид, ки соли 1826 қариб тамоми Мореяро ишғол намояд. Вале вазъияти байналхалқӣ ба фоидаи юнониҳо тағйир ёфт. Туркия натавонист, ки Юнонро аз нав ба тобеияти худ дарорад.

Ҷанги дигари Туркия бо Русия солҳои 1828-1829 ба амал омадааст. Амалиётҳои ҳарбӣ дар Балкан ва Қарқоз сурат гирифтанд. Қўшунҳои рус аз дарёи Прут гузашта, ба туркҳо ҳамла карданд. Дар сарҳади қарқозии Туркия низ амалиётҳои ҳарбӣ оғоз ёфтанд. Моҳи июни соли 1829 дар зери роҳбарии генерал Дибич лашкари Русия дар fronti Балкан ба лашкари Туркия шикаст дода, ба тарафи Адрианопол ҳаракат намуд. Лашкари туркҳо шикаст хӯрда, бетартибона ақибнишинӣ кард. Баъди ишғоли ин шаҳр роҳ ба сӯи Истанбул кушода шуд. Ин ҷанги Туркияю Русия 28 августи соли 1829 дар қароргоҳи Дибич (воқеъ дар Адрианопол) бо бастанӣ шартномаи сулҳ анҷом ёфт.

Ислоҳоти Маҳмуди II. Тараққиёти иҷтимоию иқтисодии нимаи аввали асри XIX ислоҳот дар муносибатҳои заминдорӣ ва сохтори давлатиро тақозо мекард. Ин ислоҳотро султон Маҳмуди II дар солҳои 1831-1833 ба амал баровард. Низомии заминдорӣ хизматчиёни ҳарбӣ бекор карда шуд. Заминҳои аз ҳарбиён мусодира кардашударо ба ихтиёри деҳқонон доданд. Қисми заминҳо, хусусан заминҳои бекорхобидаро фурӯхтанд. Ин ислоҳоти аграрӣ хеле муҳим буд. Тағбиқи он то охири солҳои 40-ум идома ёфт. Бо вучуди камбудихоҷаш ислоҳоти аграрии Маҳмуди II пешқадам буд.

Ислоҳоти дигари Маҳмуди II низ ҷолиби диққат аст. Ӯ низомии гумрукро ба тартиб даровард, инҳисори давлатиро дар хариди гандум ва пашм бекор кард. Солҳои 1836-1837 вазоратҳои корҳои хориҷӣ, корҳои дохилӣ ва ҳарбӣ, муассисаҳои сафоратхонаҳои доимӣ дар Париж, Вена, Лондон ва Берлинро таъсис дод. Дар бораи намуни зоҳирии амалдорони идораҳои давлатӣ низ фармони Маҳмуди II

интишор мегардад. Мувофиқи фармони соли 1837 бояд риши онҳо баробари дарозии абрӯй бошад.

Мувофиқи ислоҳоти нави маъмурӣ мамлакат аз рӯйи нишондодҳои қаламрав ва вилоятҳо ба санҷакҳо (округҳо) тақсим карда шуданд. Ба онҳо амалдорони аз тарафи ҳокимияти марказӣ таъингардида рохбарӣ мекарданд.

Мувофиқи ислоҳоти ҳарбӣ хизмат дар артиш 15 сол муқаррар гардид. Бо фармони Маҳмуди II лоиҳаи ислоҳоти навро комиссияи босалоҳияте бо сардории арбоби намоёни давлатӣ ва дипломатӣ Мустафо Рашидпошо таҳия кард. Ин шахс ғарбпараст буд. Барои ҳамин ҳам мазмуни ислоҳот моҳияти ғарбӣ дошт.

Танзими вазъият. Лоиҳаи ислоҳоти тайёркардаи Мустафо Рашидпошо ба султони нав Абдулмачид пешниҳод карда шуд. Ин ислоҳот бо номи «Хатти Шариф» моҳи ноябри соли 1836 дар наздикии қароргоҳи тобистонаи султон – Гулхона (Гюлхане) ба омма эълон карда шуд. Аз ин рӯ, он «Хатти Шарифи Гулхона» ном гирифт. «Хатти Шарифи Гулхона» 3 мақсади асосии дигаргунсозиҳоро дошт: таъмини беҳатарии ҳаёт, шаъну шараф ва ҳифзи моликияти тамоми раияти империя сарфи назар аз мансубияти динию мазҳабӣ; тақсимои дурусти андоз ва рӯёнидани он; ба тартиб даровардани сафарбаркунии рекрутӣ ба артиш ва кам кардани муҳлати хизмати ҳарбӣ. Вале унсурҳои иртиқой намегузоштанд, ки ислоҳоти танзими вазъият мутасил давом кунад.

Ташаббускорони санад ба татбиқи нишондодҳои он оид ба дахлнопазирии ҳаёт, моликият ва ҳифзи шаъну шарафи раъият диққати калон меоданд. Бо ин мақсад кодексҳои ҷиноӣ ва тичоратӣ қабул карда шуданд. Аз ҳисоби ҷамоаҳои мусулмонон ва ғайримусулмонон шӯрои давлатӣ ва шӯроҳои маслиҳатии музофотӣ - маҷлисҳо ташкил карда шуданд. Ҳамаи ин чораҳо барои гирифтани пеши роҳи сӯистеъмомкунии амалдорон ва маҳдуд кардани мусодираи молу мулк ҳангоми истинтоқ қор набурдани шиканҷа ва кам кардани ҳукми қатл мусоидат карданд. Барои солим гардонидани иқтисодиёти мамлакат Мустафо Рашид ба тағйир додани низоми андозҳо камар баст. Андозҳои фавқулода бекор карда шуданд, андози сарикасӣ аз мардуми ғайримусулмон ба низом дароварда шуд. Нисбат ба ислоҳоти соҳаҳои дигар ислоҳоти ҳарбӣ бобарортар буд. Мувофиқи он муҳлати хизмати рекрутӣ дар артиши мунтазам дар асоси уҳдадорӣ умумии ҳарбӣ аз 15 сол то 7-8 сол фуруварда шуд.

Мустафо Рашид барои дар мамлакат паҳн гардидани низоми маорифи дунявӣ қадамҳои муҳим гузошт. Бо ташаббуси ӯ мактабҳои

ибтидоӣ ва миёна, омӯзишгоҳҳои педагогӣ ва таълимгоҳҳои дигар кушода шуданд. Онҳо дар тайёр намудани кадрҳои миллӣ саҳми калон гузоштанд.

Ҷанги Қрим дар солҳои 1853-1856 пеши роҳи фаъолияти ислоҳоти Мустафо Рашид ва тарафдорони ӯро гирифт.

Давраи аввали танзим (солҳои 1839-1853) дар соҳаҳои маъмури, идораи давлатӣ, иқтисодиёт ва маданияти Туркия давраи нисбатан босуръати дигаргунсозӣ буд. Он ба Туркия роҳ ба сӯйи ҷомеаи сармоядориро кушод.

Ҳуҷҷат

«Хатти Шарифи Гулхона» (3.11.1839)

Дар яқсаду панҷоҳ соли охир як қатор рӯйдодҳо ва сабабҳо ба он оварда расониданд, ки мисли пештара қонунҳои муқаддас ва қоидаҳои, ки аз онҳо бармеоянд, риоя карда намешуданд...

...Ҳар як давлате, ки қонунҳоро риоя намекунад, ҳама гуна иқтисодии худро аз даст медиҳад... Мавқеи ҷуғрофии вилоятҳои Оттоман, заминҳои ҳосилхез, қобилият ва ақли солими сокинони онҳо касро бовар мекунонанд, ки агар чораҳои таъсирнок андешида шаванд, бо ёри Худованд баъди якчанд сол натиҷаи дилхоҳ ба даст хоҳад омад. Ҳамин тариқ .... мо мулоҳиза кардем, ки бо ёри муқаррароти нав ба идораи вилоятҳо, ки империяи Оттоманро таъкил мекунонд, шароити хуб фароҳам оварем. Ин муқаррарот, хусусан бояд ба се тараф дахл дошта бошанд:

1. Таъмин намудани амнияти пурраи ҳаёт, шаъну шараф ва моликияти раияти мо.
2. Дурустӣ дар тақсим ва рӯёнидани андозҳо;
3. Ба низом даровардани хизмати ҳарбӣ, аскарғир ва муҳлати он....

... Ҳар он касе, ки ба муқаррароти мазкур муқобилият нишон медиҳад, гирифтори лаънати Худованд шуда, аз бахту саодат абадӣ маҳрум мешавад.

Савол ва суноришҳо:

1. Бухрони империяи Усмонӣ дар охири асри XVIII дар чӣ ифода ёфтааст?
2. Сиёсати хоричии Иброҳимпошо дар қадом воқеаҳо инъикос ёфтааст?
3. Дар бораи сабабҳо, рафт ва шикасти шӯриши Патрон Халил нақл кунед. Чаро ин шӯриш бемуваффақият анҷом ёфт?
4. Қадом ҷиҳатҳои ислоҳоти Салими III ба шумо маъқул шуданд?
5. Дар бораи сиёсати

хориҷии Туркияи охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX нақл кунед. Аз он чӣ хулоса баровардан мумкин аст? 6. Моҳияти ислоҳоти Маҳмуди II-ро фаҳмонед? 7. Дар бораи ислоҳоте, ки «Танзим» номида шудааст, маълумот диҳед. 8.«Хатги Шарифи Гулхона» чӣ мақсадҳо дошт? 9. Аз таърихи нимаи дуюми асри XVII ва нимаи аввали асри XIX Туркия чӣ хулосаҳо баровардед?

БОБИ V МАМЛАКАТҲОИ АРАБИИ ОСИЁ ВА АФРИҚО

§ 32. МАМЛАКАТҲОИ АРАБ

Дар байни мамлакатҳои Араб, ки аз тарафи истилогарони турк ишғол карда шуда буданд, Сурия, Лубнон, Фаластин, Ироқ, Ҳиҷоз, Миср, Триполи, Тунис, Алҷазоир мавқеи муҳим доштанд. Онҳоро империяи Усмониён ҳанӯз дар асри XVI ба худ тобеъ карда буд. Ба туркҳо танҳо муяссар нашуд, ки Марокаш ва қисми ҷанубу шарқии нимҷазираи Арабистонро ишғол намоянд. Яман бошад, соли 1645 аз зери асорати мустамликавии Усмониён озод шуд, вале он солҳои 70-уми асри XIX бо зӯри аз нав ба ҳаёти империяи Усмониён дохил карда мешавад.

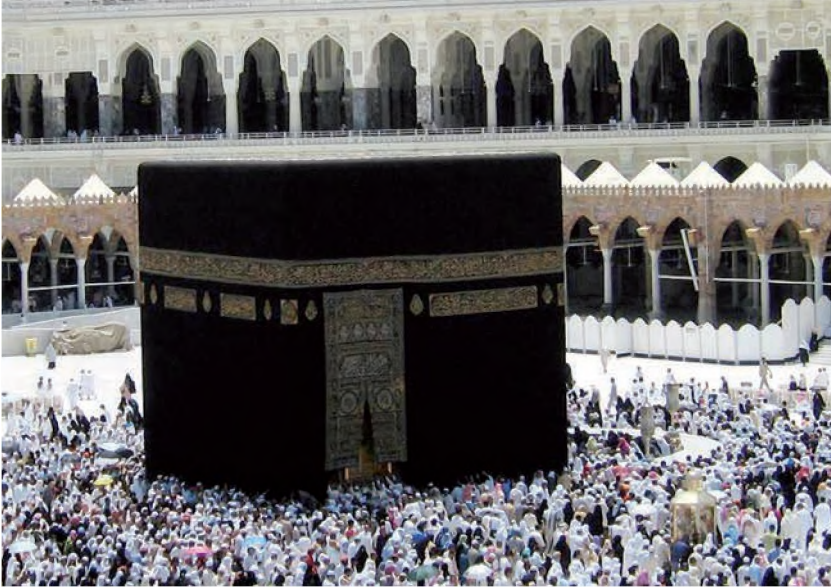
Аз рӯи рушди иҷтимоию иқтисодии худ вилоятҳои арабии ишғолкардаи туркҳо аз ҳамдигар фарқ доштанд. Дар байни онҳо Миср, Сурия, Лубнон ва Фаластин нисбатан пешқадамтар ва вилоятҳои нимҷазираи Арабистон, ҷануби Ироқ, Алҷазоир, Тунис ва Триполи дар дараҷаи пасттари тараққиёт меистоданд.

Мамлакатҳои нимҷазираи Арабистон. Дар асри XVIII дар нимҷазираи Арабистон якҷанд давлат вучуд дошт. Ҳокими шарифи Макка, ки ба сулолаи Ҳошимиён тааллуқ дошт, зоҳиран вассали Туркия ба ҳисоб мерафт. Аз нимаи дуюми асри XVIII сар карда дар Уммон султони пурзӯри соҳибистиклол мавҷуд буд. Қувайт ва Баҳрайн низ мустақил буданд.

Дар оғози асри XVIII дар нимҷазираи Арабистон сулолае ташаққул ёфт, ки асосгузори Сауд (соли 1725 вафот кардааст) буд. Писари ӯ Муҳаммад (1727-1767) соли 1745 ақидаҳои ислоҳотхоҳии динии Муҳаммад ибни Абдулваҳҳобро қабул мекунад.

Ваҳҳобиён ба исломи азали бағаштани мусулмонро ташвиқу тарғиб карда, ҳуруфотхое, ки ба дини ислом дохил гардида буданд, рад мекунанд. Онҳо эътиқодно ба Ҳудои яккаву ягона, муносибати одилонаи ҳокимонро ба раият, бародарии мусулмонон, риояи ахлоқ ва муносибати манфи ба сарватмандиро тақозо мекарданд.

Таълимоти Ваҳҳобиён ба парчами динии Аморати Саудиён табдил ёфт. Баъди ҷангҳои дуру дароз ба Муҳаммад ва писари ӯ Абдулазиз (1765-1803) муяссар шуд, ки қисми зиёди нимҷазираи Арабистонро забт намуда, бо империяи Туркия исломӣ рӯ ба рӯ шавад.

144. Хонаи Каъба

Соли 1798 Ваҳҳобиён ба артиши подшоҳи Бағдод шикаст дода, ҳокимияти худро дар соҳилҳои халиҷи Форс васеъ намуданд. Солҳои 1802-1805 Ҳичоз, Макка ва Мадинаро забт намуда, баъд аз он ба Сурия ва Ироқ ворид шуданд. Ваҳҳобиён дар нимҷазираи Арабистон аморати худро ташкил карданд. Султони Туркия Маҳмуди II маҷбур шуд, ки подшоҳи Миср Муҳаммад Алиро ба ёри даъват намояд. Солҳои 1811-1818 лашкари Миср, ки бо силоҳи аврупоии замонавӣ хуб мусаллаҳ буд, лашкари ваҳҳобиёнро торумор карда, давлати онҳоро барҳам дод. Англия барои ба худ тобеъ кардани арабҳои соҳилҳои шимолии Уммон аз чунин вазъият истифода мебарад. Шайхҳои онҳо маҷбур шуданд, ки бо Англия шартнома баста, ба итоати ин давлат дароянд. Ҳамин тавр Уммони Шартномавӣ ба миён омад.

Ба Муҳаммад Алӣ муяссар нашуд, ки ҳокимияти худро дар Арабистон мустаҳкам кунад. Соли 1820 арабҳои Начд алайҳи ҳокимияти туркию мисрӣ шӯриш бардоштанд. Ин шӯриш қариб 20 сол давом кард. Дар рафти он аморати Ваҳҳобиён аз нав эҳё гардид. Пойтахти нави аморат шаҳри Ар-риёз мешавад. Соли 1840 лашкари Миср маҷбур шуд, ки Арабистонро тарк намояд.

Дар Начд ва Хоса ҳокимияти Ваҳҳобиён, ки онро солҳои 1843-1867 **Амир Файсали Саудӣ** дар ихтиёри худ дошт, мустаҳкам гардид. Дар замони ҳукмронии ӯ идораи давлатии Ваҳҳобиён марказо-

нида мешавад. Соли 1867 баъди вафоти Файсал дар Начд чангҳои байниҳамдигарии ҳокимони маҳаллӣ оғоз меёбанд, ки онҳо аморати Ваҳҳоиёро суғуст карданд.

МИСР

Охирҳои асри XVIII Миср ба ҳайати империяи Туркҳои Усмонӣ дохил буд. Мисрро ҳоким, ки онро аввал «валӣ» ва баъд «пошо» меномиданд, идора мекард.

Дар назди подшоҳ мақоми маслиҳатӣ – девон мавҷуд буд. Ба он фармондеҳони панҷ корпуси лашкари туркӣ, бейҳои мамлукӣ, додҳои шариатӣ, раисони чор дорулфунуни ҳуқуқии исломӣ, намоёндагони уламои исломӣ ва зурёти пайғамбар – шарифҳо дохил буданд.

Ҳокимони Миср аз ҳисоби мамлукҳо таъйин карда мешуданд. Дар мамлакат ҳамагӣ 24 мамлуки бей мавҷуд буд. Бейи аз ҳама пуриқтидори мамлукҳо дар Қоҳира қароргоҳ дошт ва унвони шайхалбалидиро соҳиб буд, сарвари ҳамаи мамлукҳо ба ҳисоб мерафт. Ҳар як мамлук дастаи сарбозони худро дошт. Ӯ ҳар сол аз ҳисоби хариди ғулмон – черкесҳо, гурҷҳо, абхазҳо, лакҳо, русҳо, маҷорҳо, немисҳо, итолиёвӣҳо ва ғайра ҳайати дастаи худро пурра мекард.

Ҷунбиши халқӣ дар Қоҳира. Соли 1795 аҳолии Қоҳира ба муқобили режими туркию мамлукӣ шӯриш бардошт. Роҳбарони шӯриш намоёндагони уламои ислом, пеш аз ҳама, шайхҳои Ал-Азҳар, пешвоёни онҳо Умар Мукаррам, Ал-Шарқавӣ, Ас-Саодат, Ал-Бакрӣ ва Ал-Амир буданд.

Моҳи июн сокинони шаҳри Билбайс ба назди шайхҳои дорулфунуни Ал-Азҳар омада, дар бораи зулми беандозаи мамлукҳо шикоят карданд. Маҷлиси шайхҳо баъди баррасии шикояти мардум қарор кард, ки бо нишони эътироз бар зидди беадолатии мамлукҳо баромади халқ ташкил карда шавад. Бо даъвати шайхҳо сокинони шаҳри Қоҳира корро қатъ карданд. Онҳо дӯкониҳо, бозорҳо ва устохонаҳоро баста, ба намоиш баромаданд. Мурод ва Иброҳим аз авҷи намоиш тарсида, бо шайхҳо гуфтушунидро оғоз намуданд. Шайхҳо талаб карданд, ки роҳбарони Миср фишор ва зӯроварию ба халқ барҳам диҳанд, қонуниятро мувофиқи тақозои шариат аз нав барқарор, андозҳои беадолат ва мусодиракуниҳои худсаронаро бекор кунанд. Мурод ва Иброҳим ин талабҳои халқ ва уламоро қабул карданд. Лекин дере нагузашта бар сари халқи Миср бадбахтии дигар омад. Мамлакат ба маркази татбиқи сиёсати мустамликадорӣ мамлакатҳои калонтарини Аврупо ва пеш аз ҳама Фаронса табдил меёбад.

145. Қоҳира дар аҳди мамлук Султон Ҳасан Камли. Намуди мадраса

Лашкаркашии Фаронса ба Миср. 30 июни соли 1798 бо сардории Бонапарт Наполеон лашкари Фаронса дар наздикии шаҳри Искандария ба соҳил фуromaд. Лашкари Фаронса аз 50 ҳазор нафар аскари хушкигард ва 400 киштӣ иборат буд. 2 июл ба лашкари Фаронса муяссар шуд, ки Искандарияро ишғол кунад. 21 июл фаронсавиҳо дар наздикии аҳромҳо кӯшуни мамлук Муродро пурра торумор карда, баъд Қоҳираро ишғол карданд. Вале 1 август эскадраи англисҳо, ки ба ёрии туркҳо омада буд, флоти Фаронсаро дар наздикии Абукир торумор кард. Моҳи сентябр султони Туркия Салими III ба Фаронса ҷанг эълон кард. Бо вучуди ин, Фаронса тавонист Мисрро ишғол намояд. Халқи Миср ба муборизаи зидди фаронсавиҳо бархост. 21 октябри соли 1798 дар Қоҳира бар зидди онҳо шӯриши калон ба амал омад, ки маркази он дорулфунуни Ал-Азҳар буд. Наполеон ин шӯришро бо мушкилии зиёде пахш намуд.

Оғози соли 1799 Наполеон ба Сурия лашкар кашид, вале дар наздикии Аккаи шимолии Фаластин боздошта шуд. Барои Наполеон ин ҷанг бисёр вазнин буд. Аз ин рӯ фармондеҳии кӯшунро ба генерал Клебер супорида, ба Фаронса баргашт. Клебер бефоида будани ин ҷангро дарк намуда, бо туркҳо ва англисҳо ба гуфтушунид оғоз намуд. 24 январӣ соли 1800 музокирот бо қабули қарордоде анҷом ёфт, ки мувофиқи он бояд лашкари Фаронса Мисрро тарк намояд. Вале Туркия ва Англия бо мақсадҳои муайян шартҳои ин қарордодро иҷро

накарданд. Клебер мачбур шуд, ки аз нав ба чанг дарояд ва ниҳоят дар муҳорибаи назди Гелиополис ба лашкари Туркия ғалаба кард.

Мисрро бори дуум забт карда, Клебер хост, ки бо Туркия бе иштироки Англия гуфтушунид кунад, вале ӯ дар чанг кушта мешавад. Баъд аз ин, фармондеҳии артиши Фаронса дар Миср ба дасти Мени мегузарад. Баҳори соли 1801 лашкари Англия ба сохилҳои Миср ворид шуд, то ки ба Туркия ёрӣ расонад. Дар ин муҳориба лашкари Фаронса шикаст хӯрд.

Лашкари Фаронса мувофиқи қарордоди нав Мисрро тарк карда, ба Фаронса баргашт. Фаронса дар зарфи чор соли ин чанг 27 ҳазор нафар аскарро афсари худро талаф дод.

Миср дар нимаи аввали асри XIX. Моҳи марти соли 1804 сокинони Қоҳира аз нав шӯриш бардоштанд. Шайхҳои Қоҳира амалдори турк Хуршедро шоҳи Миср ва Муҳаммадхонро муовини ӯ интихоб карданд. Мамлукҳо ба муқобили Хуршед баромада, Қоҳираро муҳосира карданд, вале аз тарафи тирандозони албанӣ торумор карда шуданд. Моҳи апрели соли 1805 мардуми Қоҳира барои чорӣ кардани андозҳои вазнин бар зидди Хуршед шӯриш бардоштанд. Муҳаммадалӣ ба тарафи шӯришгарон гузашт. 14 майи соли 1805 шайхҳои Қоҳира ба ҷойи Хуршед Муҳаммадалиро пошои Миср эълон карданд.

Муҳаммадалӣ кӯшиш менамуд, ки мамлукҳоро несту нобуд созад, то ки Мисрро якқаву танҳо идора намояд. Дар чандин муҳориба ба ӯ муяссар шуд, ки дастаҳои мамлукҳоро шикаст диҳад. 1 марти соли 1811 Муҳаммадалӣ дар қасри Қоҳира қабули ботантана орошт. Ӯ ба ин базм бейҳои мамлукиро бо аҳли рикобашон даъват намуд. Вақте ки бейҳо вориди қаср шуданд, Муҳаммадалӣ ба тирандозони албанӣ фармон дод, ки онҳоро нобуд кунанд. Ин фармон зуд ба иҷро расонида шуд. Ҳамин тариқ, табақаи феодалии имтиёзнок – мамлукҳо (ки 560 сол дар Миср ҳукмрон буданд) аз тарафи Муҳаммадалӣ нобуд карда шуданд.

Муҳаммадалӣ баъди ҳукмрони мутлақ шудан, дар Миср ислоҳот гузаронида, иқтисод, идораи давлатӣ ва фарҳанги онро як дарача ба низом даровард. Ислоҳоти ӯ барои пешрафти Миср натиҷаи хуб дод. Кишоварзӣ, косибӣ ва тиҷорат пеш рафт. Дар Миср мануфактураҳо пайдо шуданд.

Миср ханӯз ҳам ба Туркия тобеъ буд. Солҳои 1811-1818 Муҳаммадалӣ бо супориши султони Туркия Маҳмуди II нимчазираи Арабистон, Арабистони Ғарбӣ, Марказӣ ва як қисми Арабистони Шарқиро ишғол мекунад. Солҳои 1820-1822 лашкари Миср қисми зиёди Судонро низ истило кард.

Соли 1824 бо супориши Маҳмуди II Муҳаммадалӣ бар зидди юнониён лашкар кашид. Ба ӯ муяссар шуд, ки қариб тамоми қисматҳои ҷанубӣ ва марказии Юноноро ишғол намояд. Акнун лашкари Миср ба қувваи бузург табдил ёфта буд. Он солҳои 1831-1833 бар зидди Туркия низ ҷанг эълон кард. Бо даҳолат ва ёрмандии Русия Туркия аз шикаст начот ёфт. Дар натиҷаи ин ҷанг султони Туркия маҷбур шуд, ки Фаластин, Сурия ва Киликияро ба зери иттиҳоди Муҳаммадалӣ супорад.

Мамлакатҳои абарқудрати Аврупо манфиатдор набуданд, ки Миср давлати пуриқтидори соҳибистиклол бошад. Барои ҳамин бо ҳар роҳ ба истиклолияти он монеъ мешуданд. Ин буд, ки дере нагузашта Муҳаммадалӣ ғайр аз Судон аз тамоми мулкҳои забткардаи худ маҳрум карда мешавад. Дар ин кор ба Туркия мамлакатҳои абарқудрати Аврупо ёрӣ расониданд.

ИРОҚ

Дар миёнаҳои асри XVIII ҳокимияти Ироқ дар дасти келманҳо буд. Аслан онҳо гурҷӣ буданд. Солҳои 1780-1802 валии Бағдод гурҷӣ Сулаймон Буюк буд. Ӯ соли то 7,5 млн пиастр даромад мегирифт. Дар оғози асри XIX Ваҳҳобиён хостанд, ки Ироқро забт кунанд, вале ин

146. Қулбаи қамшиши ироқӣ

ба онҳо муяссар нашуд. Баъд аз ин барои ҳокимият дар Ироқ гурӯҳҳои гуногуни келманҳо мубориза бурданд ва оқибат домоди Сулаймон Буюк Довуди Гурҷӣ ғолиб баромад.

Довуд дар мамлакат як қатор ислоҳот гузаронид. Ӯ ба худсарии амалдорон хотима гузошта, лашкари Ироқро ба тарзи аврупоӣ аз нав сохт. Ислоҳоти ҳарбиро бо ёрии афсарони англисӣ фаронсаӣ ба амал баровард. Барои аз нав барқарор кардани иншооти обёрикунӣ чораҳо андешид. Флоти баҳрии Ироқро ташкил намуд. Дар мамлакат матбаа ва фабрикаҳои қоғазбарории аввалинро кушод.

Довуд давлати худро аз ҷиҳати иқтисодӣ ва ҳарбӣ пурқувват карда, хост, ки Ироқро аз зери иттидои Туркия озод кунад. Соли 1828 ӯ бар зидди Русия раво кардани аскарони худро рад карда, ба Туркия додани андозро қатъ намуд. Соли 1830 сафири аз тарафи Маҳмуди II равокардари ба қатл расонид. Охириҳои соли 1830 султони Туркия ба Ироқ лашкар кашид. Довуд онҳоро дар Бағдод интизор буд. Вале вабои моҳи апрели соли 1831 дар Ироқ дахҳо ҳазор нафар одам, аз он ҷумла лашкари Довудро нобуд кард. Ба туркҳо муяссар шуд, ки Ироқро аз нав ба зери иттидои худ дароранд.

МАҒРИБ

Дар асри XVIII Мағриб Марокаш, Алҷазоир, Тунис ва Либияи ҳозираро дар бар мегирифт.

Ҳукмронии туркҳо дар ин кишварҳо ҳанӯз аз охириҳои асри XVI суст шудан гирифт. Аз соли 1671 дар сари ҳокимияти Алҷазоир дей меистод, ки онро аввал раисҳо ва аз соли 1689 сар карда афсарони яничарҳо интихоб мекарданд. Дар Тунис сарвари лашкари саво-раи турк Ҳусейн ҳокимиятро ба даст дароварда, ба сулолаи бейҳои Ҳусейниён асос гузошт. Дар Триполи бошад, соли 1711 Аҳмад Қараманли ба пошои Бейлербейи меросии Триполи, Киренаика ва Фаззан соҳиб мешавад. Вазъияти Марокаш дигар хел буд. Халқи он дар асри XVI тавонист, ки ҳуҷумҳои туркҳо ва португалиҳоро зада гардонид, истиқлолияти ватани худро дифоъ кунад. Дар миёнаҳои асри XVIII дар Марокаш ба сари ҳокимият сулолаи султонҳои шарифи Филалиён ё худ Ҳусейниён меояд.

Дар охириҳои асри XVIII ва ибтидои асри XIX чандин задухӯрди лашкари ИМА бо артиши мамлакатҳои Мағриб ба амал омад. Аммо ИМА дар талоши ба даст даровардани мамлакатҳои Мағриб набуд.

Барои ишғоли мамлакатҳои арабии Мағриб аз ҳама зиёдтар Фаронса талош мекард. 14 июни соли 1827 лашкари 37-ҳазорнафараи Фаронса ба соҳилҳои Алҷазоир ворид шуд. Роҳбарияти Алҷазоир ба

147. Саҳнаи тӯйи арабҳо

Фаронса муқовимат карда натавониста, таслим шуд. 5 июл шаҳри Алчазоир аз тарафи фаронсавиҳо гирифта мешавад. Вале халқи Алчазоир зери роҳбарии қаҳрамони миллии худ Абдулқодир бар зидди истилогарони Фаронса муборизаро давом дода, борҳо артиши фаронсавиҳоро шикаст додааст. Абдулқодир соли 1847 дар натиҷаи хиёнати султони Марокаш асири фаронсавиҳо гардида, 5 соли ҳаёташро дар яке аз маҳбасҳои Фаронса ва умри боқимондаи худро дар Димишқ (Сурия) гузаронида, соли 1883 дар ҳамон ҷо вафот мекунад.

Дар вазъияти барои Тунис мураккаб бей Аҳмад дар мамлакат ислохот гузаронид. Ӯ ғуломдориро бекор карда, мактаби ҳарбии политехникии аввалини аврупоиро сохт, мактаби миссионерӣ (таблиғотӣ) кушода, почтаи Тунисро ташкил намуд. Бей Муҳаммад, ки ба ҷойи Аҳмад ба сари ҳокимият омада буд, тавассути ислоҳоти худ дар мамлакат баъзе дигаргуниҳои демократиро ҷорӣ намуд. Кори оғозкардаи ӯро бей Муҳаммад ас-Содиқ давом дод. Сарфи назар аз ин навгониҳо, Тунис беш аз пеш ба сармояи хориҷӣ, пеш аз ҳама, ба сармояи Фаронса тобеъ мешуд.

Соли 1835 ба Туркия муяссар шуд, ки идораи бевоситаи худро дар Триполи ва Киренаика аз нав барқарор кунад. Сулолаи Қараманлӣ, ки дар ин ҷо ҳукмронӣ мекард, аз ҳокимият дур карда мешавад.

Дар нимаи аввали асри XIX султонҳо Слиман (1792-1822) ва Абдурахмон (1822-1859) ба муқобили қабилаҳои саркаш мубори-

за мебурданд. Фаронса аз ин вазъият истифода бурда, ба лашкари заифгардидаи Марокаш паси ҳам якчанд зарба зад. Абдурахмон маҷбур шуд, ки ба шартҳои Фаронса розӣ шавад. Ҳанӯз соли 1767 байни Марокаш ва Фаронса шартнома баста шуда буд. Мувофиқи он фаронсавиҳо дар Марокаш ҳуқуқи дахлнопазирӣ ва аз ҷиҳати пардохти андоз имтиёз доштанд. Созишномаи соли 1767 қабулкардашуда дар соли 1824 васеъ ва аз нав тасдиқ карда шуд. Мувофиқи ин созишнома ҳуқуқҳои фаронсавиҳо дар Марокаш боз ҳам зиёдтар гардиданд. Тавассути созишномаҳои дахлдор ҳуқуқҳои таслимкоронаро дар Марокаш дар баробари Фаронса, Испания, Австрия, Италия, Англия, ИМА, Ҳоландия ва Белгия ҳам ба даст дароварданд.

Моҳи ноябри соли 1859 артиши Испания ба Марокаш ҳучум карда, ғалаба ба даст овард. 26 апрели соли 1860 онҳо ба созишномаи сулҳ имзо гузоштанд, ки мувофиқи он Испания аз Марокаш ичора (консессия) ва бо маблағи 100 млн риёл товони чанг гирифт.

Ҳамин тариқ, дар нимаи аввали асри XIX Марокаш мутеи давлатҳои пурзӯри Ғарб мегардад.

* * *

Мамлакатҳои араб дар асри XVI ва нимаи якуми асри XIX маҷбур буданд, ки бар зидди империяи Туркҳои Усмонӣ мубориза баранд. Мамлакатҳои абарқудрати Ғарб оҳиста-оҳиста ба ин мустамликаҳои арабии туркӣ сар мебароварданд. Бо бахонаҳои гуногун ба ин мамлакатҳо таҷовуз ташкил карда, меҳостанд, ки мамлакатҳои арабро аз дасти султонҳои Туркия қашида гирифта, ба бозорҳои молфурӯшӣ ва сарчашмаи ашёи хоми худ табдил диҳанд. Дар натиҷаи ин раванд ба мамлакатҳои араб сармояи хориҷӣ ворид гардида, барои ба вуҷуд омадани унсурҳои ҷомеаи сармоядорӣ замина мегузоштанд.

Аз тарафи дигар, ба мулкҳои Туркҳои Усмонӣ сар даровардани мамлакатҳои пурқуввати Ғарб аз он шаҳодат медиҳад, ки ин империя давраи бӯхрони сиёсии худро аз сар мегузаронид. Аз ин рӯ, Туркия дигар мулкҳои худро дифоъ карда натавонист. Мустамликаҳои Туркия пайваста ба тобеияти мамлакатҳои Ғарб гирифтормешуданд.

Ҳуҷҷат

Соҳти сиёсии Алҷазоир

Аз китоби Томас Шоу(1692-1751)

Гарчанде ки қисми зиёди арабҳо дар тӯли асрҳои зиёд дар зери зулми туркҳо бошанд ҳам, ба онҳо иҷозат дода шудааст, ки магистрати худро дошта бошанд ва кори додгоҳро мувофиқи урфу одатҳои худ ба роҳ монанд. Барои дар ин диёр зиндагонӣ кардан онҳо муттасил аз заминҳои худ ҳаишяки ҳосилро месупоранд ва ғайр аз ин андози начандон калони сарикасӣ, ки туркҳо ҳар сол барои дар ҳолати осоишта ҷиҳати аз қонунҳо ва урфу одатҳои худ лаззат бурдан, (ба онҳо халал нарасонидан талаб мекунад), месупоранд. Ҳамин тариқ, ҳар як дуар (нуқтаи аҳолинишин)-ро вилояти хурде шуморидан мумкин аст, ки ба он одатан сардори оила аз ҳама нуриқтидортарин, аз ҳама бой ва нисбатан баобрӯтарини деҳа роҳбарӣ мекунад...

Ҳукумати Алҷазоир аз ҳукумати Ғунис кам фарқ мекунад. Он аз дей, ки ўро ноиби шоҳ шуморидан мумкин аст ва аз дувон (девон) ё худ шўрои калон иборат аст. Шўро асосан аз сӣ рутбаи ҳарбии лашкари Туркияи дар Алҷазоирбуда таркиб ёфтааст... Баъзан ҳамаи масъалаҳои муҳимтарин то ба қувваи қонун даромадан ва то он вақте ки дей онҳоро ба иҷро мерасонад, дар шўро муҳокима карда мешаванд. Вале яқчанд сол аст, ки ба шўро аҳамият наменидаанд.

Савол ва супориш:

1. Мамлакатҳои арабии асри XVI-ро аз харита нишон диҳед. Кадоми онҳо нисбатан тараққӣ карда буданд?
2. Мамлакатҳои араб мустамликаҳои кадом давлат буданд?
3. Давлатҳои нимҷазираи Арабистонро номбар кунед ва дар бораи ҳар яки онҳо маълумот диҳед.
4. Дар бораи фаёлияти Муҳаммад ибни Абдулваҳҳоб ва Ваҳҳобиён чиро медонед?
5. Султонҳои Туркия Мисро чӣ тавр идора мекарданд?
6. Мамлукҳо кӣҳо буданд?
7. Соли 1795 чаро дар Қоҳира шўриш ба амал омад?
8. Дар бораи лашкаркашии Наполеон ба Миср ва Сурия нақл кунед.
9. Муҳаммадалӣ дар Миср чӣ тавр ба сари қудрат омад?
10. Ироқро кӣҳо идора мекарданд?
11. Дар бораи Сулаймон Буюк ва Довуд чиро медонед?
12. Дар бораи давлатҳои арабии Мағриб маълумот диҳед?
13. Дар бораи Абдулқодир чӣҳо медонед?
14. Аз мавзӯи хулоса бароред.

БОБИ VI МАМЛАКАТҲОИ АФРИҚО

§ 33. ҲАБАШИСТОН

Ҳабашистон дар асрҳои XVII–XVIII. Дар асри XVII заифшавии минбаъдаи мутлақияти Ҳабашистон давом мекард. Дар баробари хавфи ҳучуми туркҳо, султонҳои исломӣ, Сомалӣ ва қабилаҳои судонии фунг, дар мамлакат ҷангҳои байнихамдигарии феодалҳо ва шӯришҳои зидди ҳокимияти марказӣ ба амал меомаданд. Дар ин ҷангҳо галлҳои ҷанубӣ фаъол буданд. Онҳо барои ба даст даровардани мулкҳои негусҳо мубориза мебуданд. Давраи ҳукмронии Сусниёс (1606-1632) асосан ба ҷангҳои зидди қабилаҳои галлҳо ва ағау рост омад. Ӯ қабилаи анауро ба худ тобеъ карда, ба зӯри насронӣ гардонид. Ба Сусниёс лозим омад, ки бар зидди қабилаи фалаш мубориза бурда, қисми зиёди онро несту нобуд кунад. Қисми ками ин қабила аз тарс дини насрониро қабул кард. Сусниёс дар зери таъсири католикҳои иезуитӣ, испанӣ ва португалӣ монда, ин мазҳабро қабул кард ва бо

148. Ҳонуми ҳабашиӣ дар вақти кор

ин кирдори худ қаҳру ғазаби халқро ба вучуд овард. Ӯ мачбур шуд, ки аз мазҳаби католиқӣ баромада, ба ғоидаи писари худ Фасилидес (1632-1667) аз тахту тоҷи Негус даст кашад. Мавқеи Фасилидес дар муносибат бо иезуитҳо нисбат ба падараш баръақс буд. Ӯ иезуитҳоро чашми дидан надошт ва онҳоро аз Ҷабашистон пеш кард.

Барои рушди давлат ва беҳатарии он Фасилидес як қатор чораҳо андешид: муносибатҳои Ҷабашистонро ба ҳамсояҳои мусулмон ба эътидол овард; шаҳри Гондэрро пойтахти нави мамлакат эълон кард. Бо вучуди ин чораҳо муборизаи ҷудоихонаи ҳокимони феодалии Тигре ва Шоаро бартараф карда натавонист. Соли 1642 лашкари Фасилидес дар Тигре аз тарафи артиши Галла торумор карда шуд. Ин воқеа таъсири ҳокимияти марказиро дар музофотҳои Тигре ва Бегемдир аз байн бурд. Тамоюли ҷудоихоҳӣ аз рӯйи нишонаҳои динию қабилавӣ барои Ҷабашистон хатари ҷиддиро ба миён овард. Ин мочароҳо дар замони ҳукмронии писари Фасилидес – Ёханнеси I низ давом кард. Муқобилони Ёханнес писари ӯ Иясуро ба сари ҳокимият оварданд. Ба негуси нав лозим омад, ки дар зарфи 25 соли ҳукмронияш бар зидди ҳокимони ҷудоихоҳӣ қабилаҳои гуногун мубориза барад. Боре баъди аз лашкаркашии навбатӣ баргаштан Иясу бемор мешавад. Сӯиқасдчиён аз ин истифода бурда, ӯро ба қатл мерасонанд ва ба тахт писари ӯ Такле Хаймонотро мешинонанд. Вале ба ӯ низ муяссар нашуд, ки ба ҷангҳои феодалии Ҷабашистон хотима диҳад. Аз соли 1708 то соли 1777 дар Ҷабашистон Валде Гиоргис, Иясун II, Иёас Юханеси II ва Такла Хаймоноти II ҳукмронӣ карда, ба масъалаи бисёр муҳим - ҷудоихоҳии қабилаҳо ва конфессияҳои динӣ рӯ ба рӯ шуданд. Кор то ба ҷое расид, ки баъди ҳукмронии Такле Хаймоноти II Ҷабашистон то соли 1855 ҳамчун давлати марказиятнок барҳам хӯрда, ба вилоятҳои алоҳидаи мустақил тақсим шуд.

Муттаҳидшавии Ҷабашистон. Дар ҷангҳои дуру дароз ҳазорон мардуми Ҷабашистон талаф шуданд. Аз муҳолифатҳои дохилии Ҷабашистон хориҷиён истифода бурданд. Дар охириҳои асри XVIII ба Ҷабашистон таълимотчиёни католиқӣ ва протестантӣ тез-тез меоманданд. Онҳо меқӯшиданд, ки таъсири сиёсии худро ба ҳокимони ин мамлақати пароканда пурзӯр намоянд. Дар ин қор англисҳо ғайрат буданд. Соли 1841 майор Гаррис аз номи ҳукумати Британияи Кабир бо ҳокими Шо и Сахла Саласие созишномаи дӯстӣ мебандад. Соли 1849 намояндаи дигари англисҳо Плоуден бо ҳокими қисмати марказии Ҷабашистон – Алӣ дар бораи тичорат шартномаи дӯстӣ ба имзо мерасонад. Мулкҳои Алӣ дар соҳилҳои баҳри Сурх буданд.

Онҳоро англисҳо барои забт кардани Адан меомӯхтанд. Англисҳо Алӣ-Убиеро, ки ҳокими музофоти Тигре буд, дастгирӣ карда, ҳар ду ҳокимро бо силоҳ таъмин мекарданд.

Ба Ҳабашистон сар даровардани хоричиён феодалҳои дурандеши ин мамлакати парокандаро ба ташвиш овард. Дар байни онҳо ҳокими Ҳабашистони Ғарбӣ Касса барои барҳам задани ҷангҳои байниҳамдигарии ҳокимони Ҳабашистон камар баст. Дар ин қор Касса ба халқ таъя мекард. Феодалҳои хурд низ тайёр буданд, ки ташаббуси Кассаро дастгирӣ намоянд. Ғалабаи аввалини ӯ ишғоли музофоти Дембия буд. Баъд аз ин навбат ба ҳокими пурзӯр – Алӣ расид. Ин мубориза 2 сол давом кард. Дар ин мубориза гоҳ як тараф ва гоҳ тарафи дигар бартарӣ пайдо мекард ва оқибат ба Касса муяссар шуд, ки нуқтаҳои охирини муқовимати Алӣ ва негусҳои дигарро пахш карда, дар Ҳабашистони Марказӣ ҳукмрон гардад. Баъд аз ин пирӯзӣ Касса танҳо як рақиби пурқувват дошт, ки он негуси вилояти Тигре Убие буд. Убие иқтидори Кассаро хуб медонист. Аз ин рӯ, худро аз муқобилияти рӯи рост дар қанор гирифт. Бо фармони Касса ба Гондер сарвари қалисои Ҳабаш-Салам ташриф овард. Убие аз ташрифи Салам истифода бурда, хост, ки худро негуси тамоми Ҳабашистон эълон намояд. Касса эҳсос намуд, ки Салам бештар ба Убие майл дорад. Бинобар ин таҳдид кард, ки агар Салам чунин рафтор намояд, ба сарвари қалисои Ҳабашистон таблиғотгари итолиёгӣ Яқобро таъйин менамояд. Аз ин рӯ, Салам эълон кард, ки ба тахти Ҳабашистон Кассаро сазовортар мебинад. Ҳамин тариқ, Маҷлиси намояндагони халқ Кассаро бо номи Федора (Теодроса)-и II негуси Ҳабашистон (1855-1868) интихоб кард. Вале Убие Кассаро ҳамчун негуси Ҳабашистон эътироф накард ва бар зидди ӯ муборизаи мусаллаҳонаро оғоз намуд. Дар лаҳзаҳои ҳалқунанда як қисми артиши Убие ба тарафи рақиб мегузарад. Дар натиҷаи ғалаба бар Убие соли 1855 Касса дар Гондер дар вазъияти ботантана негуси негест (шоҳи шоҳон ё худ шоҳаншоҳ)-и Ҳабашистон эълон карда мешавад.

Ҳангоми ҷанг негус Федор ҳазинаи пур аз тиллою нуқра, ҷавохирот ва 7 ҳазор силоҳи Убиеро ба даст мебарорад. Вай тирамоҳи соли 1855 ба муқобили қабилаҳои ғаллаҳо амалиёти ҳарбиро оғоз карда, онҳоро дар наздикии Лагадор торумор мекунад.

Федор барои муттаҳид кардани мулкҳои ҳокимони саркаши Ҳабашистон ҷангро давом медиҳад. Дар рафти ин ҷанг ӯ музофоти Шуароро, ки бо Англия робита дошт, ишғол мекунад. Ҳангоми забти

пойтахти Шоа – шаҳри Анкобер силоҳеро, ки Англия ва Фаронса ба ин ҷо фиристонида буданд, ғанимат мегирад.

Федор музофотҳои дигари саркашро низ ба Ҳабашистон тобеъ мекунад. Барои маҳдуд кардани ҳокимияти музофотҳои ба Ҳабашистон мутеъ, Федор чузъу томҳои лашкарашро дар он ҷо бо сарвари ашхоси ба ӯ содиқ ҷойгир мекунад. Ҳокимони музофотҳо аз ҷониби тарафдорони Федор таъйин карда мешуданд. Қисми зиёди даромади музофотҳо ба хазинаи марказӣ ворид мешуд. Ин чораҳои иқтисодии ҳокимияти марказиро афзун мекард.

Масъалаи дигаре, ки Ҳабашистонро аз ҷиҳати сиёсӣ ва иқтисодӣ пурқувват менамуд, ин кам кардани миқдори нуқтаҳои гумрук буд. Ин чора имкон меод, ки робитаҳои иқтисодии тичоратии байни музофотҳо мустақкам карда шаванд. Дар замони Федор сохтмони роҳҳо босуръат пеш рафта, тичорат бо роҳҳои қаблан азқорбаромада аз нав оғоз меёбад.

Федор дар қори ҳарбӣ, таъминоти он, мубориза бар зидди таъсири сиёсии калосо ба давлату давлатдорӣ ва ғайра ислоҳот гузаронид. Ислоҳоти Федор дар мамлакат, махсусан ба феодалҳои маҳаллӣ маъқул набуд.

Исёни феодалҳо дар музофоти Тигре. Соли 1855 бо сардории набераи Убие Негуссие исёни нисбатан калони феодалҳо ба амал омад. Ӯ яке аз довтолабони асосии тахту тоҷи Ҳабашистон буд. Негуссие дар мубориза ба муқобили ҳокимияти марказӣ ба дастгирии Фаронса умед мебаст. Соли 1857 Негуссие бо консули Фаронса Массауа робита барқарор намуд. Фаронса Негуссиеро барои негуси Ҳабашистон шудан дастгирӣ мекард. Ба ивази он Негуссие ба Фаронса бандари Зулу ва ҷазираи Диссеро (дар димоғи Аннесли) тухфа карданӣ буд. Негуссие ба Рим сафир фиристонда, ба дастгирии Папа ҳам ноил мешавад. Аз муваффақиятҳои дипломатии худ рӯҳбаланд шуда, Негуссие худро шоҳи Тигре эълон кард ва барои ишғоли Гондер лашкар кашид. Барои ба мақсади сиёсӣ расидан мазҳаби католикиро қабул намуд. Вай умед дошт, ки аз Фаронса ёрии ҳарбӣ хоҳад гирифт. Дар оғози соли 1860 киштиҳои Фаронса на барои ёрӣ ба Негуссие, балки баҳри забти бандари Зула ва ҷазираи Диссекии ба Фаронса ваъдакардашуда ба соҳили баҳри Сурх лангар партофтанд.

Моҳи январӣ соли 1861 лашкари Федор ва Негуссие дар Саггамои наздикии Аксума бо ҳам вохӯрданд. Дар ин муҳориба Федор ғалаба ба даст овард. Негуссие бо ҳамроҳии лашкари боқимондаи худ

ба музофоти Тембиен фирор мекунад.

Ба Федор муяссар шуд, ки тамоми қаламрави Ҳабашистонро ба зери итоати худ дароварда, идораи марказии давлати худро мустақкам намояд.

Ҳуҷҷат

Соҳти давлати Ҳабашистон

Аз «Таърихи Ҳабашистони Шимолӣ ё худ Абасеиния»-и Манозл де Алмейда (1580-1646). Сайёҳи португалие, ки аз соли 1622 то соли 1634 сафири Португалия дар Ҳабашистон буд.

Аз шоҳигариҳое, ки ман дар боло ном бурдам: Дамбея, Бегамедер, Салемт, Огара, Абаргале, Холкайт (Волкейт), Калова, Олека, Доба. Ба назар чунин мерасад, ки император акнун нисбат ба пешгузаштагони худ ним баробар мулкҳои зиёдтар дорад. Галлаҳо дар замони император Гладиос (Галавдевос – негуси негистӣ, яъне шоҳанишоҳи Ҳабашистон (солҳои ҳукмронӣ 1540-1559) ва валиаҳдони ӯ аз вай нисфи мулкҳояшро гирифтанд.

Танҳо (император) як ҳудуди дар идораи мамлакат ва шоҳигариҳое, ки дар бораи он ҳарф задем, соҳибистиқлол аст... ..

Ҷамаи заминҳоро мусодира карда, ба касе, ки хоҳад тухфа мекунад. Ҳарчанд заминҳое ҳастанд, ки (асосан дар Тигре) соҳибият ва идораи онҳоро аз оилаҳо ва зурӯтҳои нахустинашон мегирад. Заминҳои барнагаса (барнагаса – губернатори вилоятҳои назди соҳили Ҳабашистон), кумосҳо (шумҳо – губернатори музофот ва унвони ҳокими вилояти Вог) ё ки губернаторҳои Селаве, Саре, Тенбеи ва ҷойҳои зиёди дигар ҳамин хел мебошад.

Мансаби кантиба (унвони ҳокими Ҳамасен) дар Дамбе ҳам ҳамин тавр аст. Вай ҳаргиз аз дасти авлодони соҳибони қаблӣ намеавад. Вале чӣ тавре ки гуфтем, император мансабҳоро аз баъзеҳо мегирад, тағйир медиҳад ва дар муддати ҳар ду сол як бор ба худӣ ҳамон оилаҳо, ба ашхоси дигар месупорад. Ин корро баъзан ҳар сол ва ҳатто баъди ҳар шаш моҳ ҳам мекунад.

Аз ҷама бадаш он аст, ки ин мансабҳо ва мансабҳои дигар дар ҷамаи шоҳигариҳо ва музофотҳо гӯё фурӯхта мешуданд. Ҳеҷ кас онҳоро бе пардохти маблағи муайяни тилло намегирад. Номзад ба мансаб ният дорад, ки тавассути мансаб ҳамон маблағи пардохташиро ба даст дарорад. Азбаски довтолабон ҳамеша зиёданд, мансабро ҳамон нафаре мегирад, ки маблағи зиёдтар медиҳад.... Ҳамин тариқ, ин кор бешир музояда аст.

Дар назди император шахси олмақоме буд, ки онҳо (дарбориён) вайро мувофиқи одат бетевдет (бедваддад- «рӯҳонии олмақом») меномиданд, ки бо вожаи маҳрами давоз ё ки шахси боваринок ҳаммаъно аст... Танҳо ду нафар ба ин унвон соҳиб буданд. Қариб ҳамаи ҳукумат аз ҳамон ду нафар иборат буд, чунки шоҳ бо ҳеч кас ҳеч чизро муҳокима ва ҳеч касро назирӣ намекард ва ҳатто ба теъдоди ками одамони имконият меод, ки касе ӯро бинад. Ин ду бетевдет ҳамаро дар дастӣ худ нигоҳ меоиданд. Аз он вақт чандин сол сипарӣ шуд, то ки императорон (ба мардум) имконият доданд, ки онҳоро бубинанд ва бо ҳар кас мулоқот мекардагӣ шуданд. Императорон диданд, ки ин мансаб нолозим аст, чунки ҳар ду бетевдет император буданд. Ҳамин тариқ, императорон ин мансабро барҳам дода, ба ҷойи он мансаби дигарро таъсис доданд, ки вайро раис, яъне сарвар меномиданд. Касе, ки дар назди императорон ин мансабро соҳиб бошад, роҳбари тамоми одамони мансабҳои калони империя, мушовири аввал ва ҳам дар замони ҷанг ва дар замони осоишта вазир буд.

Император як навъ заминҳои тоҷу тахти худро дорад, ки аз онҳо 10 ва ё 12 ҳазор бор (вазие, ки ба уштур бор карда мешуд) маҳсулоти гизоӣ мегирифт...

Савол ва суноринҳо:

1. Дар асрҳои XVII-XVIII заифии мутлақияти Ҳабашистон дар чӣ ифода ёфта буд?
2. Негусҳо – Сусниес, Фасалидас, Ёханиси I ва Иясу барои ташкили давлати марказиятноки Ҳабашистон чӣ тавр мубориза мебуданд?
3. Чаро ба онҳо муяссар нашуд, ки музофотҳоро бо ҳам муттаҳид кунанд?
4. Дар бораи аз нав муттаҳидшавии Ҳабашистон нақл кунед.
5. Англия ва Фаронса ба Ҳабашистон чӣ тавр сар дароварданд?
6. Кӣ ташаббускори аз нав муттаҳид кардани Ҳабашистон буд?
7. Дар байни Федор ва Негусие чӣ тавр мубориза ба амал омад?
8. Федор чӣ тавр негуси тамоми Ҳабашистон шуд?
9. Шӯриши феодалии вилояти Тигре бо сардории Негусие барои чӣ ба амал омад? Он чӣ натиҷа дод?
10. Хуччат дар бораи кадом ҳолати Ҳабашистон шаҳодат медиҳад?
11. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 34. ДАВЛАТҲОИ АФРИҚОИ ҒАРБӢ ВА ҲАВЗАИ ДАРӢИ КОНГО

ДАВЛАТҲОИ АФРИҚОИ ҒАРБӢ

Давлатҳои Сегу ва Каарта. Давлатҳои Аврупо аз ибтидои ба Африқо сар даровардани худ мақсад доштанд, ки мамлакатҳои ин қитъаро заиф гардонид, ба худ тобеш намоянд. Бо ин мақсад онҳо дар соҳилҳои ғарбии Африқо нуқтаҳои тақиягоҳӣ ташкил карда, ба қорҳои дохилии ин давлатҳо даҳолат мекарданд.

Ғарби Африқоро забт кардани аврупоиён ва камқувват шудани мамолики Мағриби Араб ба тичорати давлатҳои Судони Ғарбӣ ва Марказӣ таъсири манфӣ расонид. Роҳи асосии тичоратӣ аз Сичилмасё ба Тимбукту, ки аз Саҳрои Ғарбӣ мегузашт, пурра аз қор баромад. Ҳаҷми савдои Тунис ва Триполӣ ба воситаи Саҳрои Марказӣ хеле кам шуд. Ин ҳам барои аз ҷиҳати сиёсӣ иқтисодӣ заиф гардидани мамлакатҳои африқоӣ ва барҳам хӯрдани давлатҳои Малӣ ва Сангаӣ як вақтҳо пуриқтидор оварда расонид. Дар асри XVIII дар харобаҳои давлатҳои Малӣ ва Сангаӣ давлатҳои Сегу, Каарта ва Масина ба вуҷуд омаданд. Сегу ва Каарта нисбат ба Масина пуриқтидортар буданд. Давлати Сегуро дар нимаи дуҷуми асри XVII қabilaҳои бамбарҳо ташкил карда буданд.

Аз байни бамбарҳо авлоди Калубали хеле пурзӯр буд. Яке аз намояндагони ин авлод, ки таҳаллуси Битонро (1660-1710)-ро дошт, давлати соҳибистиклоли Сегуро ташкил мекунад. Ӯ ҳокимияти худро дар ду соҳили дарёи Нинар густариш дод. Артиш ва флоти хуб мусаллаҳ ва таълимгирифта ташкил намуд. Вале на ҳама қabilaҳои ин минтақа ба Битон итоат мекарданд. Ба муқобили ӯ авлоди Масаси шӯриш бардошт, вале зуд шикаст хӯрд. Битон ин авлодро аз қаламрави давлати худ ба Каарта бадарға намуд. Дар он ҷо қabilaи Масаси бо номи Каарта давлати дуҷуми бамбарҳоро ташкил намуд.

Артиши пурқуввати Битон дар шарқ паси ҳам ноҳияҳои ҳавзаи Бани, дар он тарафи дарёи Нигер қabilaҳои ҷанъонмас ва дар музофоти Бағана давлати Масинаи фулбҳоро забт карда, то Тумбукту мерасад. Ҳамин тариқ, давлати калони бамбарҳо – Сегу ташкил карда

149. Пешвои яке аз қабилаҳои Африқои Ғарбӣ

мешавад.

Сеғу ба 60 ҳавзаи ҳарбӣ тақсим шуда буд, ки онҳоро гондионҳо идора мекарданд. Гондионҳо барои ҳукмрон шудан дар ин давлат дар байни худ беист мубориза мебуданд. Дар рафти ин мубориза ҳокимият аз дасти як гондион ба дасти гондиони дигар мегузашт ва оқибат онро Нколо Диара ба даст дароварда, ба сулолаи нгави ҳокимони Сеғу асос гузошт. Аз тарафи лашкари Умар ал-Ҳоча забт карда шудани Сеғу Нколо Диара дар ин давлат ҳукмронӣ кардааст.

Давлатҳои Судони Ғарбӣ ва Марказӣ. Дар охири асри XVII дар Фута – Чалона қабилаҳои фулбҳо, ки аз Масина ва вилояти Фута – Торо омада буданд, сокин мешаванд. Онҳо мусулмон буда, аз тарафи имомҳо идора карда мешуданд. Фулбҳо бар зидди қабилаҳои ғайримусулмони Сусу, Бара ва Силебе ҷанг карда, баъди 25 соли мубориза онҳоро ба худ тобеъ карданд. Ба ҳокими фулбҳо Иброҳим Сори (1751-1784) муяссар мешавад, ки Фута – Чалонаро забт кунад. Вале баъди чанде дар байни итифокчиёни собиқ ҷанг оғоз мешавад, ки дар

150. Тасвири Они (ҳоким)

он Иброҳим Сори ғолиб меояд. Дар охирҳои ҳукмрони Иброҳим Сори танҳо дар байни 2 авлод – Алфай ва Сори барои ҳокимият мубориза мерафт. Аз ин рӯ, шӯрои куҳансолони Фута – Чалона қарор қабул кард, ки баъди ҳар ду сол дохили олий – имом бо навбат аз ин авлодҳо интихоб карда шавад. Лекин ин қарор на ҳама вақт риоя карда мешуд. Дар натиҷа дар байни Алфай ва Сори ҷангҳои нави хунин ба амал омаданд.

Дар Судони Ғарбӣ ва Маркази замиҳои судони ва қабилаҳои дигари аз ғарб ва шарқ омада (арабҳо, барбарҳо ва фулҳо) сокин буданд. Яке аз ин қабилаҳо хаус буд. Дар таърихи хаус шаҳр – давлатҳои Кано, Гобир, Катсина ва ғайра мақоми хоса доранд. Пурқувваттарини онҳо Кано дар ҷанҷоҳои тичорати Судони Марказӣ воқеъ буд. Ин давлат бо давлатҳои Африқои Шимолӣ- Тунис,

Либия ва Африқои Ғарбӣ – Гана ва Нигерияи Ҷанубӣ муносибатҳои тичоратӣ дошт.

Дар асри XVII Кано рӯ ба таназул ниҳод. Бинобар ин, он ба ҳуҷумҳои давлатҳои Гобир ва Зари тоб оварда натавонист. Соли 1807

дастаҳои фулбҳо Каноро ишғол намуда, ба султони Сокото ҳамроҳ карданд.

Давлати аз ҳама шимолтарини ҳаусӣ Гобир буд, ки он яке аз марказҳои муҳимтарини тичорати қисмати шимолӣ Судон ба шумор мерафт. Давраи нашъунамои Гобил ба асри XVII рост омадааст. Гобир масоҳати бузургро дар бар мегирифт. Он аз вилоятҳои Тесов ва Годобав, қаламрави Сокотои кунунӣ, қисмати шимолӣ Замфара ва як қисми Марад иборат буд.

Давлатҳои дигар ри Африқои Ғарбӣ.

Соҳилҳои ҷанубии Нигерия маркази маданияти қадимтарини африқоӣ мебошад. Кашфиёти бостонӣ дар ин ҷо мавҷудияти шаҳр – давлатҳои қадимро ошкор сохт. Калонтарини онҳо Ойо буд, ки ба шаҳр – давлатҳои Йоруба мансуб аст. Дар миёнаҳои асри XVIII ҳокимияти он тамоми Нигерияи Ҷанубӣ ва соҳилҳои дарёи Нигер ва Анечоро дар бар мегирифт. Султониҳои Боргу, Нупе ва Дагомея ҳокимияти Ойоро эътироф карда, ба он андоз меоданд. Шаҳр – давлатҳои Портно – Ново, Бадагри ва Бенин низ дар зери таъсири онҳо буданд.

Соҳти давлатӣ дар ин мамлакатҳо мутлақият буда, онро ҳоким – алфин идора мекард. Лекин ҳокимияти алфин тавассути шӯрои ашрофон маҳдуд карда шуда буд. Шаҳрҳои Ойо аз тарафи сардорон (ба муҳлати 2 сол таъйин мегардиданд) идора карда мешуданд.

Дар охири асри XVIII дар байни қабилҳои фулбҳо зери шиори аз нав барқарор намудани қонуни қоидаҳои азалии исломӣ ҳаракате

151. Ҳайкали сафолӣ. Асри XV.
Нигерия

оғоз меъбад, ки ба он Усмон дан – Фодио (ба қабилаи фулбии таронк-вета тааллуқ дошт) роҳбарӣ мекард. Даъватҳои ӯ на танҳо дар байни фулбҳо, балки дар байни ҳаусҳо низ ҳамоҷибӣ пайдо мекунад. Даре нагузашта ин ҳаракат ба шӯриш табдил ёфт. Он соли 1801 оғоз шуд. Шӯришчиён лашкари давлати Гобирро торумор карданд. Баъди ин Усмон дастаҳои худро ба муқобили шохигариҳои ҳаусҳои ҷанубӣ равоӣ мекунад. Дар натиҷаи ин лашкаркашӣ давлатҳои Зария, Катсина ва Кано ишғол карда шуданд. Даре нагузашта, лашкари Усмон дан – Фодио артиши давлатҳои Гобир, Замфара, Кебби ва Туарекхоро торумор карда, пойтахти Гобир – шаҳри Алколаваро ишғол мекунад. Соли 1809 Усмон ишғоли заминҳои боқимондаи ҳаусхоро ба итмом расонида, давлати наверо ташкил мекунад, ки он ба ду султони – Сокота ва Ганду тақсим шуда буд. Ба вазифаи султони Сокота яке аз писарони Усмон-Муҳаммад Белло ва султони Ганду писари дигари ӯ Абдуллоҳ таъйин карда мешавад. Усмони дан-Фодио бошад, худро сарвари олии динии ин ду давлат эълон мекунад.

Дар ибтидои асри XIX дар Масина ҳаракати дигари исломӣ оғоз ёфт, ки ба он Ҳамиду Лоббо сарварӣ мекард. Вай иштирокчиҳои шӯриши Усмон дан-Фодио буд. Ҳамиду Лоббо баъди ғалабаи шӯриш масъалаи аз зери ҳокимияти Сегу озод кардани фулбҳоро ба миён мегузорад. Мувофиқи гуфтаи ӯ ин давлатро сулолае, ки аз тозагии ислом рӯй гардонидааст, идора мекард. Дар зери таблиғоти Ҳамиду Лоббо музофотҳои Бомбара ва Массина ба ӯ тобеъ шуданд.

Бо роҳбарии Ҳамиду Лоббо давлати ҳарбии динӣ ташкил карда мешавад. Соли 1815 пойтахти нави Массина Ҳамдалоҳ эълон карда шуд. Дар натиҷаи ҳуҷуми Умар ал-Ҳоча соли 1862 давлати Массина барҳам хӯрд.

Дар солҳои 30-40-уми асри XIX дар Судони Ғарбӣ, ки дар зери роҳбарии мазҳаби исломии тичалия буд, давлати динӣ ташкил карда мешавад. Умар ал-Ҳоча баъди дар Макка 20 сол зиндагонӣ кардан ба Футе-Торо омада, тарғиби таълимоти мазҳаби худро оғоз мекунад. Ин мазҳаб ҷиҳод бар зидди кофирон ва баробарии мусулмононро тарғиб мекард. Таълимоти тичалияро халқ гарму ҷӯшон дастгирӣ намуд. Аз ин сабаб Умар ал-Ҳоча дар байни мусулмонҳо соҳиби обрӯӣ калон гардид.

Соли 1848 Умар ал-Ҳоча дастаҳои мусаллаҳи худро дар маҳаллаи

Дангирайе мустаҳкам карда, ба «чанги муқаддаси зидди кофирон» тайёрӣ дид. Соли 1854 Умар ал-Хоча аввал артиши Каартаро шикаст дод. Барои муборизаи якҷоя бар зидди давлати бузург – Сеғу вай хост, ки бо шоҳи давлати фулбии Масина иттифок бандад. Вале шоҳи Масина ҷавоби рад дода, бар зидди Умар ал-Хоча лашкар кашид, вале шикаст хӯрд. Пеш аз ҳучум ба Сеғу Умар хост, ки давлатҳои начандон калони Хасо ва Галамро дар Сенегали Миёна ишғол намояд. Бинобар ин, моҳи апрели соли 1857 бо артиши 20-ҳазорнафараи худ пойтахти Хассо – шаҳри Мадинаро муҳосира кард, вале дар он ҷо бо артиши Фаронса рӯ ба рӯ меояд ва мачбур мешавад, ки муҳосираи Мадинаро қатъ гардонад. Дар Хассо Умар аз фаронсавиҳо саҳт шикаст хӯрда, бо боқимондаи лашкари худ ба сӯйи Кундиан равон мешавад, то ки мардуми онро ба муборизаи зидди Фаронса бархезонад. Вале ин кор ба ӯ муяссар нашуд. Баъди чанде Умар ба Футте-Торо баргашта, артиши нави 40-ҳазорнафара ташкил медиҳад, вале боз ҳам аз тарафи артиши Фаронса торумор карда мешавад. Лашкаркашии Умар ба шаҳри Ниоро низ натиҷаи дилхоҳ надод. Вале ба Умар муяссар гардид, ки бо мушкилиҳои зиёде Мадинаро ба зерӣ итҳоати худ дарорад. Соли 1860 лашкари Умар ба қаламрави Сеғу ҳучум карда, онро ишғол мекунад. Ӯ идораи ҳамаи мулкҳои ишғолкардаи худро ба писараш Аҳмад ме-супорад.

Баъди ҳокими олии шоҳии Туклер эълон карда шудани Аҳмад бародаронаш ба муқобили ӯ бархостанд. Вале Аҳмад онҳоро мағлуб кард. Соли 1884 Аҳмад идораи давлати Сеғуро ба писари худ Медани супорида, идора кардани музофоти Ниоро ба уҳдаи худ гирифт.

Мустамликазабтқунии давлатҳои Аврупо дар Африқои Ғарбӣ. Бемайлони зиёдшавии истехсоли молҳои саноатӣ бозорҳои нави молфурӯширо талаб мекард. Барои истехсоли молҳои саноатӣ бозорҳои нави ашӯи хоми арзон аҳамияти калон пайдо карда буданд. Дар чунин шароит ғуломфурӯшӣ фоидаи калон наметод. Аз тарафи дигар, мамлакатҳои Ғарб, ки ба сохтмони ҷомеаи демократӣ шурӯъ карда буданд, наметавонистанд ҳуқуқҳои инсонро ваҳшиёна вайрон кунанд. Бинобар ин, аз соли 1772 то соли 1818 дар як қатор давлатҳои Ғарб ба монанди Англия, Дания, ИМА, Шветсия, Ҳоландия ва Фаронса дар бораи манъи ғуломдорӣ ва ғуломфурӯшӣ санадҳои қонунгузорӣ қабул карда шуданд. Баъд аз ин дар сиёсати хориҷии мамлакатҳои

мутараққии Ғарб тамоюли ба мустамлика табдил додани Африқо ва мамлакатҳои султараққикардаи қитъаҳои дигар ба миён омад.

Англия мехост, ки соҳилҳои Сьера Леонеро дар Африқои Ғарбӣ ба пойгоҳи асосии баҳрии худ табдил диҳад. Бо ҳамин мақсад ҳукуматдорони англис як қисми африқоиҳои аз ғуломӣ озодшударо барои сокин шудан ба ин ҷо оварданд. Англия соли 1808 он мавзёро мустамликаҳои худ эълон карда, ҳамин тарик, дар Африқои Ғарбӣ аввалин мустамликаҳои ин кишвари аврупоӣ пайдо мешаванд.

Ҷидду ҷаҳди асосии давлатҳои пуриқтидор – Англия ва Фаронса ба истилои минтақаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ нисбатан тараққикардаи Судони Ғарбӣ, Соҳили Тиллоӣ ва Нигерия равона карда шуда буд. Англия дар нимаи аввали асри XIX асосан ба муқобили иттиҳоди давлатҳои Ашанти мубориза мебард. Ин мубориза соли 1805 оғоз ёфта, то соли 1831 давом кардааст. Ба Ашанти муяссар мешавад, ки истиқлолияти худро муҳофизат кунад. Бо вучуди ин, ҳокимони Ашанти тобеияти давлатҳои Денкир ва Асинро аз даст доданд. Инчунин тоҷирони англис ҳуқуқ пайдо карданд, ки дар қаламрави Ашанти ба тичорат машғул шаванд. Ба англисҳо муяссар шуд, ки Соҳили Тиллоӣ ро ба мустамликаҳои худ табдил диҳанд.

Муборизаи Англия барои ба даст даровардани Ашанти соли 1863 аз нав сурат мегирад. Баъд аз ҷанги 10-сола, иттиҳоди давлатҳои Ашанти ва давлатҳои дигари Африқои Ғарбӣ ва Соҳили Тиллоӣ ба мустамликаҳои Англия табдил дода мешаванд.

Англия истилои Нигерияро ба зиммаи генерал-губернатори Соҳили Тиллоӣ месупорад.

Дар солҳои 30-юми асри XIX Фаронса қадамҳои аввалинро барои мустаҳкам кардани мавқеи худ дар соҳилҳои Гвинея гузоштааст. Солҳои 1838-1842 дар наздикии димоғи Палмасӣ- Соҳили Устухони Оҷ ва Бенини Фаронса бошишгоҳҳои тақягоҳӣ месозад. Баъди 20 соли мубориза дар соҳилҳои Нигерияи Ҷанубӣ Фаронса мавқеаширо мустаҳкам карда, соҳибияти худро бар давлатҳои Ачаче ва Котону эълон мекунад. Дар солҳои 50-ум бошад, Фаронса давлатҳои начандон калони Сенегал - Галам ва Хассо, вилояти Фута-Тороро ба худ тобё намуда, Дакарро ишғол намуда, ба забти давлати Кайор шурӯъ мекунад.

ДАВЛАТҲОИ ҲАВЗАИ ДАРӢИ КОНГО

Давлати Конго. Ба забт кардани Конго аввалин шуда португалиҳо шурӯ намуданд. Соли 1665 дар наздикии Абуил чанги байни Англия ва Португалия ба амал омад. Дар ин муҳориба шоҳи Конго Антонио I ҳалок гардида бошад ҳам, ба португалиҳо муяссар нашуд, ки Конгоро забт намоянд. Баъд аз ин, чангҳои байниҳамдигарӣ барои ишғоли тахту тоҷи подшоҳии Конго давом карданд. Ҳарчанд ки соли 1695 Педро IV дар Конго ҳокимияти шоҳро аз нав барқарор намуд, вале он танҳо намуди зоҳирӣ дошт.

Дар натиҷаи чангҳои байниҳамдигарӣ соли 1684 пойтахти Конго шаҳри Ибанза-Конго оташ гирифт ва сокинон он шаҳро тарк карданд. Соли 1703 ҳаракати халқӣ барои аз нав барқарор кардани пойтахт он ҳамчун рамзи ягонагии давлати Конго оғоз мегардад. Ин ҳаракат тамоми музофотҳои Конгоро фаро гирифта, ба худ моҳияти зиддимиссионериро низ пайдо мекунад. Сарварии ин ҳаракатро зане бо номи Беатрича ба уҳда дошт. Ашрофони Конго ва Педро IV ба муқобили ин ҳаракат муттаҳид шуданд, то ки он ба шӯриш табдил наёбад. Соли 1706 иттифоқчиён тавонистанд, ки Беатричаро дастгир карда, дар оташ сӯзонанд. Ин ғалаба ҳокимияти марказии Конгоро мустаҳкам накард, ҳарчанд ки шоҳ ба музофотҳо лашкар кашида, иштирокчиёни шӯриш ва тарафдорони онҳоро несту нобуд кард, вале Педро IV дар амал танҳо дар пойтахти мамлакат ҳокимият дошту ҳалос.

Давлати Куба. Солҳои 30-юми асри XVIII давраи гул-гулшук-уфии давлати Куба буд. Дар давраи ҳукмронии Шяама Мбула Нго-

152. Раққосадухтар

онг васеъшавии давлати Куба, марказонидани идораи он, табдилёбии пешвои иттиҳоди қабилаҳо ба ҳокими мутлақ анҷом меёбад. Дар замони ҳукмронии ӯ дар кишоварзӣ парвариши маис, маниок ва тамоку паҳн мегардад. Парвариши найшакар, чормағзи заминӣ ва зироатҳои лӯбиёгӣ кишоварзиро бо соҳаи сердаромади Куба табдил медиҳад. Ин зироатҳо ба рушди васеи тичорат ва касибӣ мусоидат мекарданд.

Валиаҳди Шяама Мбонга-Леенг (1640-1650) забти қаламрави суқунати қабилаҳои шимолиро идома дод. Қаламрави қабилаҳои пянг, бьенг ва бакет, ки дар ҷанубтари Куба сокин буданд, истило карда шуданд. Ин ҷангҳо имкон доданд, ки шоҳи Куба артиши доимии худро ташкил кунад.

Вале истилогарҳои Куба дер давом накард. Шӯришҳои қабилаҳои истилошуда оғоз гардиданд, ки онҳо дар асри XIX ҳам идома ёфтанд. Дар натиҷаи ин Куба рӯ ба таназзул ниҳод. Ин давра ба пайдошавии аврупоиён дар Куба рост омад.

Давлати Луба. Забткориҳои Касонго Мвине Кибонза дар нимаи аввали асри XVII қаламрави Лубаро васеъ ва ҳокимияти давлатиро мустаҳкам мекунад. Баъди вафоти ӯ дар байни валиаҳдонаш муборизаи сулолави авҷ мегирад, ки дар натиҷа аз ин давлат якҷанд музофот ҷудо шуда, бар зидди ҳокимияти марказӣ мубориза мебаранд.

Дар аввалҳои асри XVIII дар сарҳадҳои ҷанубии Луба рақибони пурқуввате, ба монанди Казембе ва Лози пайдо мешаванд. Ҳокими Луба Илонга Сунгу (нимаи дуюми асри XVIII) ба вилояти байни дарёи Луалабой ва кӯли Танганика якҷанд лашкаркашӣ ташкил мекунад. Писари ӯ Кумвимба Нгмбе дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX сарҳадҳои Лубаро аз шарқ ба ғарб, аз кӯли Танганика то дарёи Бушиман ва аз шимол ба ҷануб – аз дарёи Лукуга то сарҳадҳои ҳозираи Замбия васеъ мекунад.

Аз наздикии сарҳади Луба роҳи корвонгузари тичоратӣ байни Ангола ва Мозамбик мегузашт. Луба дар ин тичорат фаъолона иштирок мекард.

Дар давраи ҳукмронии Илунга Кабале Луба доимо бар зидди давлатҳои ҳамсоя меҷангид. Ҷангҳои байниҳамдигарии музофотҳои Лубаро заиф гардониданд ва он ба мулкҳои хурд-хурд тақсим мешуд. Дар ҷунин шароит сарвари давлат танҳо бо ном вучуд дошт.

Давлати Лунда. Бо ин ном якҷанд давлати мустақили халқиятҳои

балунда муттаҳид шуда буданд. Ин муттаҳидӣ асосан дар супорида-ни андоз ифода меёфт. Лунда давлати калонтарини Африқои Марказӣ буд. Дар асри XVII қабилаи Балунда қабилаҳои чанубии музофоти ҳозираи Заира Шаби ва Замбияро зери ҳокимияти худ мебарорад. Давлати нисбатан калонтарини Лунда – Казембе буд.

Дар нимаи аввали асри XVIII Казембе асосан бар зидди Луба мубориза мебард. Дар нимаи дуоми асри XVIII дар давраи ҳукмронии Казембеи III (1760-1805) ин давлат хеле тараққӣ кард. Соли 1790 Казембеи III бо португалиҳо муносибатҳои тиҷоратӣ барқарор кард. Солҳои 1830-1831 ба Казембе экспедицияи португалии Монтейру ва Гомиту ташриф овард, ки дар натиҷаи он муносибатҳои тиҷоратии Португалия бо Лунда то як дараҷа васеъ шуд.

Дар нимаи аввали асри XIX баъди муборизаи тезу тунди сулолаӣ дар Лунда Муата Ямво Невечи II ба сари қудрат меояд. Ӯ низ монанди пешгузаштагонаш чангҳоро барои аз ҳисоби Боконго ва Бакете васеъ кардани қаламрави Лунда давом медиҳад.

Соли 1852 Невечи II ба Португалия сафири худро раво мекунад, то ки вай бо ин мамлакат робитаҳои тиҷоратии Лундаро барқарор ва васеъ намояд. Барои золимиаш валиаҳди Невечи II Чакасекене аз тахт маҳрум карда мешавад. Ба ҷойи ӯ Мутебаи II ба тахт менишинад. Шоҳи нав бар зидди қабилаҳои ҳамсоияи бакете ва таба яқчанд маротиба лашкар кашид. Аз миёнаҳои асри XIX сар карда, ба қаламрави Лунда қабилаҳои ҳамсоия ҳуҷум мекунанд. Чунин вазъият давлати яқвақҳо пурзӯри Лундаро заиф гардонид ва аз тарафи аврупоӣ забт карда шудани онро осон мекунад.

Ҳуҷҷат

Соҳили Тиллоӣ

*Аз қуллияти баҳрнаварди фаронсавӣ Риналдо Демарше
(Ӯ солҳои 1724-1726 дар рафти саёҳати худ соҳилҳои
Гвинеяро тадқиқ намудааст).*

Дарози ин соҳилро аз ғарб ба шарқ тахминан 130 мил муайян кардаанд.

Зангиёни Коммендо. Фету ва димогаи Корс сокинони Мина (Эл-мина)-ро аз тилло ва бештар аз маҳсулоти гизоӣ, ки дар он ҷо ис-

теъмол карда мешавад, таъмин мекунад.

Ғайр аз тиллои ноиустасе, ки зангиҳо аз дарёю ҷӯйҳои худ заршӯӣ карда мегиранд, маълум аст, ки якчанд лъе (як лъе баробар аст ба 5, 555 километр) ва шимолӣ зарби конҳои тилло мавҷудаанд. Онҳоро ба ҳамон мақсадҳое истифода мебаранд, ки дар конҳои Банбука ва Тамбаураи шоҳии Ғалам истифода бурда мешаванд...

Дар ҳар як деҳкада майдони барои бозор муайянишуда мавҷуд аст. Одатан он дар мобайни деҳа воқеъ гардидааст. Ҳар як маҳсулот қатори махсуси худро дорад. Нархҳо муқаррар карда шудаанд.

Дар ин бозорҳо қарзро тамоман намедонанд. Дар ин ҷо ҳама чизро тавассути тилло нақд мебаранд.

Шоҳони мамлакат аз он чӣ ки дар ин бозорҳо фурӯхта мешавад, ягон хел андоз намеситонад; онҳо андозро аз бозорҳои калоне мерӯёнд, ки дар як сол ду маротиба доир мегарданд ва ба ярмаркаҳои мо ниҳоят монанданд...

Дар байни халқ заргарони моҳире ҳастанд, ки тиллоро барои истифода тайёр карда, аз он маснуоти ниҳоят нозук месозанд. Дар ин ҷо устоҳои қайқасоз дар қори худ моҳиранд.

Шоҳии Фету дар Соҳили Тиллоӣ, бе гуфтугӯ, аз ҳама нуриқтидортарин аст...

Аксим. Ин мамлакат ниҳоят ҳосилхез мебошад. Ман мушоҳида кардам, ки замини Аксим сerratган ва сурхчатоб аст.

Ғайр аз ин, мамлакат аз ҳад зиёд найшакар ва умуман ҳар гуна мевачот парвариши мекунад...

Ширкати ҳоландӣ дар ин мамлакат нуфузи калон дорад. Он ба ҳамаи қарордодҳои сиёсӣ таъсир мерасонад; вай аз рӯи таъби худ амалиётҳои ҳарбиро роҳбарӣ мекунад... барои худ нархи арзони гуломони онҷойро таъмин менамояд.

Соли 1768 дар Аксин нархи сиёҳпӯстон тавассути мол барои як мард 14 унсия ва барои зангиҳои зебо 2 унсия буд...

Дар димоғи Кореи зарбтари Аномабу – бозори асосии гуломфурӯшии ширкати англисӣ воқеъ аст. Ба ин ҷо ҳамеша 15-20 кишии меояд, ки ба онҳо ҳамаи молҳои дохилиафриқоиро бор мекунад...

Аз моҳи май то июли соли 1787 капитан Бонами аз Нант ва Амоку 400 гуломро бо нархи 10 унсия барои мард, 9 унсия барои зан харид.

Худи ҳамон сол, аз моҳи июл то октябр киштии «Пасифик» аз Сен-Мало 550 гуломро бо 400 унсияи хокаи тиллоӣ ва 10 ҳазор фунт бо дандонҳои ашкӣ фил харидорӣ намуд. Молҳои барои хариду фурӯши гуломон, марҷон, борут, газвор, рӯймолҳои рахҳои сурхдор, чубуқҳои зебо, чатр ва ғайра фонданоктарин мебошанд.

Савол ва супоришҳо:

1. Давлатҳои Африқои Ғарбиро номбар кунед? 2. Дар бораи давлатҳои Сагу ва Каарта маълумот диҳед. 3. Дар бораи қабилаҳои фулбҳо ва ҳокими онҳо Иброҳим Сори чиро медонед? 4. Шаҳр – давлатҳои Ойоро номбар кунед? 5. Дар бораи харақати исломӣ дар Масина ва роҳбари он Ҷамиду Лобоб нақл кунед. 6. Шӯриши фулбҳо дар зери роҳбарии Усмон ден – Фодио чӣ тавр ба амал омад? 7. Дар бораи чараёни тичалия ва роҳбари он Умар ал-Ҳоҷа чӣ маълумот доред? 8. Мустамликазабткунӣ аврупоиён дар Африқои Ғарбӣ чӣ тавр сурат гирифт? 9. Кадом давлатҳо дар ҳавзаи дарёи Конго ҷойгир шудаанд? 10. Дар бораи давлатҳои Куба, Луба, Лунда чиҳоро медонед? 11. Португалия ба давлатҳои ҳавзаи дарёи Конго чӣ тавр сар даровард? 12. Оид ба давлатҳои Африқои Ғарбӣ ва ҳавзаи дарёи Конгои асри XVII ва нимаи аввали асри XIX хулоса бароред.

§ 35. ДАВЛАТҲОИ АФРИҚОИ ШАРҚИ ВА ЧАНУБУ ШАРҚИ

Мубориза бар зидди истилогарони португалӣ. Дар асри XVII Португалия ҳукмронии худро дар соҳилҳои Африқои Шарқӣ нигоҳ медошт. Халқҳои ин минтақа нисбат ба португалиҳо назари душманона дошта, борҳо шӯриш бардоштаанд. Масалан, аҳолии шаҳр-давлатҳои Пате солҳои 1637, 1660, 1678, 1686 ва 1687 пайи ҳам шӯриш бардошта буданд. Соли 1646 шӯришҳои сокинони қазираи Пемба ва шаҳрҳои дигари соҳил ба амал меоянд. Аксар вақт ба шӯришчиён султонҳои Уммон дасти ёрӣ дароз мекарданд. Соли 1699 амалиёти якҷояи шӯришчиён ва лашкари Уммон имкон дод, ки португалиҳо аз Момбаса, Пемба, Килва ва қазираҳои Занзибар пеш карда шаванд.

Солҳои 1721-1728 флоти Португалия ин шаҳро аз нав забт мекунад. Вале португалиҳо дар Африқои Шарқӣ ҳукмронии худро аз даст доданд ва бо ҳамин ҳокимияти 200 – солаи онҳо дар Африқои Шарқӣ хотима ёфт.

Баъд аз пеш кардани португалиҳо дар байни шаҳр – давлатҳои соҳил мубориза оғоз мешавад. Соли 1741 ҳокими Момбаса Али Мазрӯӣ худро мустақил эълон кард. Лашкари Момбаса гарнизони Умонро торумор карда, Пембаро ба даст мебарорад. Пемба бошад, тобеияти худро ба Момбаса эътироф кард. Вале истиқлолияти Момбаса дуру дароз давом накард. Соли 1810 онро Ламу шикаст медиҳад.

Давлати Занзибар. Ҳокими Умон Саид Саид (1804-1856) пойтахти худро аз Москат (Умон) ба Занзибар мекӯчонад. Ҷамон сол Момбасаро забт карда, ӯ ташкилҳои султони Занзибарро эълон мекунад. Ин давлат ҳамаи шаҳрҳои соҳилҳои Африқои Шарқиро муттаҳид кард. Даре нагузашта, шаҳри Занзибар ба маркази калонтарини тичорати тамоми Африқои Шарқӣ табдил меёбад. Шаҳрҳои Пангани ва Танга дар тичорати дохилии Африқои Шарқӣ бандар буданд. Онҳо роҳҳои тичоратро бо Уганда, Руанда, Бурунд ва вилоятҳои шарқии Конго мепайвастанд.

Дар баробари Мозамбик Занзибар ба маркази калонтарини ғуломфурӯшӣ табдил меёбад. Баъзан даромад аз фурӯши ғуломон қариб нисфи зиёди даромади султони ташкил мекард.

Султон Саид Саид соли 1856 вафот кард. Ба ҷойи ӯ ба тахти султони Занзибар писараш Мачид менишинад.

Соли 1859 бародари Мачид Саид Баргаш тавассути исён ба ҳокимият соҳиб мешавад. Вале Мачид бо ёрии артиши Англия аз нав ба ҳокимияти Занзибар соҳиб шуда, Саид Баргашро ба Ҳиндустон бадарға мекунад. Барои дар Занзибар мустақам кардани мавқеи худ Англия султони Умонро маҷбур мекунад, ки истиқлолияти Занзибарро эътироф намояд.

Давлатҳои аз соҳил дургари Африқои Шарқӣ. Яке аз давлатҳои ин минтақаи Африқои Шарқӣ Қатар буд. Қатар дар охири асри XVI заиф шуда, мулкҳои зиёди худро аз даст медиҳад. Дар ин минтақа мақоми Буганда, ки аз Қатар ҷудо шуда буд, торафт баланд мешавад. Буганда дар соҳилҳои кӯли Виктория – то шаршараи Рипон паҳн гардида буд. Баъди забти Бусога сарҳадҳои ин давлат то ба кӯли Кього

153. Манзараи чамъовариш ҳосил

тӯл кашид. Дар замини шоҳ Чунчу Буганда заминҳои Будуроро низ забт мекунад. Буганда дар миёнаҳои асри XVIII ба авҷи тараққиёти сиёсӣ ва иқтисодии худ мерасад.

Аз охириҳои асри XVIII сар карда, Буганда бар ивази устухони оч ва ғуломон аз хориҷа молҳои гуногун, аз он ҷумла силоҳи оташфишон мехарид. Ин иқдом имконият дод, ки шоҳ Сунаи II артиши худро аз нав хуб мусаллаҳ карда, марзҳои давлатиро васеъ намояд. Валиаҳди Суна Мутеса (1850-1884) шумораи артиш ва флотро хеле зиёд кард. Он аз 150 ҳазор нафар аскар ва афсар ва 300 кишти иборат буд. Сарҳадҳои Буганда аз қӯли Кьога дар шимол, то дарёи Кагер дар ҷануб, дар ғарб сарҳадҳои он то Алберт ва дар шарқ то қӯҳҳои Элгон васеъ карда шуданд.

Буганда давлати калонтарини Африқои Шарқӣ ба ҳисоб мерафт. Он ба 24 округ (саза) тақсим шуда буд. Ҳар як округро ноиб (басаза) роҳбарӣ мекард. Ӯ ҳуқуқ дошт, ки аз аҳолии маҳаллӣ андоз ғундошта, як қисми онро ба ҳазинаи шоҳ ва қисми дигарашро дар ихтиёри худ нигоҳ дорад. Ҳокимияти олии меросӣ буд.

Давлатҳои калонтарини ба Буганда ҳамсоя Бунъоро (Катараи Калон), Ангола ва Торо буданд. Ангола ва Торо ба Буганда тобеъ ва ба он андоз меоданд.

Давлатҳои Руанда ва Бурундӣ. Дар асрҳои XVII-XIX дар ҷануби минтақаи байни қӯлҳо давлатҳои Руанда ва Бурундӣ ташаккул ёфтанд. Дар оғози асри XVII дар Руанда сулолаи ҳукмрони Хондого иваз шуд. Ба сари ҳокимият сулолаи нав – Ҳинда омад.

Дар тӯли асри XVII истилогарони хориҷӣ қабилаи хуторо, ки дар вилоятҳои марказии Руанда сокин буданд, ба худ тобеъ мекунанд.

Баъд аз ин, Ҳинда ба васеъ кардани қаламрави давлати худ оғоз мекунад ва то миёнаҳои асри XVIII дар шимолу шарқ давлатҳои Ндова, Гиссакан ва Бугесерарро ва дар охири ин аср як қатор давлатҳои шимолу ғарбро ба даст дароварда, бо Руанда муттаҳид мекунад. Дар ин давра дар Руанда ташкилҳои низоми каставӣ ба анҷом мерасад ва он ба мутлақияти марказонидашуда табдил меёбад. Чунин раванд дар Бурунди низ ба амал меояд. Батутси дар Руанда ва Баганда дар Бурунди авлоди нилотҳои истилогар буда, дар ин ҷо ба феодалҳои калон табдил ёфта буданд. Дар ҷомеаи Бурунди деҳқонон, ки пайдоиши бантуғӣ доштанд, аз нилотҳо паस्तтар меистоданд. Пигмейҳо дар зинаи паस्तтарини иҷтимоии ҷомеа қарор доштанд.

Роҳбари давлатҳои Руанда ва Бурунда мероси – қавмӣ буд. Ҳоким дар Руанда имкониятҳои номаҳдуд дошт. Мвамии ин давлат вазифаҳои сарвари давлат, сарфармондеҳи артиш, суди олий ва роҳбарии диниро дар ихтиёри худ дошт. Дар Бурунди ҳокимияти мвами тавассути коҳини олий маҳдуд карда шуда буд.

Дар Руанда мақоми давлатии маслиҳатӣ – шӯро вучуд дошт, ки он аз феодалҳои калон иборат буд. Мамлакат ба округҳо тақсим мешуд. Онҳоро шахсони аз тарафи мвами таъйиншуда идора мекарданд. Ба ҳайати идораи округ «дохӣ»-и заминҳо, яъне андозгундор, сарвари ҳарбӣ ва «соҳиби пода», ки чарогоҳҳоро тақсим мекард, дохил буданд.

Бурунди бошад, мутамарказ набуд. Он ба округҳои зироатпарварӣ, чорводорӣ ва ҳарбӣ тақсим шуда буд. Округҳои ҳарбӣ ба артиши давлатӣ аскар медоданд.

Танганьика. Дар нимаи аввали асри XIX дар қаламрави Танзанияи ҳозира иттифоқҳои ҳарбию давлатии қабилаҳои маҳаллӣ, аз ҷумла дар кӯҳҳои Усамбара иттиҳоди давлатии халқиятҳои Шамбала ба вучуд меояд. Роҳбари он Кимвери (1820-1869) буд, ки ўро бо унвони «симб» ва «муэне», яъне «шери осмон» ном мебурданд. Соли 1837 ў ба султони Занзибар Саид Саид дар бораи дастгирии намоёндагони қисмати шимолии соҳил созишнома мебандад. Кимвери инчунин ба тоҷирони араб иҷозат дод, ки роҳи қорвони Пангани – Моширо истифода баранд. Барои ин онҳо ба Шамбала бочи муайян месупориданд.

Давлати Шамбала қаламрави калонро аз дарёи Умба – дар шимол то дарёи Пангани, дар ҷануб ва дар шарқ – то соҳилҳои укёуси Ҳиндро дар бар мегирифт. Ҳокимияти шоҳи Шамбала тавассути

шӯрое, ки ба он нахуствазир, сарфармондеҳи артиш ва горди шахсии шоҳ дохил буданд, маҳдуд шуда буд.

Дар ғарбии Танганьика дар натиҷаи ба Ваньямбези муттаҳид шудани як қатор қабилаҳо бо сардории Мирамбо иттифоқи ҳарбие ташкил меёбад. Масоҳати он дар шимол аз кӯли Виктория то кӯли Танганьика ва дар ҷануб то Рукваро дар бар мегирифт. Сарвари ин иттифок Мирамбо муддати дуру дароз алайҳи ғуломфурӯшони араб мубориза мебурд. Соли 1871 ӯ қалъаи онҳоро дар Табор ба даст медарорад. Задухӯрд дар байни кӯшунҳои Мирамбо ва арабҳо бо ин ба охир нарасид.

Халқияти вахехе низ иттиҳоди давлатии худро ташкил дод. Он бо сардории Муюгумба дар ғарбтари Килва ташкил меёбад.

Давлатҳои ҷанубу шарқи Африқо. Ҳанӯз дар асри XVI португалиҳо қад – қади дарёи Зембези ҷойгир шуда, дӯконҳои корвонсаройҳои Масанеро низ бунёд карданд. Португалиҳо ба ҳукумати Мономотапа бочи тичоратӣ медоданд. Ҷангҳои байниҳамдигарии дохилӣ дар ин мамлакат қариб беист давом мекарданд. Бинобар ин, иқтидори ҳарбии Мономотапа заиф шуда буд. Аз ин рӯ, шоҳи Мономотапа маҷбур шуд, ки соли 1607 аз португалиҳо ёрӣ пурсад. Барои ин ёрӣ португалиҳо ҳамаи қонҳои тилло, нуқра, оҳан ва қӯрғошими Мономотапаро ба даст дароварданд.

Дар асри XVII португалиҳо сиёсати истилогаронаи худро дар ин минтақаи Африқо давом доданд. Солҳои 1632-1652 онҳо ҳокими Мабуриро ба худ тобёӣ карданд. Соли 1668 пешвои қабилаи розви Шангамира қисмати шимоли Мономотапаро аз португалиҳо ба даст медароранд. Шангамира дар ҷойҳои ишғолкардаи худ иттиҳоди давлатии пурзӯреро ташкил кард, ки он то оғози асри XIX вучуд дошт.

Дар шимолтари дарёи Замбези давлати Малави ташкил ёфт. Ин давлат нисбат ба португалиҳо муносибати душманона дошт. Дар асри XVII халқи малави қаламрави давлати худро қад-қади дарёи Замбези ба масофаи 250 км ба шимол васеъ мекунад. Ин давлат солҳои 30-юми асри XIX аз байн меравад.

Мадагаскар. Аз охири асри XVIII ба Мадагаскар Англия ва Фаронса сар медароранд. Дар ин вақт муттаҳидшавии қабилаҳои малгаш ва давлатҳои хурд – хурд оғоз ёфта буд. Дар нимаи дуюми асри XVII дар ғарбии Мадагаскар федератсияи қабилаҳои сакалава

ба вучуд меояд. Давлати бузурге, ки дар қисмати марказии қазира дар миёнаҳои ин аср ба вучуд омада буд, дар нимаи дуюми асри XVIII ҳолати парокандагиро аз сар мегузаронад. Аз нав барқарор шудани давлати марказонидашуда дар маркази қазира ба номи Андриенампуини-Мерина (1784-1810) алоқаманд аст. Дар натиҷаи лашкаркашиҳои музаффарона ба ӯ муяссар шуд, ки сарҳадҳои давлати худро аз ҳисоби қаламрави сукунати як қатор қabilaҳои шимолӣ, шарқӣ ва ҷанубии қазира васеъ кунад. Ӯ федератсияи давлатҳои Сакалаваро низ ба давлати худ ҳамроҳ мекунад.

Валиаҳди Андриенампуини-Мерина Радами I хост, ки аз зиддиятҳои Англия ва Фаронса истифода барад. Ба Радами I муяссар шуд, ки аз Англия ёрии ҳарбӣ гирифта, ба муқобили қabilaҳои дар зери таъсири Фаронса буда мубориза барад ва онҳоро ба худ тобеъ кунад. Тавассути силоҳҳои оташфишон Радами I Таматаверо забт намуда, роҳи ба баҳр баромаданро кушод. Радами I шӯриши Сакалаваро шикаст дода, онҳоро аз базаҳои шимол ва маркази соҳилҳои шарқӣ пеш мекунад. Соли 1825 ӯ Дофинро, ки он дар ҷануби қазира истеҳкоми асосии фаронсавиҳо буд, ишғол мекунад. Баъди вафоти Радами I ба ҷойи ӯ ҳамсараш – Ранавалона менишинад. Ӯ қидду ҷаҳди зиёд кард, ки таъсири англисҳоро дар қазира суст намояд. Вай нисбат ба Фаронса низ мавқеи оштинопазир дошт.

Фаронса барои ишғол кардани бандари Тамативе ва пойгоҳҳои ҳарбии собиқи худ ба ин ҷо экспедитсияи ҳарбӣ ташкил мекунад. Лекин он шикаст меҳӯрад. Ранавалона ба королҳои Англия ва Фаронса номаи шахсии худро ирсол намуда, таъкид карда буд, ки ин давлатҳо бояд ба Мадагаскар танҳо муносибатҳои тиҷоратӣ дошта бошанд. Вале баъд аз ин ҳам Англия ва Фаронса ба корҳои дохилии Мадагаскар даҳолат мекарданд. Экспедитсияҳои ҳарбии сершумори Англия ва Фаронса чандин бор аз тарафи лашкари Ранавалона торумор карда шуданд.

Соли 1857 фаронсавиҳо ба муқобили Ранавалона сӯиқасд ташкил кардани мешаванд, то ки ба ҷойи ӯ шоҳзода Ракотарро, ки тарбияи фаронсавӣ гирифта буд, ба сари қудрат биёранд. Вале аз нақшаи сӯиқасд боҳабар шуда, Ранавалона тамоми амволи фаронсавиҳоро мусодира намуда, онҳоро аз қазира пеш кард.

Соли 1861 Ранавалона вафот мекунад ва ба ҷойи ӯ Ракота бо ун-

вони Радами II ба тахти шоҳии Мадагаскар менишинад. Ё дарҳои мамлакатро барои хориҷиён кушода, барои Фаронса шароити беҳтаринро фароҳам меоварад. Хиёнаткориҳои Радами II халқро ба шӯриш бархезонд. Шӯришгарон шоҳ ва наздикони ӯро ба қатл расониданд. Ба ҷойи ӯ занаш Разохерина (1863-1868) шоҳмаликаи Мадагаскар интиҳоб мешавад. Ё ҳамаи созишномаҳои бо давлатҳои хориҷӣ, аз он ҷумла бо Англия ва Фаронса бастаи Радами II-ро бекор ва робитаҳои дипломатии Мадагаскарро бо Фаронса қатъ мекунад.

Ҳуҷҷат

Аз муроҷиатномаи маликаи Мадагаскар Ранавалона ба ҳамаи аврупоиён, англисҳо ва фаронсавиҳо (26.02.1835)

Ман, инчунин ба шумо, аврупоиён хабар мерасонам, ки дар мамлакати ман зиндагӣ карда, шумо метавонед ба ҳамаи урфу одатҳои динии ниёгонатон содиқ бошед; ин корро шумо натарсида иҷро карда метавонед, чунки ман бар зидди урфу одатҳои ниёгонатон, ё ки ба урфу одатҳои шахсии шумо сӯиқасд намекунам.

Ва гайр аз ин, ман ба шумо возеҳу равшан изҳор менамоям, ки маро аз ҳад зиёд фикре ба нафрат меоварад, ки халқи ман бояд урфу одатҳои ниёгони худро тағйир диҳад; ман наметавонам ба тағйири он чӣ ки ниёгонатон муқаррар намудаанд, иҷозат диҳам; мақсадҳои шумо чӣ хеле ки бошанд, ман ба несту нобуд шудани урфу одатҳои ниёгони худ роҳ дода наметавонам.

Аз ин рӯ, нисбати урфу одатҳои динии шумо, онҳо хоҳ таҷаддуди Масеҳ бошад, хоҳ одати гусли таъмид, ман эълон менамоям, ки ҳамаи ин расму таомулро расияти мамлакати ман иҷро намекунад; нисбати шумо аврупоиён бошад, бояд гӯям, ки онҳоро мувофиқи урфу одатҳои худ иҷро кардан гиред. Шиносоӣ бо илм ва санъат гати дигар аст, донишмандони онҳо барои расияти ман нафъовар мебошад. Барои ҳамин ба онҳо илм ва санъатро омӯзонидан гиред...

Савол ва супориш:

1. Мардуми соҳилҳои Африқои Шарқӣ бар зидди португалиҳо чӣ тавр мубориза мебуданд?
2. Муборизаи шаҳр – давлатҳои соҳили шарқии Африқоро шарҳ диҳед.
3. Дар бораи ташаққулҳои давлати пурқуввати Занзибар маълумот диҳед.
4. Англия

чй тавр ба Занзибар сар медарорад? 5. Қаламрави давлати Буганда чй тавр васеъ мешавад? 6. Давлатҳои Руанда ва Бурундӣ чй тавр идора карда мешуданд? 7. Португалиҳо ба чанубу шарқии Африқо кай сар дароварда буданд? 8. Давлати Малави кай тапқил ёфт? 9. Дар Мадагаскар муттаҳидшавии қабилаҳо ва давлатҳои хурд чй тавр сураат мегирад? 10. Хизмати Андриенампуини-Мерина ва писари ӯ Радами 1-ро дар мубориза бар зидди сиёсати истилогаронаи Англия ва Фаронса дар Мадагаскар муайян кунед. 11. Ранавалона бар зидди даҳолати Англия ва Фаронса ба қорҳои дохилии Мадагаскар ва истилогарҳои онҳо чй тавр мубориза мебурд? 12. Чаро халқи Мадагаскар бар зидди Ракота (Радами II) шӯриш бардошта, ӯро қатл карданд? 13. Оид ба мавзӯи хулосаи ҷамъбастии худро баён кунед.

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1492 Сафари Христофор Колумб ба Ғарб.
- 1494 Тақсимоти мустамликавии нимкураи Ғарбӣ.
- 1502 Сафари Америго Веспуччи ба Ғарб.
- 1519 Лашкаркашии Кортес ба Мексика.
- 1526-1761 Солҳои мавҷудияти империяи Темуриёни Ҳинд.
- 1529 Тақсимоти мустамликавии нимкураи Шарқӣ.
- 1532-1535 Лашкаркашии Писарро ба Перу.
- 1566-1609 Инқилоби буржуазии Нидерландия.
- 1599 Оғози ҳукмронии сулолаи Ҷониён.
- 1600 Дар Ҷопон ба сари қудрат омадани хонадони Токугава.
- 1640-1649 Инқилоби буржуазии Англия.
- 1644-1911 Солҳои ҳукмронии сулолаи манчурӣ дар Чин.
- 1700-1721 Ҷанги Русия ва Шветсия.
- 1703 Оғози бунёд карда шудани шаҳри Санкт-Петербург.
- 1709 Муҳорибаи Полтава.
- 1719 Аз тарафи Даниел Дефо таълиф карда шудани асари «Робинзон Крузо».
- 1726 Аз тарафи Ҷонатан Свифт таълиф шудани асари «Саёҳати Гуливер».
- 1730 Шӯриши Патрон Халил дар Туркия.
- 1761 Ғалабаи ширкати англисии Ост-Индия бар Фаронса.
- 1776 Эълон карда шудани истиқлолияти ИМА.
- 1784 Ҳаракатдихандаи дарунсӯзро ихтироъ кардани Ҷ.Уатт
- 1787 Қабул шудани Конститутсияи ИМА.
- 1789 Президенти ИМА интиҳоб шудани Ҷорҷ Вашингтон.
- 1789 Оғози Инқилоби бузурги буржуазии Фаронса.
- 1791 Инқилоби ғуломон дар Гаити.
- 1792-1793 Ислоҳоти «Низоми ҳадид» дар Туркия.
- 1799 Табаддулоти Наполеон дар Фаронса.
- 1804 Худро императори Фаронса эълон кардани Наполеон.
- 1805 Шӯриши яничарҳо дар Истанбул.
- 1806-1812 Ҷанги Русия ва Туркия.
- 1812 Ҳуҷуми Наполеон ба Русия.
- 1814-1815 Конгресси байналхалқии Вена.
- 1814 Қатори аввалинро сохтани Ҷорҷ Стефенсон.
- 1819 Соҳибистиқлол эълон шудани Венесуэла.
- 1821 Соҳибистиқлол эълон шудани Мексика.

- 1822   Аз Португалия чудо шудани Бразилия.
1821-1823 Ҷанги Эрон ва Туркия.
1825   Таъсиси Ҷумҳурии соҳибистиклоли Боливия.
1825   Шӯриши декабристон дар Санкт- Петербург.
1826   Ба амал омадани бухрони аввалини иқтисодӣ .
1827   Оғози Алчазоирро забт кардани Фаронса.
1829   Ба Мадагаскар омадани бухрони аввалини иқтисодӣ .
1828-1829 Ҷанги Русия ва Туркия.
1831-1853 Ислоҳоти Маҳмуди II дар Туркия.
1836-1848 Ҳаракати чартистон дар Англия.
1839-1841 Ҷанги якуми Англия бар зидди Афғонистон.
1839   Оғози татбиқи ислоҳоти танзим дар Туркия.
1848-1849 Инқилобҳои буржуазӣ дар Фаронса, Олмон, Австрия,
            Италия.
1848-1852 Шӯриши Бобиён дар Эрон.
1849   Анҷоми Ҷиндустонро забт кардани Англия.
1853-1856 Ҷанги Қрим дар байни Русия ва Туркия.
1854   Бафта шудани шартномаи Эрон ва ИМА.
1856-1857 Ҷанги Эрон ва Англия.
1856-1859 Шӯриши Сипоҳиён дар Ҷиндустон.
1860   Ба Ҷабалистон таҷовузи ҳарбӣ ташкил намудани
            Фаронса.

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА..... 3

**ФАСЛИ I. МАМЛАКАТҲОИ АВРУПО ВА АМРИКО
ДАР АСРИ XV ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX..... 5**

БОБИ I. ПОЙДОР ШУДАНИ СОХТИ САРМОЯДОРӢ..... 5

- § 1. ПАЙДОИШИ МУНОСИБАТҲОИ САРМОЯДОРӢ..... 5
- § 2. КАШФИЁТҲОИ БУЗУРГИ ЧУФРОФӢ 11
- § 3. ОҚИБАТҲОИ КАШФИЁТҲОИ БУЗУРГИ ЧУФРОФӢ ... 20
- § 4. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ НИДЕРЛАНДИЯ..... 26
- § 5. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ АНГЛИЯ 35
- § 6. ТАШКИЛӢИ ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМРИКО ... 44
- § 7. ҒАЛАБАИ ИНҚИЛОБИ БУЗУРГИ БУРЖУАЗИИ
    ФАРОНСА 57
- § 8. БАРХӢРДҲОИ ШАДИДИ НЕРУҲОИ ИНҚИЛОБИИ
    ФАРОНСА ВА ХАТАРИ БЕРУНА 68
- § 9. ФАРОНСА ДАР АҲДИ БОНАПАРТ НАПОЛЕОН..... 78
- § 10. РУСИЯ ДАР АҲДИ ПЁТРИ I 88
- § 11. РУСИЯ ДАР ЧОРЯКИ АВВАЛИ АСРИ XIX 95
- § 12. ТАРАҚҚИЁТИ САРМОЯДОРӢ ВА ОҚИБАТҲОИ ОН
    ДАР ДАВЛАТҲОИ АВРУПО 113
- § 13. ҲАРАКАТИ СОТСИАЛИСТӢИ ВА КОММУНИСТӢИ 123
- § 14. ТАШКИЛӢИ ДАВЛАТҲОИ СОҲИБИСТИҚЛОЛ ДАР
    АМРИКОИ ЛОТИНӢ 131
- § 15. АМРИКОИ ЛОТИНӢ БАЪД АЗ ЧАНГИ
    ИСТИҚЛОЛИЯТҲОӢ..... 140

**БОБИ II. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР
МАМЛАКАТҲОИ АВРУПО 154**

- § 16. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛИ 1848 ДАР
    ФАРОНСА 154

§ 17. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР ОЛМОН ВА ИТАЛИЯ	160
§ 18. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР ИМПЕРИЯИ АВСТРИЯ.....	168

БОБИ III. МАДАНИЯТИ АВРУПО ВА АМРИКОИ ШИМОЛӢ... 175

§ 19. МАДАНИЯТИ АВРУПО ВА АМРИКОИ ШИМОЛӢ ДАР АСРИ XVIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX ...	175
---	-----

ФАСЛИ II. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИҚО ДАР АСРИ XVI – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX..... 187

БОБИ IV. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ..... 187

§ 20. ЧИН	187
§ 21. КОРЕЯ.....	196
§ 22. МУҒУЛИСТОН	202
§ 23. ЧОПОН.....	209
§ 24. ВЕТНАМ.....	218
§ 25. БИРМА.....	223
§ 26. ИНДОНЕЗИЯ	227
§ 27. ҲИНДУСТОН.....	235
§ 28. АҲҒОНИСТОН	245
§ 29. ЭРОН	251
§ 30. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗИ.....	261
§ 31. ТУРКИЯ.....	269

БОБИ V. МАМЛАКАТҲОИ АРАБИИ ОСИЁ ВА АФРИҚО..... 280

§ 32. МАМЛАКАТҲОИ АРАБ	280
МИСР	282
ИРОҚ.....	285
МАҒРИБ	286

БОБИ VI. МАМЛАКАТҲОИ АФРИҚО.....	290
§ 33. ҲАБАШИСТОН.....	290
§ 34. ДАВЛАТҲОИ АФРИҚОИ ҒАРБӢ ВА ҲАВЗАИ ДАРӢИ КОНГО.....	296
§ 35. ДАВЛАТҲОИ АФРИҚОИ ШАРҚӢ ВА ҶАНУБУ ШАРҚӢ.....	307
САНАҲОИ МУҲИМ	315

Таваралӣ Нозимпур Зиёзода

ТАЪРИХИ УМУМӢ

(Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ)

Мухаррир

Мусаххех

Мухаррири техникӣ

Ю. Шерматов

М. Назриева

Қ. Саъдуллоев

Ба матбаа 01.12.2015 супорида шуд.

Ба чоп 19.01.2016 иҷозат дода шуд. Коғази офсет.

Чопи офсет. Андоза 60x90 1/16. Ҷузъи чопӣ 20.

Адади нашр 85000 нусха.

Супориши № 206/2016

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и

Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.

734024, ш. Душанбе, кӯчаи А. Дониш, 50.

Тел: 222-14-66.

E-mail: najmiddin64@mail.ru

Дар матбааи ҶДММ “Полиграф Групп”

ба таъбъ расидааст.